

पत्र
क्र. 2034

पत्रिका

— वि. वि. अ. अ. अ.

REFBK 0014817
REFBK-0014817

भारत प्रजासत्ताक सरकार

दा मो द र पं डि त
वि र चि त
व छा ह र ण
[आ वृ त्ती दु सरी]

श्री श्री ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे ~~स्वल्प~~
अनुक्रम ७५६४७ वि: २०१३/१५
इ.स. २०३६... मे. वि: २०१३/७९

संपादक
विष्णु भिकाजी कोलते

REFBK-0014817

अ रु ण प्र का श न
म ल का पू र (बुळ डा णा)
किं म त ५ रु प ये

प्रकाशक :—

ज. भि. कोलते
अरुण प्रकाशन
मलकापूर (बुलडाणा)

सर्व अधिकार
सौ. उषा कोलते
एम्. ए; साहित्य विशारद
अमरावती
यांच्या आधीन

आवृत्ती पहिली : १९५३
आवृत्ती दुसरी : १९६५

मुद्रक :—

ज. भि. कोलते
अरुण मुद्रणालय
मलकापूर (बुलडाणा)

माझे परमस्नेही
कै. पंडित बाळकृष्णशास्त्री महानुभाव
यांच्या स्मृतीस

संक्षेप--सूची

ऋद्धि.	ऋद्धिपुरवर्णन.	नाम. गा.	नामदेवाचा गाथा.
अप.	संपा. य. खु. देशपांडे	प्रा.	प्रका. चित्रशाळा प्रेस
अ. व.	अपभ्रंश भाषा.	महानु. तत्त्व.	प्राकृत भाषा.
आ. म. क.	अनेक वचन	म.	महानुभाव तत्त्वज्ञान
उद्ध; उद्ध. गी.	आद्य मराठी कवयित्री	यो. सू.	ले. वि. भि. कोलते.
ए. व.	संपा. वा. ना. देशपांडे	ली. च.	मराठी.
एक. गा.	संपा. वि. भि. कोलते	वछा.	योगसूत्रे.
ख्रि. व.	एकवचन.	शिशु.	लीळा चरित्र
गोप्रच.	एकनाथ गाथा.	सं.	सं. ह. ना. नेने.
तुका. गा.	प्रका. चित्रशाळा प्रेस.	स्मृ. स्थ.	वछाहरण काव्य.
नरेंद्र.	ख्रिस्ताचे वध स्तंभा-	सख्या.	शिशुपाळवध काव्य.
नाग. च, ना. च	रोहण. संपा. अ. का	सूत्र. पा.	संस्कृत.
	प्रियोळकर.	सूत्र. वि.	स्मृतिस्थळ.
	गोविंदप्रभु चरित्र	सूत्र. वि. मा.	सं. ग. वा. ना. देशपांडे
	संपा. वि. भि. कोलते	ज्ञाने; ज्ञा.	सञ्जाद्रि वर्णन.
	तुकारामाचा गाथा.	ज्ञा. प्र.	सूत्रपाठ.
	प्रका. मुंबई सरकार.		संपा. ह. ना. नेने.
	नरेंद्रकृत रुक्मिणी-		सूत्रपाठ. विचार
	स्वयंवर		सूत्रपाठ. विचार-
	संपा. कोलते.		माळिका.
	नागकुपार चरिउ		ज्ञानेश्वरी. राजवाडे.
	संपा. डॉ. जैन.		ज्ञानप्रबोध.

[इतर संदर्भग्रंथांची नावे त्या त्या ठिकाणी सविस्तर दिलेली आहेतच. आवश्यक तेवढ्याच संक्षेपांची सूची येथे दिलेली आहे.]

प्रस्तावना

वछाहरणाची भावे प्रत

‘वछाहरण’ हे काव्य शके १८४६ म्हणजे इ. स. १९२४ मधे प्रथम कै. विनायक लक्ष्मण भावे यांनी आपल्या ‘महाराष्ट्रकाव्यग्रंथ-’ मालेतून ‘वच्छहरण’ म्हणून प्रसिद्ध केले. याच काव्याची सटीप आवृत्ती प्रा. द. सी. पंगु यांनी इ. स. १९२७ मधे काढली. तीत त्यांनी ‘फारसा फरक न करता त्यांच्या कै. भाव्यांच्या) आवृत्तिबरहुकूम मूळग्रंथ छापिला आहे.’ त्यांच्या या सटीप आवृत्तीची ‘सुधारून वाढविलेली द्वितीयावृत्ती’ नुकतीच (जुलै १९५३) प्रकाशित झालेली असून तिच्यातील संहिता माहूरकर महंत श्रीदत्तलक्षराज कवीश्वर महानुभाव यांनी ‘संशुद्ध’ किंवा ‘दुरुस्त करून पाठविलेल्या प्रतीवरून तयार’ केलेली आहे. (प्रस्तावना पाने ३४, ३५). वस्तुतः कै. भावे यांनी छापलेली ‘वच्छहरणा’ ची आवृत्तिही त्यांच्याकडे श्रीदत्तलक्षराज यांनीच प्रकाशनार्थ पाठविलेली होती. (महानुभावीय मराठी वाङ्मय. पृ. २८ पहा.) ती तयार करताना श्रीदत्तलक्षराजांनी ती मुळावरहुकूम करण्याची घ्यावी तितकी काळजी घेतलेली दिसत नाही. म्हणूनच ‘वछाहरणा’ च्या कोणत्याही उपलब्ध प्रतीत न आढळणारे अनेक (अप)पाठ त्या आवृत्तीत आढळतात. आज प्रसिद्ध होत असलेल्या या आवृत्तीतील पाठांशी कै. भावे यांच्या प्रतीतील पाठ ताडून पाहिले तर ही गोष्ट अभ्यासकांच्या सहज लक्ष्यात येईल. मुख्य गोष्ट अशी की, कै. भावे व प्रा. पंगु यांपैकी एकानेही मूळ पोथीवरून आपापली आवृत्ती ‘स्वतः’ तयार केलेली नसल्यामुळे त्या त्यांच्या दृष्टीनेही अधिकृत आहेत असे म्हणता येणार नाही. श्रीदत्तलक्षराजांनी महानुभावीय वाङ्मय प्रकाशनात आणण्याला अनेक प्रकारे साह्य करून मराठी भाषेच्या

अभ्यासकांना ऋणी करून ठेवले आहे, हे खरे आहे. तथापी, कोणत्या का कारणामुळे असेनात, पण त्यांनी शिशुपाळवध व वछाहरण या काव्यांच्या पाठांत व ओव्यातही अनधिकृत फरक केलेले आहेत हीही गोष्ट खरी आहे. त्यामुळे या काव्यांच्या अधिकृत संहिता प्रसिद्ध होणे अवश्य होते. आज 'वछाहरणा' ची संहिता प्रसिद्ध करण्याचा योग आलेला पाहून मला फार आनंद वाटतो.

संपादन-सामुग्री

प्रस्तुत आवृत्ती तयार करण्यासाठी मी एकूण पाच पोथ्यांचा उपयोग केलेला आहे. त्यांचा तपशील येणेप्रमाणे.

त प्रत

महानुभावांच्या साती ग्रंथांची ही संपूर्ण पोथी महंत श्री मुरलीधर शास्त्री महानुभाव, मुक्काम पंचालेश्वर (पो. कांची; जिल्हा. अहमदनगर) यांच्या जवळून मला मिळाली. संपादनासाठी हाती आलेल्या अनेक पोथ्यांपैकी जिचा आरंभ व शेवट कायम आहे अशी एवढीच एक पोथी होती. म्हणून तिची मी मुद्दाम निवड केली या पोथीच्या शेवटी पुढील समाप्ति-लेख आढळतो :—

“ एवं सप्तग्रंथ समाप्त ॥ * ॥ शके भैरवइंदुशास्त्रक्षितिधाधाता-भिधावत्सरीं । मासेश्रावणमध्यदेशअचळेढोंकीप्रदेशांतरीं । गौरग्रामअशूद्धपक्ष-गुणभूशनिवारदीनांतरीं । तेथे ग्रंथनमाळिकलिहियली हरिनामदस्ताक्षरीं ॥ ”

यावरून, शके १६०८ धाता संवत्सर, श्रावण वद्य द्वादशी, शनिवार या दिवशी ढोंकी प्रदेशातील गौरग्राम नावाच्या गावी या पोथीचे लेखन समाप्त झाले असे दिसून येते. म्हणजे जवळजवळ अडीचशे वर्षांपूर्वी ही पोथी लिहिली गेली. पोथी सकळ लिपीत लिहिलेली असून अक्षर सुवाच्य आहे.

थ प्रत

वछाहरणाची दुसरी पोथी रितपूर येथील महंत श्री गोपीराज महानुभाव यांच्या संग्रहातून मिळाली. या पोथीचा आरंभ आणि शेवट दोन्ही कायम

आहेत; पण त्यावर लेखनशक मात्र कोठेच लिहिलेला नाही. तथापी, त प्रतीइतकीच ती जुनी असावी असे मला वाटते. या पोथीत ज्ञानप्रबोध, उद्धवगीता, वछाहरण, रुक्मिणी-स्वयंवर व शिशुपाळवध ही काव्ये आहेत. ती सर्व सकळ लिपीत लिहिलेली आहेत. या पोथीतील शिशुपाळवध संपूर्ण आहे. त्या काव्याच्या समाप्तीला कै. भावे यांनी छापलेली शकनिदर्शक ओवी नाही.

द प्रत

वछाहरणाची तिसरी पोथी माहूर येथील श्री दत्तलक्षराज महंतांच्या संग्रहातून मिळालेली आहे. या पोथीची आरंभीची पाने सुरक्षित आहेत; पण शेवटची पाने कसरीच्या भक्ष्यस्थानी पडली असावीत. त्यामुळे अर्थातच पोथीचा लेखनशक कळायला काहीच मार्ग नाही. केवळ कागदावरून व पोथीच्या जीर्णवस्थेवरून ही पोथी तीनशे साडेतीनशे वर्षांपूर्वीची असावी असे वाटते. त प्रतीपेक्षा ती बरीच जुनी आहे यात शंका नाही. वछाहरण, दायंबा-निर्वेद, रुक्मिणी-स्वयंवर, शिशुपाळवध, ज्ञानमार्तंड, लक्ष्मीधरोक्त कविलक्षण, ज्ञानदर्पण, श्रीमूर्तिवर्णन इत्यादी काव्ये या पोथीत आहेत. पैकी शिशुपाळवध काव्य सकळ लिपीत लिहिलेले असून बाकीची सर्व बाळबोध लिपीत लिहिलेली आहेत. या पोथीतील शिशुपाळवध काव्याच्या शेवटचे पान नाहीसे झालेले आहे.

ध प्रत

ही पोथीसुद्धा महंत श्री गोपीराज महानुभाव यांच्याच संग्रहातून मिळालेली आहे. हिच्या आरंभीची व शेवटची बरीच पाने काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडलेली दिसतात. पानाचा आकार बराच मोठा व पृष्ठसंख्याही पुष्कळ आहे. उद्धवगीता, ज्ञानप्रबोधादी एकूण सतरा काव्ये या पोथीत लिहिलेली आहेत. नाहीशा झालेल्या पानांबरोबर आणखी दोनतीन काव्ये तरी नष्ट झाली असावीत. पोथीचा कागद अत्यंत जीर्ण झालेला आहे. इतका की तो फारच जपून चाळावा लागतो, नाहीतर पानाचा तुकडा पडतो. त्यावरून ही पोथी बाकीच्या सर्व पोथ्यांपेक्षा आणखी शंभर वर्षांनी तरी जुनी असावी असे वाटते. पोथीतील अक्षर विशेष वळणदार नाही; तथापी ते सुवाच्य आहे.

नरेंद्राच्या रुक्मिणी-स्वयंवराची संहिता तयार करताना मी ज्या चार हस्तलिखितांचा उपयोग केला होता तीच ही आहेत. फक्त मी त्यांना नावे निराळी दिली आहेत. त्यावेळची म प्रत म्हणजे वरील त प्रत; क प्रत म्हणजे थ प्रत; द प्रत म्हणजे द प्रत (पूर्वीचेच नाव कायम) आणि ख प्रत म्हणजे घ प्रत होय. नरेंद्राच्या रुक्मिणी स्वयंवराची संहिता तयार केल्यावर लागलीच इ. स. १९४० च्याच सुमारास मी 'वच्छाहरणा'ची अधिकृत संहिता पाठभेदांसहित तयार करून ठेवली संपादनाचे धोरण नरेंद्राच्या रुक्मिणी-स्वयंवरात ठेवले होते तेच त्यावेळीही ठेवले. म्हणजे असे की 'संपादनासाठी घेतलेल्या चारही पोथ्यांतील पाठ अगोदर पाहून भाषेच्या प्राचीनतेच्या दृष्टीने व अर्थाच्या दृष्टीने मला जो पाठ योग्य वाटला तोच मी घेतला.' याप्रमाणे संपूर्ण काव्याची मुद्रणप्रत तयार करून ठेवली. ती माझ्याजवळ तीनचार वर्षे पडून होती. पण—

शके १४५७ चे हस्तलिखित

या काळानंतर पुढे एके दिवशी, उद्धवगीतेचे संपादन करताना मला मिळालेली श प्रत पुन्हा एकदा माझ्या हाती आली. उद्धवगीतेच्या प्रस्तावनेत या पोथीचे वर्णन मी पुढील प्रमाणे केले आहे "आकार ५ $\frac{१}{४}$ ' × ३ $\frac{१}{४}$ " प्रत्येक पानावर ओळी सुमारे १२. उद्धवगीतेच्या आरंभीच्या १५७ ओव्यांची पाने नाहीत. १५८ पासून पुढील सर्व ग्रंथ सुवाच्य बालबोध लिपीत लिहिला आहे उद्धवगीतेखेरीज दामोदर पंडिताचे 'वच्छाहरण' संपूर्ण लिहिलेले आहे. उद्धवगीतेचा समाप्तिलेख पुढीलप्रमाणे आहे. "शुभं भवतु लेखक-पाठकयो ॥ स्वस्तिश्री शकं ॥ १४५७ ॥ मनमथे स्वत्सरे : वदि मार्गशिरे सणिवारे कृष्णपक्ष विजे ॥ आत्मकार्यैर्धर्मिदं पुस्तकं लिपितं : एकादश ग्रंथः संपूर्णमीर्ता : लेखकयो ॥छ॥" दिवाणबहादूर पिल्ले यांच्या जंत्रीवरून पडताळून पाहता या समाप्तिलेखातील शक, पक्षतिथिवारासुद्धा अगदी बरोबर असल्याचे भाडळून येते .. " इत्यादी.

भावून प्रस्तुत पोथी शके १४५७ ची म्हणजे फार जुनी आहे, इकडे माझे लक्ष वेधले. पोथीतील 'वच्छाहरणा' चा सर्व दृष्टींनी विचार करता

तिच्यातील ' वछाहरण ' काव्य जसेचे तसे प्रसिद्ध करणे मला आवश्यक व महत्त्वाचे वाटले. त्यामुळे मी पूर्वी तयार करून ठेवलेली संहिता रद्द करून या पोथीतील वछाहरणाची अक्षरशः नकल करून तो मूळ पाठ म्हणून ठेवला व उपरोक्त चार प्रतींतील भिन्न भिन्न पाठ तळटीगांत नमूद केले आणि अशा रीतीने ही आवृत्ती सिद्ध केली.

या पोथीचे महत्त्व

ही पोथी मला अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची वाटते. तिचे प्राचीनत्व हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. शके १४५७ ची ही पोथी उपलब्ध मराठी हस्तलिखितांत सर्वांत जुनी असावी असे मला वाटते. सामान्यपणे मराठी पोथ्यांचा संग्रह ज्या ज्या ठिकाणी आढळतो त्या त्या ठिकाणी चौकशी केल्यावर असे आढळून आले की, इतकी प्राचीन हस्तलिखित पोथी त्यांच्या संग्रहांत नाही. आणि ही पोथी शके १४५७ ची आहे याबद्दल शंका घेण्याचे काहीही कारण दिसत नाही. वर उल्लेखिल्याप्रमाणे पोथीतील ' उद्धवगीता ' (एकादशस्कंध) या काव्याच्या शेवटी शकसंवत्सराचा समाप्तिलेख अगदी स्वच्छ अक्षरात लिहिलेला आहे. ' वछाहरण ' काव्याच्या शेवटीही समाप्तिलेख आहे. तो असा :—

“ इति दामोधर पंडित । विरचित ऽवि प्रबंधं । वछाहरण संपूर्ण
मीती स्वस्ति श्रीशके १४५७ मनमथ स्वत्सरे मासानां मार्गशिरे कृष्णपक्षे ।
त्रयदसे ग्रंथ वछाहरणे चांगदमुनीलिखिते सेवली नगरे वैदर्भातिरे लेखक-
पाठकयो ॥ छ ॥ ”

या समाप्तिलेखात वार दिलेला नसल्यामुळे तो जंत्रीप्रमाणे तपासून पाहता येत नाही. पण शकसंवत्सरांचा मेळ बरोबर पडतो. शिवाय उद्धवगीतेच्या शेवटी असलेल्या समाप्तिलेखात ' वार ' आहे आणि तो सर्व दृष्टींनी तपासून पाहिला तरी बरोबर येतो. तेव्हा तो पूर्णपणे विश्वसनीय होय. त्याच्याच अनुषंगाने या समाप्तिलेखाचा विचार करायचा. दोन्ही ठिकाणी शक, संवत्सर, महिना व पक्ष सारखेच आहेत. उद्धवगीता मार्गशीर्ष वद्य द्वितीया शनिवार रोजी लिहून संपली, तर वछाहरणाचे लेखन

मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशीला (वार नाही) पूर्ण झाले. याचा अर्थ असा की, उद्धवगीता लिहून झाल्यावर घळाहरणाचे लेखन सुरू झाले व ते ११ (फार तर १२) दिवसांत संपले. या दोन्ही समाप्तिलेखांत शक, संवत्सर, महिना व पक्ष एकच असल्यामुळे व उद्धवगीतेच्या शेवटचा लेख तिथिवारासुद्धा बरोबर असल्यामुळे हे दोन्ही समाप्तिलेख परस्परांना उपोद्बलक ठरतात. तेव्हा उद्धवगीतेच्या समाप्तिलेखाच्या अनुषंगाने विचार केला तर घळाहरणाचा समाप्तिलेखही बरोबर ठरतो. सारांश, ही पोथी शके १४५७ ची आहे यात शंका नाही.

शके १५०० पूर्वीची महानुभावीय हस्तलिखिते

इतके जुने मराठी हस्तलिखित उपलब्ध आहे की नाही याचा विचार केला पाहिजे. साधारणतः महानुभावीय हस्तलिखितांइतकी जुनी हस्तलिखिते सध्या उपलब्ध नाहीत, ही गोष्ट खरी आहे शके १५०० पूर्वीचे कोणतेही हस्तलिखित भा. इ. सं. मंडळ, राजवाडे-संशोधन-मंदिर आणि समर्थ-वाग्देवतामंदिर या ठिकाणी नाही. अन्यत्रही असे हस्तलिखित उपलब्ध असल्याचे मला ठाऊक नाही. शके १५०० पूर्वीची महानुभावीय हस्तलिखिते मात्र अनेक आहेत. 'ज्ञानदेवी' च्या 'प्रास्ताविक विवेचना' त (पा. ४१) डॉ. रा. ग. हर्षे यांनी असे विधान केले आहे की 'आद्य महानुभावी ग्रंथकार जुने असले तरी त्यांच्या ग्रंथाच्या प्रती शके १५०० पूर्वीच्या उपलब्ध नाहीत.' त्यांनी हे विधान इ. स. १९४७ मध्ये केलेले आहे. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या ७८ व्या अंकात प्रा. पंगु व पागसनीस-मोडक यांच्या ज्ञानेश्वरी अ. १६ चे परीक्षण करतानाही डॉ. हर्षे यांनी हे विधान केलेले आहे. त्यापूर्वी इ. स. १९३५ मध्ये प्रसिद्ध झालेली 'उद्धवगीते' ची माझी आवृत्ती त्यांनी पाहिली असती तर तिच्या प्रस्तावनेत शके १४९९; १४९८ व १४५७ अशा तीन पोथ्यांचा निर्देश त्यांना आढळला असता; आणि त्यांच्याही पूर्वी इ. स. १९२५ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' (श्री. य. खु. देशपांडे) या पुस्तकातही शके १४९८ च्या पोथीचा निर्देश (पा. ५०) त्यांना सापडला असता, तेव्हा शके १५००

पूर्वीच्या महानुभावीय ग्रंथांच्या प्रती उपलब्ध नाहीत हे डॉ. हर्षे यांचे म्हणणे चुकीचे आहे हे लक्ष्यात येईल.

उपलब्ध हस्तलिखितांत सर्वांत जुने हस्तलिखित

शके १५०० पूर्वीच्या अनेक महानुभावीय पोथ्या आजही उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी काहींचा निर्देश वर आलेलाच आहे त्या सर्व पद्यात्मक आहेत. गद्य चरित्राच्या पोथ्याही अनेक आढळतात. 'श्रीचक्रधरचरित्र' या माझ्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत आरंभी मी अनेक पोथ्यांची माहिती दिलेली आहे. त्यांतील क, ठ, त, थ, ह्या प्रती शके १५०० पूर्वीच्या आहेत. ठ प्रत ही तर शके १४२५ ची म्हणून तिच्यावर उल्लेख आहे. तो संशयास्पद आहे, म्हणून जमेला धरता येत नाही. लीळाचरित्र उत्तरार्धाची आणखी एक सकळ लिपीत लिहिलेली पोथी माझ्या पाहण्यात आली होती. तिच्यावरही शके १४२५ रुधिरद्वारी संवत्सराचा उल्लेख असावा. कारण, शकातील १४ आकडा जसा स्पष्ट आहे तसा २५ आकडा नाही. म्हणून तीही पोथी जमेला धरता येत नाही. ह्या जमेला धरल्या तर मला मिळालेली शके १४५७ ची ही पोथी 'काव्यांच्या पोथ्यांतील सर्वांत जुनी' असे म्हणावे लागेल; नाही तर आतापर्यंत उपलब्ध झालेल्या पोथ्यांपैकी सर्वांत जुनी म्हणून तिचा निर्देश करायला हरकत नाही, असे मला वाटते.

इतर दृष्टींनीही प्राचीन

बरे, ही पोथी नुसती काळाच्याच दृष्टीने जुनी आहे असे नाही तर लेखन व भाषा या दृष्टींनीही ती जुनी आहे. अक्षरे सर्व सुवाच्य आणि त्यांचे वळण सुंदर आहे. अ, झ, क्ष, या अक्षरांचे वळण बरेच प्राचीन दिसते. ओ बद्दल बाहुल्याने ॐ लिहिलेला आहे. ॐ प्रमाणेच लकारबाहुल्यही फार आहे. लकार नाही असे नाही; तो आहेच, पण लकाराचे प्रमाण विशेष आहे ल एव नी ज्याप्रमाणे ल फार आहे, त्याचप्रमाणे ख एवजी षचा उपयोग अधिक प्रमाणात केलेला आहे. स्वतंत्र ख आहेच; शिवाय, एरवी ज्या ठिकाणी ख लिहायचा त्या ठिकाणी ष लिहिलेला आहे. या आवृत्तीच्या शेवटी जोडलेल्या 'मूळ संहिता आणि मुद्रित संहिता' या परिशिष्टावरून ओझरती

नजर टाकली तरी या प्रकारवाहुल्याची कल्पना येईल. या सर्व गोष्टी भाषेच्या जुनेपणाच्या निदर्शक होत असे मला वाटते. हे म्हणणे विवाद्य वाटण्याचा संभव आहे. पण त्याचे विस्ताराने विवेचन करण्याचे हे स्थळ नव्हे. या लेखनपद्धतीप्रमाणेच या पोथीतील शब्दांची रूपे, वाक्यप्रयोग, भाषा हीही जुनी आहेत. सामान्यतः कै राजवाडे यांच्या ज्ञानेश्वरीप्रतीशी या गोष्टी बरोबर जुळतात. सारांश. पोथीतील भाषा, लेखनपद्धती आणि शेवटी असलेला समाप्तिलेख यांवरून या पोथीच्या प्राचीनपणाविषयी मला खात्री वाटली. आणि म्हणून प्रस्तुत काव्याची संहिता तिच्यावरून जशीची तशी छापण्याचा मी निश्चय केला. स्थूलमानाने ही पोथी एकनाथकालीन मानायला हरकत नाही. नाथांचा जन्मशक कै. भावे यांच्या मते १५७० आहे तर सांप्रदायिक शक १५५५ आहे. हा दुसरा शक घेतला तरी नाथ अगदी दोन वर्षांचे असताना ही पोथी लिहिली गेली असे म्हणावे लागेल, म्हणजे ती एकनाथकालीन ठरते. आणि कै. भावे यांनी दिलेला शक घेतला तर प्रस्तुत पोथी निश्चितपणे एकनाथपूर्वकालीन ठरते. वादाला जागा राहू नये म्हणून आपण तरी एकनाथकालीन होय असे धरून चालू.

संपादकीय दृष्टी व धोरण

इतकी प्राचीन पोथी अभ्यासकांच्यासमोर जशीची तशी ठेवली जाणे मला आवश्यक वाटले. ग्रंथसंपादनाच्या प्रामुख्याने दोन पद्धती आहेत. एक पद्धती अशी की, मिळतील त्या सर्व हस्तलिखितांतील पाठभेद लक्ष्यात घेऊन ग्रंथकाराचा म्हणून एक पाठ निश्चित करणे, व तदनुसार संपूर्ण ग्रंथाची संहिता तयार करणे. अशा संहितेला इंग्रजीत Variorum Edition म्हणतात. तीत लेखकाच्या संहितेचे मूलस्थापन करावयाचे असते. आधुनिक संपादन-शास्त्राला ही पद्धती विशेष आवडते. नरेंद्राच्या रुक्मिणी-स्वयंवराचे संपादन करताना मी हिचाच अवलंब केलेला आहे. ही पद्धती चिकित्सक म्हणून मानली गेली असली तरी तिच्यात एक फार मोठा दोष संभवतो. तो असा की, मूळ लेखकाचा पाठ निश्चित करण्याच्या नावाखाली संपादकाचीच एक नवीन आवृत्ती किंवा संहिता तयार होते, एकच लेखक एकच शब्द एकाच

ग्रंथात अनेक रीतींनी लिहितो, असा अनुभव आहे. शिलालेखातील भाषेवरून याची कल्पना येईल. तेव्हा एका विवक्षित ओवीत लेखकाने किंवा कवीने तो शब्द विशिष्ट स्वरूपातच लिहिला असेल असे 'निश्चित' कसे सांगावे? संपादकाचा निर्णय हा अनेकदा वैयक्तिक मतावर अवलंबून राहणार. तो मूळ लेखकाच्या लेखनापासून अनेकदा निराळा असण्याचा संभव फार मोठा असतो. याऐवजी म्हणजे मूळस्थापनेच्या नावाखाली एक नवीनच संहिता करण्याऐवजी कोणती तरी एक संहिता (पोथी) निश्चित करून ती मूळ म्हणून स्वीकारणे व इतर हस्तलिखितांतील पाठभेद तळटीपांत नमूद करणे अधिक उपयुक्त ठरते. असे केल्याने निदान एवढे तरी समाधान मनाला वाटते की एका विशिष्ट काळाची पोथी आपण जशीची तशी अभ्यासकांसमोर ठेवली. मूळस्थापन करताना एकाच ओवीतील निरनिराळ्या शब्दांसाठी निरनिराळ्या हस्तलिखितांतील वेगळे वेगळे पाठ स्वीकारून पूर्णपणे कोणत्याही हस्तलिखितात नसलेली एक नवीनच ओवी तयार करण्यापेक्षा एका विशिष्ट काळात, विशिष्ट व्यक्तीने म्हणून लिहिलेली ओवी जशीची तशी अभ्यासकांसमोर ठेवली तर निदान त्या काळाच्या किंवा त्या व्यक्तीच्या भाषेचे व लेखनपद्धतीचे यथार्थ ज्ञान करून घेणे शक्य होते. निश्चित शकाच्या प्राचीन हस्तलिखिताचे संपादन करताना या पद्धतीचा स्वीकार करणे अधिक चांगले, या कारणामुळे शके १४५७ मधील प्रस्तुत हस्तलिखित काव्याचे संपादन करताना त्याचे मूळ मला पोथीत जसे आढळले तसच ते अभ्यासकांसमोर मांडले आहे.

मुळात केलेले फरक

अशा हस्तलिखितात वाचनसुलभतेच्या दृष्टीने काही फरक करणे अवश्य असल्यास ते करावे, पण त्यांचा तसा स्पष्ट निर्देश आधी केला पाहिजे. प्रस्तुत काव्याचे शके १४५७ मधील हे हस्तलिखित छापताना मी जे महत्त्वाचे फेरफार केले आहेत त्यांचा उल्लेख या ठिकाणी करणे अवश्य वाटते. पुस्तकाच्या शेवटी 'मूळ संहिता आणि मुद्रित संहिता' व 'मूळ संहितेतील चिंत्न स्थळे' ही दोन परिशिष्टे तयार करून जोडली आहेत,

ती पाहिली म्हणजे प्रस्तुत काव्याच्या मूळ हस्तलिखिताची यथार्थ कल्पना येऊ शकेल. मुद्रित संहिता तयार करताना मी जे दोनतीन फरक केले आहेत तेही त्यांवरून सहज लक्ष्यात येऊ शकतील. त्यांचा थोडक्यात निर्देश या ठिकाणी करतो.

(१) मूळ हस्तलिखितात ' षण ' हे जोडाक्षर सर्वत्र ' षल ' असे लिहिले आहे. उदा: श्रीकृषल = श्रीकृषण. हा प्रकार सर्वत्र असल्यामुळे वाचनाला सोयीच जावे म्हणून मी ' षल ' ऐवजी सर्वत्र ' षण ' छापला आहे.

(२) हीच गोष्ट जोडाक्षरातील ' थ ' ची. त्यासाठी या हस्तलिखितात सर्वत्र ' छ ' आहे उदा:- स्थळ = स्थळ; स्थान = स्थान वगैरे. जोडाक्षरातील हा ' छ ' ' थ ' चा निर्देशक असल्यामुळे मी सर्वत्र तो ' थ ' असाच छापला आहे.

(३) तिसरा महत्त्वाचा फरक म्हणजे ' ष ' साठी सर्वत्र ' ख ' छापला आहे. या पोथीत ' ख ' साठी सामान्येकरून ' ष ' चा उपयोग केलेला आढळतो, याचा निर्देश मी आरंभीच केला आहे. ' ख ' साठी ' ष ' हा इतक्यांदा आलेला आहे की ष = ख हे समीकरण मांडण्याला हरकत नसावी. वडाहरण काव्याच्या या हस्तलिखितात एकूण १९१ वेळा ' ष ' आलेला आहे. त्यापैकी १३४ ठिकाणी तो निर्विवादपणे ' ख ' साठी आलेला आहे उदा : षेल (खेल); षेष (देख), चोषाल (चोखाल) इत्यादी. अशा ठिकाणी मूळ शब्दात ख हाच अभिप्रेत आहे; आणि लिहिताना त्यासाठी ष लिहिला आहे यात कोणताही संशय नाही. राहिलेल्या ५७ ठिकाणी असलेला ' ष ' हा संस्कृतमधील मूर्धन्य ' ष ' म्हणूनच आला असावा की ' ख ' साठी आला असावा याचा विचार करावा लागतो. १९१ पैकी १३४ ठिकाणी ज्याअर्थी ष हा खसाठी आलेला आहे त्याअर्थी स्थूलमानाने सर्वत्र ष हा खसाठी असावा असा साधारण नियम बांधण्याकडे प्रवृत्ती होते. राहिलेल्या ५७ स्थळांचा विचार केला म्हणजे तिला दुजोरा मिळतो. या ५७ स्थळांत पुरुष (१० वेळा); वंष (६); संतोष (४), विष-विषार (५), विषय (३); षट् (३) भूषण, पाषांड, असे बरेच तत्सम शब्द आहेत. हे लिहिताना ते तत्सम म्हणून लिहिले की (ख साठी

ष लिहून) तद्भव म्हणून लिहिले, हा प्रश्न उद्भवतो. याचा प्रस्तुत पोथीच्या व इतर तज्ज्ञांनी हस्तलिखितांच्या साहाय्याने विचार केला पाहिजे.

प्रस्तुत उखाहरणाच्या हस्तलिखितात ख साठी जसा ष लिहिला आहे तसा स्वतंत्रपणे 'ख' ही लिहिला आहे. दुखण (ओवी ९), सुख (१०), वेखातें (१३), असंख्यात (२८, ७४, १०४, १३८), सुखमुखें (३६), चोखालीति (४५), श्रीमुख (५३), मुखरी (६९), संख्या (६९, १३८), देखौनि (७२), अनमीख (७३), नेदखति (१०१, १३१), मुख (१०१), देषोवेखि (१०२), सर्पमुखा (१०७, १११), सुख (१२२), वरिखत (१३७), वेखें (१८५), मुखक, पालखति (१८७), मुख (२०४, २३५, २३७, २३८, २४३, २९५, ३३५, ३८६, ४८९), धनुखाकारे (२०४), देखौनि (२४९, ३१८), देखौनु (२४४), देखिलें (२५५), दुख (२७१), विशेखावे (२७८), संसारदुःखा (२७९), घोडेमुख (२८५), सुख (२९४, ३३१), खग (३८९), सुखदुःख (४४३), काळवखे (४४८), या शब्दांत ख साठी स्वच्छ 'ख' च लिहिलेला आहे. तो एकंदर ५१ वेळा आलेला आहे.

१. कै. राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या चौभाकविकृत 'उखाहरण' ह्या काव्यात (भारत इतिहास संशोधक मंडळ, अहवाल शके १८३३, पृष्ठे १-५५) ख साठी प्रायः ष लिहिलेला आहे. तथापी, "ह्या हस्तलिखित पोथीत...येथून तेथून सर्वत्र ख चे स्थानीं ष लिहिला आहे. ख कोठेंच लिहिला नाही." "यापार्शीं ख हें अक्षरच नाही" अशी जी विधाने श्री. य. ग. फफे यांनी केलेली आहेत (ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध. खंड ३. चाभा-कविकृत उखाहरण' पृष्ठे १२ व १३ पहा) ती बरोबर नाहीत. 'विख्यातु' (ओ. ६३. पृ. ७; 'संख्या' 'राख्येसां' (ओ. ६८, ७२ पृ. ७); 'दख्याचें' 'संख्या' 'असंख्यात' (ओ. ९४, ९६. पृ. ९) इत्यादी जोडाक्षरांमधे या काव्यात ख विपुल प्रमाणात आलेला आहे. स्वतंत्रपणेही ख अनेक ठिकाणी आढळतो. उदा: 'सारीखे' (ओ. ७० पृ. ७); 'दखीण' (ओ. ९४ पृ. ९); 'दुखें' (ओ. ७२८ पृ. ६४); 'पाखरां' (ओ. ८२३ पृ. ७३); 'तें खादलें तेणें पाखरुवें' (ओ. ५६ पृ. ७६), 'पंखेराजें' 'मनुखेवेषें' (ओ. ६० पृ. ७६); 'सारिखेयां' (ओ. ७९ पृ. १४८) वगैरे. तेव्हा प्राचीन काळी ख साठी ष बाहुल्याने लिहिला जात होता हे जसे खरे आहे तसेच ख स्वतंत्र रूपानेही अस्तित्वात होता हेही खरे आहे.

यात दूषण, वेष, अनिमिष, वरिषत, मूपक, या तत्सम शब्दांतील ष साठी ख लिहिलेला असल्यामुळे पोथीत दूषण, वेष वगैरे शब्द तत्सम म्हणून लिहिलेले नसून ते दूखण, वेख वगैरे तद्भवरूपात आलेले असावेत हे स्पष्ट आहे. म्हणजे असे की, तत्सम शब्दांतील ष चा ख करण्याकडे प्रवृत्ती अधिक होती. ती लक्ष्यात घेतली असता या हस्तलिखितात जेथेजेथे ष आलेला आहे तेथे तेथे त्याचे वाचन ख असे कहन तसेच छापण्यास हरकत नसावी. तोच मार्ग मी स्वीकारला आहे.

याला उपोद्बलक अशा आणखी दोनतीन गोष्टी आहेत. हस्तलिखित-लेखकाने अनेक ठिकाणी एकाच शब्दांतील 'ख' दोन्ही रीतींनी म्हणजे ख आणि ष असा लिहिला आहे. उदा: देखौनि-देषौनि, नेदखति-नेदषती, मुख-मुष, वेख-वेप इत्यादी रूपे पहावी. तत्सम शब्दांच्या बाबतीतही त्याने असेच केलेले दिसते. म्हणून 'वेख' असे रूप ज्याअर्थी स्पष्टपणे आलेले आहे त्याअर्थी 'वेष' शब्दाचे वाचन 'वेख' असे करण्याला हरकत नसावी. 'विशेखावे' (विशेष = विशेषख) हे रूप लक्ष्यात घेऊन 'शेष' शब्दाचे वाचन 'शेख' असेच करणे इष्ट ठरते. इतर शब्दांचा विचार करताना मी या पोथीचे संपूर्ण हस्तलिखित लक्ष्यात घेतले. या पोथीत वछाहरणाप्रमाणेच उद्धवगीताही आहे. तीत तुषार, विषय, परितोष, षड्भाव, अभिलाष, संतोष, विषाद, विष, वर्षता इत्यादी तत्सम शब्द 'तुखार' (१७४), वीखया (१७५, ३४३), परीतोखे (२७६), खड्भाव (२९४), अभिलाख (३०८), संतोख (३३०, ३३२, ३३९), विखादु, ३३९, वीखो (३७२), वरीखता (३३७) असे स्पष्टपणे लिहिलेले आहेत. मी संपादन केलेल्या 'उद्धवगीते' च्या आवृत्तीतील तळटीपांत श प्रतीतील म्हणून जे या पोथीतील पाठभेद मी नमूद केले आहेत त्यांवरून याचा पडताळा अभ्यासकांना पाहता येईल. ही गोष्ट लक्ष्यात घेतली म्हणजे प्रस्तुत काव्यातील विष, विषय, संतोष, षट् इत्यादी तत्सम शब्दांचे वाचन विख, विखय, संतोख, खट् असे करणे सयुक्तिक ठरते.

१. यमकानुरोधाने पाहता ओ. ४०४ मधे 'वेष' या शब्दातील 'ष' मात्र मूर्धन्यच आहे.

फक्त पुरुष शब्दाचे वाचन पुरुष असे करायला या पोथीत वरीरूपमाणे प्रत्यक्ष आधार सापडत नाही. पण वर दाखविल्याप्रमाणे संपूर्ण हस्तलिखितात जवळ जवळ सर्वच ठिकाणी ष हा खसाठी लिहिलेला स्पष्ट दिसत असल्यामुळे पुरुष शब्दामधेही तो खसाठीच असावा असे दिसते. शके १४९८ ची जी पोथी मला पाहण्याला मिळाली तिच्यातील वळाहरणात सर्वत्र 'पुरुष' असा शब्द आहे; पण त्याच पोथीतील उद्धवगीतेत मात्र 'पुरुष' हा शब्द स्पष्टपणे 'पुरुख' असा अनेक ठिकाणी (ओ. २५८, ३४६, ३४७, ३७३) लिहिलेला आहे. प्राचीन काळी मराठीत 'ख' साठी 'ष' विशेष प्रमाणात लिहिला जात होता हे चौंभा कवीच्या 'उषाहरणा' वरूनही स्पष्ट होते. या सर्व गोष्टी लक्ष्यात घेऊन मी वळाहरणाच्या या हस्तलिखितातील 'ष' चे 'ख' असे वाचन करून सर्वत्र ते तसेच छापले आहे.

तथापी या काही शब्दांतील तत्सम 'ष' चा उच्चार कवीला किंवा पोथीलेखकाला मूर्धन्य 'ष' असा अभिप्रेत नसेलच असे मी आग्रहाने म्हणत नाही. क्वचित तो तसा अभिप्रेत असेलही. पण अशी स्थळे (ओ. ४०४) अपवादालात्मक मानली पाहिजेत. मूळ पोथीत ते अक्षर कसे लिहिले आहे याची अभ्यासकांना स्पष्ट कल्पना यावी म्हणूनच वर निर्देशिलेली मूळ संहिता आणि मुद्रित संहिता 'व' मूळ पोथीतील चिंत्य स्थळे' ही परिशिष्टे जोडली आहेत. दुसरीही एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते यादवकालात तत्सम शब्दांतील मूर्धन्य 'ष' लुप्त झालेला होता असे मला भासवायचे नाही. कारण, 'श्रीकृष्ण' (षण , तृष्णा (षणा), काष्ठिभूत चातुष्टविता, तुष्टि, दुष्ट, नष्ट, वगैरे जोडाक्षरांत तो निश्चित कायम आहे. पण याचबरोबर हेही लक्ष्यात आणून देणे अवश्य आहे की 'असंख्यात' या शब्दातील 'ख्या' हे अक्षर पोथीलेखकाने 'ष्या' असे लिहिले आहे. अर्थात, तेथे 'ष्' चा उच्चार 'ख्' असाच आहे.

(४) प्रस्तुत पोथी ही पूर्णपणे बालबोधित असल्यामुळे संकेतादिकांचा प्रश्नच नाही. मूळ ओवीत प्रत्येक चरणाच्या शेवटी उभी रेघ आहे; व

ओवीच्या शेवटी आरंभी व नंतर उभ्या दोन दोन रेघा असून त्यांत ओवीचा क्रमांक लिहिला आहे. परंतु आजच्या पद्धतीप्रमाणे ओव्या छापताना दुसऱ्या व चौथ्या चरणासमोरील उभ्या रेघा प्रस्तुत आवृत्तीत मी छापल्या नाहीत.

(५) क्वचित एखाद्या ठिकाणी अक्षर चुकून गळालेले आहे अशी खात्री झाली त्या ठिकाणी ते अक्षर कंसात घालून शब्द छापला आहे. उदा : २५ वी ओवी पहा. काही ठिकाणी याच रीतीने गळालेले अनुस्वार घातले आहेत. उदा : ईंद्रनिल (७९), इंद्रिया (११५), वृंदावन (१२६), अनंद (४५२) बंदीसाले (४३९) इत्यादी शब्द ईंद्रनिल, इंद्रिया, वृंदावन, अनंद, बंदीसाले असे छापले आहेत. कारण अन्यत्र हे शब्द सर्वत्र सानुस्वार लिहिलेले आहेत. तथापी असे केलेले सर्व फरक 'मूळ संहिता आणि मुद्रित संहिता' या परिशिष्टात स्पष्टपणे नमूद केलेले आहेत. त्यावहून पोथीच्या मूळ स्वरूपाची स्पष्ट कल्पना अभ्यासकांना सहज करून घेता येईल.

या काही गोष्टी खेरीज करून, शके १४५७ च्या या पोथीतील 'वछा-हरण' हे काव्य मुळावरहुकूम छापले आहे. भाषेच्या अभ्यासकांना ते उपयुक्त वाटेल अशी आशा आहे. अर्थनिर्णायक टीपा लिहीत असताना शके १४९८ ची पोथी हाती आली. तिचा न प्रत म्हणून उपयोग करून घेतलेला आहे. तो त्या त्या ठिकाणी स्पष्टपणे निर्देशिलेला आहे.

काव्याचे नाव 'वछाहरण'

प्रस्तुत काव्याचे मी स्वीकारलेले 'वछाहरण' हे नाव वाचून अनेकांना आश्चर्य वाटण्याचा संभव आहे. कारण कै. भावे यांनी प्रथम प्रसिद्ध केव्या-पासूनच 'वच्छहरण' या नावाने ते प्रसिद्ध आहे. माझ्या मन हे बरोबर नाही. 'वच्छहरण' हे नाव मला कोणत्याही पोथीत पहावासास मिळाले नाही. 'वत्साहरण' किंवा 'वछाहरण' असेच या काव्याचे नाव सर्वत्र आढळले. कवीने आपल्या या काव्यकथेच्या नावाचा उल्लेख ४४ व्या ओवीत पुढीलप्रमाणे केलेला आहे.

जे अज्ञानतमाचि तर्गणि : कैवल्यपदाचि निसाणि

ते श्रीकृष्णकथा वछाहरणि । साधिजैळ

प्रस्तुत पोथीतील काव्याच्या समाप्तिलेखातही ' इति दामोदर पंडित विरचित ॐवि प्रबंधं वच्छाहरण संपुर्ण मीति ' असाच स्पष्ट निर्देश आहे. त्यावरूनही काव्याचे नाव ' वच्छाहरण ' हेच निश्चित होते.

खुद्द कवीने फक्त ४४ व्या ओवीतच नावाचा उल्लेख केलेला असल्या-मुळे प्रस्तुत पोथीव्यतिरिक्त इतर पोथ्यांतील त्या शब्दाचे रूप पाहणे इष्ट होईल. संपादनासाठी घेतलेल्या इतर चार पोथ्यांपैकी थद्द पोथ्यांत ' ते श्रीकृष्णकथा वच्छाहरणि । सांघिजैल ' असाच हा शब्द आहे. तथ पोथ्यांत ' वच्छाहरणि ' ऐवजी ' वत्साहरणि ' असा शब्द आहे. माझ्याजवळ असलेल्या शके १४९८ च्या न पोथीत ' वच्छाहरणि ' असा शब्द आहे. यांव्यतिरिक्त इतर बऱ्याच पोथ्या मी पाहिल्या, त्यांतही ' वच्छाहरणि ' असेच रूप आहे. श्री हरींद्र जितेंद्र यांच्याजवळील ७२ क्रमांकाच्या पोथीत व श्री गोपीराज महानुभावग्रंथसंग्रहा-लयातील क्रमांक ३ च्या पोथीत, या दोहोतही ४४ व्या ओवीत हा शब्द वच्छाहरणि असाच स्पष्टपणे आहे. भावे प्रतीत तो ' वत्साहरणि ' असा आहे. सारांश, बहुतेक पोथ्यांतून तो ' वच्छाहरण ' किंवा ' वत्साहरण ' आहे हे यावरून दिसून येईल.

काव्याच्या नावाचा उल्लेख येण्याचे दुसरे ठिकाण म्हणजे समाप्तिलेख. शके १४५७ च्या पोथीतील समाप्तिलेखात ' वच्छाहरण संपुर्ण ' असा निर्देश असल्याचे अभ्यासकांच्या निदर्शनाला आणलेलेच आहे इतर पोथ्यांपैकी तथद्द पोथ्यांत ' ... ॐवि प्रबंध वच्छाहरण समाप्ता ' अशी पुष्पिका आहे. थ प्रतीत ' .. वत्साहरण समाप्ता ' असे रूप आहे शके १४९८ च्या न प्रतीत ' इति दामोदर पंडितु विरचित ॐवि प्रबंध वच्छाहरण समाप्ता ' असा समाप्तिलेख आहे श्री. हरींद्र जितेंद्राजवळील पोथीत ' ... प्रबंध वत्साहरण समाप्ति ' असे आहे, तर गोपिराजग्रंथसंग्रहालयातील पोथीत ' .. ओवीप्रबंध वच्छाहरण समाप्ता ' असे आहे. तेव्हा या सर्व समाप्ति-लेखांवरूनही वच्छाहरण किंवा ' वत्साहरण ' हेच या काव्याचे नाव निश्चित करता येते.

याला आणखी एक पडताळा आहे, प्रस्तुत आवृत्तीत या काव्याचा जो टीप छापला आहे त्याच्या आरंभी ' आता वत्साहरण ' व शेवटी ' एवं

‘वत्साहरण’ चा ... टीप संपूर्ण ...’ असे उल्लेख आहेत. वृद्धाचारात (क्रमांक ४) व वृद्धान्वयातही काव्याचे नाव ‘वत्साहरण’ असेच आहे. (पुढे पा. १७ व १८ तळटीपा पहा.) तेव्हा ‘वत्साहरण’ किंवा ‘वृद्धाहरण’ हे या काव्याचे नाव कोठेच आढळत नसून सर्वत्र ते ‘वत्साहरण’ किंवा ‘वृद्धाहरण’ असेच आहे हे स्पष्ट होईल. ‘वत्साहरण’ चेच ‘वृद्धाहरण’ हे रूप होय. प्रस्तुत संहितेत ‘वात्से’ (१०५), ‘संवत्सरु’ (३४६), वत्सलु (३९६) अशी तत्सम रूपे आली असली तरी ‘वृद्धां’ (१९९, ३२५, ३२७, ३३९), वृद्धें (२७०), वृद्धपाल (३१७), विभल्लु (५४), वृद्धलु . १०५), मृद्धादिकी (१८९) अशी उच्चारदृष्ट्या विकसित रूपे अधिक प्रमाणात आढळतात. त्या दृष्टीने ४४ व्या ओवीत व समाप्तिलेखात आलेले ‘वृद्धाहरण’ हे रूप सुसंगत आहे. अन्य पोथ्यांतून उद्धृत केलेले निर्देश पाहिले तर त्यात ‘वत्साहरण’ या तत्समसदृश रूपापेक्षा ‘वृद्धाहरण’ हे विकसित रूपच अधिक आढळते.

राजवाडे यांच्या ज्ञानेश्वरीतही ‘वत्स’ या तत्सम शब्दाचे रूप ‘वृद्ध’ असेच आढळते. उदा : ‘परि वृद्धाचेनि वोरसें । दुभते होये घरा दोसें । जालें पांडवांचेनि मीसें । तैसे विश्वा’ (१८-१४५७). प्रस्तुत संहितेतही ‘वत्स’ याचे ‘वृद्ध’ असे रूप नसून ते ‘वृद्ध’ असेच आहे.

प्रस्तुत पोथीतील काव्यनामाला तो उभोड्लबक पुरावा होय. याचमुळे प्रस्तुत काव्याचे नाव ‘वृद्धाहरण’ हे मी निश्चित केले आहे. वृद्धाचे (वत्साचे) हरण ते ‘वृद्धाहरण’ अशी याची उपपत्ती दिसते. ‘वृद्धांचे’ यातील ‘चे’ या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप होऊन ‘वृद्धा’ हे सामान्यरूप तेवढे शिल्लक राहिलेले आहे.

एक आक्षेप

“वत्साहरण : काही विचार” (महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, आक्टो-डिसेंबर १९५७) या लेखात ‘वत्स व वृद्ध यांपैकी वत्स या तत्सम रूपाकडे लेखकाचा कळ अधिक होता’ म्हणून ‘वृद्धाहरण’ ऐवजी ‘वत्साहरण’ हेच या काव्याचे नाव निश्चित केले पाहिजे, असे आपले मत प्रा. सुरेश डोळके यांनी मांडले आहे ते मान्य करता येत नाही. एकरतर ‘वत्साहरण’ हे नाव

ज्यांत आढळते त्या पोथ्या तुलनेने अर्वाचीन आहेत. शके १४५७ मधील प्रस्तुत पोथीत व शके १४९८ मधील पोथीत 'वछाहरण' या नावाचा स्पष्ट निर्देश आहे हे वर दाखविलेच आहे. १४९८ च्या पोथीत इतरत्रही 'वछ' या रूपाचाच प्रयोग विपुल प्रमाणात आहे. खुद्द प्रा. डोळके यांच्या जवळील शके १४९५ च्या पोथीत काव्याचे नाव 'वछाहरण' असेच आहे; इतकेच नाही तर तिच्यात छकारयुक्त रूपेच बहुशः आढळतात, असे तेच सांगतात. शके १५९७ च्या पोथीत ही छकारयुक्त रूपेच प्रायः आढळतात, असाही निर्देश ते करतात. कालदृष्ट्या प्राचीन असलेल्या पोथ्यांतील रूपेच अधिक ग्राह्य मानायला नको का ?

ज्ञानेश्वरीत वछा असे रूप एकदा आले आहे; पण ते अपवादात्मक म्हणून ते त्याज्य ठरवितात. पण शके १४५७, १४९८, १४९५ या प्रस्तुत काव्याच्या पोथ्यांत अपवादात्मक म्हणून आलेले 'वत्स' हे रूप मात्र ग्राह्य मानतात. या युक्तिवादातील ही विचारसरणी विसंगत नाही काय ? तथापी, ज्ञानेश्वरीत हा शब्द कितीदा आला व त्याचे रूप तेथे काय आहे हा मुख्य प्रश्न नाही. 'वछाहरण' (किंवा, वत्साहरण) काव्यात 'वत्स' शब्द वारंवार येण्याचे जसे प्रयोजन आहे तसे ते ज्ञानेश्वरीत नाही, हेही लक्षात घेतले पाहिजे. 'वछाहरण' काव्याच्या जुन्या हस्तलिखितांत 'वछ' हे रूप बाहुल्याने आढळते ही महत्त्वाची गोष्ट आहे आणि म्हणून 'वछाहरण' हे नाव मुळात असणे अधिक शक्य आहे. त्यामुळे तेच स्वीकारणे योग्य होईल.

काव्याचा कर्ता कोण ?

प्रस्तुत 'वछाहरणा'चा कर्ता कोण हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. काव्यांतर्गत पुरावा पाहिला तर ६, ६२, १२३, १९७, ३७५ व ५०२ या ओव्यांत सर्वत्र ' म्हणे मुनि केशिराजु, ' ' म्हणे केसीराजु मुनी ' असे केशिराजाच्या नावाचे उल्लेख सापडतात. काव्यवस्तूच्या शेवटीही,

अनंदतु भगत सकल । श्रोतेयांचें मन हो निर्मल

जनु पावो परम मंगल । म्हणे मुनी केशिराजु ॥ ५०२ ॥

असा केशिराजाच्याच नावाचा अभंग आहे, त्यावरून मुनी केशिराजाने

हे काव्य लिहिले असावे, असे वाटणे साहजिक आहे. पण वरील ओवीच्या
सालीच अंतिम ओवीत,

हा सारासार-वस्तू-विचार, आइकावा कसंनि आदरू
म्हणे पंडितु दामोदर । स्रोतेयातें ॥ ५०३ ॥

असा पंडित दामोदराचा निर्देश आहे. इतकेच नाही तर काव्याच्या
शेवटी असलेल्या पुष्पिकेतसुद्धा ' इति दामोदर पंडितं विरचितं ३०वि प्रबंध
वत्साहरण संपुर्णमीति ' असा दामोदर पंडिताचाच प्रस्तुत काव्याचा विरचयिता
म्हणून उल्लेख आहे. वत्साहरणाच्या सर्व पोथ्यांत हे सर्व निर्देश याचप्रमाणे
आढळतात. आणि म्हणून कोणाच्याही मनात अशी शंका उद्भवणे साहजिक
आहे, की या काव्याचा कर्ता केशिराज मुनी की दामोदर पंडित ? तथापी, या
शंकाच्या भोवऱ्यात फार वेळ भ्रमण करित राहण्याचे आपणांला कारण नाही.
महानुभावीय ग्रंथकारांनी तिचे आधीच निरसन करून ठेवलेले आहे.

त्यांच्या मते प्रस्तुत काव्याचा कर्ता दामोदर पंडित हाच होय. मग
काव्याच्या अंतर्भागात केशिराज मुनीचे नाव कसे ? त्याला कारण आहे.
केशिराज मुनी आणि दामोदर पंडित हे परमस्नेही होते. आपल्या या
मित्रत्वाची खूण म्हणून दामोदर पंडितानेच आपण स्वतः लिहिलेल्या या
काव्याचा कवी म्हणून केशिराज मुनीचे नाव घातले. वृद्धाचार, अन्वयमथळ
इत्यादी अनेक पोथ्यांत हा इतिहास आलेला आहे. ' पंडितीं वत्साहरण
करणे ॥ पंडितवासीं वत्साहरण केलें : तेथ अभंगी सौजन्ये केशोवासांतें
घातलें ' असे वृद्धाचारांत नमूद केलेले आहे. (स्मृतिस्थळ. पा. ८२); तर

१. ही संपूर्ण आख्यायिका अशी : ' पंडिती वत्साहरण करणे : ॥ पंडितवासीं
वत्साहरण केलें : तेथ अभंगी सौजन्ये केशोवासांतें घातलें : तथापुढे म्हणितलें :
तेहीं थोर प्रसंसिळें ॥ ४ ॥ ' (स्मृतिस्थळ. पा. ८२).

सिद्धांते हरिबास व सोंगोबास यांच्या अन्वयस्थळांत ' मग केसोबासा अविद्येमान त्याचेनि वियोगदुखें पंडीतीं वत्साहरण केलें : केसोबासाचें नाम सख्यत्वे मांडिलें असे ' असा उल्लेख केलेला आहे. साती ग्रंथांवरील तृतीय शोधनीच्या टिपातील वत्साहरणाच्या टीपाच्या प्रारंभीही अक्षरशः हाच निर्देश आहे. त्यावरून ही गोष्ट निश्चित मानायला हरकत नाही. अर्थात, प्रस्तुत काव्याचा कर्ता दामोदर पंडित हाच होय यात शंका नाही.

कविनामनिर्देशाच्या या प्रसंगाला अनुलक्षून वृद्धाचाराच्या काही पोथ्यांतून आणखी एक आख्यायिका निर्दिष्ट केलेली आढळते. ती अशी की, वृद्धाहरणाची रचना झाल्यानंतर दामोदर पंडिताने ते सर्वांना वाचून दाखविले. ' तेथे अभंगी सौजन्ये केसोबासातें घातले. मग केसोबासापुढां म्हणितलें : इतुकेनी केसोबास बहुत तोखले : ' अर्थात हे लेखन व वाचन केसोबासाच्या हयातीत झाले). यावेळी दामोदर पंडितांची पत्नी हिराइसा हीही त्या ठिकाणी होती. दामोदर पंडिताने काव्याच्या ' शेवटीची ओवी म्हणितली : हा सारासार वस्तु विचार । आइकूनि करावा आदर । म्हणे

१. संपूर्ण आख्यायिका पुढीलप्रमाणे : ' एक वेळ भटांचिया दर्शना नाथपंथी जोगा एक आला । तेणें म्हणितलें : नाथ जाणा : भटी पंडांताची वास पाहिली : मग पंडीतीं म्हणितलें : तुम्ही जाणा : तेहीं म्हणितलें : हो : बोला पा : ते बोलिले : मग पंडितीं आक्षेपिलें : मग " नवनाथ कहे सो नाथपंथी " हे चौपदी पंडितीं केली : तो खंडीला : मग प्रस्तावयानुरूप एकैके काळीं ६० साटि चौपदीया केलीया : मग भटीं म्हणितलें : पंडिता केशवदया तुम्ही माझे डोळे गा : म्हणौनि प्रसंसिलें : मग केसोबासा अविद्येमान त्याचेनि वियोगदुखें पंडिती वत्साहरण केले : केसो-बासाचें नाम सख्यत्वे मांडिलें असे : मंगळमुतीं भक्त दृष्टी निशाळिती ' हे नवा पदाची आर्ती : आनि मग रुधिपुरिचिया लीळांचें स्तोत्र ' प्रातः सुप्तोत्थितः सप्तवळीत मळमवह सा ६ : आन नामावळी स्तोत्र नव श्लोक केले ॥ छ ॥ '

२. वृद्धाचाराच्या या पाठावरूनच श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी प्रथम वृद्धाचार छापला. तो महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, वर्ष ९ अंक ३ (ऑक्टोबर १९३६) मधे छापलेला आहे. त्यातील ६ वी आख्यायिका पहा. (स्मृतिस्थळांतर्गत वृद्धाचाराचा दुसरा पाठ श्री. वा. ना. देशपांडे यांनीच आपल्या ' स्मृतिस्थळ ' या ग्रंथात छापलेला आहे).

पंडित दामोदर । श्रोतेयांतें ॥ ’ यावरि हीराइसीं म्हणितलें : “ माझी आई आन बांझ : निर्मत्सरता आन अहंकार ! ” या उपरि पंडितीं म्हणितलें : होए आमची चुकी : । म्हणौनि बोवी पुसिली ’ : तथापी, प्रस्तुत काव्याच्या शेवटी ही ओवी सर्व पोथ्यांत असलेली आढळते. त्यावरून ती पुसली नसावी असे दिसते टीपग्रंथातील वत्साहरणाच्या मूळ पीठिकेत ‘ बोवि पूसत होते : परि हीराइसीं ठेविली ’ असा उल्लेख आहे तोच बरोबर दिसतो. अर्थात, मुख्य काव्यात कंसोबासाचे नाव घातल्यामुळे दामोदर पंडिताची निर्मत्सरता व्यक्त होते, तथापी काव्याच्या शेवटी त्याने स्वतःचे नाव घातलेले असल्यामुळे त्या निर्मत्सरतेचा बाध येतो, त्यामुळे दामोदर पंडिताचा अहंकार दिसून येतो, असा आक्षेप हिराइमाने घेतला होता. तो आक्षेप दामोदर पंडिताने मान्य केला. तो नी ओवी खोडू लागला; पण हिराइसानेच त्याला तसे करू दिले नाही, हे स्पष्ट होते. ‘ बोवी पुसली ’ हे म्हणणे खरे असते तर ती ओवी कोणत्याही पोथीत येण्याचे कारण नव्हते. पण ज्या अर्थी ती सर्व पोथ्यांत आढळते त्या

१. साती ग्रंथाच्या तृतीय शोधनीच्या टीपातील ‘ वत्साहरणा ’ ची ही मूळपीठिका पुढीलप्रमाणे :—

“ एक वेळ भटात्रिया दर्शना नाथपंथि जोगी एक आला : तेणें म्हणितलें : नाथ जाणा : भटीं पंडिताची वास पाहिली : मग पंडितीं म्हणितलें : तुम्ही जाणा : तेणें हो म्हणितलें : तरी बोला पा : मग ते बोलीले : पंडितीं आक्षेपिले : नवनाथ कहे सो नाथपंथि हे चौपदि पंडिती केली : तो खंडिला : मग प्रस्तावेयानुरूप साठि चौपदिया केलीया : भटोबासीं म्हणितलें : पंडिता केशवदया तुम्ही माझे डोळे गा : म्हणौनि प्रसंसीले : मग कंसोबासा अविद्यमानीं त्याचेनि वीयोगदुखे पंडिती वत्साहरण ग्रंथ केला : कंसोबासाचे नाव मुख्यत्वे मांडिलें : मग हीराइसा पुढां वाचिला : परि आभंगि हा सारासार वस्तु विचारू : आइकावा करूनिया आदरू : म्हणे पंडित दामोदरू : श्रोतेयासि ॥ १ ॥ हे बोवि आइकौनि हीराइसी म्हणितलें : निराभिमानता आन गर्व हे वीरूद्ध : जैसि माझी माता आन बांझ : तैसी पर जाली : ऐसी चुक लावीली : पंडितीं मानिली : मग बोवि पूसत होते : परि हीराइसी ठेविली ॥ हे वत्साहरणाचि मूळपीठिका ॥ * ॥ ”

अर्थी ती पुसू दिली नव्हती हे टीपकाराचे म्हणणे यथार्थ मानावे लागते.

केशिराज मुनीकडे कर्तृत्व देता येईल काय ?

काव्यात ज्या अर्थी केशिराज मुनीचे नाव सर्वत्र आले आहे, त्याअर्थी प्रस्तुत काव्याचा कर्ता केशिराज मुनी हाच ठरतो, असे मत प्रा. सुरेश डोळके यांनी मांडले आहे. (वत्साहरण : काही विचार. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका. ऑक्टो. - डिसेंबर १९५७) याला उपोद्बलक म्हणून ' कवी स्वनिष्ठेतून आपले नाव काव्यात प्रथित ' करतो असा सिद्धांत ते प्रतिपादन करतात. दामोदर पंडितांची स्वनिष्ठा इतरांच्या नावावर काव्य लिहिण्याइतकी व्यापक झाली असेल तर त्यात त्याने कवी म्हणून स्वतःचा उल्लेख कुठेच केला नसता, असे त्यांचे म्हणणे आहे. पण शेवटच्या ओवीत तर दामोदर पंडिताचा नामनिर्देश आहे. आमच्या मते यावरून फार तर एवढेच सिद्ध होईल की श्री. डोळके यांचा कवीचा स्वनिष्ठेचा सिद्धांत चुकीचा आहे ! केशिराज मुनीने स्वनिष्ठेतून आपल्या नावाचा उल्लेख टिकठिकाणी केला आहे असे घटकाभर गृहीत

१. कै. भावे यांनी आपल्या वच्छहरणाच्या प्रारंभात यासंबंधी पुढील माहिती दिलेली आहे. (दामोदर पंडित) ' लिहिलेल्या ओवीवर हरताळ फांसू लागले, ते पाहून जवळच कवीश्वरव्यास म्हणजे केशवराजसूरी होते ते म्हणाले ' परस्त्री संतापाचा उ्वरू : न भोगी ऐसा नाही नरू : एकु पंडित दामोदरू : वांचौनिया ' आणि असे म्हणून त्यांनी त्याचा हात धरिला व त्यास लिहिलेली ओवी खोडू दिली नाही. ' ही माहिती बरोबर नाही. ' परस्त्री (श्री) संतापाचा उ्वरू ' ही ओवी कवीश्वरव्यासाने (कवीश्वरव्यास म्हणजे भारकरभट्ट बोरीकर; केशवराजसूरी नव्हे) ज्या प्रसंगी उच्चारली तो प्रसंग अगदीच वेगळा आहे. (पहा : महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका अंक ३६. वृद्धाचार, ५; रमृतिस्थळ. पान १०७; भारकरभट्ट बोरीकर. पा. १७). तिचा प्रस्तुत कविनामनिर्देशाच्या प्रसंगाशी काहीही संबंध नाही. सारांश, ही कविनामनिर्देशाची ओवी जशीची तशी ठेवण्यात आली ती हिराईसेमुळेच, कवीश्वरव्यासामुळे नव्हे. भाव यांनी दिलेला या संबंधाचा वृत्तांत बराचसा चुकीचा आहे. प्रा. द. सी. पंगु यांच्या आवृत्तीतील वृत्तांतही (पा. २१) भाता दुबस्त करून घेतला पाहिजे.

धरले तर मग त्याने शेवटी दामोदर पंडिताच्या नावाची ओवी का घातली, असा प्रश्न उपस्थित झाल्यास त्याला प्रा. डोळके उत्तर सुचवितात की, ती ओवी केशिराज मुनीची नाहीच. तो दामोदर पंडिताने केशिराज मुनीच्या काव्यावर लिहिलेला अभिप्राय आहे. केशिराज मुनीने केलेला सारासार-वस्तु-विचार ऐकण्याची दामोदर पंडिताने श्रोत्यांना केलेली ती शिफारस आहे. हा दामोदर पंडिताचा 'अभिप्राय' किंवा 'शिफारस' आहे हे कशावरून? तसा उल्लेख श्री. डोळके यांना कोठे आढळला असल्यास त्यांनी तो आधार द्यायला पाहिजे होता, म्हणजे त्याचा विचार करता आला असता; की ही त्यांची स्वतःची कल्पना आहे ?

मी पाहिलेल्या या काव्याच्या प्रत्येक हस्तलिखितातील समाप्तिलेखात हे काव्य दामोदर पंडिताने लिहिले असल्याचा निर्देश आहे. स्मृतिस्थळ, वृद्धाचार, अन्वयस्थळ, टीपग्रंथ इत्यादी सर्व महानुभावीय ग्रंथांतही ते दामोदर पंडितानेच लिहिले असल्याच्या आख्यायिका व उल्लेख आहेत. या काव्याचा कर्ता म्हणून केशिराज मुनीचे नाव घरील ग्रंथात कोठेही नाही; संशयाला जागा निर्माण होण्याइतपत पुसट निर्देश सुद्धा आढळत नाही. ही सर्व प्रमाणे चुकीची किंवा खोटी आहेत असे प्रा. डोळके यांनी दाखविले नाही. मूळ काव्यात दामोदर पंडिताने केशिराज मुनीचे नाव का घातले याचा स्पष्ट खुलासा झालेला आहे. मूळ काव्यात सौजन्याने आपल्या स्नेह्याचे नाव घातल्यावर शेवटी कवीने आपल्या नावाचा निर्देश केला हे मनुष्य स्वभावाला सोडून झालेले आहे असे वाटत नाही. त्यावरून फार तर इतकेच दिसून येईल की, दामोदर पंडिताच्या ठिकाणी कितीही निरभिमानता असली तरी शेवटी मात्र त्याचा अहंकार डोकावलाच. आणि मनुष्य स्वभावाचे दर्शन घडते ते अशाच ठिकाणी. त्याच्या या अहंकार-दोषामुळे या काव्याचे त्याचे कर्तृत्व नाकारणे म्हणजे "ते जैसे सूझी न सेवणे । ते आग्रहावाचूनि काय म्हणणे । फळंकरेखेस्तव चांदिणे । का चक्री वाळिजे ?" हिराइसाच्या आक्षेपानंतर दामोदर पंडितांनी स्वतः ती ओवी पुसली हे जसे त्याच्या स्वभावाला धरून आहे तसेच हिराइसाने ती ओवी ठेवली हेही मनुष्य स्वभावाला धरूनच आहे. या प्रसंगाचा पूर्वाधे तेवढा वृद्धाचारात आला. हिराइसाने ओवी कायम

ठेवली या गोष्टीचा निर्देश वृद्धाचारात नसला तरी टीपग्रंथात आहे. वृद्धा-चारात तो नाही - या गोष्टीचा विचारही इतर सर्व प्राणे लक्ष्यात घेऊन तारतम्याने केला पाहिजे, असे मला वाटते. सारांश, 'वृद्धाहरण' या काव्याचा कर्ता दामोदर पंडितच होय, केशिराज मुनीचे नाव काव्यात त्याने सौजन्याने घातलेले असले तरी दामोदर पंडिताच्या नावानेच ते ओळखले पाहिजे, केशिराज मुनीच्या नावाने नव्हे.

दामोदर पंडिताचे चरित्र

दामोदर पंडित हा नक्की कोणत्या गावचा राहणारा होता ते सांगता येत नाही. असे दिसते की, श्रीगोविंदप्रभूच्या मृत्यूनंतर म्हणजे शके १२०९ नंतर (गोप्रच. प्रस्ता. १७) नागदेवाचार्य रिद्धपुर येथून परत येऊन गोदावरी-तीरावरील निंबा येथे राहू लागले. त्यानंतरच केव्हा तरी दामोदर पंडित व त्यांची पत्नी हिराइसा यांची व नागदेवाचार्यांची भेट झाली असावी. त्यांच्या एका किंवा अनेक भेटांचा परिणाम या दांपत्यावर होऊन त्या दोघांनीही नागदेवाचार्यांजवळून महानुभावपंथाचा उपदेश घेतला. ('तयां दोघां भटोबासा पासौनि श्रवण' स्मृस्थ. ५४). अर्थात, उपदेशी वासनिक म्हणून ते संसार करित होते. त्यांना एक मुलगी व एक मुलगा अशी दोन अपत्ये असावी, असे दिसते. एकवेळ नागदेवाचार्य हिराइसाला भेटायला गेले. त्यावेळी दामोदर पंडित घरी नव्हते. त्याची मुलगी अतिशय आजारी होती. जवळजवळ तिची शेवटची घटका भरत आली होती असे म्हणायला हरकत नाही. तथापी, नागदेवाचार्य, आपले गुरू, आल्यामुळे ती त्यांचे आदरातिथ्य करू लागली. पोटचा गोळा प्राणांतिक अवस्थेत असताही तिने यथोचित स्वयंपाक केला आणि आचार्यांना जेऊ वाढले. त्यांनी जेवायला सुगवात केवी न केली तोच त्यावेळी हिराइसाची मुलगी मेली. आता काय करायचे ! पण हिराइसाची आचार्यांवरील श्रद्धा इतकी दृढ आणि तिचे धैर्य इतके अलोट की तिने आचार्यांना काहीही कळू न देता मुलीचे प्रेत तसेच गुंडाळून ठेवले. सर्वांची भोजने उरकली. ती स्वतःही जेवली. पण त्यानंतर मात्र तिच्या धैर्याचा बांध फुटला आणि ती 'आताचि होती वो' म्हणून मुलीसाठी रडू लागली. (स्मृस्थ. ५९).

या प्रसंगी हिराइसाने दाखवलेल्या धैर्यावरून तिच्या संयमी वृत्तीची चांगली कल्पना येते.

नागदेवाचार्यांच्या ठिकाणी आधीच वेधलेल्या तिच्या अंतःकरणात आपल्या मुलीच्या या आकस्मिक मृत्युमुळे अधिक विरक्ती उत्पन्न झाली असल्यास आश्चर्य नाही. आपण आचार्याजवळ भिक्षा करावी, दीक्षा घेऊन संन्यासिनी व्हावे असे तिला फार वाटू लागले. एके दिवशी तिने आपले पती, दामोदर पंडित यांना म्हटले : ' पंडितो : तुम्ही भीक्षा करा : का मज करुं देया : ' यावर दामोदर पंडित म्हणाले : ' तुम्ही करा : मी पुत्राचा विवाहो करीन : मग भीक्षा करीन : तुम्ही जा ' अशा रीतीने पंडितांची परवानगी मिळताच हिराइसा आचार्यांकडे गेली. तिने संन्यास घेतला आणि ती आचार्यांच्याच सान्निध्यात राहू लागली. (स्मृस्थ. ५४)

इकडे दामोदर पंडित संसाराचा गाडा हाकीतच होते. आपल्या मुलामधे त्यांचे मन गुंतले होते. योग्य वेळी त्यांनी मुलाचा विवाह करून दिला. तरीही प्रपंचातून त्यांचे मन निघेना. मुलाचा विवाह झाल्यावर दामोदर पंडित संन्यास घेण्याला येतील या अपेक्षेने हिराइसाने बरीच वाट पाहली. पण त्यांचे येण्याचे चिन्ह दिसेना. तेव्हा तिने त्यांना निरोप पाठविला की " जीय चुलीची खीर खादली तिये चुलीची काइ राख खाल ? " हा निरोप ऐकताच पंडितांना वाटले की, हिराइसा आपल्यावर रागावलेली आहे; तेव्हा आता संन्यास घेण्यासाठी गेलेच पाहिजे. त्याप्रमाणे ते लागलीच आचार्यांकडे आले. आचार्यांनी त्यांचे स्वागत करून एखाद्या निवृत्त पुरुषाला उचित असा त्यांचा मानसन्मान केला. त्यांना आपल्या ' सांघाते जेऊं ' घातले. तेव्हा त्याच दिवशी तिसरा प्रहरी दामोदर पंडितांनी ' भीक्षा केली ' म्हणजे संन्यास स्वीकारला; आणि तेही नागदेवाचार्यांच्याच सान्निध्यात राहू लागले. (स्मृस्थ. ५८)

दामोदर पंडित हे अतिशय विद्वान होते. पूर्वाश्रमात त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास चांगला झाला असावा असे दिसते. त्यामुळे मधूनमधून संस्कृत-मधे बोलण्याची त्यांना लहर येत असे. एकवेळ दामोदर पंडित व केसोबास या दोघांनी नागदेवाचार्यांना संस्कृत भाषेत प्रश्न विचारला. तेव्हा आचार्य

त्यांना म्हणाले : “ पंडिता : केशवदेया : तुमचा अस्मात् कस्मात् मीं नेणे गा : मज श्रीचक्रधरें निरुपली मन्हाटीं : तियाची पुसा ’ अर्थात , त्या दिवसापासून ते मराठीत व्यवहार करू लागले. (स्मृस्थ. ६६). केसोबाम व दामोदर पंडित हे दोघेही संस्कृतभाषाप्रवीण असले तरी दामोदर पंडितांचे संस्कृत-प्रमाणेच मराठीवरही प्रभुत्व होते. याचमुळे ‘ केशवदेयासि संस्कृत सरळि : : आणि पंडितासि संस्कृती मन्हाटिया सरळि ’ असे प्रशस्तिपत्रक आचार्यांनी त्यांना दिले होते (स्मृस्थ. ८८).

नागदेवाचार्यांच्या सान्निध्यात आल्यावर पंडितांनी चक्रधरस्वामींच्या तत्त्वज्ञानांचा यथासांग अभ्यास सुरू केला. नागदेवाचार्य त्यांना अनेक प्रकरणे घोकवीत (स्मृस्थ. ६७). त्यानंतर घोकलेल्या भागाचे पंडित स्वतःशौच स्मरण करीत. एखादे वाक्य विसरले तर ते आचार्यांना विचारीत; केसोबास आणि राघव भट या आपल्या स्नेह्याबरोबर निरंतर चर्चा करीत. हे तिघे मित्र म्हणजे ‘ एक मूर्ति त्रय भागा. ’ या तिघांचेही उठणे, बसणे, एकंदर आचरण ‘ सारिखेचि. ’ शास्त्रासंबंधी त्यांच्यांत नेहमी चर्चा-संवाद सुरूच असायचा. म्हणूनच एकवेळ तर आचार्यांनी प्रशंसापूर्वक उद्गार काढले की ‘ केशव : पंडित : रामातें शास्त्रसंवादेवीण जो उठितां बैसतां रिकामेया दाखवील त्यासि होड करीन गा : ’ (स्मृस्थ. २५३) क्वचित, त्यांच्या या अतिरिक्त चर्चेमुळे त्यांना ‘ शिक्षापण ’ करण्याची पाळी आचार्यांवर येत असे. एकवेळ केसोबास, दामोदर पंडित आदी मंडळी विजनात गेलेली होती. विजनात असताना खरे म्हणजे परमेश्वरस्मरणात वेळ घालवायचा. पण त्या ऐवजी सकाळच्या वेळीच केसोबास व दामोदर पंडित यांच्यांत शास्त्रचर्चा सुरू झाली. तिच्यात ते इतके रंगून गेले की ‘ कोण कैसे अनुष्ठानि बैसले आहे ’ हे पाहत पाहत जवळ आलेल्या नागदेवाचार्यांच्याकडे त्यांचे लक्षही गेले नाही. त्यामुळे आचार्यांनी त्यांना म्हटले, “ हां गा : तुम्ही सर्वकाळ एकमेकां वैसा वादुविवादुचि करीता ! : हां गा : सर्वकाळ जरि चर्चाचि करावी तरि देवातें केधवां स्मराल ? ” (स्मृस्थ. १२४). याप्रमाणे पठण, घोक, स्मरण चर्चा, वादविवाद इत्यादी प्रकाराद्वारा दामोदरपंडितांचा (आणि केसोबासांचा) शास्त्राभ्यास कृती

दृढ झाला असेल याची कल्पना करता येईल. यामुळे शास्त्रार्थ स्पष्ट व निश्चित होत असे. म्हणूनच “ माझे शास्त्र म्हाइंमढा-लक्ष्मीधरभटाचेनि नुजळेचि : तें पंडिता-केशोदेयांसि चर्चा करीता उजळले ” असे संतोषाचे उद्गार आचार्यांनी काढले (स्मृस्थ. ६८). अभ्यासाची गोष्ट अशी आहे की तो जितका जितका अधिक करावा तितके तितके ज्ञान अधिक होते हे खरे, त्यामुळेच आपल्या अज्ञानाचीही जाणीव अभ्यासकाला होते. दामोदरपंडितालाही असेच वाटत असे. तो एकवेळ आचार्यांना म्हणालासुद्धा की, “ भटो : मज इतुकें दीवस जैसे होते जें मी तुमचीये मार्गीचें अवधेचि जाणे : परी आतां जैसें जालें जें यं मार्गीचें काहींचि नेणे ” (स्मृस्थ. ६७). या शास्त्रप्रावीण्यामुळेच, चर्चेसाठी आलेल्या अन्य-मार्गीयांबरोबर, केशोबासाप्रमाणेच दामोदरपंडितानाही आचार्य चर्चा करायला सांगत. यामुळे त्या अन्यमार्गीयांचा पराभव करून, म्हणजेच आपल्या मार्गाचे सर्वश्रेष्ठत्व पटवून देऊन त्यांना महानुभावपंथात आणण्याचे श्रेय अनेकदा दामोदर पंडिताच्या पदरात पडत असे. विष्णुदास नामदेव म्हणजे नामदेव सिंघा याची व दामोदरपंडिताची एक वेळ चर्चा झाली. त्यात ‘ नामदेव सिंघा ’ ‘ पंडितवासीं खंडिला : मग उपदेसु मार्गों लागला : परि नेदीतीचि ’ अशी माहिती ‘ स्मृतिस्थळा ’त (२४४) आहे, ती विचारार्ह आहे.

दामोदर पंडित हे ब्रह्मविद्याशास्त्रपारंगत असले तरी अभ्यासजड मात्र नव्हते. ते चतुर कलावंत होते. उदार आणि पवित्र अंतःकरणाची दिग्दर्शक अशी गायनकला त्यांना चांगली अवगत होती भक्तिभावाने भरलेले अंतःकरण, गोड गळा आणि संगीताचे ज्ञान यांच्या मनोहर मीलनातून मूर्तिमंत नादब्रम्ह आविष्कृत होत असल्यास आश्चर्य नाही. स्मरणाच्या वेळी विजनात असताना ‘ धुवा : ओवी : चौपदी ’ किंवा एखादे ‘ गीत ’ गाऊन परमेश्वराला आळवण्यात ते तल्लीन होऊन जात नागदेवाचार्यांच्या हे लक्ष्यात आले, तेव्हा त्यांनी दामोदर पंडितांना ताबडतोब सांगितले : “ पंडिता : आजिलागौनि तू गीत गावों नको गा : ” कारण काय ? कारण, “ गोसावीं वारीलें असें : गीत विखो म्हणौनि ” त्यादिवसापासून पंडितांनी गायन करणे

सोडून दिले खरे (स्मृस्थ. ८९); पण त्यांच्या अंतकरणाला त्यामुळे फार व्यथा होत असावी अस दिसते आणि व्यथित अंतःकरण, नियमाचे बांध फोडून काव्याच्या आणि गायनाच्या रूपाने आविष्कृत न झाले तरच आश्चर्य ! दामोदर पंडितांच्या बाबतीतही याच गोष्टीचा प्रत्यय आला. एक वेळ ते विजनात बसले होते. त्यांचे अंतःकरण दुःखाने भरून आले होते. ते दुःख सहजस्फूर्त रीतीने काव्याच्या व गायनाच्या रूपाने बाहू लागले. गद्गद् वाणीने ते गाऊ लागले :-

आणिका बोलना : लो न लागो श्रवणा
 रूप तरी नयेना : आवडो तुझे
 तूं परदैव : इतुलें जाणें
 बहुतें विघ्न : जाकलीति
 जिवें मीं कहीं : न विसंवे तुज
 हेंचि द्यावें मज : गोविंदराजा
 निरंतर करी : मीं तुमचें स्मरण
 ऐसेंचि यो कां माझेया मना : गोविंदराजा
 आणिकीं बुझावितां : डिंभ न बुझावें
 मायेलागी रोवें : तें काइ अपराधी ?
 माझी से न संडी : आतांदांनीं
 नागदेवा स्वामी : श्रीचक्रपाणि ।

‘ मूल जसे आपल्या आइसाठी रडते तसा मी तुझ्यासाठी रडतो, गाणे गाऊन तुला मी आळवतो, हा काय माझा अपराध आहे काय ? ’ असे आपले गाव्हाणे ते परमेश्वराला सांगू लागले. ते चालू असतानाच नागदे-
 वाचार्य यांच्या मागे येऊन उभे राहिले. त्यांनी ते गाणे ऐकले आणि त्यांचे अंतःकरण भरून आले. ते लागलीच पुढे येऊन म्हणाले : “ पंडिता : आजिलागौनि तुज गीत गावेया अनुज्ञा गा : ” पण ‘ गीतु विखो ’ म्हणून चक्रधरांनी ते निषिद्ध ठरवले असताना आचार्यांनी ही परवानगी कशी दिली ? त्याला कारण आहे. चक्रधरांनी गीत निषिद्ध ठरवले ते सविकार साध-
 कासाठी; निविकारासाठी नाही. म्हणून त्यांनीच ‘ ये भींती विकारु होआवा तरि देमतीये गीत गातां (विकारु) होआवा ’ असे म्हणून देमतीला गाणे

गाण्याला आनुज्ञा दिली होती. त्याच न्यायाने नागदेवाचार्यांनीही दामोदर पंडितांना गीत गायनाला अनुज्ञा दिली ! (स्मृस्थ ९०). दामोदर पंडितांचे गायन हे त्यांना स्वतःला पवित्र करणारे तर होतेच पण ते इतरांनाही पवित्र करणारे होते. एकवेळ त्यांचे गायन ऐकूनच एका ब्राम्हणाने महानुभावपंथ स्वीकारून संन्यास घेतला. यामुळेच ' पंडितांचे गीत ते माझे हाकारे गा ' असे उद्गार नागदेवाचार्यांनी काढले. (स्मृस्थ. ९१)

दामोदर पंडितांचे ग्रंथकर्तृत्व.

गायनकलेप्रमाणेच काव्यकलेतही पंडित निष्णात होते. अनेकदा त्यांच्या उचंबळलेल्या अंतःकरणापासून सहजस्फूर्त काव्यरचना बाहेर पडत असे. आचार्यांनी गीत गायनाला बंदी केल्यानंतर विजनात असताना उमाळ्या-सरशी ओसंडून बाहेर पडलेला, मागे वर्णिलेला ' धुवा ' हे याचे उत्तम उदाहरण होय. नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर पंडितांनी रचलेला ' धुवा ' ही तितकाच सुंदर आहे. स्मृतिस्थळातील २६१ व्या आख्यायिकेत तो आलेला आहे. जिज्ञासूंनी तो तेथे पहावा ' प्रातः सुप्तोत्थितः ' हे संस्कृत स्तोत्र, रुद्रपूरच्या लीळांचे स्तोत्र, नामावली स्तोत्र (९ श्लोक), ' मंगळ-मूर्ति भक्त दृष्टी निहाळीती ' ही आरती, अशी काही स्फुट रचना दामोदर पंडितांनी केलेली आहे. मागे पा. १७ व १८ वर तळटीपेत उद्धृत केलेल्या अन्वयस्थळातील उतान्यावरून हे दिसून येईल.

पण दामोदर पंडितांची महत्त्वाची रचना म्हणून त्यांच्या ' चौपद्या ' व ' वछाहरण ' हीच काव्य विशेष प्रसिद्ध आहेत. ' चौपद्यांना ' काव्य ' म्हणता येणे अशक्य आहे. एखाद्या विशिष्ट कथानकाची किंवा प्रसंगाची ती सुसूत्र रचना नव्हे, वेळोवेळी प्रसंगोपात्त ज्या ६० चौपद्या दामोदर पंडितांनी रचल्या, त्यांचा तो संग्रह आहे. संगीतातील निरनिराळ्या रागात त्या लिहिल्या आहेत हा त्यांचा विशेष होय. अन्यमार्गियाचे खंडन व चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानाचे मंडन त्यांत आलेले असल्यामुळे महानुभावांत या चौपद्यांना एके काळी फार मान्यता होती असे त्यावर झालेल्या काही टीकांवरून दिसून येते. ह्या सर्व चौपद्या हिंदी भाषेत आहेत असे समजतात, पण ते बरोबर नाही. क्रमांक ६, ८, १०, ११, १२, १३, २९, ३१, ३३, ३४, ३६, ३९, ४५, ४६,

४७, ४९, ५१, ५२, ५४ ह्या चौपद्या शुद्ध मराठीत आहेत. इतर चौपद्या हिंदीत आहेत हे खरे. पण त्यातील हिंदीत मराठीचे मिश्रण फार आहे. आणि असे होणे स्वाभाविक होते. दामोदर पंडित हा स्वतः मराठी कवी. त्याने लिहिलेल्या हिंदीत मराठीची छाया पडल्यावाचून कशी राहणार ? पुहप, (१५, ५८); सोहपें (५१); पसाए (११, ३६, ४२, ४७, ५८); पाळ्हाता ४७ ; पाळाशी (= पाहशी. ४३) असे किती तरी प्राचीन शब्द या चौपद्यांत विखुरलेले आहेत. दामोदर पंडितांच्या वछाहरणातील अनेक कल्पना या चौपद्यांत आढळतात. चौपद्यातील ' मना पवनां लो जया अनंदे ' (११); ' इंद्रिया लो मन पवनीं कैसो असे ' (२२) हे चरण वाचताच वछाहरणातील ' कर्म इंद्रिया लो पवनि । ज्ञान इंद्रियां लो मनि । मन पवना निरंजनी । आत्मस्वरूपी ' (११७) या ओवीची तात्काळ आठवण होते. ' एक म्हणती आम्ही जाणीतलें । पर ईश्वर जाणने ते अनौतेचि ठेलें ' (३१) हे चौपदीतील चरण आणि ' आश्रमाचेनी अभिमानें । कर्म-यागाचेनि भजनें । इश्वर-तत्वाचे जाणणे । तें अनौतें ठेलें ' (१९४) ही वछाहरणातील ओवी सारखीच नाहीत काय ? अशी साम्यस्थळे पुष्कळ आहेत. पण तो या ठिकाणचा विषय नाही.

दामोदर पंडितांनी या काही चौपद्या हिंदीत का लिहिल्या असतील असा प्रश्न सुचणे साहजिक आहे. प्रचारासाठी, हे त्याचे सरळ उत्तर आहे. एका नाथपंथी जोग्याला निरुत्तर करण्यासाठी पंडितांनी एक चौपदी लिहिली हे प्रसिद्धच आहे. हा जोगी बहुधा उत्तरहिंदुस्थानी असावा. म्हणून त्याला उत्तर देण्यासाठी दामोदर पंडितांनी हिंदी चौपदी लिहिली असावी. मराठीतील आपल्या या प्राचीन कवीने प्रचाराच्या हेतूने का होईना, पण हिंदी रचना केली ही गोष्ट आज अनेकांना कौतुकास्पद वाटेल, यात शंका नाही. दुसरी एक कल्पना मनाला सुचते, तिचा निर्देश येथे करतो. मला असे वाटते की दामोदर पंडित पूर्वाश्रमी बहुधा नाथपंथानुयायी असावेत. नाथपंथाचे बरेचसे वाङ्मय हिंदीतून आहे. पंथाचा प्रचारही त्यावेळी हिंदी मुलखातच विशेष होता. यामुळे हिंदी भाषेशी पंडितांचा परिचय असणे साहजिक ठरेल. दामोदर पंडित नाथपंथी असावे असा तर्क करण्याचे कारण

हे की, नाथपंथी जोगी आला त्यावेळी त्याचे खंडन करण्याला नागदेवाचार्यांनी दामोदर पंडितांनाच का सांगावे ? भोवताली बसलेल्या शिष्यांतून ज्याला जे झेपेल तच कार्य आचार्य त्याला सांगत असत. यावरून असे वाटते की, दामोदर पंडित पूर्वी नाथपंथी असावे. म्हणून त्या जोग्याशी चर्चा करण्याचे काम आचार्यांनी दामोदर पंडितांना सांगितले असावे. चौपद्यांमधे नाथपंथीयांचा व त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आलेला आहे त्यांवरूनही या तर्काला पुष्टी मिळते. या चौपद्यांत सुंदर तत्त्वज्ञान व मधूनमधून बऱ्यापैकी कल्पना आहेत हे खरे, तथापी दामोदर पंडितांची ती स्फुट रचना आहे हे विसरता येत नाही. त्यांची खरी वाङ्मयमूर्ती त्यांनी लिहिलेला 'वछाहरण' हा काव्यग्रंथ होय.

केसोबासाच्या नावावर असलेल्या 'रत्नमाळास्तोत्रा'च्या शेवटी 'अकारि दामोदरसूरिणेयं सर्वेशलीळास्तव रत्नमाळा । श्रीनागदेवात्सुयशान्निशम्य संन्यस्तसर्वाश्रमिणां मुनीनां' असा श्लोक असून 'इति दामोदर पंडितकृत लीळारत्नमाळास्तोत्र उत्तरार्ध संपूर्णमिति' असा समाप्तिलेख आहे यावरून रत्नमाळास्तोत्राचे कर्तृत्व दामोदर पंडितांचे असावे असे वाटण्याचा संभव आहे. पण तसे नाही कारण, अन्यत्र कुठेच तसा उल्लेख नाही. दुसरे असे की 'रत्नमाळास्तोत्र' हे स्मृतिस्थळ. वृद्धान्वय इत्यादिकांच्या मते निश्चितपणे केसोबासाच्या नावावर आहे. मग दामोदर पंडितांचे नाव का ? पुंड दामोदराने ज्या भावनेने वछाहरणात केसोबासाचे नाव घातले त्याच भावनेने केसोबासाने दामोदर पंडितांचे नाव घातलेले असणे शक्य आहे काय ? पण वछाहरणाची आख्यायिका देताना 'अभंगी सौजन्ये केसोबासातें घातले' असे ज्याप्रमाणे सर्वजण सांगतात तसे रत्नमाळेच्या आख्यायिकेत कोणी दामोदर पंडितांच्या नावाविषयी सांगत नाही. '...केशव पंडिताने केलेल्या रत्नमाळास्तोत्रात त्याने दामोदर पंडितांचे नाव घातले आहे..' अशी माहिती कै. भावे देतात (महाराष्ट्र सागम्बत भा. १ पृ. १०६) पण, स्मृतिस्थळ किंवा अन्वय-स्थळ यात ही माहिती आढळत नाही. त्यामुळे ती संशयास्पद वाटते वरतुतः सध्याच्या (उत्तरार्ध रत्नमाळास्तोत्रात) केशव कवीचे ८२० श्लोक मल्लीनाथ कवीचे ११, लक्ष्मीधराचे १२४२, आणि संतोष कवीचे २ असे एकूण २०७५

श्लोक आहेत. अर्थात संपूर्ण रत्नमाळास्तोत्र हे केसोवासाचे नाही. ते प्रामुख्याने लक्ष्मीधरकवीचे आहे बहुधा या निरनिराळ्या कवींनी चक्रधरचरित्रातील निरनिराळ्या प्रसंगांवर संस्कृत श्लोकरचना केली असावी व दामोदर पंडितांनी त्यांची सुसूत्र मांडणी केली असावी असे वाटते. अर्थात, हा नुसता तर्क आहे ! तेव्हा दामोदर पंडितांच्या कीर्तिमंदिराचा खरा आधारस्तंभ म्हणजे त्याने लिहिलेले ' वछाहरण ' हे काव्य होय, यात शंका नाही.

दामोदर पंडितांनी काव्यनिर्मिती केली असली तरी तो त्यांच्या जीवनाचा आनुषंगिक भाग होता, मुख्य नव्हे त्यांचे मुख्य जीवन साधकाचे होते. विरक्तवृत्तीने नागदेवाचार्याजवळ राहून ब्रम्हविद्येचा अभ्यास करावा, अटन-विजन करून परमेश्वरस्मरण करावे व जीवन कृतार्थ करावे हा त्यांचा हेतु होता. ' विरक्तांची कसवटी ' (स्मृस्थ. २४१) असलेली हिराइसा हा त्यांचा आदर्श होता नागदेवाचार्यांवर दामोदर पंडितांची असीम श्रद्धा होती त्याची सेवाशुश्रूषा ते अत्यंत जिवाभावाने करीत एक वेळ आचार्य आजारी असताना, त्यांच्या वियोगदुःखाच्या नुसत्या कल्पनेनेच दामोदर पंडित गंगेन जाऊन आत्महत्या करण्याला प्रवृत्त झाले होते, पण नागदेवा-चार्यांच्या सावधानतेने तो प्रसंग टळला. (स्मृस्थ पा. १२२). नागदेवा-चार्यांच्या मृत्यूची सूचना दामोदर पंडितांनाच स्वप्नात आधी मिळालेली होती (स्मृस्थ १५८) आचार्यांच्या मृत्युनंतर लागलीच पंडितांनी केलेल्या ' धुव्या ' चा उल्लेख मागे आलेलाच आहे.

दामोदर पंडितांची पत्नी हिराइसा हिच्याविषयी नागदेवाचार्यांना फार प्रेम होते. मृत्युपूर्वी त्यांनी हिराइसाला दामोदर पंडिताजवळ निरोवले. त्यामुळे ते तिची फार काळजी घेत असत. तिला सोडून दूर जाण्याने त्यांची ' प्रशस्ति भंगत ' असे. (स्मृस्थ. पा. १०६). ते तिला मानही फार देत. एक वेळ त्यांच्या भेटीला हिराइसा आली तेव्हा आपली चौघडी उकलून त्यांनी तिला तिच्यावर एकीकडे बघायला सांगितले. पण ' तुम्हीच वैसा का मज बैसों द्या ' असे तिने म्हटले तर तिच्याला राग आला नाही. हा वृत्तांत एकल्यावरच ' परश्री (स्त्री) संतापाचा ज्वरु : न भोगी ऐसा नाहीं नरु

नीर्मळरू : एकु पंडीत दामोदरू : वांचौनिया ' असे प्रशंसेचे उद्गार भास्करभट्ट बोरीकरांनी काढले होते. (स्मृस्थ. पा. १०७).

आचार्यांच्या मृत्युनंतर दामोदर पंडितांचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे ' बछाहरण ' काव्याची रचना. त्यापूर्वी त्यांचे प्रिय गुरुबंधु व मित्र बाइदेववास केसोवास इत्यादिकांचे देहावसान झाले होते त्यांच्या वियोग-दुःखाने आधीच त्यांचे मन पोळले होते. तशात, एकवेळ कान्होपाध्ये नावाच्या महात्म्याने भिक्षात्र पाण्यात फेकून दिल्यामुळे दामोदर पंडितांनी त्याला शास्त्रोपदेश करण्याचा प्रयत्न केला असता कान्होपाध्याने त्यांची अवज्ञा केली. त्यामुळे आता यापुढे गंगातीरी वास्तव्य करण्यात आपली शोभा नाही, असे दामोदर पंडितांना वाटले, म्हणून ते लाजीवैरागडाकडे गेले व तेथे राहू लागले. काही दिवसांनी तेथेच त्यांचे देहावसान झाले. (स्मृस्थ. पा. ११९). आपणापासून दूर राहून अशा विरक्त वृत्तीने मरण स्वीकारल्या-मुळे हिराइसाने दामोदर पंडितांबद्दल प्रशंसेचे उद्गार काढले की " भलें केलें पंडितीं : मरों जाणीतलें : देहांतीं मजवेगळें जालें " (स्मृस्थ. पा. १२०). दामोदर पंडितांच्या मृत्यूच्या वेळी कवीश्वरवास म्हणजे त्यावेळचे आचार्य भास्करभट्ट बोरीकर त्यांच्या भेटिला गेले असावेत असे दिसते. कारण ' देहांती लीळांची पोथी कवीश्वराचां हाती दीधली ' असा ' इतिहास ' प्रकरणात उल्लेख आहे. (भा. इ. सं. मं. त्रै. वर्ष १३ अंक २ पा. ५१)

केशिराज : चरित्र व ग्रंथकर्तृत्व

सौजन्याने का होईना पण काव्यलेखक म्हणून दामोदर पंडितांनी ज्याचे नाव ' बछाहरणा ' त अनेक ठिकाणी घातले त्या ' केजीराज मुनी ' चा परिचय करून घेणे अवश्य आहे. स्मृतिस्थळ व वृद्धाचार या ग्रंथांत केशिराजाचे नाव ' केशोवास ' किंवा ' केसोबास ' म्हणून येते. कै. भावे यांनी ' महाराष्ट्र सारस्वता ' त (भाग १ पृ. १०३-१०५) त्याला ' केशव-राजसूरी ' म्हटले आहे, तर श्री. य. खु देशपांडे यांनी ' महानुभावीय मराठी वाङ्मया ' त (पृ. २६) ' केशवव्यास उर्फ केशवराजसूरी ' या नावाने त्याचा निर्देश केलेला आहे श्री. नेने-भवाळकर यांनी ' केशिराजवास ' या नावाने त्याचा ' दृष्टांतपाठा ' त उल्लेख केलेला आहे. तथापी, ' केसोबास '

हेव न्याचे विशेष प्रचलित अयनेले नाव दिसते. हा कोणत्या गावचा ते नक्की नाही; तो 'पापदंडी रामपुरी' चा असावा असे काहींचे मत दिसते. तो विद्वान व्याख्याता असून नागदेवाचार्यांना अनुसरलेला होता. (स्मृस्थ. १२) याने संन्यास घेतल्याची वार्ता ऐकताच त्याचे नातेवाईक त्याला परत नेण्यासाठी आले. त्याचे सासरे त्याला आपल्या घरी घेऊन गेले. त्यांनी त्याला संसारात खेचण्याचे अनेक प्रयत्न केले, पण काही उपयोग झाला नाही. केसोबासाचे वैराग्य कडकडीत होते. (स्मृस्थ. १३, १०५, १०६) म्हणूनच नागदेवाचार्यांनी 'माझा केशव शुकयोगींद्र किं गा' अशी त्याची प्रशंसा केली (स्मृस्थ. १३) नागदेवाचार्यांच्या सहवासात केसोबासाचे शास्त्रज्ञान अतिशय दृढ झाले होते. या बाबतीत दामोदर पंडित व केसोबास यांची आचार्य वारंवार प्रशंसा करीत. या दोन्ही विरक्त पुरुषांच्या मैत्रीची माहिती दामोदर पंडितांच्या चरित्रात करून दिलेलीच आहे, ती पहावी. त्याने केलेल्या ब्रम्हविद्याशास्त्राच्या व्यवस्थित मांडणीमुळेच 'केशवद्या : माझेनि मुखें जें निरूपण तेथ संशयो नाही : परि मज मागा शास्त्र जाये ना ऐसें तुवां केलें : येणें शास्त्रें पुढां मार्गाचे झगडे तुटतील' (स्मृस्थ. २२५) असे त्याच्याविषयी धन्योद्गार नागदेवाचार्यांनी काढले. ही शास्त्रव्यवस्था लावण्याच्या प्रयत्नातूनच 'सूत्रपाठा'ची व 'दृष्टांतपाठा'ची रचना झाली. म्हाइभटांनी गोळा केलेल्या लीळाचरित्रांतून श्रीचक्रधरोक्त सूत्रे निवडून काढून केसोबासाने प्रथम 'सूत्रपाठ' तयार केला; आणि नंतर चक्रधरांचे दृष्टांत निवडून 'दृष्टांतपाठ' संपादिला. या दृष्टांतपाठातील चक्रधरोक्त दृष्टांतांवर 'दार्ष्टांतिक' मात्र केसोबासाने स्वतः लिहिले आहे. दृष्टांतांचे 'लापणिक'ही त्याने स्वतः तयार केले. 'रत्नमाळास्तोत्र' हा संस्कृत ग्रंथ केसोबासांनी लिहिला आहे. सध्या उपलब्ध असलेल्या 'रत्नमाळास्तोत्रा' वरून या ग्रंथात अनेकांच्या श्लोकांची भर पडलेली आहे असे दिसून येते. तथापी, त्याचा प्रारंभ केसोबासाने केला

१ स्मृतिसमुच्चयातील ४१ व्या आख्यायिकेत केसोबास हा वरखेडच्या चक्रगणांचा पुत्र व गोमाळाचा भाऊ होता म्हणून निर्देश केलेला आहे, तो बरोबर नसावा असे वाटते, (भास्करभट्ट वारीकर. पृ. ४४ पहा.)

असला पाहिजे हे उघड दिसते. (स्मृस्थ. १३-३४) रत्नमालास्तोत्रा-
प्रमाणेच 'दृष्टांतस्तोत्र' व 'ज्ञानकलानिधिस्तोत्र' अशी आणखी दोन संस्कृत
स्तोत्रे केसोबासाने रचली आहेत. (अन्वयस्थळ). याशिवाय 'मूर्तिप्रकाश' हे
काव्य केसोबासांच्या नावावर मोडते. दुतोंडे दत्तोबासांच्या वृद्धान्वयात
'मूर्तिप्रकाश' ग्रंथ केसोबासांनी नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर लिहिला असे
म्हटले आहे. पण धाकुटे हरिबास व सोंगोबास यांच्या अन्वयस्थळात मात्र
त्याचे कर्तृत्व भास्करभट्ट बोरीकराचे पूर्वाश्रमीचे गुरु केशवाचार्य यांच्याकडे
दिलेले आहे. अशा या कर्तृत्वशाली ग्रंथकाराचा मृत्यु स्थूल मानाने
शके १२३६ ते १२३८ च्या दरम्यान केव्हातरी झाला असावा.
('दृष्टांतपाठ' - नेने. प्रस्तावना. पा. ८; आणि 'मूर्तिप्रकाश' - कोलते.
प्रस्तावना. पा. ३९, ४० पाहा.)

वछाहरणाचा लेखनकाल

दामोदर पंडितांनी वछाहरण काव्य केव्हा लिहिले असावे हे ठरवणे
अवश्य आहे. काव्याच्या शेवटी कवीने ग्रंथरचनेचा काल नमूद करून ठेवलेला
नाही. कोणत्याही पोथीत तो आढळत नाही, म्हणून स्वतंत्र रीतीने त्याचा
विचार करणे प्राप्त आहे. श्री. य. खु. देशपांडे यांनी आपल्या 'महानुभावीय
मराठी वाङ्मय' या ग्रंथात (पृष्ठ ३०) 'वत्सहरण शके १२०० चा सुमार'
असे म्हटले आहे. 'ज्ञानकोश' विभाग १८. म. पृ. ७७ वर, आणि श्री-
ऋद्धिपुरवर्णन या काव्याच्या प्रस्तावनेतही त्यांनी शके १२०० हाच हा काव्याचा
काल दिलेला आहे. या तिन्ही ठिकाणी त्यांनी आपल्या विधानांना कोणताच
आधार दिलेला नाही. कै. भावे यांनी 'वच्छहरणा'च्या प्रस्तावनेत दोन विधाने
केली आहेत : (१) 'दामोदर पंडित हा शके ११९४ मध्ये महानुभावपंथात
शिरला व शके १२२६ मध्ये शांत झाला. तेव्हा शके ११९४ व १२२६
याचे दरम्यान केव्हातरी त्याने हा ग्रंथ रचला असावा' (२) 'श्रीकेशवराज-
सूरीने आपला 'रत्नमालास्तोत्र' हा ग्रंथ शके १२०७ मध्ये लिहिला आहे.
व या ग्रंथात त्याने दामोदर पंडिताचे नाव समाप्तीत घातले आहे. दामोदर

१. केसोबासांच्या माहितीसाठी श्री. नेने-भवाळकर-संपादित 'दृष्टांतपाठा-
तील' उपोद्घाताची ५ ते ११ ही पृष्ठे अवश्य वाचावी,

पंडिताने आपले नाव ग्रंथात घातल्याची फेड करण्याकरिता वरील स्तोत्र-ग्रंथात केशवराजसूरीने दामोदर पंडिताचे नाव घातले असे मानिले असता वरील काळामध्ये म्हणजे ११९४ ते १२०७ या तेरा वर्षांत केव्हा तरी हा ग्रंथ रचला गेला.

श्री. य. खु. देशपांडे यांनी दिलेल्या शके १२०० या काळाला कोणताच आधार नमूद न केल्यामुळे त्या काळाचा विचार करता येत नाही. तथापी पुढील विवेचनावरून त्यांनी दिलेला शक चुकीचा आहे असे सहजच निदर्शनाला येईल. कै. भावे यांनी केलेला कालनिर्णयही बरोबर नाही. एक तर दामोदर पंडित शके ११९४ मध्ये महानुभावपंथात शिरला हे म्हणणे चुकीचे आहे. कारण, गोविंदप्रभूच्या मृत्यूनंतर म्हणजे शके १२०९ नंतर (गोप्रच. प्रस्ता. १७) नागदेवाचार्य रिद्धपुर सोडून निवा येथे येऊन राहिले व मग केव्हा तरी दामोदर पंडित महानुभावपंथात आला, हे यापूर्वी दाखविलेच आहे. तेव्हा काही झाले तरी शके १२०९ पूर्वी वछाहरणाची रचना झाली असणे अशक्य आहे. कै. भावे यांचा दुसरा तर्कही बरोबर नाही. कारण, एक तर दामोदर पंडिताने वछाहरणात केसोबासाचे नाव घातले म्हणून केसोबासाने रत्नमाळास्तोत्राच्या शेवटी दामोदर पंडिताचे नाव घातले, असे म्हणण्याला आधार नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे वछाहरणानंतर रत्नमाळास्तोत्राची रचना झाली ही; तीही बरोबर नाही. कारण असे की, रत्नमाळास्तोत्राच्या रचनेचा स्पष्ट नामनिर्देश स्मृतिस्थळात आहे, तसा तो वछाहरणाचा नाही, वछाहरण-निर्मितीचा उल्लेख वृद्धाचारात आहे. अर्थात, रत्नमाळास्तोत्रानंतर वछाहरणाची रचना झाली, यात शंका नाही.

स्मृतिस्थळ व वृद्धाचार यांच्यातील कालखंडासंबंधी अभ्यासकांनी आपली कल्पना आधी स्पष्ट करून घेतली पाहिजे. सिद्धांते हरिबास आणि धाकुटे सोंगोबास यांच्या 'अन्वयस्थळा' च्या आरंभी पुढील व्याख्या दिलेल्या आहेत. "सर्वज्ञाचे श्रीमुख ते श्रुति ॥ भटाचें वर्तमान ते स्मृति । रामेश्वरबा : परशरामबा : हारदमुनिबास : हीराइसा : नागाइसे : हा वृद्धा-चार । उँकारबास : धारासिव : अचळमुरारीबास : सिद्धांते हरिबास : गुजरसिवबासापर्यंत मार्गरुद्ध ;" या व्याख्यांवरून 'भटाचें वर्तमान ते

‘स्मृति’ अर्थात्, नागदेवाचार्यांच्या विद्यमानी घडलेल्या गोष्टी त्या स्मृतीत (अर्थात्, स्मृतिस्थळात) येतात. त्यानंतर रामेश्वरबासापासून तो नागाइसा-पर्यंत (अर्थात् यांच्या विद्यमानी) घडलेल्या गोष्टी वृद्धाचारात येतात हे दिसून येईल. याचाच स्पष्टार्थ असा की, स्मृतिस्थळातील प्रसंग हे नागदेवाचार्यांच्या हयातीत घडलेले आहेत, तर वृद्धाचारातील प्रसंग त्यांच्या मृत्युनंतर घडलेले आहेत.

या दृष्टीने विचार केला म्हणजे दोन गोष्टी प्रामुख्याने आपल्या नजरेसमोर येतात. एक ही की, ‘रत्नमाळास्तोत्रा’ च्या निर्मितीचा वृत्तांत स्मृतिस्थळात (१३-१४) आहे, तर ‘वृद्धाहरण’ निर्मितीचा वृत्तांत वृद्धाचारात आहे. (४; स्मृतिस्थळ. पा. ८२. संपादक : श्री. वा. ना. देशपांडे). अर्थात्, रत्नमाळास्तोत्र आधी लिहिले गेले आणि त्यानंतर वृद्धाहरण लिहिले गेले. तेव्हा कै भावे यांनी केलेल्या तर्काचा आधारच नाहीसा होतो. मग ‘वृद्धाहरणा’ चा लेखनकाल ठरवायचा कसा ?

वर निर्दिष्ट केलेल्या माहितीतच ‘वृद्धाहरणा’ चा काल निश्चित करण्याची साधने आहेत. मुख्य गोष्ट ही की, ‘वृद्धाहरण’ काव्याच्या निर्मितीचा वृत्तांत ‘वृद्धाचारा’त असल्यामुळे ते नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर लिहिले गेले असले पाहिजे, हे स्पष्ट दिसते. ही एक मर्यादा झाली. दुसरी मर्यादा ठरविता येण्यालाही एक साधन उपलब्ध आहे. वृद्धाचारात वृद्धाहरणाचा वृत्तांत देताना ते काव्य दामोदर पंडितांनी केशोबासापुढे वाचले आणि ते ऐकून केशोबास संतुष्ट झाले, असा उल्लेख केला आहे. तेव्हा या आख्यायिकेनुसार, नागदेवांच्या मृत्युनंतर पण केशोबासांच्या मृत्यूपूर्वी वृद्धाहरणाची रचना झाली असावी असे दिसते.

पण याला आणखी एक बाजू आहे. हरिवास आणि सांगोवास यांच्या अन्वयस्थळात ‘मग केशोबासां अविद्यमान त्याचेनि वियोगदुःखें पंडीतीं वृद्धाहरण केलें’ असे म्हटले आहे. अन्वयस्थळाप्रमाणेच मातीग्रंथावरील तृतीय शोधनीच्या टीपातही ‘मग केशोबासां अविद्यमानां त्याचेनि वियोग दुःखें पंडीतीं वृद्धाहरण ग्रंथ केला’ असेच म्हटले आहे. तेव्हा

वृद्धाचारान्या मते वछाहरणाची रचना केसोबासाच्या मृत्युपूर्वी झाली असावी असे दिसते; तर अन्वयस्थळ आणि टीपकार यांच्या मते ती केसोबासांच्या मृत्युनंतर झाली असावी असे दिसते. यांपैकी कोणाच म्हणणे अधिक ग्राह्य असणे संभवनीय आहे ?

माझ्या मते केसोबासान्या मृत्युनंतर, त्याच्या वियोग - दुःखामुळे वछाहरणाची रचना झाली हे मत अधिक सुसंगत व ग्राह्य होय. वछाहरणाच्या रचनेत दामोदर पंडितांनी सौजन्याने केसोबासांचे नाव घातले हे खरे; पण ते घातल्यामुळे केसोबास 'तोखले' असणे मला शक्य वाटत नाही. केसोबासाची विरक्ती आणि निरहंकार वृत्ती लक्ष्यात घेतली तर आपले कर्तृत्व नसताना ते उगीचच आपणाला चिकटविलेले ऐकून केसोबासासारख्या विरक्त महात्म्याला तोष झाला असेल अशी कल्पना करणे बरोबर नाही त्याऐवजी अन्वयस्थळकार आणि टीपकार यांनी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे केसोबासांच्या मृत्युनंतरच वछाहरणाची रचना झाली असणे अधिक सयुक्तिक वाटते. शिवाय, साधारणपणे असे दिसते की, दामोदर पंडितांचे अंतःकरण हे कारुण्याने विशेष उचंबळून येत असे. गीत-गायनाला अनुज्ञा नाकारल्यामुळे व्यथित झालेल्या त्यांच्या अंतःकरणातून सहजस्फूर्त गीत बाहेर पडले. नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूने दुःखी झालेल्या त्यांच्या अंतःकरणाचा उद्गार म्हणून एक 'धुवा' त्याने रचला. ह्या गोष्टी लक्ष्यात घेतल्या म्हणजे केसोबासांच्या मृत्यूमुळे दुःखी झालेल्या दामोदर पंडिताने वछाहरणाची रचना करणे व त्या काव्यात केसोबासांचे नाव घालणे हे अधिक संभवनीय व सुसंगत वाटते. तेव्हा, नागदेवांच्या मृत्युनंतर, इतकेच नव्हे तर केसोबासांच्या मृत्युनंतर वछाहरणाची रचना झाली हे अन्वयस्थळकार व टीपकार यांचे म्हणणे मला अधिक ग्राह्य वाटते. आता प्रश्न एवढाच राहतो की नागदेवाचार्य आणि केसोबास यांचे मृत्युशक कोणते ?

सांप्रदायिक दृष्ट्या नागदेवाचार्यांचा मृत्युशक १२२४ हा आहे. सिंहस्थ शक व कालमापनात्मक गणना यांच्या आधाराने मी तो शके १२२८ असा ठरविला होता. (भास्करभट बोरीकर. पा. ३५ व ३६ पहा), पण तो आता दुरुस्त केला पाहिजे. श्री. वा. ना. देसपांडे यांच्या मताप्रमाणे,

‘स्मृतिस्थळा’त आलेली, रामदेवाची राणी कामाईसा हिच्या अग्निप्रवेशाची आख्यायिका अनेक पोथ्यांत मला पहावयास मिळाल्यामुळे ती प्रक्षिप्त न मानता खरी मानणे अवश्य आहे. याचा अर्थ असा की, रामदेवरावाच्या मृत्युनंतर काही काल नागदेवाचार्य हयात होते. अलीकडील संशोधनावरून रामदेवरावाची कारकीर्द शके १२३२ पर्यंत होती असे निश्चित ठरते. त्यावरून नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूचा शक साधारणपणे १२३२-३४ मानायला हरकत नाही. हा आणखी पुढे ढकलला जाणे शक्य आहे; पण किमान मर्यादा म्हणून सध्या तो गृहीत धरायला हकरत नाही. या दृष्टीने विचार केला तर ‘वछाहरणा’ची रचना सर्वांच्या मते नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर म्हणजे शके १२३४ नंतर झाली असावी असे ठरते. या शकाच्या आधारे केशोबासाच्या मृत्यूचा शक ठरविण्याला एक साधन उपलब्ध आहे. लीळाचरित्राच्या ‘इतिहास’ प्रकरणात ‘मग भटांउपरि बाइदेवबासाचें ती वर्षा देहावसान जालें : बाइदेवबासां ऊपरी वर्षा एक केशोबासाचें देहावसान जालें : केशोबासांऊपरि सा मासा पंडीताचें देहावसान जालें’ असा निर्देश आहे. (भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक. व. १३. अं. २. पृ. ५१). त्यावरून बाइदेवबासाचा मृत्यु शके १२३७ मध्ये, केशोबासाचा मृत्यु शके १२३८ मध्ये, आणि दामोदर पंडितांचा मृत्यु साधारणपणे शके १२३८ (किंवा १२३९) मध्ये झाला असे दिसून येते. अन्वयस्थळ व टीपकार यांचे मत ग्राह्य मानले तर ‘ वछाहरणा ’ची रचना केशोबासाच्या मृत्युनंतर आणि दामोदरपंडितांच्या मृत्युपूर्वी म्हणजे शके १२३८ मध्ये झाली असावी असे ठरते. मत्तमेदाचा मुद्दा टाळला तर सर्वांच्या मते ‘ वछाहरणा ’ची रचना नागदेवाच्या मृत्युनंतर म्हणजे शके १२२७ पूर्वी, अर्थात १२३३ ते १२३८ च्या दरम्यान झाली असे ठरविण्याला हरकत नाही. मी आरंभी स्पष्ट केल्याप्रमाणे शके १२३८ मध्ये

१. ‘ सिद्धांते हरिबासाच्या (उपाध्ये-आम्नाय) ‘ वृद्धाचार-अन्वयस्थळांत कशिराजाचा निर्वाण शक १२३८ (इ. स. १३१६) दिला आहे’ असा निर्देश श्री. ह. ना. नेने-भवाळकर करतात. (दृष्टांतपाठ. उपोद्घात. ८.). मला हा निर्देश आढळला नाही. श्री. नेने-भवाळकर यांना मिळालेल्या एखाद्या पोथीत तो असावा. हा निर्देश मी केलेल्या कालनिर्णयाला उपोद्बलक आहे, हे दिसून येईल.

(म्ह० केसोबाच्या मृत्युनंतर) ही रचना झाली असावी असे मानणे मला अधिक बरोबर वाटते.

प्राचीन कवितेचे विविध स्वरूप

तेरावे शतक म्हणजे प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे सुवर्णयुग होय. मराठी गद्यपद्य वाङ्मयाचा त्यावेळी जो विकास झाला तो अनेक दृष्टींनी अभूतपश्चात् होय, असे म्हणावयास हरकत नाही. महानुभावांचे लीळाचरित्र आणि तदनुषंगिक तत्त्वज्ञानात्मक इतर ग्रंथ यांनी मराठी गद्याचा पाया भरभक्कम घातला. पण गद्यापेक्षा काव्याला त्यावेळी विशेष बहर आलेला होता. ज्ञानेश्वरादी भावंडांची तात्त्विक काव्ये, नामदेवादी संतमंडळीची अभंग-रचना आणि महानुभाव कवींची तात्त्विक व आख्यानात्मक काव्यनिर्मिती याकडे दृष्टी फेकली म्हणजे अंतःकरण आनंदाने आणि अभिमानाने उचंबळून येते. ही सर्व रचना बाह्यांगाप्रमाणेच अंतरंगाच्या दृष्टीनेही विविध स्वरूपाची आहे. तीत ओवी, अभंग, धवळे यांच्यासारखे मुक्तछंद जसे आहेत तशीच संस्कृत अक्षरवृत्तेही आहेत. ती द्वैती आहे, अद्वैती आहे; भागवत संप्रदायाच्याच वारकरी, नाथ व महानुभाव या पंथांच्या तत्त्वज्ञानाचे अधिकृत रीत्या आविष्करण करणारी आहे. ती जशी तात्त्विक व भावगीतात्मक आहे तशी आख्यानकात्मकही आहे. या सर्वांसुंदर निर्मितीला महानुभान साहित्यिकांनी मोठ्या प्रमाणात हातभार लावला आहे.

आद्य मराठी कवयित्री महदंबा हिने ' धवळे ' आणि ' मातृका रुक्मिणी-स्वयंवर ' लिहून मराठीतील कथा-काव्याला प्रारंभ केला. नरेंद्र, भास्करभट्ट बोरीकर व दामोदर पंडित यांनी अनुक्रमे रुक्मिणी स्वयंवर, शिशुपाळ-वध व वछाहरण ही काव्ये लिहून त्याचा चांगला विकास केला. भास्करभट्ट बोरीकराची उद्धवगीता व विसोबासाचा ज्ञानप्रबोध ही तत्त्वज्ञानप्रधान काव्ये होत. केसोबासांचा मूर्तिप्रकाश, नारोबास बहाळिये यांचे , ऋद्धिपुर वर्णन ' आणि रवळोबासाचे सह्याद्रिवर्णन ही व्यक्तिवर्णनात्मक आत्मपर भावकाव्याची उत्तम उदाहरणे आहेत. दुसऱ्या दृष्टीने या काव्यांच्याकडे पाहिले तर रुक्मिणी-स्वयंवर, शिशुपाळ-वध, उद्धवगीता, व वछाहरण ही बरीचशी संस्कृतावर आधारलेली रचना होय; तर मूर्तिप्रकाश, ऋद्धिपुरवर्णन व '

सह्याद्रिवर्णन ही पूर्णपणे स्वतंत्र रचना होय आख्यान काव्यांची रचना करिताना या महानुभाव कवींनी भारत-भागवतांचा आधार प्रामुख्याने घेतलेला आहे . या दोन्ही संस्कृत पुराणातील श्रीकृष्णचरित्राचे प्रसंग हा त्यांचा मुख्य वर्णविषय होय. दामोदर पंडिताचे वछाहरण हे असेच श्रीकृष्ण-चरित्रातील एक अद्भुतरम्य प्रसंग वर्णन करणारे आख्यानक काव्य होय.

श्रीमद्भागवत व वछाहरण

वछाहरणाचा प्रसंग भागवत (दशम स्कंद अ. १२ ते १४), पद्मपुराण (उत्तरखंड, अ. २४५) व ब्रम्हवैवर्तपुराण (खंड ४. अ. २० , या तीन ग्रंथांत आलेला आहे; त्यांतून भागवतातच तो विस्ताराने आलेला आहे, आणि त्याचाच आधार दामोदर पंडिताने आपल्या काव्यरचनेसाठी घेतलेला आहे. श्रीकृष्णकथेचे महत्त्व वर्णन करताना ' परि नित्यनौतन मधुर । श्रीभागवति कथा ' (२८); ' जें सुखमुखें परक्षिती । आईकृतां सप्तरात्रें मुक्ति । जेथ आत्माराम रमंति । निरंतर ' (३६) असे उल्लेख कवीने केलेले आहेत. त्यावरून त्याला अभिप्रेत अमलेली वछाहरणाची कथा ही भागवतपुराणांतर्गत होय असे स्पष्ट होते. अर्थात , प्रस्तुत काव्यकथेचा मूळ आधार भागवती कथा होय. प्रस्तुत काव्याची भागवती कथेशी तुलना करून पाहिली म्हणजे त्याविषयी शंका राहत नाही.

भागवत, दशम स्कंद. अ. १२ मध्ये अघासुरवधाचा प्रसंग आलेला असून अ. १३ व्यात वत्सहरणाचा प्रसंग आहे, आणि अ. १४ व्यात हतगर्व होऊन शरण आलेल्या ब्रम्हदेवाने केलेली श्रीकृष्णस्तुती अंतर्भूत झालेली आहे. या तीन अध्यायांतील हे तीन प्रसंग मिळून एक सुसूत्र कथा भागवत-कारानीच रचिलेली आहे. चौदाव्या अध्यायाच्या शेवटी फलश्रुती सांगताना

एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुराररघार्दनं शाद्वलभोजनं च

व्यक्ततरद्रूपमजोर्वभीष्टं श्रण्वन्गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान्

१. ' अघासुराचे हे आख्यान, श्रीकृष्णाच्या वनभोजनाची ही कथा, त्याने घेतलेल्या गोपबालक व वासरे यांच्या स्वरूपाचें वृत्त आणि ब्रम्हदेवाने त्याची केलेली स्तुति ही भक्तिपूर्वक श्रवण करणाऱ्या व स्वतः गाणाऱ्या पुरुषाला सर्व पुरुषार्थांची प्राप्ति होते ' (श्रीमद्भागवत. स्कं. १०. अ. १४ - ६० चे भाषांतर. दामोदर ज्ञानदास आणि मंडळी)

या श्लोकांत हे सर्व प्रसंग एकत्रित उल्लेखिण्याचे हेच कारण दिसून येते. ब्रम्हस्तुती संपल्यानंतर श्रीकृष्ण गोपवासरासहित गोकुळात गेले. नंतर गोपाळ-बालकांनी आपल्या मातापित्यांना,

अद्यानेन महाव्यालो यशोदानन्दसूनुना
हतोऽविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ॥ ४८ ॥

असे सांगितले. त्यावरूनही या निरनिराळ्या प्रसंगांनी मिळून गुंफे त्या एका सुसंबद्ध कथेची जाणीव होते. दामोदर पंडितानेही हे सर्व प्रसंग मिळूनच आपल्या वछाहरणाच्या कथेची रचना केलेली आहे. शेवटी भागवताप्रमाणे या काव्यातही,

गोपाल सांघति घोघरीं । पडिलों सर्पमुखामाझारि
आजि राखिलों एणें मुरारी । नंदाकुमरें ॥ ४८९ ॥
पर्वतासारिखा थोर । तो लिला वधिला विखारू
तेयां नांव अघासुरू । ऐसें देव म्हणति ॥ ४९० ॥

याच शब्दांत कथेचा शेवट केलेला आहे. तिन्ही अध्यायांतील श्लोकानुक्रमाने पाहिले म्हणजे श्रीमद्भागवतातील उपरोक्त तीन अध्यायांवरूनच दामोदराने प्रस्तुत काव्य लिहिले हे स्पष्ट होते.

तुलनात्मक निरीक्षण

साधारणपणे 'वछाहरण' काव्याचे सहा भाग पडतात. १-४९ ओव्यांची प्रस्तावना; ५० ते १२३ पर्यंत आघासुराच्या वधाचा प्रसंग; १२३ ते २५३ वनभोजन; २५४ ते ३८५ वत्सहरण; ३८६ ते ४७६ ब्रम्ह-देवाने केलेली श्रीकृष्णाची स्तुती; आणि ४७७ ते ५०३ उपसंहार. प्रस्तावना आणि उपसंहार हे भाग सोडले तर इतर प्रसंगांचा अनुक्रम भागवती कथेत व वछाहरणात सारखाच आहे. या दोन्ही ग्रंथातील श्लोकांत व ओव्यांत आढळणारे पुढील साम्य लक्ष्यात घेण्यासारखे आहे.

१. 'घरी गेल्यावर त्या गोपबालकांनी आपापल्या आईबापांना सांगितले की 'आज या यशोदेच्या श्रीकृष्णाने एका अजगराला ठार करून त्यापासून आमचे सर्वांचे रक्षण केले' (श्रीमद्भागवत. स्कं. १०. अ. १४ श्लो. ४८)

भागवत		वछाहरण
अध्याय.	श्लोक.	ओवी
१२.	४	७८
,,	७-१०	८५-८८.
,,	१२	६३
,,	१४-१७	९०-९२
,,	१९-२३	९६-९७
,,	२७-२८	१०५-१०६
,,	२९	१११-११३
१३.	५	१२४-१९७
,,	६-७	१९९-२०१
,,	११	२१८-२४५
,,	१५	२५४
,,	१९-२०	२६९-२८९
,,	२२-२६	२९०-३१५
,,	२८-३४	३१६-३३२
,,	३५-३९	३३३-३४४
,,	४०-४५	३५६-३५८
,,	४६-५५	३५९-३७५
,,	५७-६४	३८२-३८५
१४	संपूर्ण.	३८६-४८५

रचनेतील स्वातंत्र्य

या तुलनात्मक आराखड्यावरून श्रीमद्भागवतातील वत्सहरणाची कथा दामोदरपंडिताने आपल्यासमोर ठेवली होती याची कल्पना येईल. तथापी, हे साम्य केवळ स्थूल स्वरूपाचे आहे, हे लक्ष्यात ठेवले पाहिजे. दामोदर पंडिताने भागवतातील कथेचे शब्दशः भाषांतर किंवा रूपांतर केले असे म्हणता येणार नाही, तर संस्कृत कथेचा आधार घेऊन त्याने एक स्वतंत्र काव्य निर्माण केले, असेच म्हणावे लागेल. या दृष्टीने पाहिले तर

प्रस्तावना

दामोदर पंडिताचे हे स्वातंत्र्य अनेक ठिकाणी आणि अनेक रूपांनी व्यक्त झालेले दिसून येते. प्रस्तावनेच्या पहिल्या ७८ ओव्या ह्या दामोदरपंडिताच्याच आहेत. १२४ ते १६६ ओव्यांत आलेले वृंदावनवर्णन, आणि १६७ ते १९७ मध्ये आलेले यमुनावर्णन ही दोन्ही प्रकरणे स्वतंत्र आहेत. नाही म्हणायला भागवताच्या १३ व्या अध्यायातील,

अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः
स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छवालुकम् ।
स्फुटत्सरोगन्धहृतालिपत्रिक-
ध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ॥ ५ ॥

या श्लोकाचा त्याला आधार आहे, असे म्हणता येईल. पण त्याच्या आधाराने त्याने वृंदावन व यमुना यांची सविस्तर व काव्यमय वर्णने कशी स्वतंत्र प्रतिभेने केली आहेत ते अवश्य ताडून पहावे. दामोदर पंडिताच्या निसर्ग-प्रियतेची व कल्पकतेची त्यावरून चांगली कल्पना येऊ शकते. याच अध्यायातील,

बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः श्रृंगवेत्रे च कक्षे
धामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु
तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः
स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ॥ ११ ॥

१. ' गड्यांनो, आपल्या खेळांचे जणु वैभवच असे हे वाळवंट पहा किती रम्य आहे ! याच्या सभोवार दाट झाडी असून येथील वाळू पहा किती मऊ आणि स्वच्छ आहे ! तसेच, फुलणाऱ्या कमळांच्या सुगंधाने खेचून आणलेल्या भुंग्यांच्या व पक्ष्यांच्या शब्दांनी आणि त्यांच्या प्रतिध्वनींनी या स्थळाला अत्यंत शोभा आली आहे ' (भाषांतर—दामोदर सावळाराम आणि मंडळी)

२. ' त्यावेळी श्रीकृष्णाने कमरेला गुंडाळलेल्या वस्त्रात मुरली खोचली होती. डाव्या खाकेमध्ये शिंग आणि वेताची काठी धरिली होती; उजव्या हातावर दहीभाताचा घास व त्याशी तोंडी लावण्यासाठी काही फळे घेतली होती. अशा थाटाने आपल्या सभोवार बसलेल्या सोबत्यांच्या मध्यभागी उभा राहून तो त्यांना नाना प्रकारच्या विनोदात्मक भाषणांनी वारंवार हसवीत होता. स्वर्गातील देवहि हा भोजनसमारंभ मोठ्या कौतुकाने पहात होते. ' (भाषांतर—दामोदर सावळाराम आणि मंडळी)

या श्लोकातील भावार्थ २१३ ते २१७ या ओव्यांत सांगून तो प्रसंग दामोदर पंडिताने आपल्या काव्यप्रयोजनासाठी उचलला आणि श्रीकृष्णमूर्ति-वर्णनाच्या २१८ ते २४५ ह्या २७ ओव्या स्वतंत्र रीतीने लिहिल्या. एका ठिकाणी तर मूळ भागवतात नसलेला प्रसंगही कवीने नवीनच घातलेला आढळतो. आपण वासरे चोरून नेल्यामुळे गोकुळात काय झाले आहे हे पाहण्यासाठी आलेल्या ब्रम्हदेवाला गोकुळात सर्व गोपवासरे जशीची तशी दिसली; इतकेच नाही तर त्या सर्वांच्या ठिकाणी त्याला शंखचक्रगदाधारी श्रीकृष्ण दिसू लागला; त्यामुळे आश्चर्यचकित होऊन दगडी पुतळ्याप्रमाणे स्तब्ध राहिलेल्या ब्रम्हदेवाचा अधिक अंत पाहणे बरे नाही (कारण, आपले सत्य-स्वरूप ओळखण्याची त्याची पात्रताच नाही) असे जाणून श्रीकृष्णाने आपले ते अतर्क्य मायापटल दूर केले, असे भागवतात वर्णन आहे. पण त्याऐवजी दामोदर पंडिताने मात्र मध्यस्थी करण्यासाठी नारदाला आणले. नारदाने आधी ब्रम्हदेवाला, अहंकाराचा त्याग करून श्रीकृष्णाला शरण जाण्याचा उपदेश केला; आणि मग त्याने ब्रम्हदेवाला क्षमा करण्यासाठी श्रीकृष्णाजवळ रदबदली केली. असा नवीन प्रसंग दामोदर पंडिताने वर्णन केलेला आहे. (ओ. ३७६ ते ३८१). त्यावरून त्याची योजकता व्यक्त होते. पद्मपुराण व ब्रम्हवैवर्त पुराण या दोहोंतही मला हा प्रसंग आढळला नाही.

दामोदराचे वर्णनकौशल्य

भागवतातील मूळ कथेच्या आराखड्यात कवीने फारसा फरक केला नाही हे खरे; तथापी, रचनेच्या दृष्टीने कथाप्रसंगांना उठाव मिळावा म्हणून त्याने काही ठिकाणी संक्षेप व विस्तार मात्र केलेला आहे, हे वरील तुलनात्मक निरीक्षणावरून दिसून येईल. क्वचित . अनेक संस्कृत श्लोकांचा भावार्थ एकदोन ओव्यांत सांगून तो पुढे गेलेला आहे. तर क्वचित एखाद्या श्लोकाच्या आधाराने अनेक ओव्या तो सहज लिहून गेला आहे. वृंदावन-वर्णन, यमुना-वर्णन, आणि श्रीमूर्ति-वर्णन ही याची उत्तम उदाहरणे होत

वर्णनकौशल्य हा दामोदर पंडिताचा विशेष म्हणून मानायला हरकत नाही. आख्यायक काव्याची यशस्विता बऱ्याच प्रमाणात कवीच्या वर्णन-

कौशल्यावर अवलंबून असते. एरवी, कोणतेही आख्यान रूक्ष गद्यात पंधरावीस ओळींत सहज सांगण्यासारखे असते, त्यात विशेष ते काय आहे ? पण एखाद्या स्वतंत्र काव्याला शोभून दिसेल अशी त्यातील प्रसंगांची रचना करून ते सर्व प्रसंग यथातथ्य रीतीने वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या समोर उभे करणे व त्यांना त्यांच्याशी समरस करून सोडणे हीच गोष्ट महत्त्वाची ठरत नाही काय ? अर्थात, रूक्षप्राय वाटणाऱ्या त्या प्रसंगात काव्यात्मता ओतून आपल्या कल्पनाशक्तीने त्याचे वर्णन करण्याचे सामर्थ्य मात्र कवीत असले पाहिजे. असे सामर्थ्य दामोदर पंडिताच्या ठिकाणी होते यात शंका नाही, म्हणूनच वृंदावन-वर्णन, यमुना-वर्णन यांसारखी निसर्गवर्णने तो काव्यमय रीतीने करू शकला. त्यातील कल्पनाविलास अतिशय रमणीय आहे. ही निसर्गवर्णने केवळ बहिर्मुखतेने लिहिलेली नाहीत. त्यांत आपल्या अंतःकरणातील श्रीकृष्ण-भक्तीचा भाव त्याने ओतलेला आहे, आणि म्हणून ती वाचकांची अंतःकरणेही भावाकुल करून सोडू शकतात.

श्रीकृष्ण-भक्तीची पार्श्वभूमी : काव्यप्रयोजन

वृंदावन-वर्णन, यमुना-वर्णन व श्रीमूर्ति-वर्णन हे या काव्यातील तीन मुख्य वर्णन-प्रसंग आहेत. त्यांतून पहिले दोन प्रसंग कवीची निसर्गप्रियता दाखवितात, तर तिसरा प्रसंग आपल्या आराध्यदैवताविषयीचे त्याचे प्रेम व्यक्त करतो. वृंदावन आणि यमुना यांची वर्णने सूक्ष्म रीतीने न्याहाळून पाहिली तर त्यांच्याही मुळाशी श्रीकृष्णगुणवर्णनाचाच मुख्य हेतू आढळून येईल. वृंदावनवर्णनात तर कवीने स्पष्टच म्हटले आहे की,

जैसे वृंदावन पावन । तैसे वर्णु नेणिजे तें महिमान
जें निरंतर कृडास्थान । सर्वेश्वराचें (१२६)

अर्थात, त्या ठिकाणी श्रीकृष्णपरमात्मा निरंतर क्रीडा करीत असे म्हणून ते कवीला विशेष महत्त्वाचे व प्रिय वाटत होते. यमुना-वर्णनात कवीने केलेल्या कल्पनांवरून देखील हीच गोष्ट दिसून येते. आणि ते खरेही आहे. या विस्तारलेल्या वर्णनाचेच नव्हे तर संपूर्ण काव्यरचनेचे प्रयोजन श्रीकृष्णगुणवर्णन हे होय; आणि ते त्याने आपल्या प्रास्ताविकात स्पष्टपणे नमूद केले

आहे. “ उपमा, श्लेष, वर्णक इत्यादींचा उपयोग करून मी सगळ्या लोकांचे रंजन करू, की संसारपाशातून सोडविणारे श्रीकृष्णाचे पवाडे वर्णन करू ? सर्वसाधारण लोकांना पसंत पडेल अशा रीतीने कथारचना करू, की संतांचा एकमेव आधार असलेली परब्रम्ह परमेश्वराची कीर्ती वर्णन करू ? सुसंस्कृत अशा नागर वाणीने कथावस्तूचे वर्णन करून रसांचा परिपोष करणे आणि रसशून्य होऊन श्रीकृष्णाची भक्ती करणे या दोहोंमध्ये कोणती गोष्ट चांगली ? ” (१४-१६) असे प्रश्न करून भक्तिभावपूर्वक श्रीकृष्णगुणवर्णन करणे हेच चांगले, असा त्याने आपला स्पष्ट निर्णय दिला आहे. आपले हे काव्य ‘सकलै लोक’ किंवा ‘प्राकृत जन’ यासाठी नाही, तर ते ‘संतां’-साठी आहे, ‘भगतां’ साठी आहे (२२, २५-१७); आणि रंजन हा त्याचा हेतू नाही तर श्रीकृष्णगुण-वर्णन हा आहे. इतर कवींप्रमाणे आपल्याला शृंगार रस वर्णन करायचा नाही, तर भक्तिरस वर्णन करायचा आहे; आणि त्यासाठी श्रीकृष्णचरित्र वर्णन करणे हाच एक उपाय आहे. म्हणून दामोदर पंडित आपल्या इतर कविबंधूंनाही उपदेश करतो की,

भक्तिरसिं नाही आदरू । जेया कविं पढिये श्रींघारू

तेहीं तन्हि सौंदराचा सौंदरू । राओ मुरारीचि वानावा (४७)

शृंगारच नव्हे तर कोणताही रस वर्णन करायचा असला तर कवींनी श्रीकृष्णकथाच ‘वानावी’; कारण ती ‘नव्हां रसांचे निधान’ आहे. आणि ती कशी ते ‘ऐसें नवरस नाटक । देऊ खेले जनमोहक’ हे (५१-५४) वर्णन करून त्याने दाखवून दिले आहे. या दृष्टीने विचार केला म्हणजे दामोदर पंडित हा नावाने ‘पंडित कवी’ असला तरी वृत्तीने तो ‘संत कवी’ होय यात शंका राहत नाही. आपल्या या काव्यात तो स्वतःला ‘कवी’ ही म्हणून घेत नाही. ज्या ‘केशिराजा’चे नाव त्याने आपल्या काव्यात सौजन्याने घातले त्याचा उल्लेख सर्वत्र ‘मुनि केशिराजु’ असाच आढळेल, ‘कवी’ म्हणून नाही. शेवटी आपल्या नामनिर्देशाच्या ओवीत त्याने स्वतःलाही ‘कवी’ हे विशेषण लावले नाही. याच्या उलट, त्याचे पूर्वकालीन गुरुबंधु व कविमित्र नरेंद्र आणि भास्कर हे दोघेही स्वतःला ‘कवी’ म्हणून संबोधतात. ‘तवं भारती म्हणे महुरैला चंद्र : तो प्रसंगें सांगेल कवि नरेंद्र’; ‘तें कटक वानिताये

कवि नरिंद्र : यादवरायाचें ' (नरेंद्र. ४८८, ८७९); 'म्हणे कवि भास्करू' (शिशु. १०८७); ' भास्करू कवि जाला सौरसु : वोवि प्रबंधी ' (उद्ध. ६); ' तो सांघैल कवि भास्करू : श्रोतेयांसि ' (उद्ध. ५०४) वगैरे, यावरून हे लक्ष्यात येईल.

नरेंद्र : भास्कर आणि दामोदर पंडित

नरेंद्र आणि भास्कर यांच्याहून दामोदर पंडिताची वेगळीक आणखी एका रीतीने दिसून येते. या तिघांनाही श्रीकृष्णाची कथा वर्णन करायची आहे. या वर्णनाच्या मुळाशी त्यांची आध्यात्मिक दृष्टीच प्रमुख आहे. पण नरेंद्र व भास्करांना आपली कथा साहित्याने शृंगारून सांगण्याची आवश्यकता वाटते. ' धुमकुसे साहित्याचेन । जग भोजे नाचवीन । आनंदाचां ' (नरेंद्र. ४३) अशी नरेंद्र कवीची प्रतिज्ञा आहे; आणि यासाठी आपल्या काव्यकथेत शृंगाराचा रंग त्याने मिसळला आहे. साहित्याच्या लताकुंजात नवरसांच्या कालव्यावरून कविता-कामिनीचा हात आपल्या हातात घेऊन ' भाव ' डुलत डुलत चालला आहे, अशी त्याची काव्याची कल्पना आहे. आणि म्हणून जगद्वंद्य श्रीकृष्णाची ' अंतौरी ' रुक्मिणीचे ' आनिका वाइलाचिया परी ' वर्णन केले तर साधुजन रागावतील ही भीती वाटत असताना देखील, त्यांची क्षमा मागून का होईना, पण तो ' विषया होईल माजवण ' असे तिचे वर्णन करायला मागेपुढे पाहत नाही. (नरेंद्र. ७३, ७४). भास्कर कवी तर काय ? ' साहित्याचेनि परिमळें : शृंगाराचेनि मेळें : प्रबंधें होति मातावळे : कवीजनांचे ' (शिशु १५) असे त्याचे स्पष्टच मत आहे. त्यामुळे ' शिशुपालवध ' काव्य ' निवृत्तां जोगे नव्हेचि ' असे निर्माण झाले. उद्धवगीतेतही प्रसंगविशेषी त्याने शृंगाराची बहार उडवून दिलेली आहे. उलट, दामोदर पंडिताची भूमिका ' संत ' कवीची असल्यामुळे तो या शृंगारापासून कटाक्षाने आलिप्त राहिलेला आहे. इच्छाच असती तर श्रीकृष्ण-गोपींच्या शृंगार-लीलांचे प्रसंग त्याला या काव्यात वर्णन करता आले असते. पण त्याने तसे काहीही केलेले नाही. ' भक्तिरसिं नाहीं आदरु । जया कविं पडिये श्रींघारु । तेहि तन्हि सौंदराचा सौंदरु । राओ

मुरारीचि वानावा ' (४७) या ओवीवरून दामोदर पंडिताला स्वतःला भक्तिरसाविषयी विशेष आदर होता, त्याला शृंगार 'पढिये' अर्थात प्रिय नव्हता, हेच दिसून येत नाही काय? याचमुळे शृंगाराच्या उद्यानात उडणारी भावनांची कारंजी त्याच्या या 'वछाहरणात' आढळणार नाहीत. येथे सर्वत्र शांत आणि भक्ती या रसांचे वातावरण वाचकांना आढळेल. 'जिवाते चोखाळिती : कानामनातें निववीति' अशी श्रीकृष्णकथा ऐकल्याबरोबर भक्तिभावाचा परिपोष होईल अशा संयमाने आणि मुनिवृत्तीने त्याने ती वर्णन केलेली आहे (४५). शृंगाररसाची आवड असणारे 'प्राकृत जन' (१०) किंवा 'उपमा श्लोक वर्णना'त गोडी मानणारे 'लोक' त्याचे श्रोते नाहीत, तर 'संतजन' (२२, २६) 'संत' (२४) 'महंत' (५०१) यांच्यासाठी त्याने हा काव्यप्रबंध लिहिला आहे, हे आता चांगले लक्ष्यात येईल.

हे सर्व खरे असले तरीही दामोदराची रचना नरेंद्र व भास्कर यांच्या रचनेशी बरोबरी करू शकत नाही, असे म्हणणे भाग आहे. दामोदर पंडिताने वछाहरणात आपल्या परीने अनेक काव्यगुणांचा उत्कर्ष साधला आहे यात शंका नाही; पण त्याची रुक्मिणी स्वयंवर व शिशुपालवध यांच्याशी तुलना केली तर वछाहरणाचा क्रम या दोहोंच्याही खालीच लागेल. नरेंद्र व भास्कर यांच्याजवळ जी साहित्यदृष्टी आहे ती दामोदराजवळ नाही त्या दोन्ही कवीजवळ कोणताही प्रसंग उठावदार व उत्कटपणे वर्णन करण्याचे जे चातुर्य आहे तेही दामोदराजवळ नाही - नरेंद्र व भास्कर यांनी केलेली वर्णने वाचीत असताना अंतःकरण एकसारखे उचंबळून येत असते. तो अनुभव वछाहरण वाचताना येत नाही आणि आपल्या शक्तिप्रमाणे दामोदराने कल्पनावैभव चांगले प्रगट केले असले तरी नरेंद्र व भास्कर यांच्या कल्पनावैभवासमोर ते फिकेच ठरेल. शांतरसाचा प्रसंग वर्ण्य विषय असूनही ज्ञानेश्वरांनी आपल्या भावार्थ-दीपिकेत 'साहित्य सोनियाच्या खाणी' निर्माण केलेल्या आहेतच ना? दामोदराजवळ ते सामर्थ्य नाही. कलात्मक दृष्टीने विचार केला अमता ज्ञानेश्वरांच्या पंक्तीत अभिमानाने बसण्याचा मान नरेंद्र व भास्कर यांना सहज मिळू शकेल, दामोदरला ते भाग्य प्राप्त होणे मात्र अशक्य आहे.

भावनांची उत्कटता

पण याचा अर्थ कवी या नात्याने दामोदर पंडिताची योग्यता कमी आहे असा मात्र नाही, श्रीकृष्णभक्तीने भरलेले उत्कट अंतःकरण दामोदर पंडिताजवळ होते. त्यातूनच त्याचे हे काव्य उचंबळून बाहेर आलेले आहे. 'श्रीकृष्णाचां गुणीं जीविनला : माझा जिउ श्रीचक्रधरा विनटला : तो आंतुल आनंदु वोसंडला : कवितेचेनि भिसें' (नरेंद्र. ३५) हे जसे नरेंद्राच्या बावतीत खरे आहे, तसेच दामोदराच्याही बावतीत खरे आहे.

स्मरतां ईश्वराचे गुण । आनंदें विकासु जाला मनां
तो अनुवादु करितसे रसनां । वर्णु कवण जाणे (७)

अर्थात , ' ईश्वरगुणस्मरणाने विकसित झालेल्या त्याच्या अंतःकरणाचा अनुवाद ' म्हणजे प्रस्तुत काव्य होय. श्रीकृष्णाविषयीच्या भक्तीचा हा उत्कटपणा या काव्यात जागोजाग प्रत्ययाला येतो. दामोदर पंडिताने केलेले श्रीमूर्तिवर्णन हे त्याचे सुंदर उदाहरण आहे. ब्रम्हदेवाने केलेल्या श्रीकृष्ण-स्तुतीतही कवीच्या आत्मपर भावनांची उत्कटता अंतःकरणाला जाणवते. श्रीकृष्णाने ज्यांची रूपे धारण केली होती अशी गोपवासरे गोवर्धन पर्वताच्या खाली चरत असताना, श्रीकृष्णाने वेणुवादन करताच त्या नादाने आणि अपत्यप्रेमाने उधळून खाली धावत येऊन आपल्या वत्सांना स्तनपान करविणाऱ्या गाईच्या भावनांची उत्कटता दामोदर पंडिताने अत्यंत समरसतेने वर्णन केली आहे, यात शंकाच नाही. भक्तिभावाने भरलेल्या या अंतःकरणा-मुळेच एखादे वेळी कवी वर्ण्य विषय घटकाभर विसरून जातो, आणि

यजितां अनेगि अध्वरीं । न रिगसि दिक्षितांचां घरीं
कां लोलसि गौलियांचां दारीं । श्रीकृष्णा तें तुं जाणसि (३०१)

अशा शब्दांत श्रीकृष्णाशी तो स्वतःच संवाद करू लागतो.

दामोदर पंडिताच्या या भावनोत्कट अंतःकरणाच्या आविष्कारातही एकप्रकारचे गांभीर्य आहे. आणि त्याची प्रतीती संपूर्ण काव्य वाचीत असताना एकसारखी येत असते. कुठेही भावनांचा खळखळाट नाही.

वाजवीपेक्षा अधिक उचंबळ नाही, त्यांच्या प्रदर्शनाचा प्रयत्न नाही. त्यामुळे या काव्याचा परिणाम अंतःकरणावर संयत स्वरूपाचा झाल्यासारखा वाटतो. शांत-रस-निर्मितीच्या यशस्वितेचे हेच गमक होय, असे मला वाटते. शृंगार-करुण-हास्यादी रसांनी अंतःकरणातील त्या त्या भावनांचे पाट वहायला लागतात; उत्कटतेमुळे अंतःकरणाचा उचंबळ वाढतो. शांतरसामुळे हा उचंबळ निर्माण होऊनही अंतःकरणाला एकप्रकारची समाहितता प्राप्त होते; पार्थिवातून अपार्थिवात मन उचलले गेल्यामुळे सर्वत्र शांततेचा अनुभव येतो. दामोदर पंडितांच्या 'घळाहरण' च्या वाचनानेही हाच अनुभव येतो. तो दामोदरपंडितांच्या काव्यप्रयोजनाच्या यशस्वितेचा द्योतक आहे असे म्हणायला हरकत नाही.

कवीचा कल्पनाविलास व अलंकार - योजना

या उत्कट पण शांत भावनांच्या निर्मितीला कवीच्या कल्पनाविलासाचीही चांगली मदत झालेली आहे. 'उपमा-श्लेष-वर्णक यांनी केवळ लोकरंजन करू, की श्रीकृष्णाचे संसारमोचक पवाडे वर्णन करू' असे जेव्हा दामोदर पंडित म्हणतो तेव्हा त्यांच्या म्हणण्याचा आपण विपर्यास करता कामा नये. उपमाश्लेषादी साहित्याचा उपयोग इतर कवींप्रमाणे मी केवळ लोकरंजनासाठी करणार नाही, तर श्रीकृष्णगुणवर्णनाकडे करीन, असेच त्याला म्हणायचे होते. मूळ कथाविषय 'नागरी बोली' त वर्णन करून सर्व रसांचा परिपोष करण्याऐवजी 'निरसां होऊनि' श्रीकृष्णाची भक्ती करणे अधिक चांगले, याचा अर्थ, दामोदरपंडिताने आपले हे काव्य 'नागरी बोली' त वर्णन केलेले नाही, रसांचा परिपोष त्याने केलेला नाही, किंवा त्याने रसशून्य रीतीने प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे असा नाही. या सर्वांचा उपयोग श्रीकृष्णभक्तिसाठी खाला करून घ्यावयाचा होता, असा त्याचा अर्थ आहे; आणि त्याप्रमाणे त्याने बरोबर केलेलेही आहे. प्रतिभेची देणगी दामोदरपंडिताला लाभलेली होती यात शंका नाही; आणि म्हणूनच सुंदर कल्पनांची पखरण या काव्यात आपल्याला झालेली आढळते. वृंदावनाचे वर्णन करताना,

वृंदावनिचि सुनिलता । गगनि असे प्रतर्बित

सुमन्सो उमटत । ते जैसे तारांगण ॥ १३२ ॥

प्रस्तावना

बराठा प्रय सप्रहाण, जगत्सु
मनुष्य ७५६६७ वि: ८११८८१
सं. २०३६..... वी: वि: २०१३।५१ ५१

किं दिस असतां तारा न दिसे । तें उणें फेडावेया दोसें
वनश्रीया वेढिलें जैसें । अंबर-नक्षत्रिसीं ॥ १३३ ॥

या ओव्यांत कवीच्या कल्पनाशक्तीने घेतलेल्या उंच भराच्या पाहून मन
स्तिमित झाल्यावाचून राहत नाही. यमुना-वर्णनातून

देखौनि श्रीचक्रपाणि । कैसी संभ्रमीत जाली तरंगीणि-क. १४९.६
किं आनंदली अंतःष्कणि । रोमांच दाटले ॥ १७० ॥

‘यमुनेवरील लहरी म्हणजे श्रीकृष्णदर्शनाने तिच्या अंतःकरणांत निर्माण
झालेल्या संभ्रमाची चिन्हे होत; श्रीकृष्णदर्शनाने तिच्या अंतःकरणाला
झालेल्या आनंदामुळे तिच्या शरीरावर जे रोमांच दाटले त्याच ह्या लाटा होत.’

कीं आलंगावेया श्रीकृष्णुराजा । तिया बहुति केलिया भुजा
तैसे तरंग पडियासले मज । कालींद्रियेचै ॥ १७१ ॥

अशा बहारीच्या कल्पना दामोदर पंडिताने केलेल्या आहेत. १७० ते १७४
या ओव्यांतील सर्वच कल्पना आल्हाददायक आहेत. त्यांत ‘कामीनी प्रियातें
आलंगिता । तैसीया मंदारावरी कल्पलता’ (१५४); ‘वेणुध्वनीचे उभतवर ।
तैसे मकरंदमत्त भमर । प्रियातें बोलवित द्विजवर । पंचमालापीं (१६३)
अशा क्वचित शृंगारिक कल्पना असल्या तरी एकंदरीत दामोदर पंडिताच्या
कल्पना-साम्राज्यातील वातावरण पवित्र आहे. किंबहुना, आपल्या उपमा-
उत्प्रेक्षादी साहित्याचा उपयोग त्याने शांत व भक्तिरसाचा परिपोष करण्या-
साठी करून घेतलेला आहे असे दिसून येईल. पण यापेक्षा त्याच्या भक्ति-
भावपूर्ण अंतःकरणातून व विशिष्ट तात्त्विक धर्मश्रद्धेतून त्याची अलंकारसृष्टी
निर्माण झालेली आहे, असे म्हणणे अधिक योग्य होईल. वर उल्लेखिलेल्या
१३२ व १३३ ओव्यांतील उत्प्रेक्षा त्याच्या कलावंत अंतःकरणातून
स्फुरलेल्या आहेत; पण १७० ते १७२ ओव्यांतील उत्प्रेक्षांतून त्याची
श्रीकृष्णभक्तीच व्यक्त होत नाही काय ?

किं जन्मली देवाचां चरणिं । तें उतवलपण असे मनि

म्हणौनि भेटों आली मंदाकिनी । कालिंदि न्हवे (१७३)

या व यापुडील (१७४) ओवीतील अपन्हुती माझ्या म्हणण्याचा पाठपुरावा करील. ' जैसे ज्ञानेविण पंथु चुकले । साधकजन ' (९८); ' जैसी अनात्मेआं आत्मप्रतीति । अज्ञानजनासि ' (९९); ' जैसे मायामोहिं जन पडिले । संसारंकूपीं ' (१०४); ' गनानुगतिक लोक । नेणति परमार्थिक सुक । नेदखति ब्रह्मविद्येचें मुख । जैसे पाखांडमति ' (१०९) ह्या सर्व व अशा प्रकारच्या अनेक उपमा कवीच्या तत्त्वज्ञानविषयक धर्मश्रद्धेतून निर्माण झालेल्या आहेत.

एकांगुष्टतपिए ब्रक । नासाग्रिं दृष्टि घालिताति ढोंक
ऐशदिक्षीत तैसे चक्रवाक । प्रियातें सांडिती नां (१८१)

प्रकृतीपुरुखविवेकातें । जैसे परमहंस जाणते
तैसे क्षिरानिरा निवाडू करिते । ते निर्मळ राजहंस (१८२)

यांत निसर्गवर्णन, तत्त्वज्ञान, धार्मिक श्रद्धा यांच्या जोडीला अलंकारांची भर पडल्यामुळे ह्या ओव्या हृद्य झालेल्या आहेत. १८१ ओवीत तर किंचित उपहासाचा रंग मिसळलेला असल्यामुळे तिची गोडी विशेषच वाढली आहे. अशी अनेक उदाहरणे या काव्यात इतस्ततः विखुरलेली दिसून येतील. ३२०, ३२१ ओव्यांतील तात्त्विक उपमाही अभ्यासकांचे लक्ष्य वेधून घेणाऱ्या आहेत. या उपमा-उत्प्रेक्षांप्रमाणेच जागजागी सुंदर सुंदर रूपकेही आढळतात. (ओ. २२१, ३२२). नानाप्रकारच्या बंधनांनी जखडलेल्या जीवांचे वर्णन करताना कवीने केलेली रूपके पहावी. पण त्या सर्वांपेक्षा ४४२ ते ४५२ ओव्यांत आलेले संसाररूपी अरण्याचे सांग रूपक विशेष रमणीय आहे. तिकडे केवळ अंगुलिनिर्देश करून थांबण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

वछाहरणातील तत्त्वज्ञान

एखाद्या कलावंत कवीला साजेल अशा रीतीने दामोदर पंडिताने प्रस्तुत काव्य लिहिले असले तरी आपल्या काव्यप्रयोजनावरून त्याने दृष्टी ढळू दिली नाही, हे लक्ष्यात घेतले पाहिजे. त्यातूनच त्याच्या धार्मिक मतांचा आविष्कार झालेला आहे. महानुभाव पंथाचे म्हणजे चक्रधरांचे तत्त्वज्ञान त्याच्या ठिकाणी मुरलेले होते. ते संपूर्ण काव्यातून अनुस्यूत झालेले आहे. ईश्वर हा निराकार (१३, ५६, ५७) व निर्गुण (१३, २९६, ४००, ४२६) असून

तो साकार (२, ४००) व सगुण (४००) होतो. त्याने अनंत अवतार आतापर्यंत धारण केलेले आहेत. (४, १३९). हे अवतार घेताना तो नेहमी मायावेष धारण करीत असतो (१३, ३३७). या अव्यक्त परमेश्वराचा महिमा मनाला अगोचर आहे. (८); वेदांनाही तो महिमा ठाऊक नाही (२२५, २७७, २९७, ४२९). त्याच्या स्वरूपातच ' विरुद्धधर्मित्व ' असल्यामुळे तो निराकार असूनही साकार होऊ शकतो. (६१).

नित्यवद्ध देवता (२५३) ह्या ईश्वराच्या शक्ती होत. हे देवताचक्र (= सर्व देवता) निरंतर ईश्वरसेवेत रममाण असते. (२०६, २०७, ३६३). या देवतांची स्वामिनी माया असून तीच ईश्वराच्या आज्ञेनुसार ब्रम्हांडरचना करते (२७८). जीवाने केलेल्या संतासंत कर्मांची फळे देवता देतात. ही देवताफळे प्राप्त करून देणारा मार्ग ' कर्ममार्ग होय ' (३२१; ४१७). यालाच ' अन्यमार्ग ' असेही म्हणतात (९८). वेदपुराणादी ग्रंथांत देवताप्राप्तिविषयक कर्ममार्गाचेच वर्णन आहे. ईश्वरप्राप्तीच्या दृष्टीने ' कर्म ' निरूपयोगी होत. ' कर्म कर्मबंधु न फिटे ' (४२६). त्यासाठी परमेश्वराची कृपाच पाहिजे. म्हणून दामोदर पंडित सर्वांना कळकळीने उपदेश करतो की,

सांडा सांडा अन्ये भजने : काई नाईका वेद-पुराणे

मुचिजे ना आने कव्हणे : एकु श्रीकृष्ण-सेवा (४०)

' जप-तप-तीर्थ, यज्ञ-दान-व्रत ' (४२) यांपैकी कोणत्याही साधनाने ईश्वर प्राप्त होत नाही. (१९२-१९५; ४१२-४१५). त्यासाठी ईश्वराची कृपाच संपादन केली पाहिजे (१९५, २७७, ४१२, ४२३). ईश्वराच्या अनेक अवतारांतून श्रीकृष्णावतार हा संसारमोचक होय (३९, ४०, २५१). म्हणूनच,

सांडा सांडा अहंकारा : अनुशरा श्रीचक्रधरा (३७४)

असा उपदेश दामोदर पंडिताने केला आहे. ईश्वरकृपा होण्यासाठी संतसंगाची फार आवश्यकता आहे. (४२४, ४२५, ४८१). ईश्वराच्या नामस्मरणाने संसाराची बंधने तुटतात (३८; ४३९). ईश्वर-नामाच्या ठिकाणी इतके सामर्थ्य आहे की ते कुणीही उच्चारले तरी जीव तिकडे वेधले जातात (१८४). संतसंग आणि ईश्वर-नामस्मरण यांप्रमाणेच हरिकथाश्रवणही

ईश्वरकृपेसाठी आवश्यक आहे. (२०, ४१०, ४८१). परमेश्वरावताराचे 'सन्निधान' हे विशेष महत्त्वाचे आहे. म्हणून त्याची महती दामोदराने वारंवार गाइली आहे. ईश्वरसन्निधानाने आत्मस्वरूप निर्मळ होते (११४); जीवस्वरूपे निवृत्तात (३३२); जडांना देखील ईश्वरसरूपता प्राप्त होते (१६९); भवजलधी तरून जाता येतो (२५०). ते एक उत्कृष्ट मोक्षसाधन आहे (३९८). ज्ञान (४४२) आणि भक्ती ही परमेश्वरप्राप्तीची जी दोन प्रमुख साधने आहेत त्यांपैकी भक्ती हे सर्वश्रेष्ठ साधन होय. ' भगति एकि सुल्लभ मुरारी ' (३०२)-केवळ भक्तीनेच परमेश्वर सहज प्राप्त होऊ शकतो. परमेश्वराने जीवांना आपल्या भक्तीचे साधन उपलब्ध करून दिले म्हणूनच त्यांना परमपदाची प्राप्ती होऊ शकते. (३९९). सारांश, अन्यदेवतांची उपासना सोडून ईश्वराला शरण जाणे, संतसंग, नामस्मरण व हरिकथा-श्रवण करणे; परमेश्वराचे सन्निधान जोडणे व त्याची निरंतर भक्ती करणे हाच ईश्वरप्राप्तीचा खराखुरा मार्ग होय.

दामोदर पंडिताचा द्वैतवाद

महानुभावपंथाचे तत्त्वज्ञान पूर्ण द्वैताचे आहे. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार मुख्य वस्तु असून त्या अनादी आणि नित्य आहेत, असा चक्रधरांचा सिद्धांत आहे. अर्थात, हे द्वैताचे तत्त्वज्ञान होय, यात शंका नाही. दामोदर पंडित हा महानुभावपंथी असल्यामुळे त्याच्या या काव्यात या द्वैतसिद्धांताचेच प्रतिपादन असणार. देवतांचे नित्यवद्दत्व, आणि ईश्वर व जीव यांचा स्वामी-सेवक-संबंध वर्णन करून तो त्याने सूचितही केलेला आहे. तथापी, वछाहरण कथेच्या एकंदर स्वरूपावरून हे आख्यान अद्वैतपर आहे, असे काही जण मानतात; आणि त्यावरून महानुभावपंथाला अद्वैती ठरवितात. कै. ल. रा. पांगारकर आपल्या 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला' या ग्रंथात (पृ. ४७७) म्हणतात :—

“माध्वांचे द्वैत मत महानुभावांनी स्वीकारले असले तरी अद्वैत मताचा ओघ त्यांच्या वरील सर्व काव्यांत एकसारखा वाहत आहे. वत्सहरणाची कथाच अद्वैत सिद्धांत दृढ करणारी आहे. माध्वसांप्रदायी

लोक हे आख्यान आपल्या भागवतात घेत नाहीत, त्यांच्या भागवताच्या 'विजयध्वजी' टीकेत हे आख्यान मुळीच गाळलेले आहे ! ब्रम्हदेवाने गोपाळ व वत्स चोरून नेल्यावर भगवंताने स्वतः गोपाळांची व वत्सांची रूपे घेतली ही रम्य कथाच जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादक आहे ! नागार्जुनांचे शिष्य केशवराजसूरी हे वत्सहरण काव्यात म्हणतात :—

आधीच देवो सर्वगतु । वरि तैसाचि जाला मनोरथु ।

तेतुली रूपे धरौनि असे खेळतु । हे काई नवल हें पा ? ॥ २७३ ॥

एकु केवि जाला अनेकु । ऐसें बोले नेणता लोकु ।

तरी सहस्रघटीं शशांकु । प्रतिविंबतुसे ॥ २७५ ॥

जैसा माणिगणी तंतु । मेवावली गगनांआंतु

तैसा भूर्ती विश्वनाथु । कीं भूतें तेयामाजी ॥ २७६ ॥

यांत अद्वैत सिद्धांत निःसंदेहपणे सांगितला आहे आणि हा ग्रंथ महानु-
भावांच्या 'साती' ग्रंथांत आहे. ”

श्री. पांगारकरांच्या या म्हणण्यावरून 'वच्छाहरणा' त अद्वैतसिद्धांत प्रतिपादन केलेला आहे असे अभ्यासकांना वाटेल, पण ते बरोबर नाही. दामोदर पंडिताने अद्वैताच्या भूमिकेवरून हा प्रसंग वर्णन केलेला नाही, तर द्वैताच्या भूमिकेवरून वर्णन केलेला आहे. एकच परमेश्वर 'अनेक' कसा झाला याचा निर्णय 'नेणत्या' लोकांना करता येणार नाही' (२७५) असे सांगून अद्वैताच्या सिद्धांताने याचा निर्णय करणाऱ्यांना पर्यायाने त्याने 'नेणते' म्हटलेले आहे. केवळ 'भगवंताने स्वतः गोपाळांची व वत्सांची रूपे घेतली' यावरून ही कथा 'जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादक' कशी ठरते ? वस्तुतः खरी गोपवासरे ब्रम्हदेवाने चोरून नेल्यामुळे ती सत्यलोकात होती. अशा स्थितीत श्रीकृष्णाने विज्ञानशक्तीने नवीन गोपवासरे निर्माण केली होती. अर्थात, एकाच वेळी सत्यलोकात व गोकुळातही तीच गोपवासरे दिसत असली तरी गोकुळातील गोपवासरे विज्ञानाची होती, सत्य नव्हती. यावरून सत्यलोकातील खऱ्या गोपवासरांचा व श्रीकृष्णाचा आत्मा एकच होता हे सिद्ध होत नाही. श्रीकृष्णाने विज्ञानाची गोपवासरे निर्माण केली यावरून

खास्तीत जास्त म्हणजे त्याचे अलौकिक चमत्कार करून दाखविण्याच सामर्थ्य, कोणताही अवतार घेण्याचे सामर्थ्य हेच काय ते दिसून येते. मूळ भागवतात ' सर्वं विष्णुमयं गिरोङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ' (दशम-स्कंद. अ. १३-१९) असे म्हटलेले आहे हे खरे. पण या सिद्धांताप्रमाणे सत्यलोकीची गोपवासरेही ' विष्णुमय ' होतीच; मग ही नवीन गोपवासरे निर्माण करण्याचे कारण काय ? ' सर्वं विष्णुमयं ' हे दाखविण्यासाठी ब्रम्हदेवाने सत्यलोकी नेऊन ठेवलेल्या गोपवासरांच्या ठिकाणी ' विष्णुमयत्व ' होतं हे दाखवायला पाहिजे होते. त्यासाठी नवीन गोपवासरे निर्माण करण्याची आवश्यकता होतीच असे नाही.

आणि अद्वैतवाद्यांच्या दृष्टीने हे आख्यान जीवब्रम्हैक्यप्रतिपादक आहे असे धरून चालले तरी दामोदरपंडितानेही ते तसेच वर्णन केले असे मामण्याचे कारण नाही. त्याने आपल्या द्वैताच्या दृष्टिकोनातूनच या ठिकाणी ते वर्णन केलेले आहे. श्रीकृष्णाने सर्व गोपवासरांची रूपे धारण केली हे खरे; पण ती नवीन देह ' रचून ' नव्हे; कारण महानुभाव मताप्रमाणे ईश्वर कधी ' रचून ' देह धारण करीत नाही. (महानुभाव तत्त्वज्ञान. पृष्ठ १९७). अर्थात , ही नवीन गोपीवासरे म्हणजे वास्तव स्वरूपाचे ईश्वरावतार नव्हते. श्रीकृष्णाने त्या आकृती तेथे निर्माण केल्या होत्या त्या ' अभावी भाव ' रूप विज्ञानशक्तीने. विज्ञान म्हणजे विपरीत ज्ञान. याचे दोन प्रकार आहेत. एक विद्यारूप विज्ञान व दुसरे ज्ञानरूप विज्ञान. देवतांच्या ठिकाणी असलेल्या विद्यांची सामर्थ्य ' अन्यत्राचेनि प्रमाणे ' (= जे अन्यत्र आहे ते सर्व ईश्वराच्याही ठिकाणी असतेच, या न्यायाने) ईश्वराजवळ असणे हे विद्यारूप विज्ञान होय. ही शक्ती परमेश्वरावतार वयाच्या १२ व्या वर्षानंतरच स्वीकारतो. दुसरे ज्ञानरूप विज्ञान म्हणजे ' आनाचे आन दाखवणे. ' हे ज्ञानरूप विज्ञान मात्र परमेश्वराच्याच ठिकाणी असते. ते स्वरूपगत असल्यामुळे त्याचे कार्य निरंतर असते. याचेही दोन प्रकार आहेत. (५) अभावी भाव दाखवणे, हे भावरूप विज्ञान; आणि भावी अभाव दाखवणे,

१. सर्वं विष्णुमयं (इति) गिरः (सर्वं जग विष्णूचे स्वरूप आहे या श्रुतिवच-नाला) मङ्गवत् (कुर्वन्) (सार्थ करीत) बभौ (शोभला) .

हे अभावरूप विज्ञान, श्रीकृष्णाने चाल्यात जे चमत्कार केले ते सर्व ज्ञानरूप विज्ञान सामर्थ्यानेच. ,“ ना द्वापरी तरि माते मुखामाजि दोन वेळ विश्वरूप : अर्जुनदेवा विश्वरूप दाखविले : ब्रह्मा भुलवुनि वासरुवे गोपाळ दाखविले हे विज्ञान ” असे पक्षकारानेही म्हटले आहे. तेव्हा दामोदर पंडित जेव्हा ‘ श्रीकृष्णाने गोपवासरांची रूपे धारण केली ’ असे म्हणतो तेव्हा त्याचा अर्थ असा की, वस्तुतः त्या ठिकाणी गोपवासरे नसताना त्याने ती दाखविली. अर्थात, लौकिक दृष्टीने ती भासरूप होती, मायिक होती, खोटी होती. गोपवासरे सत्यलोकात होती; आणि ती ईश्वराहून भिन्न होती. ही भूमिका द्वैताची आहे, अद्वैताची नाही, ईश्वराने ही रूपे धारण केली असली (२७३) तरी ती काही काळपर्यंत ‘ चतुराननु भुलवावा । पवाडा थोर करावा । गोपीगोधना संबधु देयावा । निजस्वरूपाचा ’ (२६३) या हेतूने. सारांश, सत्यलोकात विद्यमान असलेली गोपवासरे व श्रीकृष्ण ही एकच होत असे (भागवतकरांनी आणि) दामोदर पंडितांनी वर्णन केलेले नसल्यामुळे हे आख्यान अद्वैतपर आहे आणि दामोदर पंडितानेही ते तसेच वर्णन केले आहे हे सिद्ध होऊ शकत नाही. द्वैत्यांच्या मतानेही ईश्वरस्वरूप सर्वव्यापक असल्यामुळे २७५ व २७६ या ओव्यांतील दृष्टांत द्वैताला बाधक आणि अद्वैताला पोषक ठरू शकत नाहीत. एकच ब्रम्ह जीवात्म्यांच्या रूपाने अनेकधा कसे झाले हे सांगण्यासाठी, एकच चंद्र अनेक घटांत प्रतिबिंबित होतो त्याप्रमाणे, असा दृष्टांत अद्वैतवादी देतात हे खरे आहे. पण या ठिकाणी दामोदर पंडिताने हा दृष्टांत योजला आहे तो ईश्वर व त्याचे अनेक (विज्ञानाचे) अवतार यांतील ऐक्य प्रतिपादन करण्यासाठी; एक ईश्वर व अनेक जीव यांचे ऐक्य प्रतिपादन करण्यासाठी नव्हे. कारण खरी जीवस्वरूप गोपवासरे ब्रम्हदेवाने चोरून नेल्यावर जेथे वस्तुतः काहीच नव्हते तेथे श्रीकृष्णाने विज्ञानशक्तीच्या साहाय्याने गोपवासरांची रूपे धारण केली होती; आणि तीच ब्रम्हदेवाला कृष्णरूप दिसत होती, हे विसरता कामा नये. ‘ जरि म्हणों विज्ञान रचिलें । तरि सकलांसि प्रेम वाढिनलें ’ (३०३) या ओवीवरून दामोदर पंडितांच्या मते श्रीकृष्णाने ‘ विज्ञान रचिले ’ नव्हते, त्याने विज्ञानशक्तीने गोपवासरांची रूपे धारण केली नव्हती, असे

वाटण्याचा संभव आहे; पण ते बरोबर नाही ' तवं प्रतापु देखिला गहनु । विज्ञान शक्तिचा ' (३५३) यावरून त्याचे स्पष्ट मत दिसून येईल. ३०३ या ओवीत, नवीन निर्माण केलेल्या गोपवासरांमुळे ' सकलांसि प्रेम वाढिनलें ' ते श्रीकृष्णाच्या विज्ञानस्वरूपाच्याच संबंधामुळे. ' भक्ताला परमेश्वर आपल्या स्वरूपाचे निरंतर दर्शन घडवीत असतो. ते त्याच्या अव्यक्त स्वरूपातील विज्ञान शक्तीचे कार्य होय (महानु. तत्त्व. पृ. १३५) आणि त्यामुळे प्रेमाची चाल वाढते असा महानुभावांचा सिद्धांत आहे.

प्रवृत्ति व निवृत्ति मार्ग

आणखी एका गोष्टीकडे अभ्यासकांचे लक्ष्य वेधून हा विषय आटोपतो. महानुभावपंथ हा ' अहिंसे नि.संगु : निवृत्ति भक्तियोगु ' (ऋद्धि. व. २५) असा आहे. तो अहिंसक आणि विशेषतः ' निवृत्त ' मार्ग असल्यामुळे त्याला ' कर्मयोगी ' सज्जन आज नेहमी दोष देताना आढळतात. दामोदराच्याही काळी अशा टीकाकारांची वाण नव्हती. ' जे प्रवृत्तले कर्ममार्गी । नवसीएं सुति बंधनालागि । ते म्हणति नासिलें वितरार्गी । सांडिलें प्रवृत्तितें ' (४१७) असा त्यांच्या आक्षेपांचा उल्लेख करून दामोदर पंडित त्यांच्याविषयी उपहासाने म्हणतो की—

आपणेंयां सारिखें न देखति । तेयातें धर्मनष्ट ऐसें म्हणति
जैसीया पण्यांगणां हांसति । कुलास्त्रियातें (४१८)
जैसा विरहीणि चंद्रु ताविता । चंदनु नव्हे निवविता
तैसे पडियासति निवृत्त । कर्मजडांसि (४१९)

यांना उत्तर देण्यासाठीच दामोदराने ४२० ते ४२३ ह्या ओव्या लिहिलेल्या आहेत. त्यांचा भावार्थ असा की, कर्मांची बंधने कर्मांनीच नाहीशी होऊ शकत नाहीत. ज्या चिखलाने पदार्थ मलिन होतात त्यांनीच तुम्ही ते धुऊ लागलात तर ते स्वच्छ कसे होतील ? (४२२, ४२३). तेव्हा कर्मबंधने नष्ट करण्यासाठी मुख्य म्हणजे परमेश्वराची कृपा पाहिजे. ती प्राप्त होण्यासाठी सर्वसंगपरित्याग करून अनन्यभावाने परमेश्वराला शरण जाणे अवश्य आहे. हाच खराखुरा भक्तिमार्ग होय.

प्रस्तावना

दामोदर, वामन व श्रीधर

दामोदर पंडितानंतर अनेक शतकांनी श्रीधर कवीने हा 'वत्सहरणा'-चा प्रसंग वर्णिला. तत्पूर्वी वामन पंडिताने 'वनसुधे' त फक्त अघासुरवध व त्यानंतरचा भोजनसमारंभ हे प्रसंग वर्णिले होते. अर्थात, वामन पंडिताची वनसुधा म्हणजे वछाहरणाचा केवळ पूर्वार्ध होय. या प्रसंगापुरतीच या दोन्ही 'पंडितांच्या' काव्यांची तुलना केली तर दामोदर पंडिताचे काव्य अधिक चांगले ठरेल. श्लोकबद्धता हा वामनाच्या काव्याचा विशेष होय; पण यमकानुप्रासादी शब्दालंकारांच्या नादी लागल्यामुळे वामनी श्लोकांत क्लिष्टता आलेली आहे. वछाहरणातील ओव्या या क्लिष्टतेपासून अलिप्त आहेत. दोघांनीही आपापल्या काव्यातून आपले तत्त्वज्ञान मांडले आहे. वामनाने अद्वैत प्रतिपादिले आहे; तर दामोदराची भूमिका द्वैताची आहे. या तत्त्वप्रतिपादनातही वामनाच्या शब्दपांडित्यामुळे अनेक ठिकाणी त्याच्या काव्याला रूक्षता आलेली आहे. हा दोष दामोदरात नाही. कृष्णाच्या सवंगड्यांच्या बाललीला मात्र दामोदरापेक्षा वामनाने अधिक चांगल्या वर्णन केलेल्या आहेत.

श्रीधरानेही 'वत्सहरणाचा' प्रसंग वर्णिलेला आहे; पण तो स्वतंत्र काव्यरूपाने नव्हे, तर आपल्या 'हरिविजया' चा एक भाग म्हणून. हरिविजयाच्या १० व्या अध्यायात हा प्रसंग आलेला असून त्याला श्रीधराने 'वत्सहरण' ('केले जेव्हां वत्सहरण' - २७२) असेच नाव दिलेले आहे. पण भागवताला अनुसरून दामोदर पंडिताने जसे अघासुरवध व वत्सहरण हे दोन्ही प्रसंग एकत्रित करून आपले काव्य रचले तसे श्रीधराने केलेले नाही. त्याने १० व्या अध्यायात वत्सहरणाचा प्रसंग स्वतंत्र घातला आहे. म्हणजे वामन पंडिताची वनसुधा हा जसा दामोदर पंडिताच्या वछाहरणाचा पूर्वार्ध आहे, तसेच श्रीधराचे 'वत्सहरण' म्हणजे दामोदराच्या वछाहरणाचा उत्तरार्ध होय. अघासुरवधापूर्वी झालेल्या गोपबाळकांचे व श्रीकृष्णाचे अनेक खेळ मात्र श्रीधराने आपल्या या वत्सहरणातही वर्णिलेले आहेत. आणि ते दामोदर पंडितापेक्षा अधिक खेळकरपणाने वर्णिलेले आहेत; यात शंका नाही. गोपबाळकांच्या त्या क्रीडा वर्णन करताना दामोदर पंडित आपली

गंभीरता सोडीत नाही. त्या खेळांच्या नुसत्या नामनिर्देशनावरच तो काम भागवितो. उलट, श्रीधर लहान मुलांच्या मनोवृत्तीशी समरस होऊन, स्वतः लहान होऊन ते वर्णन करतो. त्यामुळे दामोदर पंडिताच्या 'वछाहरणा' पेक्षा श्रीधराचे 'वत्सहरण' वाचताना अंतःकरणाला विशेष आनंद वाटतो. प्रत्यक्ष वत्सहरणाचा प्रसंगही दामोदरापेक्षा श्रीधराने अधिक खेळकरपणाने व सुलभतेने वर्णन केलेला आहे. दामोदरपंडिताच्या वर्णनात एकप्रकारचे गांभीर्य आहे. त्यामुळे त्याच्या काव्याविषयी आदर वाटतो; तर श्रीधराचे 'वत्सहरण' वाचताना अंतःकरण कौतुकाने उचंबळून येते. त्यात सरसता अधिक आहे.

भाषा व व्याकरणविशेष : स्वर

वछाहरणाच्या भाषेत संस्कृतमधील लृखेरीज सर्व स्वर आणि व्यंजने आहेत. ऋ देखील स्वतंत्रपणे आलेला नाही. इतर व्यंजनांशी संधी होऊन तो आलेला आहे. अमृत (२१), कृपा (२७७), कृमी (१२२), कृष्ण (३८७), तृण (१२१), तृप्त (२०२), प्रकृति (२७४), पृथ्वी (१३०), भृत्यु (३९६), इत्यादी तत्सम शब्दांत तो मूळ रूपाने कायम आहे; तर कृडा (७२), नमृता (१२८) यांत मुळातील र चा ऋ होऊन तो आलेला आहे. आलंक्रितु (२३४), त्रूतु (२९९) या शब्दांत ऋ चा र झालेला, तर श्रीघारु (४७), श्रीष्टि (३३७) यात ऋ ची री झालेली आढळेल. ओतवरा (१५४), ओरसें (३०५), देओ (५१) अशी अपवादात्मक स्थळे सोडली तर ओ हा स्वर सर्वत्र ॐ असा लिहिला आहे.

व्यंजने

ड् आणि ङ् खेरीज करून संस्कृतातील सर्व व्यंजने वछाहरणात आहेत. ड् आणि ङ् यांची जागा (संयुक्त अक्षरांतील इतर अनुनासिकां-प्रमाणे) अनुस्वाराने घेतलेली आहे. ख साठी ख् व ष; ण साठी ण व ल; थ साठी थ् व ल्ह अशी अक्षरे आली आहेत. (मागे पा. १० पहा.) प्रस्तुत वछाहरणातील 'ष' ची चर्चा मागे पा. १० ते १३ मध्ये केलेली आहे. ण साठी ल, व थ साठी ल्ह हे फक्त जोडाक्षरांतच आलेले आहेत. जोडाक्षरातील

थ साठी छ अनेक पोथ्यांत आढळतो. ण साठी ल जसा या पोथीत आहे तसा माझ्याजवळ असलेल्या शके १४९८ च्या पोथीतही आहे. असे वर्णपर्याय का आढळतात? या प्रश्नाकडे लेखनशास्त्र व उच्चारशास्त्र या दोन्ही दृष्टींनी पाहता येईल. म्हणजे असे की जुन्या पोथीची नकल करताना साम्यभ्रमाने किंवा लेखनदोषामुळे थ साठी छ, व ण साठी ल लिहिला जाऊ लागला असे म्हणता येईल. किंवा छ चा उच्चार थ सारखा, आणि ल चा उच्चार ण सारखा होत असावा, असेही म्हणता येईल. दोन्ही प्रकारांची असलेली विपुल उदाहरणे लक्ष्यात घेतली म्हणजे या प्रश्नाकडे उच्चारशास्त्राच्या दृष्टीनेच पाहणे अधिक वरोवर होईल असे मला वाटते. तेव्हा यादवकाळात (किंवा १४५७ च्या आसपास, पंधराव्या शतकात) ष ज्याप्रमाणे ख सारखाही उच्चारला जात होता त्याचप्रमाणे छ हा थ सारखा, आणि ल हा ण सारखा सुद्धा उच्चारला जात असावा असे दिसते.

वळाहरणात आलेल्या तालव्य वर्णांपैकी छ आणि झ चे उच्चार सर्वत्र दंत्यतालव्य आहेत. 'वत्स' या तत्सम शब्दातील त्, स् दंत्य असल्यामुळे त्यापासून विकसित झालेला छ चा उच्चार दंत्यतालव्यच करायला पाहिजे. अर्थात 'वळाहरण' मधील छ चाही उच्चार दंत्यतालव्यच केला पाहिजे.

ळ हे अक्षर या काव्यात फक्त ३८ वेळा आलेले आहे. एरवी लकारच सर्वत्र आढळतो. ळकारयुक्त शब्द बहुधा लकारयुक्तही लिहिलेले आहेत. उदा : आंगुळिया - आंगुलियां; आळिगिता - आलंगिता; कमळें - कमलें; काळिया - कालिया; गौळि - गौलि; निर्मळ - निर्मल; मंगळ - मंगल; परिमळीं - परिमल; सकळ - सकल; सांखळा - सांखला; जवळि - जवली; जळें - जल; सुनिळ - सुनिल; सांवळि - सांवल्लि; वेळें - वेले इत्यादी. या शब्दांचीही ळकारापेक्षा लकारयुक्त रूपेच विपुल आहेत. बुडळिजताति; काकुळतैले; नुजळे; त्रिवळि; साड्वळे; आवळि; बकुळ; निळे, याच शब्दांत काय तो ळ अविकल्पाने आहे. यावरून प्राचीन मराठीत ळ चा उपयोग ल च्या मानाने फारच थोडा होत असे असे दिसते.

ऋस्व-दीर्घ व अनुस्वार

प्रस्तुत हस्तलिखिताच्या शुद्धलेखनाविषयी दोन शब्द लिहिणे अवश्य आहे. ऋस्वदीर्घ आणि अनुस्वार यांकडे पोथीलेखकाने काळजीपूर्वक लक्ष्य दिलेले नसावे असे वाटते. आइका (३७५), आईका (१९७;) आइकौनि (४१), आईकौनि (३३); आधिचिं (२७३), आधीचि (४३२); जिव (९), जीव (४०१); इश्वर (१९४), ईश्वर (४५५); मुरारीचि (४७), मुरारिचां (१६०); पुरुख (१८२), पुरूख (३३६) इत्यादी रूपांवरून हे लक्ष्यात येईल. जीव आणि ईश्वर हे शब्द पुष्कळच ठिकाणी जिव, इश्वर असे लिहिले आहेत. काही अनुस्वारांसंबंधीही हाच निष्काळजीपणा असावासा वाटतो. अनेक ठिकाणी निरर्थक अनुस्वार पडलेले आहेत, तर पुष्कळ ठिकाणी अनुस्वार आवश्यक असून देखील ते दिलेले नाहीत. तथापी यातूनही काही सामान्य प्रवृत्ती शोधून काढता येतील, नाही असे नाही. उदा : न, म, ही अनुनासिके लिहिताना कधी त्यांवर, तर कधी त्यापूर्वीच्या स्वरावर लेखकाने अनुस्वार अनेकदा दिलेला आढळतो. अंमृतें (२३) तुंमसिं (३८९); अनंमितबंधु (३९५); महिंमान (३७); कृष्णां (४०२), आत्मारंम (१); आत्मांरंम (३६), रसनां (७); नांहिं (१९); वांनीजे (१६) वगैरे. हे अनुस्वार काही नियमानुसारच आलेले दिसतात. तथापी क्वचित् भिन्नभिन्न ठिकाणी एकच शब्द निरनुस्वार व सानुस्वार लिहिलेला आढळतो, तेव्हा तेथे निष्काळजीपणा झालेला आहे, असेच म्हणावे लागते. उदा : नाहि, नाहिं, नांहिं नाही, नांहीं; नेणति, नेंणति, नेणंति; नेणिजे, नेंणिजे इत्यादी शब्द. (शब्दसूची पहा.) नारद हा शब्द बहुधा सर्वत्र नारंद असा आहे. असो.

वर्ण-प्रक्रिया

ब्रह्महरणात तत्समापेक्षा तद्भव शब्दांचा भरणा अधिक आहे. तद्भव शब्दांत पुढील भाषाशास्त्रीय प्रवृत्ती दिसून येतात. (१) आदि अ चा आ. उदा : आगाधु (सं. अगाध); आंग; आघमर्खणि; आघासुरु; आंधारें; आंगुली; आद्धिकारु; आली; आटवी, इत्यादी. (२) मध्य अ चा आ किंवा

इ. उदा: निराभिमान; निर्दालन; पाखांड; कासिपु (३) आदि आ चा
 अ. उदा : अनंद (सं. आनंद); अभासु; अश्वादन (सं. आस्वादन).
 (४) मध्य आ चा अ. उदा: कुमार (सं. कुमार). ही प्रवृत्ती प्राकृत
 व अपभ्रंश भाषांतील आहे. (५) शब्दांच्या आरंभीचा ई या दीर्घ स्वराचा
 न्हस्व उच्चार व लेखन. इश्वर; जिव; जिवित, किटक; दिप्ती; दिर्घु; भितर;
 लिला, विरु, क्षिर, विणा. मध्य इ चा लोप. उदा: परक्षिति, अवक्रिय.
 (६) शब्दातील आदि उ चा क्वचित् लोप. उदा; मकुंद; क्वचित औ.
 उदा: सौंदर, नौतन. (७) तत्सम शब्दांतील ऋ चा इ. उदा: सींग,
 क्वचित रि, री. उदा: रितु; आलंक्रितु; श्रींघारु; श्रीष्टि. (८) अनादी क चा
 क्वचित् ख. उदा: सुख (३६); क्वचित ग. उदा: बगासुरु; मुगुट; अनेगि.
 (९) अनादी ख चा क. उदा: सुक (१०१). (१०) अल्पप्राण व्यंजनांचे
 महाप्राण व्यंजनात रूपांतर. उदा: श्रींघारु; कपाठ; थडिवा; आधि
 (आदि). कधी महाप्राणाचा अल्पप्राण. उदा: वानप्रस्त; ग्रहस्त. (११) न चा
 ण उदा: चलण, वलण, सयण, नयण, पद्मिणि. (१२) श चा स. उदा:
 सिरोमणि; सुक्ति; असोक, दसन, देस, पसु, स्रोता; क्वचित् स चा श.
 उदा: अनुशरा, अश्वादन, कर्माशक्त. (१३) प चा व उदा: अवदिसी;
 मोरवीस. (१४) ष = ख. उदा: खडचक्र, खडपद, वेख, महिख. (१५)
 य चा उच्चार व म्हणून लेखन ए सारखे. उदा: एमुना, ऐज्ञ - दिक्षित,
 नाराण, पसाण, कैवल्ये; धन्ये; जये. (१६) य चा ज, झ. उदा: जुझति,
 आजि (अद्य), आझुइ (अद्यापि). (१७) र चा ऋ. उदा: नमृता,
 कृडा, भृमंडळे; सामृथ्ये. (१८) त्स = छ. उदा: वछ, मछ, वछळ,
 (१९) विश्लेष : परसाद, परबंध; भगत, बिरीद, दरिसन, गुपित : लबुद्ध.
 (२०) वर्णोपजन : उदा : अवस्वरु; कालिंद्री; (२१) स्वरलोप: निर्वद्धी.

विभक्ति-रूपे

प्रथमा :- केसिराजु (६); ईश्वरू (८); देओ (५१); देओ (५५);
 विश्मो (१२०); ब्रह्मां (२६४); पाया (८१); पान्हाओ (३०५); परक्षिति
 (१०८); गौलि (३२९); दान्ती (२१५); दुधपिरू (३०६); कथा (६);
 साया (२८१); निधि (१९); विरहीणि (४१९); देवकी (४५९); जन्म

(१); परब्रह्म (१); वांसहं-वांसहणं (६६); हातिरुहं- (१८६); पांखिरुहं (२८४); कालवखें (४४८); मि-मिं (२५९;३५६); मी (३७०); तु (३९६); तुं (३०१); जो-जे; तो-तिए; तिया (१६०); कवण (७); कवणि (२५३); आपण (१२७);

द्वितीया :- इश्वरातें (३२३); श्रीकृष्णातें (२८३ ; देवातें (३४१); ब्रह्मेयातें (३७६); वासरुआतें (२५९); स्त्रियांतें (४१८); श्रीमूर्तिंतें (१८८); मंडलासि (२२८); वांसरुआंसि (२८३); वांसरुआं (२६४); नारंदादिकां (२६६); गोकुला (२७०); निजभुवला (४८६); क्षिराब्धी (११०); लावण्यश्रीए (२३०); तुतें (३९०); मज (१७१); जयातें (२९४); जेयातें (९); तेया (२९५); कवणहां (४२); आपणपें (१४६); आपण-पयांतें (९३).

तृतीया :- वेदां (२७७); नेणतां (३३१); इश्वरें (१८८); श्रीकृष्णें (१४२); देवें (७२); ब्रह्मेनि (२६०); एयाचेनि (२५२); पन्हेरेयाचेनि (२२४); अर्जुनेसीं (११०); चरित्रामृतेंसि (४९५); नक्षत्रिसीं (१३३); गोपालिसीं (१३९); कामक्रोधीं (४३४); मोहिं (२७२); प्रिति (१२५); दृष्टि (३३३); गौळणी (५१); वनश्रीया (१३३); वैजयंतिया (२३४); मीयां (५०१); तुआं (४२८); तुझेनि (३०३); तुंमसिं (३८८); जेणें; जेहिं (१२७); तेणें (१०३); तिहिं (३०); तेहिं (४६); कव्हणें (४०);

चतुर्थी :- आघासुरा (२५६); भगतां (५); देवांगणा (४८); कविं (४७); कविसिं (८); वासरुआंसि (२८३); शरणांगतांसि (४०४); क्षिराब्धी (४०८); शरणांगतांतें (२१५); मातें (५३); जेआ (१२३); तेया (३०६); तेयां (४); तुम्हां (३८); आम्हां (१४४); मज (४०१).

पंचमी :- पासौनि (१); पासौनु (३५३); पातालौनि (१७४); अंतरालौनि (३२४); तेथौनि (१७५); बंदीसाले होडनि (४३९); बांधौडीहुनि (४३८).

षष्ठी :- श्रीकृष्णाचीं (२६८); श्रीकृष्णाचें (१६५); परब्रह्मींचा (४०१); परमाणुचि (३८८); वस्तुचि (२६७) जयाचि (४८३); जयाचि

(४१); तेयाचा (२९१); तेयाचि (१५५); तेयाचे (२३५); माझां (२५५); माझे (२५९); तुझा (४४१); तुझि (३७९); तुझे (३४१); तुमचा (४८५).

सप्तमी :- दुर्वासा (१०९); डोळां (११); थडिवां (२००); पाणिएडां (१८७); पुढखिं (४९७), खिति (४९७), तोडरीं (८१); तलीं (१३९); गगनांआंतु (२७६); आधारिए (४३६); विखडं (४९६)

संवोधन :- आरे (७५); आहो (३९५); जि (३७७); श्रीकृष्णा (१५४), दैत्यन्हो (८३)

सती सप्तमी :- जोहरीं लागलेया वहि । कां कोपलियां दुर्वासा मुनि (१०९):

क्रियापदांची रूपे

वर्तमानकाल :- पाए (३५६); म्हणे (६); करित (१२८); करिति (३); करिताति (१४९); संतोखत (११०); संतोखति (२४); नांहि (१२); होंत (३३); होत (१५४); होंति (२६८); होति (२७२); पलांतसे (२१५); करितसे (७); लोलसि (३०१); उपजंति (२६२); धुधुअंताति (४४९).

भूतकाल :- जाला (७); टेला (२६०); केली (२६०); गेलिं (२६०); घातलिया (४३३); ध्याइलें (१); पाइलें (१२५); पलाइलें (३३९); धांविनला (३५०); खेलिनला (५१); वाढिनलें (३०३); गाजीनलें (७०); जाणितलें (७१); दि लें (१२१); दिन्हला-ली-लें (४४७, ४७९, ११९); आलां (३५६); आलों (२५५); तरलों (४२०); करितासि (१९६); करितें (३९८); करी (५४)

भविष्यकाल :- होय (१२); करी (२७७); वांनु (१४); कहं (१०६); एइल (४९६); चमत्करैल (२२); करिन (४०६); करिसि (४३३); पढों (१५); उडों (१५).

आज्ञार्थ :- करा (३७); देख्वां (५७); नाईका (४०); करवा (१९९); परिहंसा (३५८); परिसें (२२२); निवविं (४५३).

विध्यर्थ :- व निजे (१०); भजिजे (१६); करावें (४६).

कर्मणी :- जाणिजे (१०); उल्लगिजे (३०२); वर्णिजेल (२२)
सं.डिजति (२७२); बुडळिजताति (४३५); राखिलों (४८९).

ल्यबन्त :- धरुनि (१५); सांडूनि (३७); वधुनु (४६३); रिगौनु
(१०७); देखौनु (२५४); देखौनि (४८); देखौनिआं (२४२); वांचौनिआं
(४११).

तुमन्त :- कळं (७); खेलों (७१); पाओ (७३)

समारोप

प्रस्तुत आवृत्ती तयार करण्याच्या कामी मला अनेकांचे अनेक परींनी साह्य झाले आहे. कै. महंत श्रीगोपीराज महानुभाव, महंत श्रीमुरलीधर शास्त्री, कै. पंडित बाळकृष्ण शास्त्री, तपस्वी हरींद्र जितेंद्र इत्यादी महानुभाव मंडळीप्रमाणेच श्री. हरिभाऊ नेने यांचीही या कार्यात बहुमोल मदत झालेली आहे. [प्रस्तुत आवृत्तीला विस्तृत शब्दसूची जोडलेली आहे, तीत वछाहरणातील प्रत्येक शब्द नमूद केलेला आढळेल. प्राचीन ग्रंथांच्या अभ्यासासाठी अशा सूचीचा किती उपयोग होतो हे मी सांगायला पाहिजे असे नाही. ही सूची तयार करण्याचे श्रेय सर्वस्वी सौ. उषा कोळते यांचे आहे.] 'वच्छहरणा'चे संपादक कै. भावे व प्रा. पंगु यांचा ऋण-निर्देश केला पाहिजे. अभ्यासासाठी प्रा. कृ. पां. कुळकर्णी यांचा व्युत्पत्तिकोश आणि श्री. शि. न. भावे यांचा ज्ञानेश्वरी शब्दार्थ-कोश यांची मला बहुमोल मदत झाली पूर्वीप्रमाणेच याही पुस्तकाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी माझे धाकटे बंधु चि. श्री जगन्नाथभाऊ कोळते यांनी उचलली असल्यामुळेच, 'श्री. चक्रधरचरित्रा' नंतर इतक्या लौकर अभ्यासकांच्या भेटीला येण्याचे धाडस मी करू शकलो. या सर्व सन्मित्रांचे आभार शब्दांनी मानून भोक्ते होण्यापेक्षा त्यांच्या ऋणात राहणेच मी अधिक श्रेयस्कर समजतो.

विष्णु भिकाजी कोळते

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

१-५

व्यक्ताव्यक्त ईश्वर आणि भक्त यांना नमन

परब्रह्म परानंद स्वछंदोपातविग्रह

जीवोद्धारविहार श्रीचक्रपाणे नमोस्तुते ॥ १ ॥

जयापासौनि जगा जन्म । जें परिपूर्ण आत्माराम

तें ध्याइलें परब्रह्म । गुरुपरसादे

१

॥ श्री ॥ आतां वत्साहरण ॥ * ॥ श्लोकाचें व्याख्यान ॥ हे परब्रह्म : हे परानंद : हे स्वछंद : उपात : हे विग्रह : हे जीवोद्धारविहार : हे श्रीचक्रपाणे : नमोस्तुते = नमस्कार : अस्तु = आहे ॥ आतां व्याख्यान ॥ पर = सर्वोत्कृष्टत्वे थोर : भावें प्रीतिशील : भावें सकळातीत = सकळव्यापक : पूर्णत्व : सनातन : आणि हीताहीतनिरोपक म्हणौनि ब्रह्म ॥ परानंद = थोर आनंद आहे कां ज्या तुझां ठाई ॥ स्वछंद = स्वातंत्र्य : उपात = अंगिकरिला : विग्रह = अवतार ॥ जीवोद्धार = जीवोद्धारावयाचें वेसन आहे कां ज्या तुझां ठाई ॥ विहार = वर्तन ॥ हे श्रीचक्रपाणे नमोस्तु ते = संबोधनपूर्वक तुजें मीं नमस्कार करितों ॥ श्रीचक्रपाणे : श्री जे माया : तिये युक्त पाणे = श्रीकराचां ठाई : चक्र = सुद्रसेन : नमः = नमस्कार : अस्तु = आसो ॥ १ ॥

आतां प्रथम बोवी : वस्तुनिर्देशात्मक मंगळाचरण करीताति ॥ जयापासौनि = आव्यक्त स्तिते सृष्टि अनागत : उद्धरणकाळ सांगताति : जयापासौनि = अव्यक्तापासौनि : जगा = समुह : जायते । जन्म = जीव : देवता जन्मातें पावविलीं = संसरणीं विस्तारलीं : जे परिपूर्ण = सर्व भावीं पूर्ण : ऐसा जो आव्यक्त संपूर्ण : आत्माराम = आत्मनि आरामः यस्यासौ आत्मारामः ॥ तें = आव्यक्त स्वरूप : ध्याइलें = स्मरिलें : ग्रंथवक्ता म्हणतो : नमनपूर्वक हृदयासि आणिलें ॥ दुसरें : जगा जन्म = सृष्टितें कार्यासि आणिलें : गुरु = निमित्त उपकारक : प्रसादे = तयाचें प्रसन्नते करुनि ॥ १ ॥

१. आ. प्रसादे.

तेयाचि साकारा सगुणां । सर्व भाविं केले नमन एया त्रिभुवनजीवनं । श्रीकृष्णाराया	२
जे सकळ तीर्थांचे जन्मस्थान । देवता करिति आराधनां ते ^३ श्रीचक्रधराचे चरण । नमस्करिले ^३	३
भगत उधरावेया अपार । जे जे ईश्वराचे अवतार तेयां साष्टांगीं नमस्कार । केले मियां	४
नमन उद्धवादि भगतां । नागार्जुनादिकां महंतां ब्रह्मविदां शरणांगतां । श्रीप्रभुचेया	५

आता व्यक्ताचा नमन ॥ तयाचि साकारा = मागिले वोविसि सांगि-
तला जो आगाध तोचि साकार = आकारवंत जाला जो व्यक्तमंत ईश्वर तयासिः
सगुणा = जीवदेवतांचे गुण आणि कृपादि गुण अंगिकारिले : सर्वभावीं = मनसा
वाचा काया : त्रिभुवन = स्वर्ग मृत्यु पाताळ : भावे देव मनुष्य तिर्यच : जीवना =
जीवविता ॥ २ ॥ * ॥ व्यक्ताव्यक्त निर्वच आणि श्रीकृष्ण चक्रवर्तींचे नमन :
श्लोकासहित निरूपण ॥ ३ ॥ परब्रह्मपरानंद : यथोनी प्रकरण ॥ १ ॥ * ॥

जे = श्रीचरण : जन्मस्थळ = जन्मभूमि : एवं सकळ तीर्थांची :
आसमंतात राधनें इति आराधनें : एवं आमचया गोसावियांचे ॥ ३ ॥
आमचया गोसावियांचे नमन निरूपण ॥ १ ॥ जे सकळ तीर्थांचे जन्मस्थान :
हे प्रकरण ॥ २ ॥ * ॥

आपार भक्त उद्धरावया : जे जे = वेसनभूत उभयदृश्ये : तयासि
साष्टांगि = आठांगीं : केले पुनःपुनः ॥ ४ ॥ * जीवोद्धरणहेत जे जे ईश्वर-
अवतार जाले तया सकळ अवतारां नमस्कार निरूपण ॥ १ ॥ भक्त उद्धरावया
अपार : हे प्रकरण ॥ ३ ॥ * ॥

ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्मविद : श्री = लक्ष्मी आळंकृत : प्रभु = समर्थ ॥ ५ ॥

१ आ. तथदध. ० जीवना. २ थध. आराधन. ३ आ. तेया, थ. त्या
४ थ. श्रीसर्वस्वराचे ५ तद्. ० मीयां. थ ० म्यां.

नागार्जुनाचेनि प्रसादे । परमपुरूखाचेन बोधे
श्रीकृष्णकथा उ०वि० प्रबंधे । म्हणे मुनि केसिराजु ६

६

कथा-महत्त्व

स्मरतां ईश्वराचे गुण । आनंदें विकासु जाला मनां
तो अनुवादु करितसे रसनां । वर्णु कवण जाणे ७

महिमा मना अगोचरु । परि कविसि हाचि परिहारु
जें स्वमति वर्णावा ईश्वरु । जेणें पवित्र वाचा ८

निरुतें जिव काई जाणति । जेयातें श्रुति म्हणति नेति
परि भगति करितां स्तूति । दुखणें न लगे ९

उद्धवादि मुख्य आणि भटांदिकां : आणि ज्ञानिया अनुसरलेया नमन
निरूपण ॥ १ ॥ नमन उद्धवादि भक्तां : हें प्रकरण ॥ ४ ॥ * ॥

प्रसादे = प्रसन्नतेकरुनि : परम पुरुष तो ईश्वर : प्रकर्षेसीं बोध
तो प्रबोध : कथयतीति कथा : वोवणुक केली म्हणौनि वोवी : प्रकर्षेण बंधी
तें प्रबंधें ॥ ६ ॥ कर्तया पुरुषासी : आचार्याची प्रसन्नता आणि ईश्वर वरि
निरूपण ॥ १ ॥ नागार्जुनाचेनि प्रसादे : यथौनि प्रकरण ॥ ५ ॥ * ॥

गुण ते कृपादि : विकाश = आनंदाचा उल्हास : अनुलक्षिकरुनि :
वदतीति वाद : वर्णु = वानु ॥ ७ ॥

महिमा = महिम्ना : अगोचर = न लक्षे : कवि = कविश्वर : परिहार
करिताति : सुमति = सुष्ट मति = अंतःकरण : तेंही : अथवा सुष्ट मती
करुनि ॥ ८ ॥

निरुतें = नीर्धारेसी : भक्ति = भक्ति करुनि : स्तुति = स्तवन ॥ ९ ॥

१ तथदध. पुरुषाचेनि. २ आतथदध. वोवी. ३ आतथद. आगोचर.
४ तथदध. दूषण.

जें अनुभवें जाणजे । तें बोलीं केवि वानिजे	
परि श्रवणसुख न पविजे । आणिकी परी	१०
डोळां अंजणें न सुभति । तरि निधानें केवि दिसती	
नव्हतां रविचि दिप्ती । अंधकारू न वचे	११
तैसें हरिकथाश्रवणेंविण । जिवांसि नांहिं चोखालेपण	
तरि परब्रह्माचें दरिसण । केवि होए	१२
एयाचि कारणें आदिनाथें । धरिलें मायावेळातें	
एव्हवीं सुकादिक काई वानिते । अरूपा निर्गूणातें	१३
उपमा-श्लेक-वर्णक । एहिं रंजौं सकलै लोक	
किं पवाडे संसारमोचक । वांनु मुकुंदाचे	१४

पुरुषे=ईश्वरगुण कथेचें सुख : केवि वानिजे=वर्णवे ना : परि श्रवणें=श्रवणेंवांचौनि सुखे न पविजे : आनिके = कोणहां एकीं प्रकारीं नाहीं ॥ १० ॥

अंजनें तीन : एक नेत्रांजन : तेणें पाटे फोडुनि दिसे : एक करांजन : तेणें हात फोडुनि दिसे : एक दिव्यांजन : तेणें स्वर्गपर्यंत देखे : एक राक्षस गुणी : एक देव गुणी : एक मनुष्य गुणी ॥ ११ ॥

चोखालेपण = शुद्धत्व ॥ १२ ॥

याची कारणें = चोखालेपण आणि दर्शन होआवया कारणें : यन्हवीं अवतार न घरीते ॥ १३ ॥

उपमा ते त्रिविध : उपमान १ : उपमेय २ : उपमा ३ : सानेयाची उपमा थोरासि दिजे ते उपमान : आणि थोराची उपमा सानेयासि दिजे ते उपमेय : समानत्वे ते उपमा : आणि श्लेष = उपमा देउनि दुषिजे आणि अर्थ निर्धारिजे : वर्णक = तोकडा गुण असतां उपमा चढावणी किजे : ते वर्णक : रंजउं = हर्षेउं : पवाडे=त्रिदावळी : मोक्ष ददातीति मुकुंदः ॥ १४ ॥

१ तथ. सोभति. घ. सुइजति. २ आतथदध. वेषातें. ३ आतथदध. श्लेष.

प्राकृत जन मानवति । तैसी उडौं कथासंगति

किं पढों परब्रह्माचि कीर्त्ति । जें जिवन संतांचें ? १५

नागरीं बोलीं स्थल वांनीजे । सकल रसांतें पोखिजे^१

किं निरसां होउनि श्रीकृष्णी भजिजे । एयां दों कवण चांग

पुराणिचे आरिख बोल । परि परबंधरचना असे नवल

ते सुगंध कदंबिचे परिमल । तैसे^२ वेधक होंती १७

जो सुरवरांचा दातारु । सकलवेधदिक्षागुरु

तो सर्वज्ञनाथु श्रीचक्रधरु । जेथें कथानाएकु १८

म्हणौनि हे मंगळाची निधि । ईएचेनी श्रवणें सकळांहि सिद्धी

परमार्थिं निर्वद्धी । हेंचि कारण १९

प्राकृत = प्रकर्षेसीं आकर्ते : मतीचे : वोडउं = आरंभुं : संगती = अनुक्रमणीका ॥ १५ ॥

नागरीं = सुंदरीं : स्थळ = कथा समुह : सकळ रस ते ९ : पोखिजे = वृद्धि किजे : निरसां = रसविरहीत : निरसां होउनि भजिजे : हें चांग = बरवें ॥ १६ ॥

आतां इत्तरकाव्यव्यावृत्ति आणि कथामहत्त्व ॥ आरिख = आर्वाक : एवं सिद्धांत नाहीं : प्रकर्षेण बंधें प्रबंधें : रचना : कथान्वय : नवल = आपूर्वता : तेचि बोल कैसे : कदंबि = केवडा : तैसे बोल वेधिती ॥ १७ ॥

सुर = देव : वर = वरिष्ठ : एवं सकळ देवता तथा ज्ञानिये भक्त : सकळ वेध = विशा आणि स्तिती : त्यासि दिक्षा देता गुरु : कां प्रथम ईश्वर दाता : जेथ = जे कथेचा ठाई ॥ १८ ॥

कथानाइक असे म्हणौनि मंगळ : कल्याणरूप : नीधि = प्रसवकारक :

१ आद. वोडौं. तद्य. वोडउं. थ. ओडउं. २ द. पोखिजे. ३ थ. जैसे. ४ थ. श्रीसर्वेस्वरु. ५ द. परमार्था. थद्य. परमार्थ.

- परं कुलस्त्रिएची गुणसंपत्ति । भोगावि एकेंचि पति
तैसी हरिकथारसीं रति । भगतावांचौनि नांहि १०
- जे श्रवणासि अमृतपान । धर्माचें जन्मस्थान
वस्तुतें दाविते दिव्यांजण । सकळ जनासि २१
- तैसें सकौतुक श्रीकृष्णचरित्र । वर्णिजैल विचित्र
जेणें चमत्करैल चित्त । संतजनांचें २२

७

ईश्वर आणि संत यांचा संतोष

- जो चंद्रु चकोरांचें जिवन । अमृतें निववि त्रीभुवन
तोहि गुणें एकें निरांजन । मानि कळावतु २३

सकळाही सिद्धी = सामर्थ्याची प्राप्ति : होति : परम = सर्वोत्कृष्ट : आर्थ = स्वार्थ : निरवधी = अवधीरहीत : हेचि = कथाकारण होय ॥ १९ ॥

रसीं = रसाळता : रती = रमण ॥ २० ॥

जे कथालक्षणें आमृतपान = प्राशन : धर्म = असती परि : जन्म-स्थळ = जन्मवीतें स्थान : वस्तु = ईश्वर : कथालक्षणें दिव्यांजन का जैसें : एवं देवगुणी ॥ २१ ॥

सकौतुक = हार्षायमान : चरित्र = आचरीत : वर्णिजैल = वानिजैल : विचित्रा प्रकारीं : चमत्करैल = आश्चर्यातें पावैल = २२ ॥ ❀ ॥ कथामहत्त्व निरूपण ॥ १६ ॥ स्मरतां ईश्वराचे गुण : यथौनि प्रकरण ॥ ६ * ॥

गुणें एकें = एकां तंतुंकरुनि : मानी = मानुनि घे : कळावंतु = कळावान ॥ २३ ॥

तैसें सकलगुणभरित । परमानंदैकनिरत
ते तोकडेयाहि परगुणा संत । संतोखति^१

२४

८

संतमहिमा

जेया संतांचिया संगति । निन्हां होए निर्मल मति
उपजे श्री [कृ] ष्णीं भक्ती । अखंडित

२५

जैसा विकासु पद्मिनी । उदैलेयां तरणी
तैसीं संतजनांचां मनीं । श्रीकृष्णचरित्रें

२६

साहाजें अनुरागु भगता । वरि आनंदिनि श्रीकृष्णकथा
जैसें चंद्रें चंद्रकांत । अमृत द्रवति

२७

भरीत=परीपूर्ण : परम सर्वोत्कृष्टत्वे : आनंद : एक=असाधारणत्वे :
निरत = नितरां आतिशयेसीं रातले : तो तोकडेयाहीं : परगुणा = ईश्वराचे
गुण : आइकौनि तोखातें पावती ॥ २४ ॥ * ॥ पूर्ण गुणें ईश्वरीं तोष : हें
काइसें परिं तोकडेन गुणें ईश्वरीं आणि संतांसि तोष निरूपण ॥ २ ॥ * ॥
जो चंद्र चक्रोराचें जीवन : यथौनि प्रकरण ॥ ७ ॥ * ॥

निन्हां अत्यंतिक ॥ २५ ॥

हृदय लक्षणें कमळ : चरित्र लक्षणें तरणी ॥ २६ ॥

सहज = स्वभाविक : अनंदनी = अनंदवीती : चंद्रकांत = सोमकांत
॥ २७ ॥ * ॥ संतमहिमा-निरूपण ॥ ३ ॥ जया संतांचिया संगती : यथौनि
प्रकरण ॥ ८ ॥ * ॥

९

नित्यनूतन श्रीकृष्णकथा

असंख्यात कवि बैकार । वानिताति निरंतर	
परि नित्यनूतन मधुर । श्रीभागवति कथा	२८
जैसें अमृत नव्हे जुनें । उरंगेना सौडपन्हरें सोनें	
तैसें श्रीकृष्णकीर्त्तिचें वाननें । सदा सुरंग मधुर	२९
जवं मेरुसि अचळता । चंद्रिं वसैल अमृत	
तवं वत्तैल श्रीकृष्णकथा । तिहिं लोकीं	३०

१०

श्रीकृष्णावतारामुळे आनंद

अवतरला असे कैवल्यकंदु । म्हणौनि त्रिभुवनीं जाला आनंदु	
हे सांगतसे ^१ मुनी नारंदु । भगतांभागवतांसि	३१

कवि = कविश्वर : एवं नवे काव्यकर्ते : आणि बैकार = जीर्ण पवाडे पढते : निर्गत अंतर निरंतर : नित्य=नीच : नुतनाचा आतिशयो ते नूतन : मधुर = गोड : भगवतसंबंधीक ते भागवती ॥ २८ ॥

उरंगे ना = उपंदर नव्हे : सदा इती सर्वदा : सुतरां आतिशयेंसीं : रंगवहळ : मधुर = गोड : ॥ २९ ॥

आचळता ते संहारपर्यंत : तीही लोकीं = स्वर्ग : मृत्यु : पाताळीं : ॥ ३० ॥ * ॥ श्रीकृष्णकथा सेविता कहीं विट न ये : सदा सुरंग मधुर : निरूपण ॥ ३ ॥ असंख्यात कवि बैकार : यथौनि प्रकर्ण ॥ ९ ॥ * ॥

कैवल्यकंदु = कं सुखं ददातीति कंद : भक्तासी=परमेश्वरभक्तासी : भागवत = भगवतसंबंधीक ते भागवत : ऐसे ईश्वरातेही म्हणीतलें आणि तयाचे ज्ञानिये तेही भागवत ॥ ३१ ॥

सुरवनिता मनोहरा । सकलै गंधर्व कीनर	
मीलौनि गाताति श्रीचक्रधरा । राणयातें	३२
अनंदें मुदितां गोपांगणां । ॐविं गाति यादवांचा राणां	
तो ध्वनि आईकौनि दिगंगना । होंत मंगलरूपा	३३
भोगावतियचां तीरिं । विणां वाद्यें घेऊनि करीं	
वेधें गाताति राओ ^३ मुरारी । नागकन्यां	३४

११

श्रीकृष्णसेवेचा महिमा

ऐसें लोकत्रएपावन । परममंगळनिधान	
मोक्षैकसाधन ^१ । अनंदरूप	३५
जें सुखमुखें परक्षिती । आईकतां सप्तरात्रें मुक्ति	
जेथ आत्मांराम रमंति । निरंतर	३६

मनोहर = मनातें हरीति : गंधर्व ते किन्नराहुनि उंच लोक : तेथ गायन बहुत : आणि किन्नरलोक तो त्या अरुता : राणयातें=राजयातें ॥३२॥

मुद हर्षे हा धातु : गोपाळांच्या अंगना त्या गोपांगना : भावें गोप जे राजे त्याचिया : दिगांगना = आष्ट दिशा तल्लक्षणे अंगना : मंगळ = कल्याणरूपा ॥ ३३ ॥

भोगावती ते पाताळीं : विणा वाद्यें : तेचि नागविणा १ : फरस-विणा : २ ब्रह्मविणा ३ : रुद्रविणा ४ ॥ ३४ ॥ ईश्वर अवतरल्या त्रिभुवनीं आनंद : निरूपण ४ ॥ अवतरलासे कैवल्यकंदु : यथौनि प्रकरण ॥ १० ॥

पावन = पवित्र करती : परम = सर्वोत्कृष्ट : मंगळ = कल्याणरूप : निधान = प्रसवरूप : मोक्ष एक = असाधारणत्वे : त्याचें साधन ॥ ३५ ॥

जेथ = कथंचां ठाई : आत्मआराम आत्माराम ॥ ३६ ॥

१ आ. तथद्. वानिताति. २ तद्घ. वोविं. ३ थध. रावो. ४ आ. मोक्षीं एक साधन.

तें सांडूनि कर्माभिमान । होउनि दत्तचित्त अवधान

करा कां श्रीकृष्णमहिमा[श्रव]न । भक्तिभावे

३७

श्रीकृष्णगुणनामि कराल आदरु । तरि तुम्हां तुटैल संसारु

जैसा दिनकरें अंधकारु । नासौनि जाए

३८

जैसे तरंग सागरा । तैसे अनंत अवतार इश्वरा

परि लिला मुंचिजे संसारा । ऐसा एकु श्रीकृष्णुचि होए

३९

सांडा सांडा अन्यें भजनें । काई नाईका वेदपुराणें

मुंचिजे ना आनें कव्हणें । एकु श्रीकृष्णु सेवा

४०

जेयाचि नामें उचारीतां । नारंदु ब्रह्मां आनंदु पावतां

तो ध्वनी आइकौनि देसधडी होत । माहापातकें

४१

आता उपदेशकारक : कर्मीं जडले ते कर्माभिमानिये : चित्त=हृदये :
दत्त = देउनि : आवधान = सावधान होउनि : महिमा = महिम्ना ॥ ३७ ॥

गुणाचां ठाई : आणि नामाचां ठाई : एवं नियत : आदरु =
आवडि ॥ ३८ ॥

लीळा = आवलीळा : एवं हेळामात्र : तथा लीळेकरुनि ॥ ३९ ॥

कां नाइकां = कां आइका ना : अन्यें = देवतासाधनें ॥ ४० ॥

ब्रह्मानंद स्वक्रिये तुटला होता तो : भावें नारद आणि ब्रह्मा आनंदातें
पावति : देशधडी = देश निकाला तथा देसवटा : महा तें जडत्वादिः
जन्मजयाचेनि न्यायें ॥ ४१ ॥

१ तथदध. महिमा श्रवण. २ थ. मुंचिजे. ३ आ. कव्हणें. ४ थध
ब्रह्मानंदु. ५ तथदध. पावत.

कवणहांई जपतपतिर्या । यागदानव्रता	
श्रीकृष्णमहिमेसीं समता । ते औथिचि ना	४२
तिर्ये जन्मलीं चरणीं । सकल देवता जेआचि करणी	
तो कैवल्यनाथु श्रीचक्रपाणि । जेणें तोखे	४३

१२

कथामाहात्म्य

जे अज्ञानतमाचि तरणि । कैवल्यपदाचि निसाणि	
ते श्रीकृष्णकथा वछाँहरणि । सांघिजैल	४४
जे जिवातें चोखाळीति । कांनामनातें निववीति	
भक्तिभावातें पोखिति । श्रवणमात्रें	४५
वाचा जन्म सफल करावें । तिहिं लोकीं सरतेयां होआवें	
तेहिं तर्हिह श्रीकृष्णमहिमेतें वानावें । सदा बुद्धिर्मतिं	४६

जप = आत्मोपास्ति : तप = भक्ति : याग = यज्ञ : दान तीर्थक्षेत्रादिकें :
समता = समानत्व ॥ ४२ ॥

जेणें = कथेनें ॥ ४३ ॥ देवाचेनि स्तवनें मोक्ष होय आणि पापें नासति
आणि प्रस्तुति आनंद होय आणि श्रीकृष्ण अवताराची प्रसंसा निरूपण ९ :
ऐसें लोकत्रयपावन : यथौनि प्रकरण ॥ ११ ॥ * ॥

जे = कथा : अज्ञान लक्षणें तम : तरणी सूर्ये : निशानी = सिडी : ॥४४॥
चोखाळिती = शुद्ध करिती : भक्तिभावें = निर्वेदादि : पोखिती पुष्ट
करिती ॥ ४५ ॥

जन्म = वाचंचं जन्म : एवं वरदिये : व्यासशुकादिक : सरते =
मान्य जाले असति ॥ ४६ ॥

१ तथद्. हीं. २ तथद्घ आतीचि. ३ तथद्. तोषे. ४ तथ. वत्सा°
५ तथद्घ. सुफल. ६ तथद्घ. बुद्धिमंतीं.

भक्तिरसिं नाहीं आदरु । जेया कविं पढिये श्रींघारु	
तेहीं तन्हि सौंदरांचा सौंदरु । राओ मुरारीचि वानावा	४७
जेयाचें आईकौनि बरवेपण । वेधु लागला देवांगणा	
नेटकें रूप देखौनि मदना । भुली ठेली	४८
जो सकळ विद्यांचें जन्मस्थान । नव्हां रसांचें निधान	
तो वांचौनि सदैव कवीजन । आन काई वानिति	४९

१३

श्रीकृष्णाचे नवरस नाटक

जेयाचा बहुरूप खेलु खेलतां । योगीए परमसिद्धी पावतां	
तापत्रय निवारतां । सकळ जनांचें	५०

भक्तिरसीं = सत्वलीळाचां ठाईं : आवडि नाहीं : जया कवि = कवि-
श्वरांसि पढिये = आवडे : शृंगार = लीळां वेगळा रस : भावें साहित्य
शृंगारादिक : तेहीं = ऐसे असतां : तन्हीं ॥ ४७ ॥

देवांगना = लक्ष्मीं : नेटकें = नीटस : यथायुक्त : भुली = जांघिवां
जन्म मागितलें ॥ ४८ ॥

निधान = प्रसरूप : तो = ईश्वर वेगळा करुनि : दैवेंसीं सह वर्तमान
तो सदैव कविजन = ब्रह्मविद : आन = जीवदेवतातें न वानीति ॥ ४९ ॥
कथामहात्म निरूपण ६ : जे अज्ञानतमाची तरणी : यथौनि प्रकरण ॥१२॥*॥

बहुरूप = लीळा चेष्टा : बहुत खेळति : परम = थोर : सिद्धी =
प्राप्तीतें पावति ॥ ५० ॥

१ तथद्. सुंदराचा सुंदरु. २ तद्थ. रावो. ३ तथद्थ. पावत,
४ तथद्थ. निवारत.

जें देओ' रासकृडा खेलिनला । तें मुर्तू श्रूधारु जाला	
गौलणी विनोदें नाचविला । तें हंस्य रसु	९१
यशोदा भेडविला । तें करुणारसु उठेवळें	
विखारु कालिया जितला । तें रौद्रु जाला	९२
माते श्रीमुख दाखविलें । तें अद्भूता रूप जालें	
विश्वरूप प्रकटीलें । तें भयानकु	९३
दैत्यां करी संहारु । तें विभच्छु आणिक विरु	
सांतू तो निरंतरु । तेथचि असे	९४
ऐसें नवरस नाटक । देऊ खेले जनमोहक	
निजरूप तें ब्रह्मादिकां । ठाउकें न्हवे	९५

रासि = अमर्याद : एवं सा मासाचि रात्रि : वेणुचे प्रसंगीं : श्रुंगार रस तोचि मूर्तिरूप जाला : विनोदें = कुतुहळें : हस्यरूप लीळा करीति ॥ ५१ ॥

भेडाविला तो बागुलावो करणीं : करुणा रस = काकुळति : उठावला = उद्भवला : रुद्र = क्रोधरूप ॥ ५२ ॥

मातें मुख दाखविलें तें मृत्तिकाप्रकरणीं : आद्भुत = सानें असतां दीर्घ होणें : विश्वरूप प्रकटीलें : तें भयानक = भयासुर : विकराळ ॥ ५३ ॥

वीभत्स = भयासुर : वीर = आक्रम शक्ति : एवं पुरुषार्थि : शांति = सात्त्विक : तेथ = ईश्वरीचि असे ॥ ५४ ॥

नाटक रसरूपत्वे नट धरणें : मोहक मोहविता : ब्रह्मादिकां = माया चैतन्य पर्यंत : एवं न कळे ॥ ५५ ॥ ईश्वरीं नवां रसांचा विनयोग निरूपण ६ : जयाचा बहुरूप खेळ खेळतां : यथौनि प्रकरण ॥ १३ ॥ * ॥

१ तथदध. देवो. २ तथद. हास्य. ३ तथदध. भेडाविला. ४ तथध. उठवला. ५ त. विभत्सु. ६ आ. ठाउवें.

१४

ईश्वराचे विरुद्धधर्मित्व

निर्गुण कां जालें सगुण । निराकारा साकारपण निराभिमाना दैत्यनिर्दालण । हें केवि घडे	५६
अरूपा रूप सौंदरुं । अमुर्त्ता मूर्त्ति मनोहरु अद्वैता अनंत अवतार । हें नवल देखां	५७
अनामेयां सहश्रनामा । कुमरें आंतौरें आत्मारामां आश्रमधर्म परब्रह्मा । हें विरुध देखां	५८
जो असे भूतग्रामि सकलीं । तो खेले एकीं गोकुलीं ब्रह्मांडें नाभिकमलीं । तो पालकीं सुते	५९
साना होउनि निऱ्हां थोरु । भितरी असौनि सकलां परु अकर्त्ता करी श्रूष्टि संहारु । हें अघटित नऱ्हे	६०

कां विरुद्धधर्म म्हणौनि : निर्दालणें निश्चयेसीं दळिता : केवि = केंसें
घडे ॥ ५६ ॥

आरूप होत सातां सुंदर रूप धरिलें : अमूर्त्त = मवला नाही आणि
मूर्त्त=मवला : मनोहर=मनातें हरिता : नवल=विरुद्ध : देखा=पाहा हो ॥५७॥

अनामया = नामरहित ॥ ५८ ॥

ग्राम = समूह ॥ ५९ ॥

साना = सपुर : भावें बाळक : निऱ्हां = अत्यंतिक : भितरिं = जीवा
देवतांमध्ये व्यापला असे : पर = वेगळा ॥ ६० ॥

१ तथध. सुंदर. २ तथ. पलकीं.

- ऐसेयां विरुद्धां धर्माचि प्रवृत्ति^१ । एकि इश्वरीची आति
 ते वेद शास्त्रें तर्क नेणति । जाणती भगतजन ६१
- हें जाणिजे तो परमार्गु । यां परौता नाहिं अध्यात्मयोगु
 म्हणौनि न करावा अतिप्रसंगु । म्हणे मुनि केशिराजु ६२

१५

गोकुळातील लोकांचे पूर्वभाग्य

- कवण दैवं केलें गोकुलें । जें परब्रह्म होउनी सांवलें
 असे गौलियांचेनी खेलेंमेलें । मनुष्यवेखें^२ ६३
- धन्यें धन्यें तें गोकूल । जेथ परदैव रांगतें बाल
 डोलस आंगें वेल्हाल । गोपी परीयं दैताति ६४
- सकळ भूवनें जेयाचि करणि । जो वानिजे वेदीं पुराणीं
 तेयातें लोणीं देउनि गौलणि । नाचविताती ६५

वृत्त वर्तणें : प्र हा उपसर्ग म्हणौनि प्रवृत्ति : तर्क तें तर्काचें शास्त्र ॥ ६१ ॥
 आत्मानमधिकृत्य भवतीति आध्यात्म योग : एवं असती परि :
 अतिप्रसंग = प्रसर : तथा विस्तार ॥ ६२ ॥ ईश्वरीचे विरुद्धधर्म निर्वच
 निरूपण ७ : निर्गुण कां जालें सगुण : यथौनि प्रकरण ॥ १४ ॥ * ॥

कवण = आश्चर्यकारक : थोर : मेलें = खेळाचेनि योगें ॥ ६३ ॥

धन्य धन्य = आश्चर्यकारक : परदैवं = ईश्वर : डोलस = नेत्र विशाल :
 भावें सुंदर : वेल्हाळ = विदग्द : तथा सकोमळ : प्रियें = चुंबने ॥ ६४ ॥

इंद्रार्कसत्यलोकश्च सप्तपाताळमिंदुस्तथा । सत्य कैलास वैकुण्ठ भुवनानि
 चतुर्दश ॥ दुसरें : सकळ भुवनें = अनंतें ब्रह्मांडें : तथा आष्ट भैरवाखालुतीया
 सातही खापणीया आणि फळिएः ऐसी चवदा भुवनें ॥ विनोदें = कुतुहळें ॥ ६५ ॥

जो एया त्रिभूवनाचा दातारु । सकळ प्रमाणा अगोचरु तो होउनि नंदाचा कुमरु । राखे वांसरुएं	६६
जो सकलयज्ञाधिपती । जेयातें आत्मांराम ध्याति तो गोवले करुनि सांग्रति । आखरीं राहिला	६७

१६

श्रीकृष्णाचे सवंगडी

पेंधा वडजा वांकुडा । सुदामा वामा बागडा बलु सुबलु सवंगडां । बलभद्राचां	६८
हे नावांचे गोवले मुखरी । एर सहश्रसंख्या वेज्हीं मिनले आखरीं । जेथ गोपालराउं	६९
पावे तारीपीं मौहरि । विचित्रा डांगा झेलिति करीं निगतां सींगाचां गजरीं । गगन गाजीनलें	७०

दातार = दानशिल : प्रमाण ते अनुमानादिक ४ : तथा सा शास्त्रे :
आगोचर = न लक्षे ॥ ६६ ॥

यज्ञ = यज्ञादि सकळ क्रिया : अधिपति = स्वामी : सिद्धी पाववीता
आधिष्ठाता : आत्माराम = ज्ञानिये भक्त : ध्याती = स्मरती : अखरीं = प्रांतीं
॥ ६७ ॥ गोकुळ जनांचें पूर्वभाग्य निर्वच निरूपण ५ : कवण दैव केलें
गोकुळें : यथौनि प्रकरण ॥ १५ ॥ * ॥

पेंधादि हे नामें जाणावीं ॥ ६८ ॥

मुखरी = मुख्य ॥ ६९ ॥

तारपि = तुंबकाचे नागसर : गांजिनलें = गर्जिनलें : ॥ ७० ॥
सवंगडेयाचा निर्वच आणि तयांच्या उंच कर्माचा निर्वच निरूपण ३ : पेंधा
वडजा वांकुडा : यथौनि प्रकरण ॥ १६ ॥ * ॥

१ तथदध. वासरुवें, २ थद. सवंगडे, ३ थ. संक्षा. ४ तदध. रावो.

१७

श्रीकृष्णक्रीडा पाहण्यास देवांची दाटी

जाणितलें सुरगणीं । खेळें निगाले श्रीचक्रपाणी

म्हणौनि विमाणाधिरूढ होउनि । पांओं आँले

७१

श्रीकृष्णु देखौनि मनें नीवाळीं । जवं देवें कृडां केलि गोकुळीं

तवं दुजी जालि अंतराळीं । अमरावती

७२

आनंदें निर्भर जाले । निजस्थानें विसरले

अनमीख पांओं ठेले । राया मुरारीतें

७३

१८

गोपाळांचे वेष

नवलक्षें धेनुं नंदातें । एरें गोधनें असंख्यातें

तेतुलेयां वांसरुआतें । पथीं लाविते जाले

७४

सुर = देव : गण = समुह : अरूढ = चढौनि ॥ ७१ ॥

जवं क्रीडा केली = गोकुळीं : जवं पर्यंत राज्य केलें : दुजी=दुसरी :
अंतराळीं = अंतरिक्ष : अमर जे देव : त्याची नगरी ते अमरावती ॥ ७२ ॥

नितरां अतिशयेंसी आनंदें भरीत जाले : निज = स्वकीये स्थळ :
अन्मिष = नेत्र त्राहाडुनि : ठेले = राहिले ॥ ७३ ॥ देव अंतराळीं श्रीमूर्तीचा
अवसर पाहों ठेले निरूपण ३ : तवं जाणितलें सुरगणीं : यथौनि
प्रकरण ॥ १७ ॥ ❀ ॥

नव लक्ष = नव सहस्र आणि एक लक्ष : पथीं = मार्गी ॥ ७४ ॥

१ आ. तें २ थदध. पाहों. त. पावों. ३ थद. ठेले. ४. आतथदध.
क्रीडा, ५ आ. नवलख. ६ थद. असंक्षातें. ७ तथदध. वांसरुवातें.

तवं थोवेकारीं म्हणितलें गोपालीं । आरे कल्पीं कल्पीं करा वेगळीं

एक टेंकित मही बळे पावळीं । एक साउमे निगत ७५

चारित हरित साड्ळें तृणें । गोप क्रमीत वनें उपवनें

एक श्रीकृष्णसंनिधानें । चालताती ७६

सकलै चंदनें चर्चात । एक धातुंचिया उटी घेत

कस्तुरीपरिमलें बाहाकांत । वरि मसिचि बाउलीं ७७

लेइळो रत्नाचें लेणें । वरि पुष्पाचि करीति भूखणें^१

एक घालीति गुजांचीं आभरणें । माथां मोरवींसांवेटि ७८

थोवेकारीं = पृथक थोवेयाचे नाइक : कल्पी = पृथक कळप : वेगळी = भिन्न : टेकी = थीर करित : मही = पृथवी : वळी = नदीए वळणे तेथ : पावळ = राखीव अरण्य ॥ ७५ ॥

हरीत = हिरवीं साड्ळें = कोवळी पीतवर्णें : वन समिप : उपवन दुरि : तथा वन थोर : उपवन सानें : संनिधानें = समिप ॥ ७६ ॥

धातु = सिरगोळे उपलक्षणें पांचवर्ण धातुचे खडे : बाहाकात = परिमळा स्फारति : बाउली अंगावरी काढीति ॥ ७७ ॥

मोरविसां = मोरांचे पंख : तयाची वेठि करुनि मुकुटीं घालीति ॥ ७८ ॥ गोधनांची संख्या आणि तयांचे कळप भिन्न करुनि तृण चारीति : आणि गोपाळांचें लेणें निर्वच निरूपण ५ : नवलक्ष धेनु नंदातें : यथौनि प्रकरण ॥ १८ ॥ * ॥

१ आ. वळे. तघ. वळी. थ. वळ. द. वेळ. २ थ. साड्ळें. द. साडौळें. ३ घ, बाहुलीं. ४ आतथदघ. लेइले. ५ तदघ. भूषणें. ६ आ. वेठि.

श्रीमूर्तीचा शृंगार

वेढिला सोनेसळा । दे३० इंद्रनिल सांवळा	.
वरि उटि मिरवे पातळ । विचित्रां धातुंचि	७९
वनपुष्पाचिया माला कंठीं । मिरवती रूळतिए विरगंठिं	.
श्रीं ^३ राजवल्लभावरी वेठी । मोतियांमोरवींसाचि	८०
काखे सींग वेताटि मौहरी । मरगजु पावा साजे करीं	.
हेटोपेरिं बाउलीं तोडरीं । काढति दैत्यांचीं	८१
बरवेपणें होइल दिठी । म्हणौनि मसिचा टिला लल्हाटी	.
तवं निऱ्हां मिरवला जगजेठी । गोपालांमाजि	८२
ऐसा श्रींघारला रा३० मुरारी । सवैल गोवले नानापरि	.
जा रे दैत्यन्हो म्हणत पेंडारी । बीरीदें उभितति	८३

सोनेसळा तो पितांबर : इंद्रनिल तें रत्न : मिरवे=शोभे : विचित्र= पांच वर्ण ॥ ७९ ॥

मिरवतिये = शोभायमान : रूळति = लोंबती : विर = विरत्वाची गुंठी = बुचडी : शिरीं = मुकटीं : राजवल्लभ = रायासि प्रिये : ऐसा सेला : मोतियाची आणि मोरपिसाची ॥ ८० ॥

वेताटी = वेताची छेडी : मरगज तो रत्नाचा पावा : बाहुत्याचीं मुखें : हटो = खालीं : उपरि = वरतीं मुखें : तोडरीं = ब्रिदावळी : काढति= वोवति ॥ ८१ ॥ निऱ्हां = अत्यंतिक ॥ ८२ ॥

पेंड = दैत्याचां समुह : त्याचा अरी = वैरी : दुसरें : पेंडारी =

१ आ. मिरवे. २ तथदध. वीरगुंठी. ३ आ. सिरि°. ४ तथदध. हटोपरी. ५ आतथदध. बरवेपणा. ६ तथ. दैत्यनो. ७ तद. म्हणे. ८ तथ. उभारितांति.

२०

गोपाळांचे विचित्र खेळ

ठाईं ठाईं उडवत । सुसंद ताल घोल वात एक सुहावे पवाडे पढत । दैत्यविभाडाचे	८४
खेळ आदरिले गोपालीं । ससिसिरणें चेंडूफली एक हमाँ घालीति हुंबली । एक वेली गाताति	८५
एक विहंगमाचि करीति कुंजनें । एक वांनरांचि उत्पवनें एक तगरांचें जुझणें । दाविताति	८६
एक मयूरनृत्यें नाचती । एक राजहंसाचि गति चालति एक तीर्तिरवाउलीं धांवति । श्रीकृष्णापुढें	८७

ब्रिदावळी पढते : एवं धाडी : उभिताति = पढताति ॥ ८३ ॥ श्रीमूर्तीचा शृंगार निर्वच ५ : वेढिला सोनसळा : यथौनि प्रकरण ॥ १९ ॥ * ॥

ठाईंठाईं उभे ठाकुनि : वोडव आणीति : सुछंद = सुष्ट छंदावरि : ताल = टाल : भावें टाली : घोळ = सकळ वाद्यांचा आणि गायनाचा एकचि घोष : वात = वाजवीति : सुहावे = सुष्टु हावावरूप : पवाडे = ब्रिदावळी : पढति : विभांडाचे = विभांडिता एवं दुफोडि करीता ॥ ८४ ॥

शशी = इटी : सिरणें = दांडू : दुसरें : शशिसिरणें = हातांत हात सिरउनि वर्तुळ होउनि एकमेकांत सीरति : तिसरें : हुतुतु : तथा सुरकवळी : वेलीगणें ते यथा नारावबासांची ॥ ८५ ॥

विहसा गच्छतीति विहंगम : कुंजनें = उत्पवनें : तथा सुस्वर टाहो : तगर = यडके ॥ ८६ ॥

तितुर वाउलीं = पाउलीं ॥ ८७ ॥

१ थद. सुछंद. २ तधदघ. खळों. ३ आ. हामा. ४ थ. विहींगमाचीं. आत , चिया, ६ थघ. तींतुर. ७ थ. पाउलीं.

ऐसे नानाविध खेल खेलत । देवरायासि रिझुं उपजवित
पसाएदान मागत । चरणसेवा

८८

२१

अघासुर प्रकरण

तवं कंसें धाडिला दैत्यावरु । जेया नांव आघासुरु
तो घोर सर्परूपधरु । होउनि आला

८९

तो आंगे निज्हां उंच थोरु । दिर्घु पर्वताकारु
वदनाचा विस्तारु । जैसे अंतराल

९०

जेणें वधिलि पुतना बगासुरु । तो गीलुं नंदाचा कुमरु
एणें एके गौलियांचा संहारु । साहाजेचि होइल

९१

ऐसी पैजा घेउनु आला । वृंदावनमार्गीं उर्भो राहिला
जैसा कालु कलुं आला । माहाकालते

९२

रिंझ=रंजवणें : हाषायमान : पसाय=प्रसन्न होउनि द्या म्हणत ॥८८॥
गोपाळांचां विचित्र खेळ निर्वच निरूपण ५ : ठाईं ठाईं वोडवत : यथौनि
प्रकरण ॥ २० ॥ * ॥

वर = वरिष्ठ : अघ जें पातक तयाचा ठाईं असुरत्व आहे म्हणौनि
आघासुर : घोर = भयंकर : सर्पाचें रूप धर = धरीले ॥ ८९ ॥

दीर्घ = विशाल : पर्वत कां जैसा : विस्तार = विकास : प्रसर :
अंतराल = आकाश पोकळी कां जैसी ॥ ९० ॥

यणें एके उपायें ॥ ९१ ॥

पैजा = होड : काल = रुद्र : महाकाल = माया : कवलुं = अकलुं :
तथा गिलुं ॥ ९२ ॥

किं पतंगु पावकाते । अंधकारु दिनकराते	
तैसें तो आपणपयाते । देउनि श्रीकृष्णाते मुक्ति मार्गों आला	
तवं आंगवणांचे गोवले । पातले तेया जवले	
रूप देखौनि बोलों लागले । एकमेकांसीं	९४
हा रे हें जाणां पां काई । एक म्हणति आंम्हि देखिलेंचि नांहि	
श्रीकृष्णाते पुसिजते तरि ठाई । निरुते ठाकते	९५
बाल गोपाल बोलति । आरे पर्वतु देखां सर्पाकृति	
जैसें पूर्वते पश्चिम म्हणति । दिग्मोहित	९६
घाट टेंकुळिया तेंचि दसन । उजु वाट तेंची रसन	
कपाठ तेंचि वदन । एयाचें भयानंक	९७
श्रीकृष्णु सांड्नी साउमे निगाले । म्हणौनि अनमार्गी पडले	
जैसें ज्ञानेविण पंथु चुकले । साधकजन	९८
पर्वतबुधि साउमे जाति । शब्दे तरि सर्पु म्हणति	
जैसी अनात्मेआं आत्मप्रतीति । अज्ञानजनासि	९९

दीनकर = सूर्य ॥ ९३ ॥

अंगवणेचे = पराक्रमी ॥ ९४ ॥

निरुते = निर्धारेंसीं : ठाकते = कळते ॥ ९५ ॥

बाळ = धाकुटे गोपाळ : दिग्मोहित = दिशाभुली ॥ ९६ ॥

घाटाचे दोन्ही कडे त्या दाढा : टेंकुळिया = सुळक्या : तेचि दशन :

उजु = नीट वाट : तेचि रसना : कपाठ तेंचि वदन = मुख ॥ ९७ ॥

साउमे = पुडे : साधक ते कार्मिक ॥ ९८ ॥ अनात्मा तो स्थूल ॥ ९९ ॥

१ आतथदध. आपणपें. २ तथदध. आंगवणेचे. ३ आ. रसना.
४ द. सांडौनि, ५ आ. अनात्मा.

वछाहरण

- अन्यथाज्ञानें प्रवर्त्तले । म्हणौनि काला वरीपडे जाले
जैसे मायामोहिं जन पडिले । संसारकूपीं १००
- जैसे गतानुगतिक लोक । नेणति परमार्थिक सुक
नेदखति ब्रह्मविद्येचें मुख । जैसे पाखांडमति १०१
- तैसे पुढिल गोवले भुलले । मागिल देखोवेखिं रिगाले
एक मैललेन मार्गे प्रवर्त्तले । न विचारित १०२
- ऐसेन आवघे रिगाले पोटीं । तेणें श्रीकृष्णु सुदलासें दिठि^३
एह्वीं दे नां कां मिठि । तेतुलेयांसि १०३
- असंख्यातें वांसरूपं । तेतुलींचि गोवलरूपं
देखा एके कुंसिमाजि किरडेरुं । सामाविलीं १०४

काला = अघासुरा वरिपडे : मायामोहीं = जैसे मोहउनि चतुर्विधपर्यंत
भ्रमविले : भावें माया = ममता : मोह = भ्रम : तेणें संसारलक्षणें कुप =
अडी ॥ १०० ॥

गत = गमन : आगत = अगमन एवं अयागमन : पर = ईश्वर : अर्थ =
स्वार्थ : तें सुख नेणति : पांखंडतीति पाखंड : पां प्रपने : पां धर्मे ॥ १०१ ॥

पुढां गेले तेणें मार्ग मैळला होता ॥ १०२ ॥

सुदला = लक्षिला असे ॥ १०३ ॥

असंख्यात = संख्या नाहीं : तेतुलींचि = थोवेपरत्वे गोवळ आणि
थोवेही असंख्यात म्हणौनि तेतुलेचि म्हणितलें ॥ १०४ ॥

१ तथघ. न देखति. २ थ. मलीन. ३ तथदघ. दष्टी. ४ आतथदघ.
किडरुवें.

तवं भक्तवच्छु श्रीकृष्णु पातला । रूप देखौनि विस्मितु जाला	
गोप वत्सें गीलुनि ठेला । आतां कैसें किजे	१०५
तडवा हाणौनि करुं मारु । तरि आपुलेयांसी होइल संहारु	
ऐसें विचारुनि सर्वेश्वरु । काई करिता जाला	१०६
जैसां संसारामाजि अवतरौनु । उद्धरिला भगतजनु	
तैसें सर्पमुखामाजि रिगौनु । आपुलीं रक्षेता जाला	१०७
उतरा संकटिं स्मरीला । तैं चक्रधरु होउनि पातला	
मग गर्भस्थितु राखिला । जेणें परक्षिति	१०८
जोहरीं लागलेया वहि । कां कोपलेयां दुर्वासा मुनी	
तैं राखीले संकटापासौनि । पांडव जेणें	१०९
यमलोकीं धाडि घालौनि । अर्जुनेसीं क्षिराब्धी जाउनी	
मृत्यें अपत्यें आणुनि । ब्राह्मणु संतोखविला	११०

वत्सल = साभिमानिया : विस्मित = आश्चर्यकारक ॥ १०५ ॥

तडवा = पांपर : श्रीचरण ॥ १०६ ॥

संसार = नश्वर मनुष्यदेह ॥ १०७ ॥

संकटीं = सांकडीचां ठाईं : एवं आश्वत्थामेनि ब्रह्मशक्ति सोडिली ते काळीं : गर्भस्तीत = वर्तमान ॥ १०८ ॥

जोहरीं = लाखागृहीं : दवसा मुनी तो थालीचां प्रसंगीं ॥ १०९ ॥

यमलोकीं धाडि घालुनि संदिपानिचा पुत्र आणिला आणि अर्जुनेसीं क्षिराब्धी गेले : तैं संदि व्याळाचीं बाळकें आणिलीं ॥ ११० ॥

१ तथ. वत्सें. आथद. वछें. २ आ. आमचेया. तथध. आपुलेयांचा. द. आमचयाचा. ३ तथदध. तैसे. ४ तथदध. क्षीराब्धा.

तो आर्त्तांचा कैवारि । रिगाला सर्पमुखामाझारि तवं गजबजले अंबरीं । देवतागण	१११
म्हणति एयाचा अवतारू । फेडावेया भुमीची भारू करावेया दैत्यांचा संहारू । आतां कैसें वर्त्तल	११२
दे३० आघासुरासि सांपडला । तवं दैत्यां मनि हरिखु जाला शृष्टिसंहारू जयाचिया लीला । तें बल जाणति ना	११३
श्रीकृष्णरूप हृदईं प्रवेशलें । तवं आघासुरपण गेलें आत्मस्वरूप निर्मल जालें । तेणें सन्येधानें ^२	११४
भितरि वाढिनलि श्रीमूर्त्ति । तवं कुठलि मनपवनाचि गति ईंद्रियां जालि निवृत्ति । जैसी ब्रह्मविदां	११५
आत्मां ब्रह्मद्वारिं राहिला । परमात्मा श्रीकृष्णु बाहिरि प्रकटला मग परिवारू वेगला केला । देखेदेहापासौनि	११६
कर्मेइंद्रियां लो पवनि । ज्ञानईंद्रियां लो ^५ मनि मनपवनीं निरंजनी । आत्मस्वरूपीं	११७

कैवारी = कुठावाकर्ता : गजबजिनलें = गडबडिले ॥ १११ ॥

येयाचा = परब्रह्माचा ॥ ११२ ॥

लीळा = दृष्टिमात्रें हेळा ॥ ११३ ॥

अघ जें पातक : तयाचे असुरत्व गेलें ॥ ११४ ॥

गति=वर्त्तन : निवृत्ती=इंद्रियांचें वर्त्तन राहिलें : ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्म-
विद : एवं ब्रह्मविद्येचे जाणते ॥ ११५ ॥

आत्मा=जीवआत्मा : ब्रह्मद्वारीं=दशवाद्वारीं एवं ब्रह्मरंध्रीं ॥ ११६ ॥

कर्मइंद्रियें तें पांचही : लयो = विलय जाति : पवनीं=समान वायूचा

आत्मां तेजपुंजू निगाला । तेथचि श्रीकृष्णिं लयां गेला	
जैसा सरितासमुद्रें मिनला । सागरासि	११८
भितरी देवें कांहीं दिन्हलें । म्हणौनि प्रकाशवंत जालें	
किं तें विज्ञान प्रकटिलें । तें महंत जाणति	११९
आघासुराचा वधु देखिला । तवं सुरगणा मनि विस्मो जाला	
मग आनंदभरित सकल । हें चरीत्र गाते जाले	१२०
सनिधी उद्धरीलीं तृणचरें । एकें मूक्ति पावविलीं वैरें	
भगतां काई दिव्हलें उदारें । तें श्रीकृष्णुचि जाणें	१२१
जें श्रीकृष्णाचिया जवलिका । अर्वादिसीं कृमीकिटका	
ते सणि नाहीं संनकादिकां । ब्रह्मसुख	१२२

ठाई एकवटति : हा कर्मइंद्रियाचा स्वभाव : आणि ज्ञानइंद्रियें मनाचां ठाई
 एकवटति : हा ज्ञानइंद्रियाचा स्वभाव : मन आणि पवन : निरांजनीं =
 निर्गत अंजन निरांजन एवं दर्शन नाहीं : अज्ञान म्हणौनि : आत्मस्वरुपीं =
 आदिमळीं : तथा अविद्या : भावें संलम्भाचां ठाई ॥ ११७ ॥

आत्मा = जीव : तेजःपुंज = प्रकासांचा पुंजा एवं समूह : तेथचि =
 श्रीकृष्णचरणीं : विशेषेसीं लयातें गेला ॥ ११८ ॥

काहीं एक दिव्हलें = संबंध : विज्ञान ते शक्ति ॥ ११९ ॥

विस्मयो = हर्ष : भावें आश्चर्य जालें : हें = अघासुर प्रकरण ॥ १२० ॥

दिव्य देहाखालौती कृमीकीटकलक्षणें अवदसीं = सनाचा दीवसन नाही
 आणि सनकादीक ते ब्रह्मपुत्र : आणि मनुष्यदेह तलक्षणें सनाचा दिवस त्यासि
 ब्रह्मपुत्र = ब्रह्मयाचें सुख नाहीं ॥ १२२ ॥

१ घ. विलया. २ थदघ. समूह. ३ आतदघ. कांहीं एक. ४ आ. दिन्हलें.

५ द. जाणति. ६ तदघ. अवदसी. थ. ०देसि. ७ आथद. किमि.

सदैवे तेथचि तिर्येचें । जेया दरुशण अच्यूताचें

जें जिवन उद्धवादिकांचें । म्हणे मुनि केशिराजु

१२३

२२

वृंदावन वर्णन

वधिला आघासुरु । देवीं केला जयेजयेकारु

मग सपुजितु श्रीकृष्णु सरिवारु । आले वृंदावनांसि

१२४

देवे वन प्रिति पाईलें । म्हणौनि श्रीमंत पावन जालें

जेथचें झाडपण धन्यें म्हणितलें । श्रीउद्धवादिक्नीं

१२५

जैसे वृंदावन पावन । तैसे वर्णु नेणिजे ते महिमान

जें निरंतर कृडोस्थान । सर्वेश्वराचें

१२६

तिर्यं अंचतीति तिर्यंच ॥ १२३ ॥ अघासुर प्रकरण निरूपण ३५ :
तवं कंसं धाडिला दैत्यावरु : यथौनि प्रकरण ॥ २१ ॥ * ॥

आतां वृंदावन वर्णन वोव्या ४ ३ ॥ जयजयकार = जयजय = उत्कर्षमावि :-
कुरु = आपुला सामर्थ्यप्रभाव मजप्रति प्रकट करी : सपुजित = पुजेसीं सह-
वर्तमान : परिवारासहित : वृंदा जे राक्षेसी वन म्हणौनि ॥ १२४ ॥

प्रिती = आवडीकरुनि : दुसरें : वनाप्रति = वनाकडे : श्रीमंत =
लक्ष्मीं अळंकृत : तथा श्रीमंत लक्ष्मीवाण : पावन = पवित्र जालें : देवाचा
संबंध म्हणौनि धन्य म्हणितलें : एवं ये जिती : ये काइ उद्धवे ॥ १२५ ॥

जैसे पावन = पवित्र जाल : तैसे महीमान = महिम्ना एवं महत्व :
निर्गत अंतर निरंतर ॥ १२६ ॥

सफलें तखंचिं जिवितें । आपण देऊ वानि जेयातें जेहिं निवविळीं आर्त्तभूतें । शरीरसंपति	१२७
तरुचि देखौनि नमृता । मुनीजन विश्मो पावत म्हणत फलपुष्पीं पुजा करित । चरणकमलांसि	१२८
दरिशणें सदाफल जालें । स्परिसें सात्त्विक भाव प्रकटले ईंद्रनिलकांति वेधले । तैसे सुनिल दिसताति	१२९
आनंदें फलपुष्परस श्रवतें । पृथ्वी साद्रव होउनि गळतें तो पुडरें होतसे ^३ अमृता । पातालिचेया	१३०
पापीए नेदखती वृंदावन । जेथ अखंडित असति सुरगण तेथ मोकारा केलासे जना । दिव्या फलपुष्पासि	१३१
वृंदावनिचि सुनिलता । गगनि असे प्रंतबिंबत सुमनसें उमटत । ते जैसे तारांगण	१३२

सुफळें = सुदु फळेंसीं युक्त : दुसरें : सुफळें=सार्थक जालें जीवितें=
जन्में : शरीर = पत्र पुष्प फळ : संपति = स्मृद्धि ॥ १२७ ॥

नम्रता = लोटांगणी : एवं लवलें : विस्मयो = आश्चर्य : ॥ १२८ ॥

सात्त्विक ते आठ : इंद्रनिल रत्न : कांति = दीप्ति ॥ १२९ ॥

आनंद तो संबंधाचा आणि अवलोकणें : श्रवत = द्रवत : पुडरा =
पुरवटा : भावें पुरवणी ॥ १३० ॥

दिव्य = अम्लान : एवं पार्थिवें नव्हे : आणि दिप्तिमान मोकारा=
मोगरसुल ॥ १३१ ॥

सुतरां अतिशयेंसीं निळिमा : एवं गगन कालें जालें : सुमनसें =
पुष्पें : तें तारागणें कां जैसी ॥ १३२ ॥

१ तथघ. विस्मयो. २ आ. श्रवता. ३. आ. गळता. ४ त. पुडारा.
५ आ. होत असे. ६ तथद्घ. दिव्य. ७ आतथद्घ. प्रति°

किं दिसँ असतां तारा न दिसे । तें उणें फेडावेया दोसें वनश्रीया वेडिलें जैसें । अंबर नक्षत्रिणीं	१३३
वना बाहिरीली आंगीं विसाल । साल ताल तमाल आंगें जतन करीते प्रबल । तैसे ^२ राखणांइत	१३४
तेया भितरिली उळी । गगनचुंबिता नारिएली उततिया खर्जुरि पोफलि । आंदोलति	१३५
तियाहि आंतुलि आंगीं । साखेंरनिबुणि नारंगी मधुकाकडिया मातुलंगि । फणस गंभैरी ^५	१३६
वरिखत रसांचें वडप । तैसे नीबिडतर द्राक्षिमंडप उघडलें माणिकांचें मोप । तैसे पक्क दाडिंब	१३७
कवण गणी चुतचंपक । जेथ असंख्यात पार्यांतक पल्लवित दिसति असोक । लक्षसंख्या	१३८

दीस असतां = सूर्ये : उणेपणें : दोषे = कारणें : वन लक्षणें श्री = लक्ष्मी : वेडिले = नेसली : अंबर लक्षणें वन्न : नक्षत्रे लक्षणें तयावरिल ठसे : ऐसें वृंदावन भासतें ॥ १३३ ॥

आंगीं=विभागीं : साल=सायाचा वृक्ष : ताल=ताड : तमाल तोही वृक्ष : प्रबळ = प्रचुर ॥ १३४ ॥

खर्जुरि ते खारिकेची भिन्न जाति : आंदोलताति =डोलताति ॥१३५॥

फणस वेगळे करुनि : आवघी निंबांतूल एक जाति ॥ १३६ ॥

वडप=बरफ : निबिड=दाट : तरु=आतिसइत : मोप=पेटी ॥ १३७॥

चुत = आंबे : पल्लवीताति = पाचारीताति ॥ १३८ ॥

१ आ. दिसासत. तद्. दीसासतां. २ तद्य. ते जैसे. द.जैसे. ३ तथदध. आंदोलताति. ४ तथदध. साकर. ५ तथदध. गंभीरी. ६ आ. दाडिंब.

चंदनांचा आरौं थोरु । माजि निविडतरु कल्पतरु जेयातलीं नंदाचा कुंमरु । खेले गोपालिंसीं ^२	१३९
तेया जवळि सरोवरें । चंद्रमंडलाकारें दाखवीलिं श्रीचक्रधरें । संवघडेयांसि	१४०
सुधाजळें भरितें । जलत्रिडा खेलति जलदेवतें जेथ जाली निर्वरें भूतें । उदकपानें	१४१
गज सिंह सार्धुल । एकत्र व्याघ्र मृग चितल श्रीकृष्णें निवविले पशु सकल । आनंदु रोवंतीर्ताति	१४२
कनककमळें विकाशति । भ्रमरांचिआ झाका वरि पडंति तेथें राजहंस चारे वांटिती । अमृतकंदांचे	१४३
स्फटिका शिलांतलांवरी । गौरि पुजिताति विद्याधरी वरु मागताति मुरारी । आंम्हां पति होआवा	१४४
इंद्रनिलाचां सोवणी । वरि बैसोनि पद्मासनि योगीये चिंतिताति मनी । कांन्हों सांवलेयातें	१४५

आरव = वृक्ष ॥ १३९ ॥

चंद्रमंडळाच्या आकारें ॥ १४० ॥

सुद्धा = आमृत : तैसें जळें भरिलीं : पानें = प्राशनें ॥ १४१ ॥

आमृत=अमृतमय गोड एवं कमळणिचे कंद ॥ १४३ ॥

स्फटिक तो पाषाण : गौरी=पार्वती : विद्याधरी=शास्त्रज्ञा ॥ १४४ ॥

इंद्रनिळ तें रत्न : भावें तैसे पाषाण : सोवानी=असनी : कांन्हो=

१ तथदध. आरउ. २ थध. गोपाळांसी. ३ तथदध. गडेयांसि.
४ आतथदध. देवतें. ५ घ. आनंदें. ६ थ. रोवंताति. ७ तदध.
रावो' ८ थ. सोंवासनी. आ. सोआनि.

एक मुनीजन ध्यानीचि रत । एक आंपणपें आनंदें विसरत एक काष्टिभूत लयंगत । राहिले परमतत्वि	१४६
एक एकांसि निरुपिति । ' हाचि श्रीकृष्णु कैवल्यपति हाचि परमगति । भगतजनांसि	१४७
एक जित्रपरमात्मेआं ऐक्य भावित । एक सेव्यसेवकभावे उपासित एक भेदाभेदवीवर्जित । राहिले निरालंबि	१४८
एक मध्येशक्तिचेनि आधारे । तिहिं वज्राचेन मारें शरीरें अजरामरें । करिताति	१४९
एक मध्यमेचेनि उद्घाटे ^३ । लंघुनि तिन्हि पीठें जाउनि पुर्णगिरिचेनि घाटे । कला आस्वादिताति	१५०

कन्हडा : एवं कपट : पुराणा = जीर्ण ॥ १४५ ॥

रत=ध्यानीं रातले : विसरति=मीं कोण ऐसें नेणति : काष्टी=टाळी :
भुत=तद्गत : लय=लक्ष्मी करुनि : गत प्रापणे : परमतत्त्व म्हणोनि राहिले ॥ १४६ ॥

परम = सर्वोत्कृष्टत्वे : गत प्रापणे ॥ १४७ ॥

ऐक्य भाविते ते अभेदवादी : सेव्यसेवकभावे : ते भेदवादी :
विवर्जित=दोष्टीं विरहीत : निरालंबी=ज्ञानोदये मोक्ष : एवं कर्मवादी ॥ १४८ ॥

मध्यशक्ति=स्वाविष्टान : एवं गुदा आणि लिंगाखाली : तिन्हीं
वज्राचेनि=तिन्हीं कुंडलनी : एक औठ वळणी : एक आढैच वळणी : एवं
सप्तवळणी : मारें = फोडुनि : शरीरें = देह : अजरा = जरारहीत : अमर =
मरण नाही : दुसरें मध्यशक्ती तें लंबिकेचेनि : तिन्हीं वज्रें = काम : क्रोध :
लोभ ॥ १४९ ॥

मध्यमेचेनि = सूक्ष्मणेचेनि : डावी वीडा : उजवी पिंगळा : मध्यें
सूक्ष्मणा : उद्घाटे=उर्ध्व पंथें : लंघुनि=क्रमुनि : तिन्हीं पिठें=त्रिकुट : श्रीहट :

एक खडचक्रांचेनि उजुकारें । पवनाचेनि उर्द्ध संचारें
मेरुचि तिन्हीं सिखरें । लंघिताति

१५१

एक सोंहं प्रतिती राहीले । एक सहजानंदें बोधले
एक उन्मनि अवस्था पातले । साधकजन

१५२

ऐसीं सरोवरें मुनिमंडीतें । देखिलि गोपीनाथें

मग श्रीकरें धरुनि सुदामेयातें । देउ साउमे निगते जाले १५३

कामीनी प्रियातें आलंगिता । तैसीया मंदारावरी कल्पलता

नानाफळि ओंतवरा होत । श्रीकृष्णाभेटिलागि

१५४

गोल्हाट : पुर्णगिरी = द्विपत्र : कळा = जोति : आस्वादिताति = अनुभ-
विताति ॥ १५० ॥

षट्चक्रें तियें कवणें : आधारचक्र १ : लींगचक्र २ : नाभिचक्र ३
हृदयचक्र ४ : द्विपत्र ५ : तथा लल्हाट चक्र ६ : पवन = वायू : बिसु-
नुरतंताचेनि आधारें वायु चढवीति : एवं उर्द्ध=वरता : मेरु=नाभिक्र : तिन्हीं
शिखरें = ब्रह्मरंध्राखालीं त्रिकुट : श्रीहट : गोल्हाट : हे काळवंचना जाणावी :
लंघिताति=कमिताति ॥ १५१ ॥

सः = तो ईश्वर : अहं = तोचि मी : सहजानंदें = सहजचि आलों
आणि सहजचि जावों : ऐसें प्रत्या आलें : उन्मनी = नेत्र लावणें : भ्रामक
अवस्था : मुनी=मौनशीळ : दुसरें : उन्मनी=जागृती १ : चेतन २ : सुषुप्ती
३ : आणि उन्मनी = तुर्या या च्यारि अवस्था ॥ १५२ ॥

मंडीत = शोभायमान : साउमें=पुढें ॥ १५३ ॥

कामीनी=स्त्रिया : प्रियातें=भ्रतारातें : मांदार तो देवतरु : कल्पलता=
कल्पवेली : नाना = विचित्र : फळीं : वोतवरा = उतावेळ ॥ १५४ ॥

एकां रसरूपें फलें । एक फुलले परीमलें अमृताचे कंद पत्रें मुलें । तेयाचि नावें नेणों	१५५
योजनसुगंध पाटैल । आलिकुलानंद बकुळ सोनेकेतक सुपरीमळ । दिसताति	१५६
कुंकुमकेसरांजवली । कर्पूरकर्दलिचिया उळी तेथ खेणु एकु वनमाली । उभा राहिला	१५७
तेथें वनपुष्प जाती । दिव्य परिमलें उद्धांती तेथ लावण्याचिया मालति । काइ वानु	१५८
रत्नबद्धां खेडकुलियांजवलि । विकासति तिहीं काळीं बाहांकांति अनैनि परिमळीं । सकळा पुष्पजाति	१५९
जिया कैलाशि उमावनी । अमरावतिएचां नंदनवनिं सकलै दिपिं तिया वृंदावनी । राया मूरारिचां	१६०

रसरूपें = रसाळ युक्त : आमृताचे = आमृतांसारिखी ॥ १५५ ॥

योजन = च्यारि कोस : पाडळिचा सुगंध जाये : आळिउळ =

भ्रमर : कुळ = समुह : दुसरें : आळिउळानंदबकुळ = आळिउळांसिं बकु-
ळांचे वृक्ष अनंदवीतें ॥ १५६ ॥

कुंकुम = लाल केशर ॥ १५७ ॥

उद्धाती = बाहाकाती : ॥ १५८ ॥

रत्नबधा = रत्नें बांधलिया : खेडकुळिया = सोनेहौद ॥ १५९ ॥

पार्वतीचें = म्हणौनि उमावन : नंदनवन तें इंद्राचें : दीप = बंदर ॥ १६० ॥

१ थद. अमृताचीं. २ तदध. पाडळ. ३ थदध. 'केतकी. ४ तथदध.
जेथ. ५ आ. वन्या' ६ आ. लावणिएचीया. तथदध. लावणीचिया.
७ आतद. आननी. ध. आनान. ८ आतद. दीपीचिया. थध. द्वीपीचिया.

जेथें सानुरागें सुमनसैं । मकरंदअश्वादनमीसैं	
श्रीकृष्ण पावेर्यां दोसैं । मुनी खडपद जाले	१६१
जेथ कृडैल श्रीमत सौंदैरु । म्हणौनि मलयानिलु निरंतरु	
अनंगु राहिलासे सपरिवारु । रुपासौभाग्यालागि	१६२
वेणुध्वनीचे उतवर । तैसे मकरंदमत्त भ्रमर	
प्रियातें बोलवित द्विजवर । पंचमालापीं	१६३
देखौनि मेघसांवल्लि श्रीमूर्ति । आनंदें मयूर नृत्ये करिति	
सुकसारिका संवादति । वेदांतसिद्धांति	१६४
वेवें एउनि वृंशवना । आडिं गतिं गाताति देवांगनां	
तेथ खेणु एकु श्रीकृष्णाचें मन । स्थिरावले	१६५

अनुरागेंसीं सह वर्त्तमान तो सानुराग : सुमनसैं = सुष्टु मनं आहेति
कां ज्यांचीं : भावें सुमनसैं = पुत्रे : मकरंद = पुष्पांतुल उदक : आश्वादन =
गोडी : मिषे = निमित्तकरुनि : पावावया = प्राप्ति होआवया : दोषे = कारणे :
हे षटपद नव्हति : ते मुनीचि होति ॥ १६१ ॥

सपरीवार = साहि ऋतुसहीत : अनंग = मदन : राहिला : रूप = सुंदर :
आणि सुभगाचा आतिशयो तें सौभाग्य : एवं सकळासी प्रिये होआवें : या
हेतु राहिला : दुसरें : रूप आणि सौभाग्याचां प्राप्तिलागी राहिला ॥ १६२ ॥

वोतवर = उतारचढ : भावें उचंबळ : भावें उन्नत एवं निचे :
तैसे मकरंद प्रासुनि मत्त = मातले भ्रमर संज्ञि करीताति : प्रिया = स्त्रिया :
पंचम स्वरीं ॥ १६३ ॥

मयूरांसि मेघ प्रिय ॥ १६४ ॥

अडी = एकदंडी जंत्र आणि गायेन ॥ १६५ ॥

१ तथ. पावावया. थद्. पाहावया. २ तथध. सुंदरु. ३ थ. आलींगीताति.
४ आ. *

जेथें सदा रितुसीं रितुपती । येक्षपेक्षीणि कृडा करिति
वनदेवता नाचति । आनंदभरिता

१६६

२३

यमुना वर्णन

असो हे शब्ररचना । वर्णु नेंणिजे तें वृंशवन
देअचि पावेयाँ येमुना । १ निगते जाले

१६७

कालिंदीजल निर्मल । श्रीकृष्णकांति श्यामल
प्रतिबिंबलि म्हणौनि सुनील । होउनि ठेली

१६८

भगतिभावेँ अल्लगतां । केवि वर्णावि सायूज्यता
जेयाचेया संनिधि सरुपता । जडां जालि

१६९

देखौनि श्रीचक्रपाणि । कैसी संभ्रमीत जालि तरंगीणि
किं आनंदली अंतःष्क्रणि । रोमांच दाटले

१७०

ऋतुपती तो वसंत : वनदेवता = वनीव्या अधिष्ठात्या ॥ १६६ ॥
वृंशवन वर्णन निरूपण ४३ : वधीला आघासुर यथौनि प्रकरण ॥ २२ ॥ * ॥

आतां यमुनावर्णन वोव्या ३१ ॥ रचना = बंध ॥ १६७ ॥

कांति = रिति : सुतरां अतिशेयेंसीं निळिमा ॥ १६८ ॥

सायूज्यता = ऐक्यता : सरुपता = सारिखेपण : जड = उदक ॥ १६९ ॥

सभ्रमीत = हर्षीत : तरंग वर्तति म्हणौनि तरंगिणी : तरंगलक्षणे
रोमांचि का जैसिया ॥ १७० ॥

१ द. °एखिणी. २ आ. क्रिडा. ३ तथदध. पाहावेया. ४ द. साउमे°. ५ तथदध. ते°.

कीं आलंगावेया श्रीकृष्णुराजा । तिया बहुति केलिया भुजा तैसे तरंग पढियासले मज । कालींद्रियेचे	१७१
मग आनंदसागरिं मीनलि । तैसी निश्चल जालि किं देहभाव विसरलि । श्रीकृष्णवेधें	१७२
किं जन्मली देवाचां चरणिं । तें उतवेळपण असे मनि म्हणौनि भेटों आली मंदाकिनी । कालिदि न्हेवे	१७३
किं श्रीकृष्णाचिया संगति । आंमचि फिटैल अधोगति म्हणौनि भेटों आलि भोगावति । पाताळौनि	१७४
आधिचि पढिजे पुराणी । वरि स्परिसु जाला देवाचां चरणि तेथौनि तिर्थां शिरोमणि । ऐसें बिरीद जालें	१७५
सोमकांतिं बांधले घाट । जेथ हिरेलग वालुवंट मुक्तिगर्भ सुक्तिसंपुट । दिसताति	१७६

तरंगलक्षणें भुजा : पढियासले=भासले ॥ १७१ ॥

आनंद जो ईश्वर तल्लक्षणें सागर : देहभाव=देहाचे भाव : एवं प्रवाहे ॥ १७२ ॥

देवाचां=विष्णुचां चरणी आवर्णोदक निगालें : अंकन=चिन्ह : एवं मंद वाहे म्हणौनि मंदाकिनी : हें नाम स्वर्गिचें : उतवेळ=उत्कंठा ॥ १७३ ॥

अधोगती=अधगमन : एवं पाताळीं ॥ १७४ ॥

स्पर्श=संबंध : शिरोमणी=मुकुटमणी ॥ १७५ ॥

लगे=संगे : एवं सारिखें : मुक्त=मोतीं : गर्भ : शुक्ति=सींपुले : तयाचे संपुट=संपुष्ट ॥ १७६ ॥

१ त. जालिया, २ तद. उतावीळ°. थध. उतावेळ°.

श्रीकृष्णकांतिचि फांकतसे किल । तैसे ठाईं ठाईं इंद्रनिल

रत्नकुटाचि केवाळु मौआँल । उदकाजवलि

१७७

किं तें रत्नकराचें अर्धांग । म्हणौनि आंगाथिलें ठिकलग

तैसें एके वेलें सप्तांग । लेणें लेंडली^२

१७८

किं कैवल्येनाथा श्रीचक्रपाणी । नवरत्नाचि उवाळणि

करिं कमळाचि उचलणि । तैसी दिसतसे

१७९

उभय कुळिं द्विजवृंदें । निजकर्मरतें निशब्दें

दृष्टिपुतें ठेवित पदें । जैसे मुनीराज

१८०

कांति=दिति : कीळ कीर्ण : इंद्रनिल तें रत्न : केवाळ=बारीक वाळू
: मवाळ=मऊ ॥ १७७ ॥

रत्नाकर तो समुद्र : आर्धांग=स्त्री : आथिलें=अंगिकरीलें : ठिकलग
=रत्नजडित अळंकार : सप्तांग=सातही अंगे : तेचि कवणें : दोन्हीं पाय १ :
कटीप्रदेश २ : दोन्हीं हात ३ : कण्ठ ४ : कान ५ : नाक ६ : ललाट ७ : ॥
पाणिपादौच वक्षेच कटौ कण्ठमुखायच । शृंगारमिनिप्रोक्ताय सप्तमो शिरसो
स्मृति : ॥ १ ॥ ऐसीं सात आंगें ॥ १७८ ॥

वोवाळणी=आरती : करकमळाची उचलणीं=वाळूचीं दोन्हीं तटाकें
भावें : तरंग उसळति : तेचि करकमळ=हात : तेणें उचलणीं=वोवाळणी ॥
माणिकम् मुक्तप्रवाळंच मर्गजम् पुक्षराजयो : । वज्रवैडुर्यगोमेदं नीलवम्
नवरत्नक : ॥ १७९ ॥

उभयकुळीं = दोहीं तटाकीं : द्विज = पक्षी : कुळ = समुह : निज=
स्वकिये : कर्मि रातलें : निःशब्दे=मौन धरुनि : दृष्टिपुतें=पुढां दृष्टि करुनि :
पदें ठेवी : मुनिराज = योगेस्वरचि कां जैसे ॥ १८० ॥

एकांगुष्टतपिष् बक । नासाग्रिं दृष्टि घालिताति ढोंक ऐज्ञदिक्षीत तैसे चक्रवाक । प्रियातें सांडिती नां	१८१
प्रकृतीपुरुखविवेकातें । जैसे परमहंस जाणते तैसे क्षिरानिरा निवाडू करिते । ते ^२ निर्मळ राजहंस	१८२
जेयाचेनि जडें वेधनि । लतांतरु रोमाच दाटति पसु चरों वीसरति । ध्वनि आइकौनियां	१८३
जेयाचेनि दृष्टिपातें । पांखिरूपं जालीं आनंदभरितें हें काई वानावें श्रीकृष्णातें । जेयाचां नामींचि वेधु	१८४
मैधीं झांकोल्लेयां रविचा प्रकाशु । न धरे पद्मिणिचा विकासु तैसा गोपवेखें गुपित परेशु । पर वेध संचरताति	१८५

एकांगुष्ट = एका अंगुष्ठावरि : तपिये = तपस्या : बक = बगळे :
नासाग्रिं = नासीक आग्रभागी : दृष्टि घालीति ढोंक : यज्ञाची दिक्षा = चिन्ह :
आहे म्हणौनि यज्ञदिक्षित : एवं यज्ञसमई स्त्री-पुरुषांची ग्रंथिका बांधीति :
प्रियातें = स्त्रियातें ॥ १८१ ॥

प्रकृति=माया तथा देवता : पुरुष=जीव : दुसरें : प्रकृति=अविद्या :
पुरुष=जीव : तिसरें : प्रकृति=माया : पुरुष = ईश्वर : विवेक = विचार :
परमहंस = यज्ञे भक्त तैसे = तेणें न्यायें ॥ १८२ ॥

जेयाचेनि=वेणुचेनि : जडें=अज्ञानें : भावें वृक्ष : लता=वेली : तरु :
आणि वृक्षासि अग्रडे निगति : तल्लक्षणें रोमा = डाहाळिया : अंच = अगडें
दाटति ॥ १८३ ॥

दृष्टिपातें = दृष्टीचें आवलोकन ॥ १८४ ॥

रवि = सूर्य : पद्मिन=कमळणी : उगव न धरे = न राहे ॥ १८५ ॥

१ आ. द्विष्टि. २ तथदध *. ३ आ. तेयाचेनि. थद्, तेयाचेनि.
४ आ. द्विष्टिपातें.

हातिरुएं सिंहेंसि खेलत । मृग व्याघ्रासिं करूवाळा करित मोराचां पाखैत्रां विसंत्रत । फणिक देखां	१८६
मुखक मांजराचे पालखति । अश्रमहिखा परम प्रिती येमुनेचां पाणिएडां दिसति । निर्वैरें भूतें	१८७
धन्य तेथिचिं जलचरें । जियें अवलोकिलीं इश्वरें वरौतीं एउनि आनंदभरें । पळॉति श्रीमूर्त्तितें	१८८
श्रीकृष्णांचें रूप सांवलें । जळाभितरि प्रतिबींबलें तें उतावलपणें आळंगीलें । सकळीं मळादिकीं	१८९
ब्रह्मांदिक भुलविले विज्ञानें । देवांगणा बरवेपणें चराचरा वेधु जिएचेनि गुणें । ते शक्ति वानु नेणें	१९०
ब्रह्मचारि ग्रहस्त । वानप्रस्त एति सुस्नात नित्यें नैमित्तिकें कर्म करित । आश्रमभेदें	१९१

कुरुवाळा = कुतुहळ : फणिक = सर्प ॥ १८६ ॥

धन्य धन्य = आश्चर्यकारक ॥ १८८ ॥

तें = प्रतिबिंब : श्रीमूर्ति म्हणौनि उताविळ = आवडिची उत्कंठा
पूर्वक आळंगिलें ॥ १८९ ॥

विज्ञानें = विज्ञानशक्तिकरुनि : देवांगना = लक्ष्मी : तथा धाकुटी
इंद्राङ्गी : ते शक्ति = वेधशक्ति ॥ १९० ॥

प्रथम ब्रह्मचारी : मग स्त्रीयोगें गृहस्थ : वानप्रहस्त = मध्यें दंड
घालुनि युग्मि शयन किजे : इति = संन्यासधर्म : सुस्नात = स्नान कर्म
सुचिमंत यति = यत्नता करणें : भेदें = पाचां प्रकारीं ॥ १९१ ॥

१ आ. हातिरुएणं. २ तथघ. कुरुवाळा. ३ द. पाखवसा. घ. पाखिवसां.
४ तद्. पाळांति. थघ. पाहाति. ५ तथदघ. उतावेळं ६ दघ. यति.
तथ, येति.

एक आघमर्षणि रिगत । एक मृतिकास्नाने करित एक कर्मचि तारक मानित । नेणति ^१ परब्रह्माते	१९२
घाटिं जपीयांचिया कोडी । कूर्मासनीं वैसले त्रिदंडि न्मस्कारीं व्याकुळ एकदंडि । जवलाचि देउ ^२ देखति ना	१९३
आश्रमाचेनी अभिमाने । कर्मयागाचेनि यजनं इश्वरतत्वाचें जाणणें । तें आनौते ^३ ठेलें	१९४
नसतां प्रकाशसंपति । अंधकाराते दवडूं पांति ईश्वरकृपेविण जाणों म्हणति । परों वस्तूते	१९५
जैसा जवला असतां परमात्मा । ठाउवा न्हवे विखयरामा तैसा श्रीकृष्णु मूर्त परब्रह्म । नेदखति कर्माशक्त	१९६

अघमर्षणीं = अंगुठा उदकांत फिरवुनि बुडी दिजे : तरि आघ = पातक : मर्षण = नाश ॥ १९२ ॥

घाटीं = पाणवठा : जपिय = ध्यानस्थ : कुर्म = कासव : आसन ते हस्तपाद गोळा करुनि : त्रिदंडीं = मनसा : वाचा : काया : व्याकुळ = वेचलेपणें : एक दंडीं = काया दंडीते ॥ १९३ ॥

आश्रम ते मागां सांगितले : एवं ५ : कर्मयाग = बहिर्याग : यजनं = उजनं : तत्त्व = सार : आनौते = ऐलीकडे ॥ १९४ ॥

काजवेयाचां ठायीं प्रकाश : संपति = स्मृद्धि नाही : एवं = खद्योत ॥ १९५ ॥

परमात्मा = संलग्न आत्मोपास्तिसी भेडत्व दर्शन : आनि विषय = विषयाचां ठाड आराम : तयासि ठाउवा = दर्शन नाही : शक्त = जडले ॥ १९६ ॥

अपराध नाही अज्ञान म्हणौनि : प्रवृत्ति = कर्ममार्ग : निवृत्ति =

१ तथ. नेणेति. २ तदथ. आनौतेचि. थ. आरुतेची. आ. °कृपेविण.
४ तथ. परं. घ. परब्रह्माते.

हा अपराधु नाहीं जना । प्रवृत्तिं निवृत्तिं तोचि कारण
साउमील आईका कथाअनुसंधान । म्हणे मुनी केशिराजु १९७

२४

भोजन-रचना

ऐसी देखौनि एमुना । संतोखु जाला देवाचेया मना
मग देता जाला सुचना । गोपालांसीं १९८

आ रे वछां करैवा उदकपानें । बरवीं येमुनेचीं पुलिणें
एथ करूं एया भोजनें । खेलेमेले १९९

तेव्हलि पाणीएडेआ सुदलीं । थडिवां चरावेया टेंकिलीं
मग आसन रचिलें गोपालीं । श्रीकृष्णालागि २००

जो राउं कैवल्याचा दानी । तो बैसला तिए आसनि
मग आपुळालीया मोटा घेउनि । सकलै एते जाले २०१

गोपाल तृप्त बह्तरसें । परि देवासि प्रवृत्ति असे
हें चरित्र करावेया दोसें । भोजनरचनां २०२

द्वैवमार्गः : कारण=प्रवृत्ति अनुलक्षि करुनि : संधान=कथान्वय ॥ १९७ ॥

यमुनावर्णन वोव्या ३१ : आसो हे शब्दरचना यथौनि प्रकरण ॥ २३ ॥ * ॥

आतां भोजनरचना वोव्या २० ॥ सुचना = जाणवणी ॥ १९८ ॥

पान=प्राशन : पुलिनें=वाळुवंटे : खेळें=कुतुहळें : मेळें=संयोगें ॥ १९९ ॥

पाणियडा=पानवठा : सुदलीं=घातलीं : टेंकली=उभिं ठाकलीं ॥ २०० ॥

मोटा=जाळिया ॥ २०१ ॥

ब्रह्म = ईश्वर : तयाचें सन्निधान : तल्लक्षणें रस : प्रवृत्ति = इच्छा :

आसमंतात चरीति अचरित्र : दोषें=कारणें ॥ २०२ ॥

१ आ. प्रवृत्ति निवृत्ति. २ तथदध. करा. ३ तथदध. पाणीयडां.
४ ध. बैसवीला. ५ त. पद्मासनीं. ६ आ. त्रिप्त. ७ थद. ते

होआवेया श्रीकृष्णा नीडे । एरु रिगे एरापुढे

ऐसेनि आवघे चहुंकडे । बैसते जाले

२०३

पळांतां नेत्र आनंदति । म्हणौनि आवघे अभीमुख होंताति

तेव्हलि विश्वतोमुख हे श्रुति । देवें साच केली

२०४

तेया परमानंदौचंद्राजवली । गोपालतारागणाचिया उळि

किं देवशिरोमणीचिया प्रभावली । रत्नपंक्ति

२०५

सुनिलें गगनिं मेघमंडळ । तैसे दिसताति गोपाल

किं ब्रह्मविद्येतें उलगत सकळ । वेधविद्या

२०६

किं परमात्मेआंजवलि तत्वे । कि आदिभैरवांभवंतिं भूतें

तैसें आदिनाथातें उलगतें । देवताचक्र

२०७

निडें=निहटीं : सन्मुख ॥ २०३ ॥

पाळांतां = देव पाहातां : अभीमुख = सन्मुख : विश्वतोमुख हे
वेदिची श्रुति : एवं सकळांसी सन्मुखता दिधली ॥ २०४ ॥

परमानंद लक्षणें चंद्र : गोपाळ लक्षणें तारागणें : वोळी = आवळि :
श्रेणिआ : देवलक्षणें शिरोमणी = नाइकमणी : प्रभा = दिति : वोळी =
आवळी : त्याचि रत्न पंक्तीचीया : तिय स्थानीं गोपाळ : यथ साहित्य
मुक्ताफळांचीए गांठिचे ॥ २०५ ॥

देव लक्षणें सुनिल गगन : आणि गोपाळ लक्षणें मेघ मंडळ : वेध =
स्तीति : एवं विचित्र : आणि सकळ विद्या ॥ २०६ ॥

परमात्मा = अव्यक्त ईश्वर : तत्वे=अव्यक्ता देवता : आदिभैरव =
माया : भूतें = तमस्तीत : दुसरें : आदिभैरव =माया : भूतें=सकळ देवता :

१ तद्य. पळांतां. दद्य. पळांतां. २ आतद्य. परमानंद°.

किं परमपुरुखाचिए गला । ब्रह्मगोलकाचिया माला तैसे श्रीकृष्णाजवले गोपाल । मीरवताति	२०८
जालिया मोटा सोडीति । आपुलाळीं अनें आणिति रुचिकरें साकें वानिति । श्रीकृष्णांपुढें	२०९
एकें वेळें विचित्रें अन्नें । चाखिलीं जगजिवनें गोपालां प्रसाददानें । होआवेया	२१०
मग देवांचां पांतीकरीं । अन्नें घातलिं कमलदलांवरि एकिं सुरतरुंचिया मंजरी । आंथुरिलिया	२११
एकिं घातलीं कदलिवनें । एकिं पोमिणिचिं पानें एक वृक्षत्वचाचिं भाजनें । करिताति	२१२

तिसरें : आदि भैरव = आष्ट भैरव : भुतें = तयाचा स्वरूपीं भुतांची स्मृद्धि
असे म्हणौनि : दुसरें : परमात्मा = माया : तत्वे = अनंतें ब्रह्मांडें : आदि
भैरव = विश्व : भुतें खालौतिया देवता : तैसे = तेणें न्यायें : आदिनाथ तो
श्रीकृष्ण : देवताचक्र = समुह : तैसे गोपाल दिसती ॥ २०७ ॥

परम पुरुष = अव्यक्त माया : माळा = प्रभावळी : ॥ २०८ ॥

जालिया मोटा = जालया अंतुल सिदोरिया : रुचिकरें = गोडें म्हणौनि
वानिती ॥ २०९ ॥

जगाचा जीवन तो ईश्वर : प्रकर्षेन ददातीति प्रसाद : ॥ २१० ॥

मंजिरी = कोवळे अग्रडे ॥ २११ ॥

पोमिणी तें तेलंगणांत वृक्ष असे : त्वचा = साल ॥ २१२ ॥

मग देवाचा रा३० मुरारी । दधिभातु घेऊनि श्रीकरिं आवलेबेलें आंगुळियांमाझारि । मीरवताति	२१३
किं तिये ब्रह्मादिकें पदें । हातीं घेतलीं परमानंदें उदारपणांचेनि विनोदें । गोपालां देयावेया	२१४
कीं तो रा३० कैवलयाचा दानि । म्हणौनि ब्रह्मविद्या हातीं घेउनि पलांतसे देयावेया लांगौनि । शरणागतांतें	२१५
उभा ठाकला गोपीनाथु । बरवेयाचा रा३० श्रीमंतु रली रापदली करितु । गोपाळींसि	२१६
आडनामि वर्मी बोलावित । गोपाल हांसां ^३ आड पडत तेविचि अमृतादृष्टि ^४ निववीत । सवंगडेयांतें	२१७

राव = राजा ॥ २१३ ॥

किं तें = मागिलीं वोविचीं : ब्रह्मादिक = माया चैतन्य पर्यंत : पदें =
फळें : विनोदें = कुतुहळें ॥ २१४ ॥

दानी = दाता : पाळांत = पाहांत असे : शरण आगत ते शरणां-
गत ॥ २१५ ॥

बरवे जे देव : राव = त्यांचा राजा : श्रीमंत = श्री वर्तते ज्याचा
ठाई : रली = शब्दरूप बोलणें : रापदली = शरीर अनुकार : इंद्रियाचे हात
हालवणें ॥ २१६ ॥

आड = आर्द्ध नामें बोलावणें : वर्मी = यक्ष फेंगड्या : अंधळ्या :
हांसा अड पडत = हांसें अवरेना म्हणौनि पडताति ॥ २१७ ॥ यमुनां तिरीं
देव गोपाळां सुचनां देउनि भोजनरचना मांडिली निरूपण वोव्या २० :
ऐसी देखौनि यमुना : यथौनि प्रकरण ॥ २४ ॥ * ॥

१ द. पाळांतुसे. थ. पाहातु असे. २ थद. गोपाळांसीं. ३ थ. हांस.
४ आ. द्रिष्टि.

२५

श्रीमूर्ति-वर्णन

इंद्रनिलाचि दिति । निलोत्पलाचि कांति	
एकवटलि तैसीं सांवलि श्रीमूर्ति । मीरवीत असे	२१८
सकुमारें चरणकमळें । आनंदमकरंदबहलें	
जेथ मुनीजन आलीउलें । लबुद्धे जालीं	२१९
ध्वजवज्रपद्मांकीतें । लावण्यलक्ष्मि रंगली जेथें	
जियं पुरविताति मनोरथातें । सेवकजनासि	२२०
जेयाचिआ नखचंद्रदिति । भगतसोमकांत द्रवति	
योगिजनकुमुदे विकाराशति । निवारे तापत्रय	२२१
जैसें परिसें लोहें कनक । तैसें चरणरजें जालें उदक	
पर फेडि जगाचें माहापातक । संगमात्रें	२२२

आतां मूर्ति-वर्णन वोव्या अठविस ॥ इंद्रनिल तें रत्न : दिति = प्रभा : कांति = दिति : मीरवत = शोभायेमान दिसत असे ॥ २१८ ॥

सकुमारें = सोपस्करें : अनंद लक्षणें मकरंद = उदकासहीत आमोद : बहल = प्रचुर : मुनीजन लक्षणें आलीउल = भ्रमर : लुब्ध = वेधले ॥ २१९ ॥

ध्वज = धजा : वज्र जैसें इंद्राचें : पद्म = कमळ : अंकित = चिन्हीत : लावण्य लक्षणें लक्ष्मी : रंगली = रातली ॥ २२० ॥

नख लक्षणें चंद्र : दिति = प्रभा : भक्त लक्षणें सोमकांत : योगिजन लक्षणें कुमुदे : त्रय = तिन्हीं ताप ॥ २२१ ॥

चरणरजें करुनि उदक पवित्र जालें : दुसरें : चरणरज लक्षणें उदक : संग = स्पर्श ॥ २२२ ॥

१ तथ. ० जनें. २ आ. लबुधें. ३ तदध. लोहो.

ऐसां सुवृत ॐहरत जंघायुग । घणीं पिटिले तैसे जानुविभाग	
जेथ जन्मभूमी अनंगे । ते न वर्णे कटिस्थान	२२३
तेजाचां गुणि विणीला । पन्हरेयाचेनी रंगे रंगला	
तो पितांवरुं असे वेडिला । मालगंठि	२२४
वरि मेखला रत्नखचितिं । जेथ क्षुद्रघंटिका रणंझणिति	
जैसीया नेति म्हणति श्रूति । तेया परब्रह्माते	२२५
नादब्रह्मांचा घडला । किं सांभवु वेधुं मूर्त्तिसी आला	
तो वेणु असे खोविला । परवंटामाजिं	२२६
ब्रह्मगोलका अपारा । भितरी एतेजाते द्वार	
तैसा नाभिकमलीं भवरा । मिरवते असे	२२७

सु = सुष्ट : वृत = वर्तुळ : वोहरते = उत्तरते : एवं पोटरिया :
जंघा = मांडिया : युग = दोनि : जानु = गुडघयाची : विभाग = प्रांत : स्थान =
कटि प्रदेश ॥ २२३ ॥

तेज ते सृष्टिव्यवस्तेचे : गुण = तंतु : रंगला = रांवविला : गंठी =
गांठ : एवं मालाची कास ॥ २२४ ॥

मेखला = कडिदोरा : रचित = जडीत : क्षुद्र = म्हस्व ॥ २२५ ॥

नादब्रह्मांचा = शब्दब्रह्माचा नाद : एवं आकाश भुताचा गुण :
तयाचा घडिला : सांभव = विश्वचैतन्याची विद्या : मूर्त्त होउनि आला
॥ २२६ ॥

अपारा ब्रह्मगोलका : द्वार = रंध्र ॥ २२७ ॥

१ आ. ॐहरते. तदघ. वोहरते. २ आतदघ. अनंगा. ३ थ. रणुझणिति.
४ थद. वेदु. ५ थद. मिरवतुसे.

मुक्तिक्षेत्रिं आनंदवल्लि । तैसी दिसे रोमावलि	
किं मुनीजनभ्रमरांचिया उळी । एति नाभिमंडलासि	२२८
त्रिभुवन सामावलें भितरी । तो उल्हासु दिसे उदरीं	
त्रिवळि मिरवे जेयावरी । जैसी मर्यादा केली	२२९
जेया वक्षस्तलातें उळगतां । लावण्यश्रीए जाली सायूज्यता	
तेथ कौस्तभु असे मीरवत । पदक एकावळी	२३०
जें वीरश्रीया वल्लभें वरिलें । अभयदांनि म्हणौनि वाखाणले	
ते भुजादंड मिरवले । श्रीमंत सरल	२३१
जेयाचेनि गजरें अभंग । त्रासु पावति दैत्यांचे संगें	
तें काखे घातलें सींग । मुरारीमुलें	२३२

मुक्ति = मोक्ष : तल्लक्षण क्षेत्र = शेत : आनंद लक्षणें वल्ली = वेली : मुनिजन लक्षणें भ्रमर : वोळि = आवळी : नाभिं लक्षणें कमळ ॥ २२८ ॥

त्रिभुवन = स्वर्ग : मृत्यु : पाताळ : एवं तिही लोकांचे गुणदोष सामावले : उल्हास = उचंबळ : तथा उचल : मिरवे = शोभे : मर्यादा = सिमा : एवं अवर : पर : उभय : सृष्टि रचना : संहार : अवतार : ज्ञान : भक्ति : वैराग्य : जड : अजड : चिजड : भावें त्र्यंश ॥ २२९ ॥

लावण्य तो गुण : तल्लक्षणें श्री = लक्ष्मी : सायुज्यता = सारखेपण : एकावळी ते मोंतियाची ॥ २३० ॥

विरत्व लक्षणें श्री = लक्ष्मी = वल्लभें = आवडी करुनि : तथा प्रियत्वं : वरिलें = वर केले : अभय = भियों नका : ऐसे दान दाते : श्रीमंत = लक्ष्मीअळ-कृत ॥ २३१ ॥

गजरें = गर्जे : अभंग = अदट : एवं भंगले न वचेति : त्रास = कांटाळा घेति : संघ = समुह : माल विद्ये करुनि अथिला तो मल्ल ॥ २३२ ॥

१ तथदध. °कमळासी. २ आ. वलभें द. वालभें ३ थ संघ. ४ आतद. °मल्लें. थध. °मल्लें.

सुनिले गगनि विस्फुरत । जैसी कां विद्युलता तैसा फुटा असे मिरवत । खांधावरि	२३३
तीरेखि आलंकितु । कंटू मिरवे सुवृतु जो प्रमदा असे आलिंगितु । वैजयंतिया	२३४
कवण श्रीमुखाचें बरवेपण । कैसें सदोदित सुप्रसन्न तेयाचें इंदु लाहाता पाईकेपण । तरि कलंकिया न्हवता	२३५
जेथिचें लावण्य पांतां । जगाचेया डोलेया तडे पडत आनंदामृतपान होंत । संसारतपतां	२३६
एकैकि अवेवीचां बरवेपणि । मदनाचि किजे उभ्यालणि तेया श्रीमुखाचि सारीखवांटणि । चंद्रासि कैचि	२३७
जेथिचे अमृतें घोळले बोल । फेडिं माहामोहाचें पटल तें न वर्णें मुखकमल । आदिपुरुखाचें	२३८

सुतरां=अतिसयेसीं निळें : विशेषेसीं स्फुरित : एवं प्रकाश-स्फारत :
विद्युलता = विज ॥ २३३ ॥

अलंकृत = शोभायमान : भावें आंगिकृत : वृत = सुतरां आतिसयेसीं
वर्तुळ : प्रमदा = स्त्री : ते वैजयंती : अलंकीत = लपेट ॥ २३४ ॥

कवण = आश्चर्यकारक : सदा = सर्वकाळ : उदीत = उताविळ : एवं
दानविषदं : सु = सुष्ट : प्रसन्न = प्रशस्त : पाइक = सेवकपण ॥ २३५ ॥

तडे = ताटस्थेपण : विकारसेकरुनि : आनंद लक्षणें आमृत : पान =
प्राशन : संसारें तापले तया ॥ २३६ ॥

वांटनी = सारखेपण ॥ २३७ ॥

महापातक लक्षणें : पडळ = नेत्राचें ॥ २३८ ॥

१ त. गगनागना. २ तथदध. पाइकपण. ३ त. एकैकी. ४ आ. फेडिति.
५ तथदध. वर्णवे.

हास्ये करितां गोपाला । दंतपंक्तिचि फांकतसे किल ते सानुराग सुनीर्मल । जैसी ब्रह्मविदां	२३९
सरल सुप्रसन्न नयेन । देखताति त्रिभुवन ते सांधों जाताति श्रवण । जैसे कानमात नें	२४०
जेयाचेनि लिलानुकारें । श्रुष्टि ^१ उपजे संहारे तिएं मिरवताति धनुखाकारें । भृमंडलें	२४१
कमलकर्णिका श्रवणि । माजि गुंजाचि खेवणि रत्नें होंताति ठेंगणि । ते बरव देखौनिआं	२४२
अर्धचंद्र टिला भालस्थलीं । सुनिलें कुरुलें तेचि भ्रमरावळि लब्धुध जालिं परिमंळीं । मुखकमलाचां	२४३
मोरविसांचिए निहटीं । मीरेवे सुढालां मोतियांचि वेंठि बीरिली रुलंतिए विरगंठि । जाति केतकिदलें	२४४

कीळ = कीर्ण : ते सानुराग = सुरंग : एवं अरक्त : आणि सतेज
आणि सुतरां निर्मळ ॥ २३९ ॥

सरळ = वक्र नव्हे : सु = सुष्ट : प्रसन्न = प्रशस्त : नयन = नेत्र :
कानमात = कानगोष्ठी ॥ २४० ॥

लीळा = प्रवृत्ति : अनुकार = अल्प : भृमंडलें = भवया ॥ २४१ ॥

कमळकर्णिका = कमळाची कळिका : माजि = कमळांमध्ये गुंजा
खेवणिलीया : ठेंगणीं = क्षुल्लकें ॥ २४२ ॥

सुनीळे = सुष्ट नीळ : कुरुलें ते केश : तल्लक्षण भ्रमर : उळी =
आवळी : श्रेणिका : मुख लक्षणें कमळ : लब्धुध जाली = वेधली : ॥ २४३ ॥

मोरविळ = पिळाची वेठी : निहटीं = समीप : मोतियाची वेंठी :

गुणलावण्यांचें नीधान । जो कमनियूं त्रिभुवनं
तो न वर्णे एकि रसना । प्राकृता मती

२४५

२६

गोपालकाला पाहून देवांचा आत्मधिकार

ऐसा सौंदर्यं श्रीचक्रधरु । आरोगणा करितसे सपरिवारु
ब्रह्मादिक न लहाति अवस्वरु । गगनि पांत ठेले

२४६

पांत्तिकरां होतसे जेवण । ते अमृतासि नाहिं गोडपण
तेव्हळि अन्नब्रह्म हे वचन । देवें साच केलें

२४७

देव अमृतपान करिती । परि तेथौनियां पडति
जन्ममरणें निवारति । एकें श्रीकृष्णप्रसादें

२४८

विरलीं = गुंफिलीं : भावें शिरोविरीं खोविलीं : रूळति = लोंबताति :
विरगुंठी = विरत्वाची गांठि = एवं बुचडीसि खोविली : जाति = जाइ :
केतकी = केवडा : दळें = पानें ॥ २४४ ॥

लावण्यादि अनंत गुण : निधान = प्रसवकारक : कमनिये = सुंदर :
एवं त्रिभुवनामध्ये : प्राकृत = प्रकर्षेसीं अकर्ती : मति = अंतःकरण ॥ २४५ ॥ एवं
मूर्तीवर्णन निरूपण २८ : इंद्रनिळाची दिप्ति : यथौनि प्रकरण ॥ २५ ॥ * ॥

न लाहाति = प्राप्ति नव्हे : ठेले = राहिले ॥ २४६ ॥

वचन = वेद श्रुति : अन्नं ब्रह्म हे ॥ २४७ ॥

पडती = पतन होए : प्रकर्षेण ददाती ते प्रसाद ॥ २४८ ॥

१ आ. त्रिभूवना. २ तथदध. वर्णवे. ३ तथद. सुंदरु. ४ द. होति असे
आरोगण. ५ थ. तेथौनिहीं.

तेयाचें देखौनि सदैवंपण । आपणपें धीकरिति सुरगण

म्हणति सांडू या मुगुटाचें भुषण । रिगों गोपालांमाजि २४९

एयाचेया चरणेंसिं होए सनिधी । तरि तरिजैल भवजलधि

तिर्येचें पावताति सिद्धि । तें आंम्हां देवपणें नाहीं आळख २५०

एणें कैवल्येनाथेंविण । पारुखेना आयागमन

तरि रिगों यां सरण । सर्वभावीं

पण आंम्हां देवपणें नाहीं आळींकार । हा उलगावेय्य देओ श्रीचक्रधर

एज्हविं एयाचेनि दास्यें संसारु । निभ्रांत तरतो २५२

उसिटें लाहावेयाचे सायास । तेथ सेवेची कवणि आस

एथ रिगों न ये आपैसा । एयाचिया कृपाविण २५३

धी:करिती = आपणयातें क्षुल्लकत्वे मानीति : एवं आमचें जन्म
 जळो जळो : भुषण = किरटी ॥ २४९ ॥

भव लक्षणें जलधी=समुद्र : सिद्धी=सामर्थ्ये ॥ २५० ॥

पारुखे ना : चुके ना : आयागामन=यातायात ॥ २५१ ॥

निभ्रांत=भ्रांत नाहीं : एवं निर्घारेंसीं ॥ २५२ ॥

उसिटें लाहावेयाचे = प्राप्ती : आयासेंसीं सह वर्तमान ते सायास :
 एवं प्रयेत्न : कवणि = कोठें लागे ॥ २५३ ॥ ब्रह्मादिक आरोगणेचा
 अवसरू पाहाताति आणि तथा अज्ञाची गोडी आणि देव आपणपें
 धि:करिती : निरूपण ८ : ऐसा सुंदर श्रीचक्रधर : यथौनि प्रकरण ॥ २६ ॥*॥

२७ ते २९

ब्रह्मदेवाकडून वछाहरण

आघासुराचा मोक्षुं देखौनु । विस्मो पातला चतुराननुं वरि देवाचें बोल आइकौनु । काई म्हणता जाला	२५४
अवतरलासे कैवल्यदानि । हा ध्वनि पडिला माझां कांनी ते पांओं आलों लोचनी । तवं नवल बल देखिलें	२५५
कें गोपालवेखें खेलणें । कें आघासुरां मोक्षु देणें हें आंम्हां देवांतें भुलवणें । पुरुखु सामानु नोहे	२५६
आतां गोपवांसरुएं चोरुं । मग जाणिजैल हा निर्धारु हा मागिलासारिखा अवतारु । किं कांहिं नव्हाळी असे	२५७
ऐसें निर्धारिलें चित्तीं । एणें सत्येलोकिचेनि पती जव कैवल्येनाथा जालि प्रवृत्ति । आरोगणविनोदिं	२५८
गोपाल प्रसादभोजने आंनंदले । मि माझें विसरले तवं देओंचि पांवेया निगाले । वांसरुआंतें	२५९

विस्मयो=अश्चर्ये : आनन=मुखें च्यारि एवं ब्रह्मा : देवाचे=सुरगणांचे
बोल एवं स्तवनांचे ॥ २५४ ॥ नवल=आश्चर्ये : बहळ=प्रचुर ॥ २५५ ॥
कें=कोणिकडे : गोपाल वेष आणि आघासुरा मारणें हें कोणीकडे ॥ २५६ ॥
मागिला सारिखा=विष्णुचे अवतार : नव्हाळी=आपूर्वता ॥ २५७ ॥
निर्धारिलें=निष्ठा केली : विनोदीं=हर्ष ॥ २५८ ॥

१ द. वधु. २ थ. पावला. ३ थद. पाहों. ४ आतथदध. आलां.
५ आतथदध. रासि. ६ आतथदध. नव्हाळी. ७ तथदध. पाहा

- चरतचरतें दूरी गेलिं । तेथौनि ब्रह्मेनि नेलिं
 सर्वज्ञनाथें नटनां केली । भवतिं पांओं ठेला २६०
- तवं एरीकडे चतुराननें । गोपाल नेले करितां भोजनें
 जवं श्रीकृष्णु आले माघौते यमुने । तवं तेहिं नेदखे २६१
- जेया इश्वराचिया लिलाप्रवृत्तिं । ब्रह्मेयांचिया कोडि उर्पेजंति
 तेया वांसरुवें आंणितां माघौतिं । सायास कवण २६२
- पर चतुराननु भुलवावा । पवाडा थोरु करावा
 गोपीगोधना संबंधु देयावा । निजस्वरुपाचा २६३
- ऐया काजा देऊ नेणता जाला । तवं ब्रह्मां निजभुवना गेला
 गोपवांसरुआं सुरवाडू केला । राउलिचिं म्हणौनि २६४

नटना=नेणिवेचा नट ॥ २६० ॥ २६१ ॥ आघासुराचा मोक्ष देखौनि
 आणि देवाचे बोल आइकौनि ब्रह्मया भ्रांति पडली : मग निर्धार होआवेया
 गोपाळ वासरुवें चोरिलीं : निरुपण ८ : आघासुराचा मोक्ष देखौनि : यथौनि
 प्रकरण ॥ २७ ॥ * ॥

कोडी = अनंत कोडी ॥ २६२ ॥

पवाडा = त्रिदावळी ॥ २६३ ॥ ब्रह्मा भुलउनि पवाडा थोर करावा :
 गाइगोधना संबंध द्यावा : या कारणें देव नेणता जाला : निरुपण २ : ज्या
 ईश्वराचिया प्रवृत्ती : यथौनि प्रकरण ॥ २८ ॥ * ॥

१ तथदध. चरतें चरतें. २ थ. पाहों. ३ भा. प्रवृत्ति. ४ द. निफजती.
 ५ तथदध. कवणा.

किं तें मज गमलें आंन । करितां श्रीकृष्णांचें सनिधान	
किं तेयां कांहिं जालें विधिने । म्हणौनि ब्रह्मपदा नेलिं	२६५
नां तरि जालेयां ईश्वराचे पण । पशुसि तिहीं लेकिं विचरण	
हें दाखवीलें समर्थपण । नारंदादिकां	२६६
किं वस्तूचि ज्वलिक जालि । म्हणौनि सिद्धावस्था पातली	
नां तियें रिद्धि भोगावेया नेलीं । सत्यलोकासि	२६७
किं श्रीकृष्णांचें उंसिटें सेविति । ते ब्रह्मांदिकां वंघ होंति	
साहाणुके सत्यलोकु भोगिति । सेखिं कैवल्यपद	२६८

३०

गोप-वत्सांच्या वेषांनी श्रीकृष्णाचे नाट्य

असो हा बोलांचा विस्तार । काइ करिता जाला नंदाचा कुमर	
जो आदिपुरुखाचा अवतार । आर्त्त राखावेया	२६९

गमलें = भासलें : विघ्न जैसैं अपरोक्षज्ञानियासी जालें ॥ २६५ ॥

ईश्वराचें पण = अतिभावे पढियंतेपण ॥ २६६ ॥

वस्तु = ईश्वर : सिद्धावस्ता = आष्ट माहा सिद्धी : ना = हे उक्षा नव्हे : सिद्धी = नवही नीध ॥ २६७ ॥

साहाणुक = अती साहाणुक : शेखीं सेवटीं ॥ २६८ ॥ ब्रह्मेनि गोप-वांसरुवें सत्यलोकासि नेउनि सुरवाड केला : निरूपण ५ : या काजा देव नेणता जाला : यथौनि प्रकरण ॥ २९ ॥ * ॥

असो = पुरे करू : सकळांसि आदि तो आदिपुरुष ॥ २६९ ॥

१ तथदध. विघ्न. २ थ उचीष्ट. ३ तथदध. रक्षावेया.

गोकुळा जाति जालि वेल । तवं आपणचि जाले वछें गोपाल एज्हवीं गांइं स्त्रीयांचें मन व्याकुळ । निऱ्हां होंतें ^१	२७०
जेथ अवतरला असे परमात्मा । तेथ दुख नाहीं भूतग्रामां तेयाचिए दृष्टिपुढें संसारधर्मा । रिगांवां नाहिं	२७१
तेयातें आइकौनि जे भविति । ते मायामोहिं सांडिजति आनंदसागरु श्रीकृष्णु सेविति । ते होति जिवनमुक्त	२७२
आधिचिं देउ ^२ सर्वगतु । वरि तैसा जाला मनोरथु तेतुलीं रूपें धरुनि असे खेलतु । हें काइ नवल तेया	२७३
जेयाचि जैसी प्रकृति । जैसा वर्णू तैसी आकृति तें तें जाला कैवल्यपति । एकें वेलें	२७४

व्याकुळ = व्याप्त : निऱ्हां = अत्यंत ॥ २७० ॥ गोकुळा निगते
वेळीं देव आपणचि वत्सगोपाल जाला आणि वर्ण : आकृति : पावे : डांगा :
सकळ उपकर्णे जाला : निरूपण २ : असो हा बोलाचा विस्तारु : यथौनि
प्रकरण ॥ ३० ॥ * ॥

संसार=अविद्या : धर्म=अधचिकरण ॥ २७१ ॥

भाविती=ध्याती : महा=थोर : मोह=अज्ञान : तथा अविद्या : जीवंत
होत सांता : मुक्त=मरणरहीत ॥ २७२ ॥

गत=सर्वन्यापक : तैसा=संबंध देयावेयाचा हेत ॥ २७३ ॥

प्रकृति=राजस : तामस : वर्ण ते पांच : आकृति=ह्रस्व : दीर्घ :
वामन : खूजे : जाला=नटला ॥ २७४ ॥

१ तथ. 'स्त्रीयांचीं मनं व्याकुळ : निऱ्हां होती. २ आ., द्रिष्टि.' ३ थ. त्यांचें.

एकु केवि जाला अनेकु । ऐसैं बोलैल नेंगता लोकु तरि सहश्रीं घटीं ससांकु । प्रतिबींबलँ असे	२७५
जैसा मणिगणी तंतु । मेघावळि गगनांआंतु तैसा भूतीं विश्वनाथु । भूतें तेयामाजि	२७६
हा कवण कैरि निर्धारु । जो वेदां बोलतां अपारु श्रीकृष्णु कृपा करि आदिगुरु । तरि भ्रांति फिटे	२७७
जेयाचिए घरिचि कामारी । ब्रह्मांडें निजरूपीं आकारी तो वासरुआंचि रूपें धरी । हें काइ विशेषावें	२७८
पर हे ईश्वराचि लिलाप्रवृत्ति । म्हणौनि निःहांसे वानिजति जें आईकौनि जिव मुंचति । संसारदुःखा	२७९

शशांक=चंद्र : तयाचें प्रतिबिंब दिसत असे : एवं भावरूप
विज्ञान ॥ २७५ ॥

भूतें लक्षणें मणी : ईश्वर लक्षणें तंतु : भूतें लक्षणें मेघावळी :
ईश्वर लक्षणें गगन : भूतेंचि तयामध्यें ॥ २७६ ॥

निर्धार=निष्ठा : आदि=सकळासी : भ्रांति=अज्ञान ॥ २७७ ॥

कामकरी=कामारी : जैसी परिचारिका : निज=जड : अजड :
चिजडत्वे ॥ २७८ ॥

लीळा=अवलीळा : निःहां=अत्यंत : संसार=अविद्या ॥ २७९ ॥

१ आतथध. प्रतिबींबत. द. प्रतिबिंबतु. २ तथ. जाणे. ३ आतथ.
निःहां असे. ४ थध. मुंचति.

दुधवडि चिकरडीं काबरिं । रोदेचि सोनेखैरीं	
निऱ्हां तेजाथिलीं भिंगारिं । जुआं सांघडीं	२८०
एके मोहरीं मोरीं पारडिं । एके वाघीं चितलिं पुडीं ^३	
आंगिके देससायासांगडिं । कोसीं एक वर्णे	२८१
क्षीरसागराचें जाउपें तैसीं धवलीं । एके सुंघे तांबिं नेपालि	
ईद्रनिल प्रभेचि नीलीं । कोसीं कनक वर्णे	२८२
धेनुसी होंतां गर्भधानें । श्रीकृष्णातें चिंतिताति मनें	
तें बहू दिसतसे कालें वानें । वांसरुआंसि	२८३

दुधवड ते बंदर : रोद तोही देशचि : निऱ्हां अत्यंतिक तेजोमय :
 आणि वोसंडे : जुवां सांगडीं = सारिखीं : करडी = काळे नाहाण ठिबके :
 तेजाथिलीं = तेजोमए : भींकारी = पांढरे लाहान ठीबके आणि तांबडे ठीबके :
 मोरी = तोंडावरी पांढरी : वाघी = वाघासारखी आंगे : चीतळी = चित्यासारखीं
 आंगें : पुडी = तोंड पांढरें आणि पीतवर्ण : कोसी = काळे पांढरे केस : एक
 एकवर्ण ॥ २८० ॥

देशसाया सांगडी = देशासारखी : तथा माळवी : सोरठी ॥ २८१ ॥

जैसैं क्षीरसागराचें जाउपें = वत्सैं : निपाळी = नितळ : कनक =
 पीतवर्ण ॥ २८२ ॥

गर्भधान = गर्भाचें धरणें ॥ २८३ ॥

१ थ. जुझ्या सारीखीं. २ थ. पांढरी. ३ आ. पुंजीं. ४ थ. सांगडी.
 ५ थ. सुतांबीं. ६ आतथद्. गर्भधानें.

गोपवनितांचें कवण जाणे । जीयां उमटैल तेंचि वाणें	
किटकि भृंगी होए जेणें । तें काई तेया नाहिं	२८४
एक काले गोरे सांवले । एक काने तारसे वेंभले	
एक मीलिखे भुरुरे पिंगले । घोडेमुख	२८५
एक बहिरे मुके बोबडे । दांतिरे राखोंडे फेगडे	
एक वेडे बागडे दिघडे । जामनु खुजे	२८६
एक निःहां सगुण साकार । एक श्रीमंत सौंदर	
जैसे देवतांचे अवतार । तैसे दिसताति	२८७

कोण जाणे = कवणासि कळे : जियां = स्त्रियांसि : उमटैल = हृदई चिंतील : आभासैल : तेंचि वाणें = तोचि वर्ण वाळकासि : जेणें गुणें = अंतःकरणीं चिंतणें : काई नाही = धेनुचा ठाई असे : कीटकीहुनि पशु उत्तम म्हणौनि ॥ २८४ ॥

काणे = एक डोळा लावताति : तारसे = तीरकस पाहाणें : वेंभळे = तीक्ष्ण दृष्टि नाही : मीसलसे = डोळे मीळमीळ करीति : भुरुरे = नेत्राची बाउली उफराटी : पिंगळ्यासारिखे डोळे : घोडमुखे = घोड्यासारीखीं तोंडें ॥ २८५ ॥

बोबडे = शब्दीं वसति लागे : दातरे = घोरीया तथा वक्र हाताचे : राखोंडे = होटतुटे : फेंगडे = चालतां फरकंड पडि : बागडे = नाचों जाणत ऐसे : तथा कुबड : दीघ = दीर्घ : उंच : जामुन = वामन : खुजे = टेंगणे ॥ २८६ ॥

निःहां = आन्यंतिक : गुणें सह वर्तमान ते सगुण : आकारें सह वर्तमान ते साकार : श्रीमंत = लक्ष्मीआळंकृत ॥ २८७ ॥

१ द. उमटलें. २ आ. नाणें. ३ आतथदध. भुरुरे. ४ आतध. जामुन. ५ तथदध. सुंदर.

जेयाचा जैसा श्रींघारु । जैसीं वखें तैसा अलंकारु तें तें जाला सर्वेस्वरु । आदिनाथु	२८८
पावे तारिपीं मौहरि । सींगें डांगा पेंडारी ^१ राजंसां तांमसां भावांचि परी । तेहिं नटला तो	२८९
ऐसें आवगौनि मुरारी । एतसे गोकुलामाझारि तंव संभ्रमु जाला नरनारि । तो वांनु नेणिजे	२९०
जेयाचेनि तुखारें एकें जिजे । तेया अमृताचा सागरु पाविजे परमाणु दुर्लभु मानिजे । तेयाचा मेरु जोडे	२९१
तैसें गोकुलजनासी जालें । जें न पविजे कव्हणें बोलें तें घर पुसत आलें । परब्रह्म	२९२
आधि वांनिजे यशोदानंदु । जेया घरीं खेले एकु गोंविंदु आतां घोघरीं परमानंदु । गौलियांचां	२९३
सांडूनि सकलै सांगातें । योगिए चिंतिती जयातें पुत्रभावे आळिगितां तेयातें । तें सुख कैसें होईल	२९४

तारपी = नागसर : पेंड = दैत्यांचा समुह : आरी = वैरी : नटला = वेष धरिला ॥ २८९ ॥

आवगौनि = वेठौनि : संभ्रम = भ्रांतत्वे हर्षे ॥ २९० ॥

बोलें = कव्हणें साधनें : एवं इतर साधनांची व्यावृत्ति ॥ २९२ ॥

वानिजे = वर्णिजे ॥ २९३ ॥

१ आ. पेंडारि. २ तथद्, एतु असे. ३ आ. कव्हणें. ४ आतथद्घ. संगतें.

जरि मुखें मागिजति शेखातें । तऱ्हीं वांनुं नेणिजे तेयाचेया दैवांतें जेआ घरिं लेंकरुंएं सालंकृतें । परब्रह्मांचीं	२९३
कवण ठाउंवेऱ्हि सदैवंपण । जें वस्तू निराकार निर्गूण तें आली करुनि मागे जेवण । गौळणितें	२९६
जो आगाधु चातुष्टविता । न बोले वेदां बोलवितां तो गाइ हंवारव करितां । पाठीं धांवे	२९७
योगियां नावरेवे कोण्हि परि । टिवें नेदि येजितां स्वहाकारिं तो जेवितसे घरोघरीं । गौळियांचां	२९८
जो त्रुप्तू ब्रह्मरसें । आत्मांरामू होउनि असे तो देखों ^७ ढेंकरु देत असे । ताकें दुधें	२९९

संग तो जडचेतन पदार्थांचा : आळिंभीता = क्षेम देता ॥ २९४ ॥
आळंकृतें सह वर्तमानें ते साळांकृतें : एवं अवयवयुक्तत्वे ॥ २९५ ॥
वेऱ्हीं = पर्यंत : दैवें सह वर्तमान तें सदैवपण : आळि = अन्याये
करुनि : भावें आग्रह ॥ २९६ ॥

आगाध = वेद : चातु = च्यारि प्रमाणें करुनि : स्तवितां = स्तवन
करितां : भोवे : चाट = आचाट : वेदवक्ते : रव = हंवारव ॥ २९७ ॥

योगि ते दैवीक : भावें कार्मिक : नावरे = आवरे ना : कोण्ही =
कव्हणें साधनें : ठीव = ठाव : यजितां = पुजितां : स्वहाकारी = ब्रह्माय
स्वहा यणें उपलक्षणें : उच्चारुनि होमणें ॥ २९८ ॥

ब्रह्म तो स्वरूपस्तीत रस ॥ २९९ ॥

१ थ. वाखाणुं. २ थ. निर्विकार. ३ दध. स्तवितां. थ. आगाधु स्तवितां.
४ आतथदध. नावरे. ५ आतध. ठीव. थद. ठी. ६ आ. श्रीनु.
७ आतदध. देखा.

देहईद्रियांतें दंडूनि । जेयांपाठिं धावति मुनी तो गौळियां सयनासनीभोजनि । सुल्लभु जाला	३००
यजितां अनेगि अध्वरीं । न रिगसि दिक्षितांचां घरीं कां लोलसि गौळियांचां दारीं । श्रीकृष्णा तें तुं जाणसि	३०१
परि भगति एक सुल्लभ मुरारी । हें जाणविलें इयापरि जो उल्लगिजे सुरवरिं । तो गोवलु गौळियांसि	३०२
जरि म्हणों विज्ञान रचिलें । तरि सकलांसि प्रेम वाढिनलें तें न घडे आनें बोलें । तुझेनि रूपेंविण	३०३
घरिचिं सांडूनि तानी । गाइ बाइलां पढियेताति जानि ते प्रिति सहश्रीं वदनी । शेखु वानु नेणें	३०४
श्रीकृष्णरूपें डिंभें देखतां । ओरसें पान्हाउ न धरे माता तेणें दुधें भरलीया सरिता । गोकुलामाजी	३०५

सुखेनि लभते इति सुल्लभ ॥ तथा सुष्ट लाभरूप जाला ॥ ३०० ॥

यजिता=पुजितां : अनेकें=विचित्रा परी : अध्वरीं=वेदमंत्रिं : यज्ञ-
कुंड पुजिता अग्निहोत्री तो दीक्षित : ब्राह्मण : जाणसी ते कणव भेद ॥ ३०१ ॥

परी एकी भक्तीकरुनि : सुल्लभ = सोहपा : तेंचि जाणविलें : तें
ज्ञानें करुनि : पाविजे तो : भक्तीकरुनि : येया परी=ऐसीया परी ॥ ३०२ ॥

विज्ञान तें अभावरूप नव्हे : प्रेम = अवडि : हे न घडे = न कळे :
अनें बोलें = अन्य साधनें : तुझे कृपेविण = ज्ञानेविण न कळे ॥ ३०३ ॥

तान्हीं=-हस्वें : जानी = थोरे : पढियताति=आवडताति ॥ ३०४ ॥

वोरसें = उत्साहें : सरिता = नदिया : भावें दोन्हीं नाकाचे
स्वर ॥ ३०५ ॥

किं आदिपुरुषु जाळा दुधपिरु । तेया करावेया पाहुणरु नाराणें धाडिला क्षिरसागरु । मज पांतां	३०६
तेथ असे कैवल्यपति । म्हणौनि घर रिगालिया संपति रिद्धिसिद्धि अवसरु पैलांति । उल्लागावेया	३०७
घरोघरीं परगुणें । होंतसे मर्दना मादनें दिव्यें लाविताति चंदनें । सुगंधा पुष्पजाति	३०८
खडूरसीं होंतसे आरोगण । उवाळणियां निबलोण विडा देउनि चरणसहवानें । करिताति	३०९
क्षिरोदका पासवडेयावरि । पहुडत असे राउम मुरारी विजणे जाणवीति विद्याधरि । दास्य करिताति	३१०
पाहातेया पाहारा दधिमथनि । गौळणि गाति श्रीचक्रपाणिं तो ध्वनी आइकौनि श्रवणिं । देउम उपौढेले	३११

पिरु = दुध प्राशन करिता ॥ ३०६ ॥

संपति = स्मृद्धि : रिद्धी तिया नवही : सिद्धी त्या आष्ट महा :
पाळांती = पाहाती ॥ ३०७ ॥

परगुणें = चांपेल : मोगरेल : यक्षकर्दमादिक : दिव्यें = हारि-
चंदन ॥ ३०८ ॥

निब आणि लोण उवाळुनि टाकीति : सुवाहान = तल्हातणें ॥ ३०९ ॥

क्षिरोदक = स्वेत : विद्यांतें जाणत्या विद्याधर ॥ ३१० ॥

पाहातया = पाहाटे ॥ ३११ ॥

१ थ. पाहाती. तथ. पाळांति. २ आ. संवाहन. ३ द. खीरोदका.
४ आतथथ. उपहुडले. द. उपहूडति.

एकि गात श्रीकृष्णचरित्रातें । परियं दती बालकांतें	
तिये आइकौनि निजकिर्तितें । श्रीकृष्णं संतोखत	३१२
मंगळ रागातें आळवित । चतुर्विधां दंडिचे विद्यावंत ^१	
एक सुहाविं रूपकें गात । रायां गोंविंदाचिं	३१३
बंदिजन मागध नागारि । पवाडे पढति नाना परि	
तेया जाणांचा राओ मुरारी । देत पसाएदान	३१४
उवाळणियां मंगळचार ^२ । मंत्रघोष करिति द्विजवर	
स्तविताति योगेश्वर । कैवल्यपतितें	३१५

चरित्रातें = आचरितातें : परियें = चुंबन ॥ ३१२ ॥

मंगळ=कल्याणरूप : चतुर्विध दंडिचे : तंत : वितंत : घन : सुस्वर
भावे नागविणा : फरसविणा : ब्रह्मविणा : रुद्रविणा : सुहावी=सुष्ट हावावरूप :
रूपकें ते ५० ॥ ३१३ ॥

बंदिजन = अमल प्रज्ञावान एवं शिघ्र काव्यकर्ते : मागधा वंशसंचकाः
एवं वंशावळी सांगते : नागारी कीर्तिपाठकाः एवं पढते : पवाडे = ब्रिदावळी :
जाण = पात्राचा मनोधर्म जाणते : तयाचा राव ॥ ३१४ ॥

मंगळोचार = कल्याणरूप शब्द : घोष = गजराचा समुह ॥३१५॥ देव
गोकुळासि येउनि गौळियांचां घरीं मर्दना मादणें आरोगणा सकळ क्रिया
आंगिकरिली ऐसें तयांचें भाग्य थोर : जें सकळ अन्य साधनें अनुष्ठिलियांही
पर प्राप्ति नव्हे : ते गोकुळजनासि प्राप्त जालें आणि पाहाटाचां अवसर
निरूपण ४५ : जेथ अवतरला असे परमात्मा : यथौनि प्रकरण * ॥ ३१ ॥

१ आ. विदावंत. २ थ. राजया मकुंदाचीं ३ थ. मंगळाचार.
ध. मंगळोचार. ४ थ. योगेश्वर.

३२

वेणुवादन व गाईची क्रीडा

तवं उदैला दिनकरु । बळभद्रेंसीं नंदाचा कुमरु निगाला वांसरुएं चारुं । वृंदावनासि	३१६
गोवर्धनाचां पाठारिं । गोधनें चारिताति क्षिरारि तलवटिं असे रा३० मुरारी । श्रीवल्हंपालरूपें	३१७
तेयाचा आइकौनि वेणुध्वनी । अनंदु जाला धेनुचां मनीं श्रीकृष्णरूपें वल्हें देखौनि । चरों विसरलिया	३१८
मातांचिं सप्रेमळें चित्तें । वरि वेधिलीया गोपिनार्थें तिय न संभालिति आपणपआतें । तेथौनि उठावलिया	३१९
गोपाल माघारा वळिति । पर धेनु बंबाललिया न संवरति जैसीया अनावरा शक्ति । इश्वराचिया	३२०
जैसैं कर्ममार्गाते सांडूनि । ब्रह्मज्ञानि प्रवर्तले मुनी तैसीया निजपथातें लंघुनि । आधाडाँ उतरताति	३२१

बळभद्रोसहीत ॥ ३१६ ॥

पाठारीं=मस्तकीं : खिरारी ते रक्षक : रूपें=वेष धरुनि॥३१७॥३१८॥

प्रेमें सह वर्तमान तें सप्रेमळें : एवं लोभाळुवें ॥ ३१९ ॥

बंबाळिलिया = हुरळौलिया = निवारति ना ॥ ३२० ॥

कर्ममार्ग = प्रवृत्तिमार्ग : ब्रह्मज्ञाना = ब्रह्मविद : निज स्वकिये :

१ थद. वल्हगोपाळरूपें. २ आथद. सपरीमळें. ३ आथदध. वेधिली
४ आतथदध. वळिताति ५ त. आखाडा,

तिया स्नेहदुग्धाभरिता सरिता । आनंदसागरिं मिलतां किं वछसस्यावरि वरिखत । मेघवृष्टि	३२२
किं महंतांचीया मति । दशोपनीखदांचिया श्रुती किं शांभवादिकां मूर्त्ता शक्ति । पैलांत इश्वरातें	३२३
वरौनि उतरतां गोवर्धना । कैसीया घेनु पढियासलिया मना किं अंतरालौनि देवांगना । एत श्रीकृष्णवेधें	३२४
वछां मिनलिया घेनु । दरीशणें निवालिया तनु स्परिसें सुख तें सहश्रवदनु । शेखु वानुं नेणे	३२५
तिएं वांसरुएँ तरी जानि । परेंमानंदु भरलासे मनी तेणें धातू आदिकरुनि । अमृत उळताति	३२६
वछां करितां स्तनपान । घेनूचा न धरे पान्हा तेणें होतसे त्रिभुवन । क्षिरभरित	३२७

उत्तरावेयाचे मार्ग : लंघुनि = ल्यजुनि : आधाडा = आडवाट : भावें
अधपरोडे ॥ ३२१ ॥

तिया = गाइ : स्नेह = स्नेहेंकरुनि : भरीत = परिपूर्ण : भरीता =
नदियाचि कां जैसिया : वत्सरूपें ईश्वर अनंद : तल्लक्षणें सागर : वत्सें
तल्लक्षणें : शर्पें = धान्यें : गाइ तल्लक्षणें मेघवृष्टि : वर्षति ॥ ३२२ ॥

महंत = थोर जाणते : मती = ल्याच्या मतेकरुनि : दशोपनिषद ते
वावनांतुल एक ॥ ३२३ ॥

गोवर्द्धनावरुनि उतरतां ॥ ३२४ ॥

उळगताति = सप्त धातु श्रवताति ॥ ३२६ ॥

त्रिभुवन = दोन्हीं नाकपुज्या आणि मुख : क्षिर = दुग्ध ॥ ३२७ ॥

१ तदध. मीळत. २ तदध. पाळांती. थ. पाहाती. ३ ध. अंतरालुनि,
४ आतथध. परि परमानंदु.

जैसे योगीये हृदयीं प्रवेशविति । इन्द्रियंद्वारा इश्वरमूर्ति तैसीया धेनू चाटिति दिसति । वांसरुआंतें	३२८
गौलि आले गोधनांपाठीं । तिहिं पुत्ररूपें देखौनि दृष्टि ^३ आनंदु जाला तो ए श्रृष्टि ^४ । निरोपमु	३२९
प्राकृता अपत्याचें आळिगण । जालेयां निवति सकलै जन वरि तें कैवल्य आनंदघन । बालरूपें	३३०
नेणतां किजे अमृतपान । परि मृत्यांसि होए अमरपन तैसें पुत्रभावे ब्रह्माळिगण । देत निर्वाणसुखातें	३३१
सगुणा इश्वराचिया संगति । कैसीं जिवस्वरूपें नीवति ते निरुति खुण जाणति । भगतयोगीजन	३३२

प्रवेशविती = हृदयासि आणिती : इन्द्रियेद्वारा = जिह्वाइन्द्रिये द्वारा
नामोच्यारेंकरुनि ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

प्राकृत्य = प्रकर्षेसीं अकर्ते : एवं अज्ञान बाळक : कैवल्य लक्षणें
अनंदाचा घन=मेघ ॥ ३३० ॥

निर्वाण = सेवटी = प्राप्तीचें सुख ॥ ३३१ ॥

सगुण=कृपादि गुण सहवर्तमान : निरुती=निर्धारेंसी : खूण=वोळखिः
भक्त आणि ज्ञानियाचा समुह ॥ ३३२ ॥ ऐसे आले : मग तेथे वेणु वाइला :
तेणें वेणुनादें गाइगोपाळ वेधले आणि वत्सा मिनलिया धेनु आणि गौळीपुत्र
आळिगिलें : निरूपण १७ : तव उदैला दिनकरू : यथौनि प्रकरण ॥ ३२ ॥

३३

बळरामाकडून श्रीकृष्णस्तुति

गाङ्गौलियांचें प्रेम देखौनि । विस्मो जाला रामांचां मनी	
मग ज्ञानदृष्टि ठाकौनि । निहाळिता जाला	३३३
मग म्हणे बलभद्रदेउ । हा देखा दिव्य शक्तिचा प्रभाउ	
किं आपणचि देवांचा राउ । ऐसें खेलत असे	३३४
कवण जाणे याचें महिमान । एणें मुखामाजि दाविलें त्रिभुवन	
रौक्षेसी पुतनेचें शोखण । केलें स्तनपान करितां	३३५
आणिक एक नवल जालें । जें अर्जुणाचें रुख मोडिले	
तें आंम्हां दिव्य पुरूख दाखविले । एणें कृष्णें	३३६
अनंता श्रीष्टि जेयाची करणि । तो अवतरला ये मेदिनि	
भगर्तकैवारि श्रीचक्रपाणि । मायावेखें	३३७

प्रेम=आवडि : विस्मयो=अश्चर्ये : निहाळीतीं=लक्षितां ॥ ३३३ ॥

दिव्य शक्तीचा = अभावरूप विज्ञान : किं = आथवा : आपणचि = भावरूप विज्ञान ॥ ३३४ ॥

महिमान = महिम्ना ॥ ३३५ ॥

नवल=आश्चर्ये : यमळ=दोनि : तयांचे पूर्वील नाम नळ कुबिर ॥३३६॥

कैवारी = कुढावा करीता ॥ ३३७ ॥

१ आ. °दृष्टि. २ द. बोलतु. ३ त. राखशी. ४ तघ. यमळार्जुनाचे.
५ द. द्री. ६ त. भक्तकाजकैवारी.

जिउ प्रकृतिपासौनि उजडे । जेणें भवब्रंधु विघडे ते ^१ हे करितसे पवाडे । आर्त्त रक्षावेया	३३८
ऐसें निर्धारिलें ज्ञानपंथें । मग पळाइलें वळांगोपालांतें तवं अवधीचि वस्तूरूपें मूर्ते । पढियासलीं	३३९
एरें प्राकृतें काइ जालिं । तवं देखें ब्रह्मेनि नेलीं म्हणे हाचि खेलत असे अनेगिं खेळीं । प्रभु स्वामि माझा	३४०
शंकर्वणु देवातें म्हणे । तुझें महिमान कवण जाणे एँकि शक्तिचेनि गुणें । ब्रह्मा अपमानिला	३४१
देवा तुझें अवतरण । दुष्टदैत्येनिर्दालण शरणागतांचें उद्धरण । करावेया	३४२
वस्तुसंबंधें बोधु पातला । म्हणौनि स्तूति करूं लागला तवं हास्येकरुनि श्रीकृष्णें मोहिला । बलभद्रदेउ	३४३

प्रकृति=राजस : तामस : तथा देवता : तथा मळकर्मादिक : भव=
अविद्या : विघडे=भिन्न होय : पवाडे=त्रीदावळि ॥ ३३८ ॥
निर्धारिलें=निष्ठा केली : पाळाइलें=पाहिलें ॥ ३३९ ॥
यरें=पूर्विल : प्राकृतें=प्रकर्षीं आकर्ती : अनेकीं=विचित्र ॥ ३४० ॥
गर्भिहुनि अकर्षुनि काडिला म्हणौनि संकर्षण : महिमान=महिम्ना :
शक्ति ते विज्ञान शक्ति ॥ ३४१ ॥
निःशेषीं दळणें तें निर्दालणें : शरण आगत तें शरणागत ॥ ३४२ ॥
वस्तुसंबंधें=ईश्वरसामर्थ्ये : बोध=ईश्वरातें जाणे हाचि बोध : दुसरें :
विज्ञानें : दर्शनेकरुनि बोध पातला : मोहिला=दर्शन लोपिलें ॥ ३४३ ॥

मग गात प्रभुचरित्रांतें । आनंदवित त्रिभुवनातें
पुढां करुनि वांसरुआंतें । आले गोकुलामाजि ३४४

३४

ब्रह्मदेवाचें मृत्युलोकीं आगमन

यापरि देऊं प्रतिदिनि । खेले गोकुलीं वृंदावनि
तवं से जाली मनि । चतुरानना ३४५

ब्रह्मेयांचा खेणुं एकु भरला । तवं संवत्सरु पालटला
मग तो आपुलें केलें पाओं आला । मृत्युलोका ३४६

तवं विचारुं लागला चित्तीं । हा देखा सत्येलोकिचा पति
म्हणे गाई स्त्रिया काइ करिति । निःहां मोहाकुला ३४७

नेणे इश्वराचें महिमान । जेणें आनंदविलें त्रिभुवन
तेआंचिं होति तेयां व्याकुलपण । हें केवि घडे ३४८

प्रभुचरित्रें करुनि त्रिभुवन आनंदातें पावे ॥३४४॥ गाइगौळियांची
आवडि देखौनि भळभद्रदेवा विस्मयो पातला : मम स्तुति केली : निरूपण १२ :
गाइगौळियांचीं प्रेमें देखौनि : यथौनि प्रकरण ॥ ३३ ॥*॥

यापरीं=पूर्वोक्त प्रकारीं : दिनंदिन प्रतिदीन ॥ ३४५ ॥ ॥ ३४६ ॥

निःहां=अत्यंत : मोह=ममता : व्याकुळा=हृदयं विगळीता ॥३४७ ॥

जेणें=इश्वरें : आनंदविलें=आनंदातें पावविलें : तयाचीं=ईश्वराचीं
होंतीं=आतें ॥ ३४८ ॥

१ थ. जो आनंदवी. २ तथदध. क्षणु. ३ थ. एथिचां आ. संवळरु,
४ आ. धित्यं

सींहांचें बल विसरला । जैसा गजु मदा चढिनला तैसें ^१ असासित बोळों लागला । चतुराननु	३४९
चोरा संखापाठिं धांविनला । हिरणाक्षु मारिला हिरण्यकासिपुं विदारिला । अतुर्लवली	३५०
तें शक्तिसामृथ्यें कें गेलें । कां तेणें अभिमानातें सांडिलें किं अवक्रियें ब्रह्म अवतरलें । हें साच मानुं	३५१
किं माणुसपणें आवगला । म्हणौनि सत्येलोका यओं भिर्याला किं नवलु असे प्रपंचु रचीला । तेणें देवराएं	३५२
ऐसें बोलतु चतुराननुं । आला निज भुवनापासौनु तवं प्रतापु देखिला गहनु । विज्ञानशक्तिचा	३५३
पावेयासिंगाचां गजरीं । पडिसादा पडत अंबरिं सुताळ तांळ घोळ मौहरी । वांताति	३५४

हासासित = आवेशें : तथा न सांभाळीत ॥ ३४९ ॥

शंखासुर तो मत्स अवतार : हिरणाक्ष मारिला तो वन्हाह : हिरण्य-
कश्चिपु तो नृसिंह अवतारें : अतुर = तुल्यत्व नाही ॥ ३५० ॥

अविक्रिये = विकरे ना ॥ ३५१ ॥

आवगला = आवगणी घेतली : नवल = अपूर्व ॥ ३५२ ॥

प्रताप = पुरुषार्थ : गहन = अंत न कळे ऐसा थोर ॥ ३५३ ॥

गजरीं = गर्जे : सादापासौनि उमटे तो पडसाद : अंबरीं = आकाशीं:

सुष्टु ताळ आणि घोळ = सुताळ वाद्यांचा एकचि घोष ॥ ३५४ ॥

१ आतथदध. तैसा. २ द. हसासीत. ३ ध. °कश्चिपु. ४ तद. अतुर्वळी.
ध. अतुरवळी. ५ तथदध. °सामर्थ्य. ६ द. बीहाला. ७ ध. °पासुनु.
८ थध. पडिसाद. ९ द. दाटतु असे. १० तदध. *

विसरौनि देहभावातं । गांत श्रीकृष्णचरित्रांतें गोपवांसरुएं आनंदभरितें । देखिएलीं	३५५
३५ ते ३७	
श्रीकृष्णलीला पाहून ब्रह्मयाला आश्चर्य म्हणें मिं आलां एथें । तवं तिएं आणिलिं गोपिनार्थें ज्ञानदृष्टि पाएँ माघौतें । तवं तिएं देखे सत्यलोकिं	३५६
पुनरपि पाएँ भुमंडलीं । तवं समवेत वळिं गोपालीं श्रीकृष्णु मिरवतासे गोकुलिं । श्रीष्टि निरुपमु	३५७
यांपरि दों ठाईं पांता । संदेहिं पडिला श्रीष्टिकर्त्ता तवं आंणिक एक जाला देखता । तें पैरिहंसा पां	३५८
सकलै चतुर्भुज गोपाल । करिं शंख चक्र गदा कमल पितांबरधारि सुनिळ । कौस्तभु कंठिं	३५९
पदकीं निलेयांचि खेवणि । भुजिं अंगदांचि मिरवणि मकर कुंडलें श्रवणि । झलकताति	३६०

भाव = देहिचे स्वभाव ॥ ३५५ ॥ ऐसें एक संवत्सर चरित्र केलें :
तवं ब्रह्मयासि से जाली : मग विचार करीत मृत्युलोका पाहावेया आला :
निरूपण ११ : यापरी प्रतिदिनी : यथौनि प्रकरण ॥ ३४ ॥ * ॥

॥३५६॥ पुनरपि = पुन्हा ॥३५७॥ आणिक एक तें आश्चर्य ॥३५८॥
दो ठाईं पाहातां ब्रह्मा संदेहीं पडिला : निरूपण ३ : म्हणे मीं आलां यथें :
यथौनि प्रकरण ॥ ३५ ॥ * ॥

सुतरां निलिमा ॥ ३५९ ॥

निळ तें रत्न : खेवणिलीं : भुजीं=भुजाचां ठाईं : अंगदें=बाहुभूषणें:

१ तथदध. पाहे. २ तथध. परिएसा. द. परिसा. ३ आ. अंगदांची,
द. अंगधाची,

सकलै मुगुट पाटवर्धन । वनमाला विरोजमान आवधे श्रींवल्लंछन । देखिएले	३६१
तवं निःहां विस्मो पातलौ । मग मनि निर्धारं लागला तवं एकेकु ब्रह्मां देखिला । एककापासि	३६२
धरुनि साकार मूर्त्तितें । ऐककापासि सकलै तत्त्वे उपासिताति एकमेकांतें । शक्तिचक्रे	३६३
ब्रह्मां विष्णु माहाकाल । सकलै सहान दिग्पाल सप्त समुद्र कुलाचल । मूर्त्तधारि	३६४

मकरकुंडलें=मासयाची आकृत ॥ ३६० ॥

मुकुट तो मस्तकीं : वर्द्धन=वरिष्ठ : श्रीवत्सलंछन तें कैसें : ना : पृथ्वी दैत्यभारें पिडिली म्हणौनि ब्रह्मयासि गाऱ्हाणें देवां जात होती : तवं भृंग ऋषी विकरौनि पाटीं लागला : तवं तिया गाइचा वेष धरिला : तवं तोही गोऱ्हयाचा वेष धरुनि तियेसिं रमला : त्याचा नंदी जाला : मग त्यांचा पिता भृंग ऋषी तो देवीं आपमानिला : तप भंगलें : मग तो नंदी कैवाराकारणें कैलासा गेठा : युद्ध करितां महेश नाकाचा स्वरीं गोविला : आणि विष्णु मागौनि आडवें धरुं गेला म्हणौनि तेणें लात वुरीं हाणितली : तें लांछन ॥ ३६१ ॥ सकळ उपकर्णासहित सकळ चतुर्भुज गोपाळ देखिलें : निरूपण ३ : सकळही चतुर्भुज गोपाळ : यथौनि प्रकरण ॥ ३६ ॥ * ॥

निःहां = अत्यंतिक : विस्मयो=अश्चर्य : निर्धार=निष्ठा करुं लागला ॥ ३६२ ॥

तत्त्वे = उळगण्या : सकळही : एक = देवता उळगण्या : मेक= एक तो ईश्वर त्यातें उळगताति ॥ ३६३ ॥

महाकाळ तो महेश : सकळै सवाहन = आपुलिया सैन्यपरिवारा-सहीत : दिग्पाल=इंद्र मुख्य करुनि आठां दिसांचे रक्षक ॥ ३६४ ॥

१ द.° लंसन. थध.° लांछन. २ थ. पावला. ३ तद्. सहवान. ध. सवाहन.

आणिकेंहिं माहाभूतें खेचरें । क्षुद्रदेवता जलचरें तिर्ये देखिलीं सपरिवारें । उलगतें	३६५
तेव्हलि मज गमले ऐसें । देवातें थोरु विसुरा असे म्हणौनि दाखाला पांतसे । सर्व दलाचां	३६६
किं देवातें सदा उलगति । परि तें रुपें ^३ कहिं नेदखति म्हणौनि पाउ आलि श्रीमूर्ति । तथा परब्रह्मांची	३६७
श्रीकृष्णाचीं नवलें कवतिकें । जो नारायणनाभिकमलिं चुके तो ब्रह्मांडें देखताहे अनेकें । भुमंडलीं	३६८
चतुराननां नाहिं मीति । तेव्हलि म्हणों लागला चित्ति अवघें साच किं भ्रांति । तें जाणवे ना	३६९

महाभुतें=अष्टभैरवांपासौनि वरौती : खं चरतीति खेचर : एवं अंत-
राळ : क्षुद्र देवता=अंतराळापासौनि क्षुल्लकें=आष्टौ देवयौनी : जळचरें=
कर्मभुमीचीया देवता ॥ ३६५ ॥

गमलें=भासलें : विसरा=स्मृद्धि : दाखाळा=दाखला : तथा पडि-
ताळा ॥ ३६६ ॥

रुप = अव्यक्त : पाहों आलीं = विज्ञानें विस्तार : वत्सगोपाळ
होणें ॥ ३६७ ॥

जो = ब्रह्मा : नारायणांचे नाभिकमळीं चुके = चुकला : तो = ब्रह्मा :
तत्त्वे ब्रह्मे देखताय : अनेकें = बहुत ब्रह्मे देखिले : एवं एकएका कृष्णापासि
एकएक ब्रह्मा देखिला ॥ ३६८ ॥

मीति = मर्यादा : तथा गणना नाहीं : भ्रांति=मिथ्या : तथा लाघवीं
जाणवे ना=भासे ना ॥ ३६९ ॥

१ द. विसारा. २ थ. दिखाळा. ३ द. देखाळा. ३ तथदध. रूप.
४ तथदध. ताए.

जैसें साटकेचें अग्निस्तभनं । तैसें जालें चतुरानना

कवणु मी कवण हें स्थान । ऐसें विसरौनि गेला ३७०

एकेका गोपालाचि रिद्धि देखौनु । भुलला चतुराननु

पर एकौसी थोरु अभिमानु । जाणपणाचा ३७१

पसेया ब्रह्मेयांचिया कोडि । रोमकूपी असति एकिकडि

तेया रूपाची थोरी केवढि । कवण जाणे ३७२

तेया ईश्वराचें करणें । ठाउवें करुं आला ब्रह्मेपणें

सुखें असे ना लेंकुरेपणें । सत्येलोकीं ३७३

सांडा सांडा अहंकारें । अनुशरा श्रीचक्रधरा

मग जाणाल परापरें । विचारार्तें ३७४

सांटिका आणि ताटिका त्या रावणाच्या बाहिणी : अग्निस्तंभनाचा मंत्र जाणत होती : तें हनुमंतें पुंस चेतउनि उपस्थीं घातलें आणि मंत्र विसरौनि गेली : तैसें ब्रह्मयासि जालें ॥ ३७० ॥

रिद्धी = स्मृद्धि : जाणपणाचा = जाणिवेचा ॥ ३७१ ॥

ब्रह्मयाचिया=ब्रह्मांडाचिया : कोडी = आनंता ब्रह्मांडाचिया : रोमेचे कुप=आड : तल्लक्षणें रंध्र : एकी कडी=एकी सेवटीं ॥ ३७२ ॥

ईश्वराचें करणें=ईश्वराचें करण न कळे : ठाउवें= ठाउकें करुं आला : ब्रह्मेपणें आपुलें सामर्थ्य दाखऊं आला ॥ ३७३ ॥

आतां उपदेशकारक ग्रंथकर्ता बोलतो ॥ सांडा सांडा=त्यजा त्यजा : परात्परा=परा जे माया तीहुनि परता तो ईश्वर : विचार=विवेक ॥ ३७४ ॥

१ तथद्. अग्नि° आ. °स्तंभन. द. °स्थवन. २ तथद्घ. एकैकासी.
३ आ. लेंकरूपणें. ४ तथद्घ. अहंकारा. ५ तथद्घ. परात्परा.

तोचि ध्यां मनि । तेयाचे पत्राडे आइका कानि
म्हणे केसीराजु मुनी । श्रोतेयांतें

३७५

३८

नारदाचा ब्रह्मयाला उपदेश

हेंचि नारंदु म्हणे ब्रह्मेयांतें । आद्दुई सांडूनि अहंकारातें
उळ्ळें श्रीकृष्णांतें । भ्रांति फिटावेया

३७६

मग ब्रह्मसुतु गोकुला आला । तेणें श्रीकृष्णु देखिला एकला
विस्मो पावौनि म्हणों लागला । नेंणिजे जि चरित्र तुझें

३७७

मातेपितेया देखतां । बाला भूलि ठाके सर्वथा
तो बोलु कवणां सर्वज्ञानाथा । विचारि पां

३७८

मसकाचें पावेया तरौण । काइ सीहाचें विचरण
तुझि शक्ति विश्वमोहन । तेथ ब्रह्मा काई

३७९

पवाडें = त्रिदावळी ॥ ३७५ ॥ तवं एकएका कृष्णापासि एक एक
ब्रह्मा देखिला आन शक्तिचक्रे आणि तिन्हीं देव आणि क्षुद्र देवता यें सकळ
उळ्ळगतां देखिलीं : ऐसें दाखउनि ब्रह्मा भुलविला : निरूपण १४ : तवं निन्हां
विस्मयो पातला : यथौनि प्रकरण ॥ ३७ ॥ * ॥

हेंचि=मागिले वोवीसि ग्रंथकर्ता बोलिला तें : भ्रांति=भुलि ॥ ३७६ ॥

विस्मयो = आश्चर्ये पाहुनि ॥ ३७७ ॥

सर्वथा=सर्वप्रकारीं : भुलि ठेळी=भुलि पडे:पां = निर्धारेसीं ॥ ३७८ ॥

मशक = चिंगट : तारण = त्राण : विश्वमोहन ते माया : तथा
विज्ञानशक्ति : काइ=कोठे लागे ॥ ३७९ ॥

१ आतथध. ध्यावा. २ थध. आइकावे. ३. थध. ताराण.
त. तारण.

राउलिचि चोरि केलि थोरी । परि ^१ उपसाहावे मुरारी श्रुष्टिकर्ता पुर्वापरी । म्हणौनियां	३८०
नारंदाचेया बोलां हांसिनला । म्हणे म्हांतारेपणें भुलला मग अपराधु उपसाहिला । कृपावंते	३८१

३९

श्रीकृष्णाची प्रसन्नता

प्रसन जाला देवांचा राउ । आकखिला दिव्य शक्तिचा प्रभाउ तवं देखिलें तें जालें वाउ । एकला श्रीकृष्णु साचु	३८२
फिटलि ब्रह्मेयांचि भ्रांति । देओ देखिला आनंदमूर्ति चिद्घन श्यामलकांति । पुतला कैवल्याचा	३८३
आरोगितु निगाला । तेणेंचि वेखें नटला गोपवांसरुएं पांओं लागला । वनामाजि	३८४

चोरी ते गोपवासरुवांची ॥ ३८० ॥

कृपा प्रधानत्वे आहे म्हणौनि कृपावंत म्हणावा ॥ ३८१ ॥ नारदें
ब्रह्मयासि म्हणितलें अहंकार सांडुनि श्रीकृष्णातें उद्धगै : आन नारदें
श्रीकृष्णातें एकल्यां देखिलें : मग ब्रह्मयाचि होतिचें देवासि विनविलें
निरूपण : ६ : हेंचि नारद म्हणे ब्रह्मयातें : यथौनि प्रकरण ॥ ३८ ॥ ❀ ॥

राव=राजा : दिव्य=विज्ञान शक्ति : प्रभावो=सामर्थ्य : वाव=व्यर्थ :
साच=सत्यचि ॥ ३८२ ॥

भ्रांति=भुलि : चित् जे मायापुर : घन=मेघ जैसा श्याम : तैसी
कांति=दीप्ति ॥ ३८३ ॥

नटला = अवगणी घेतली ॥ ३८४ ॥

तोचि दह्यांभाताचा उंडा वांमकरीं । आवले बेलें आलेयाचेया फडतरि
धरिलिया असति आंगुलियांमाझारि । परमांनंदें ३८५

४०

ब्रह्मदेवाने केलेली श्रीकृष्णस्तुति

मग दाताराजत्रलिके आला । चतुर्मुखीं नमस्कारु केला
मग तो विनविता जाला । कर जोड्दुनी ३८६

म्हणें जालेयां रविचा प्रकाशु । न दिसे खद्योतांचा अभासु
तैसा माझिए बुद्धिचा विकाशु । कृष्णा तुजपुढें ३८७

परमाणुचि केवढि थोरी । परि मेरुसिं करि सरि
तैसि मियां केन्ही परि । तुंमसिं देवा ३८८

मसका प्रौढि खगपतिसीं । विरोलेया शेखेसीं सरिसि
तैसें मियां केले पै तुंमसिं । प्रभु आदिनाथा ३८९

फडदरी = फांकि ॥ ८५ ॥ मग देव ब्रह्मयासि प्रसन्न जाला आणि
दिव्य शक्ति अकर्षिली : मग ब्रह्मेनि एकला श्रीकृष्ण देखिला : निरूपण ४ :
प्रसन्न जाला देवाचा राव : यथौनि प्रकरण ॥ ३९ ॥ * ॥

दातार = दानशिळ ॥ ३८६ ॥

विकाश = प्रसर ॥ ३८७ ॥

प्रमाणुची केव्हडी थोरी = क्षुलकत्व एवं सानयाचा सेवट : मेरुसी सरी =
सरिपाडत्व : समानत्व ॥ ३८८ ॥

मशक = चिलट : प्रौढी = पुरुषार्थ : खगपती तो गरुड : सरिसी =
सरिपाडत्व : पै = निर्द्वारेसीं : प्रकर्षेन भवतीति प्रभु : सकळांसी आदि : नाथ =
स्वामि ॥ ३८९ ॥

१ तथघ. दधिं २ तथ. तुजसीं. आदघ. तुसीं.

कोल्हा मदे न संभालि । सीहेसि बोले बिरीदावलि तैसी मियां केलि थोरी आलि । तुते नेणौनि	३९०
उदरीं करि चलणवलण । तेयां नाहिं गुणगणण माँतेसि निऱ्हां थोर लोभालुपण । तेणे बालके जीति	३९१
रोगिया विरोधुं बोलतां । जरि वैद्यू आवेसु करिता तरि तेया केचें जिवीत । सांघै देवा	३९२
आँठौनि अपकाराते । पृथ्वीं सांडिति धैर्याते तरि चतुर्विधां भूतग्रांमाते । संवरितें कवण	३९३
दे३ साहाजे कृपालु । शरणांगतजनवत्सलु आर्त्तासि निऱ्हां मयालु । अनाथनाथु	३९४
आतां शरण आलां दातारा । आहो प्रभु श्रीकृष्णा श्रीचक्रधरा अनंमितबंधु करुणाकरा । सकलै उपसाहावे	३९५

बिदावळी=अंकणें : पढवी : आळी=आन्याय ॥ ३९० ॥

चळण तें आवेवाचें : वळण आवघें सरीर फिरे : गुण यथ दोषातें
म्हणितलें ॥ ३९१ ॥

रोगीया तो संनपातैला : वीरुध ते सविया वैद्यासि देणें ॥ ३९२ ॥

संवरितें=आवरितें ॥ ३९३ ॥

सहाजे=स्वाभाविक : मयाप्रधान तो मायालु : कृपाप्रधान तो कृपालुः
वत्सल = साभिमानिया ॥ ३९४ ॥

करुणेचा अकर=खाणि ॥ ३९५ ॥

१ आतथदध. °गणनां. २ द. मातें. ३ तथदध. विरुध.
४ तथ. आठउनि. ५ आ. °वळलु. ६ घ. अनिमित्त°

तु न्हवतासि भृत्यवत्सलु ^१ । न करितासि अनंदाचा सुकालु	
तरि संसाररूप दुकलु ^२ । जीवां केवि जाता	३९६
तुं न करितासि उदारपण । नेदितासि आपुलें ज्ञान	
तरि घोर ^३ संसारभ्रमण । जिवां केवि जातें	३९७
तुं नेदितासि आनंदघन । आपुलें सन्निधान	
तरि जिवासि मोक्षसाधन । कवण करितें	३९८
तुं नेदितासि कैवल्यपती । आपुली नित्य भगति	
तरि परमपदाचि प्राप्ति । जिवां केवि होति	३९९
तुं निराकार नीर्गूण । जरि न्हवतासि सगुण	
तरि पतिताचा कुढावा कवण । करिता सांघै	४००
तुं परब्रह्मींचा राणा । जरि न करितासि साकारपण	
तरि जीव बापुडे कवण । उद्धरितें	४०१

भृत्य = दास : वत्सल = साभिमानिया : संसार लक्षणें दुःकाल :
जाता = नाशता ॥ ३९६ ॥

घोर=भयंकर : भ्रमण ते चतुर्विधीं ॥ ३९७ ॥

घनु=मेघ : मोक्षसाधन तें ज्ञान : करितें=देतें ॥ ३९८ ॥

कैवल्य होत सातां पती ॥ ३९९ ॥

कुढावा=कुत्सीत काळीं पावे ॥ ४०० ॥

न करितासि=अवतार न धरितासि ॥ ४०१ ॥

१ आ. ° वछळु. २ तथ. दुष्कालु. ३. दुहकालु. ४. दुःकालु.
५ त. परमानंदाची.

तुं कृष्णां न करितासि अवतारु । तरि कत्रण फेडितें भुमिचा भारु दैत्यां करुनि संहारु । कोण स्थापितें देवांतें	४०२
तुं न्हवतासि अद्धिकरणें । तरि आंम्हां कैचें ^१ ब्रह्मेपण कर्मफलं समर्थपण । देवांसि कैचें ^२	४०३
तुझे सहज गुण ऐसे । अवतरलासि मायात्रेणें कैवल्ये देयांवेया दोसें । शरणांगतांसि	४०४
ऐसे अनंत अवतार । एककिं पवाडे अपार वरि गणवति परमाणुं तारां । परि ते न वर्गवति	४०५
मी देवा काई करिन स्तूति । सांघें माझि केवढि मती जो भूलत्रिळां एकि शक्ति । तुमचिया	४०६
पर लेंकरुआचें बोबडें बोलणें । माएबापां कोडिसवाणें तैसें माझे स्तूति करणें । कृष्णा तुजपुढां	४०७

स्थापिता = प्रतिष्ठा करिता । ॥ ४०२ ॥

आदिकारण = सृष्टिरचनेसि : ब्रह्मेपण = ब्रह्मयाचें पद : समर्थपण =
कर्मफल संपदावेयाचें सामर्थ्य : देवासि = देवतासि ॥ ४०३ ॥

दोषें = कारणें ॥ ४०४ ॥

पवाडे = त्रिदावळी : तारा = तारागणें : तथा धारा = मेघ ॥ ४०५ ॥

मती = अंतःकरण : एकि शक्ति ते विज्ञान ॥ ४०६ ॥

कोडिसवानें = कौतुकवाणें ॥ ४०७ ॥

१ आतथध. फेडिता. २. आ. स्थापिता. घ. थापितें. ३. तद्घ. आदि-
कारण. थ. आद्यकारण. ४ आ. कैहींचें. ५ आ. अवतरसि. ६ तथध.
केले. ७ आ. धारा. ८ त. केव्हडी.

दिपें उवालीजे दिनकरु । क्षिराब्धी दुधाचा पाहुणरु तैसा तुजपुढां मतिचा विस्तारु । आइकें सर्वज्ञनाथा	४०८
जरि होए रविचि दिति । तरि डोले सर्कलांतें देखति तुझेनि प्रसादें वानिजेति । चरित्रें तुझीं	४०९
तुझिया पुण्यकथा नाइकता । जिवासि नाहिं पवित्रता तरि परमार्गि योग्यता । केवि होए	४१०
ऐसें कवण असे आचरित । जेणें चोखाले आत्मतत्व तुझे चरित्रामृत । वांचौनिआं	४११
जिंहि दंडिजैल ईद्रियांतें । जिणीजैल मनापवनातें तजिंहि न पविजे परीं पंथातें । तुझिया कृपाविण	४१२
येमनियमआसनी । सकल योगसाधनी तुझेनि बोलेविणें ब्रह्मज्ञानी । रिगावां नाहिं	४१३

विस्तार = प्रसर ॥ ४०८ ॥

प्रसादें = प्रसन्नतेकरुनि : वानिजेति = वर्णिजेति : चरीत्र = आच-
रीत ॥ ४०९ ॥

पर जो ईश्वर तयार मार्ग ॥ ४१० ॥

आचरीत = शास्त्र : चोखाळे = शुद्ध होय : आत्मा = आपुलें : तत्त्व=
जीवस्वरूप ॥ ४१० ॥

मनापवनातें जींकीति ते आगम : ज्ञानवंत : कृपेविण=ज्ञानेविण॥४१२॥

यम = अंतर निग्रह : नियम = बाह्य निग्रह : आसनें तें आगमिचीं :
एवं ८४ : योग : आष्टांग : तथा चहु युगीचे बहिर्याग : बोलेविण =
बोधेवीण ॥ ४१३ ॥

१ त. डोळेयांतें. २ थ. वाखाणीजति. ३ भा. एकं. ४ तथश्च. पर.
५ थ. कृपे'

अहंकारें मुक्ति मानिति । पर आत्मत्वं नेणति प्रकृतिव्रगले नव्हति । कव्हणि कालिं	४१४
पवनादिकीं धारणें । जिवासी नाहिं चोखालपण तेथ कर्माचि कवण गणणां । मुक्तिमार्गीं	४१५
साहाजेंचि आवडे प्रकृति । वरि आईकिलि फळांचि श्रुति तेणें दुणावलि प्रिति । ते आतां जिवें न संडे	४१६
जे प्रव्रत्तले कर्ममार्गीं । नवसीएं सुति बंधनालागि ते म्हणति नासिलें वितरार्गीं । सांडिलें प्रवृत्तितें	४१७
आपणेंयांसारिखें न देखति । तेयातें धर्मनष्ट ऐसें म्हणति जैसीया पण्यांगणां हांसति । कुलस्त्रियांतें	४१८

अहंकार = अहं मी एवं सोहं प्रतीति : आत्मतत्त्व = आपुल्या जी-
स्वरूपाचें सारत्व : प्रकृति = राजस : तामस : भावें प्रकृति म्हणजे माया
एवं संलगाचें चेष्टकत्व अधचि ॥ ४१४ ॥

पवनादिकीं धारणें = वायो साधणें : तथा हाटयोग : गणना =
संख्या : कर्में नित्यक नैमित्यकें : मुक्त मार्गीं = दैविक नित्यक नैमित्यकाखालिं
व्यावृत्ति : एवं कोठे लागे ॥ ४१५ ॥

सहज आवडे प्रकृति = जीवासी माने : फळाची = दृष्ट फळाची :
श्रुति = वेदश्रुति : देवतांचीं फळें सुचकें साधनें बोलिलीं : तें आइकिलें :
प्रीति = आवडि : दुणावली ॥ ४१६ ॥

कर्ममार्गीं = कर्माचरणीं : एवं कर्मजड : कर्मलक्षणें नवसिये : सुति =
करीति : बंधनालागि : बंध फिट्यावयालागि : एवं आचरति : नाशिलें = कर्मभ्रष्ट
जाले : प्रवृत्तितें = प्रवृत्ति मार्गातें : एवं कर्माचरण सांडिलें ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥

१. आतदथ. आत्मतत्त्व. २ त. कोण्हे. ३ आतथदध. धारणा.
४ आ. प्रवृत्ति. ५ आतथदध. प्रव्रत्तले. ६ त. म्हणेति.

जैसा विरहीणि चंद्रू तात्रिता । चंदनु नव्हे निवविता तैसे पढियासति निवृत । कर्मजडांसि	४१९
एक प्रवृत्ति उपदेसिति । एक तीयाचि तरलों म्हणति एकमेकांतें वानिति । निंदिति ब्रह्मविदांतें	४२०
कर्माचिए वरगणे पडिले । अर्थकामीं लबुध जाले ते तुजविण कवणाचेनि बोलें । निवृत्त होंति	४२१
जेणें पंके पदार्थु मैले । तेणें धुतां कहिंचि नुजले तैसे ^२ अपवित्राचेनि संगें कव्हणि वेले । पवित्र न्हवे	४२२
तैसा कर्म कर्मबंधु न फिटे । जेवि ^३ संबंधें मोहो न तुटे हें अघटित घटे । जरि तुं कृपा करिसि	४२३

निवृत्ति : अनुसरले : तथा बोधवंत : कां : कर्म निवर्तले :
पढियासती = भासती ॥ ४१९ ॥

प्रवृत्ति = प्रवृत्ति मार्गाचा उपदेश करिती : तियाचि = कर्मकरुनि :
तरलों = मोक्ष पावलों : ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्मविद ॥ ४२० ॥

. कर्मलक्षणें वरगणे = वरात : एवं ऋणांचें साहित्य : आर्थ=द्रव्याचा
स्वार्थ : काम = जड चेतन पशार्थाचा अभिलाष ॥ ४२१ ॥

पंक = चिखोल ॥ ४२२ ॥

कर्मबंध न फिटे = तो बांधलीये गाडचेनि दृष्टांतें : संबंधें = संयोगें
देवता : मोह = ममता : अघटित = न घडे : जरि कृपा करिसी तरि घटे =
घडे ॥ ४२३ ॥

जैचि मूक्तिचें द्वार उघडे । जरि संतांचा संगु घडे उदंड आईकिजति पवाडे । प्रभू कृष्णां तुझे	४२४
तरिचि मोहोबंध तुटति । जरि भगतिसी होए संगति तुझि लिला नामें गाइंजति । जेहिं तुं हाकारीला एसि	४२५
जें पर रुप निर्गूण । तें जाणवैल कवणा नामरुपवर्णाचि खुण । जेथ नाहिं	४२६
जें सर्वगत साकार । मना वाचे अगोचर कुटस्थ म्हणिपे अक्षर । कैवल्यरूप	४२७
पर हें सांवलें साकार । जेथ गुण असति अपार तें तुआं लिला धरिलें सौंदर । मनुक्षरूप	४२८
एयाचें करुं म्हणों वर्णन । तरि श्रुति नव्हे गुणगणणा पवाडे सहश्रवदना । वाखाणति ना	४२९

संत = ईश्वरज्ञानिये : पवाडे = ब्रिदावळी ॥ ४२४ ॥

जेहीं = लीळाचरित्रेंकरुनि : हाकारिला = धावां केलया ॥ ४२५ ॥

पर = सर्वोत्कृष्टत्वे थोर : खुण = वोळखि ॥ ४२६ ॥

गत प्रापणें एवं व्यापक : अगोचर = न लक्षे : कुटवत तिष्ठतीति
कुटस्थ : म्हणिपें = याचा पर्याय म्हणिजे : आक्षर = क्षरला नाहीं ऐसा
विरुद्धधर्मिया ॥ ४२७ ॥

गुण ते कृपादि ॥ ४२८ ॥

श्रुति त्या वेदिच्या भावें : सहश्रवदन तो शेष : वाखाणति ना =
वर्णवेति ना ॥ ४२९ ॥

१ ध भक्तांसी २ घ. नीराकार. ३ थद्. अक्षर. त. आक्षर. ४ तथदघ.
सुंदर. ५ आ. न्हे. ६ त. वाखाणति.

तुं सकलांचा पति । ऐसैं हे देव नेणति

एहविं अहंता कां उपजति । देहादिकिं ४३०

तुं एकु कैवलीचां राणां । ऐसैं जिवासि होतें जाणपण

तरि कैचे जन्ममरण । संसारामाझि ४३१

अवधारि कैवल्येपति । आधींचि जिव तुतें नेणति

वरि पडिलें महामोहाचां हातिं । तेणें बांधौनि नेले ४३२

अहंतेचे हांबैर गळां । ममतेचे हातखोडे सकळा

कर्माचिया बहूति सांखळा । घातलिया ४३३

कामक्रोधीं विभाडिलें । अहंकारें विचंबिलें

निज्हां भिके सवते केलें । मदमत्सरीं ४३४

पती = स्वामि : देह आहे जया का : एवं जीव देवता आदिक शब्दें : मनसा वाचा नेणती : अहंता उपजती : अहं याचा भाव ते अहंता : एवं मीपणाची ॥ ४३० ॥

जाणपणा = जाणिव जरि होती ॥ ४३१ ॥

आवधारीं = आइकें : महामोह = अज्ञान : तथा आविद्या ॥४३२॥

अहं याचा भाव ते अहंता : तल्लक्षणें हंबर = तोख : ममता = माया तथा लोभ : तल्लक्षणें हातखोडे : कर्म संतासतें : तल्लक्षणें सांखळा = वेडिया ॥ ४३३ ॥

विभाडिलें=विशेषें फोडिलें : एवं दुफोडि केलें : विचंबिलें=विटंबिलें : निज्हां = अत्यंतिक : भिक्षे सवते = बंदिवान भिक मागति तैसे : भावें मालें मागति : एवं अत्यंत रंक केलें : मद = उर्मि : मत्सर तो समानेसीं ॥४३४॥

१ आतथदध. तुंतें. २ आ. कैवलीचा. तथदध. कैवल्याचा. ३ दध. हंबर. ४ आ. मछरीं.

तृष्णांजलीं बुडळिजताति । व्याधीवियोगाचे घाए पडताति

तेव्हलि भलेतें करुं म्हणताति । काकुळतैले ४३५

लोभाचिए आधारिए घातले । ज्ञानेंविण उपवास पडिले

नांनां मळिं मळिन जाले । जिव बापुडे ४३६

दिनांनाथाचा कैवारि । सकळांसि बंधीमोक्षु करिं

ऐसा नेदखों सचराचरी । तुं एकुवांचौनि ४३७

तुआं देव सकलै सोडविले । सुभट दैत्य विभाडिले

राए बांधौडीहूनि काढिले । असंख्यातें ४३८

आपुलें नांव एक घाडीं । जे बंदीसालेहोउनि काढीं

बलें सांखळा खांडीं । मोह्याचिया ४३९

तृष्णा = अतृप्तता : तल्लक्षणें जळ : बुडळिजताति = बुडीजताति :
व्याधि=रोग : वियोग तो जडचेतन पदार्थांचा : तल्लक्षणें घाय : काकुळतैले :
देवा पाव म्हणौनि शांतिक प्रतिष्ठादिक करुं म्हणताति ॥ ४३५ ॥

लोभ=पदार्थ सोडुं न शकणें : तल्लक्षणें अंधार = बंदिखान : मग तेथ
उपवास पडति : ते ज्ञानेविण : नाना मळीं=संतासंतें कर्म ॥ ४३६ ॥

दीन आणि अनाथ तो जीव : कैवारी = कुढावा करिता : बंधापासौनि
मोक्ष=मोकळें करी : चर = जंगम : आचर = स्थावर ॥ ४३७ ॥

देव तेहतीस कोडी : ते राएं प्रवृत्तिवशें : सुष्ट भटतीति भट : एवं
भट्ट : विभाडिले=दोफोडी केले : बांधौडी ते जरासंदाची जाणावी ॥ ४३८ ॥

नाम एक = कृष्ण नाम : बंदिशाळ ते भौमांसुराची : मोह = ममता
तथा अज्ञान : तल्लक्षणें सांखळा = वेडी ॥ ४३९ ॥

१ तथद्. दीनं. २ तद्य. बांधवडीहूनि. ३ थद्. असंक्षात. ४ द. मामां.

तुझे पवाडे जेथ चालति । तरि मोहातें विभाडूनि फेडिति

बाधीएँ काडूनि आणीति । तुजपासि

४४०

जे नेणति तुज्ञा पंथु । ते पडिले संसारवनातु

जेआचा आम्हीं नेणों प्रांतु । ब्रह्मां म्हणे

४४१

अवधारीं कांन्हां जगजेठी । तुझेया ज्ञानाचि पडैल दृष्टि

तरि मोहोचि नाही इए श्रूष्टि । ऐसें होउनि ठाकैल

४४२

नाना फळीं फळतें । सुखदुःखरसातें स्रवतें

जेथ कर्मतरु आंदोलतें । ब्रह्मकटाहोवेचिंह

४४३

महामोह=अविद्या : विभाडिती=दुफोडि करिती : बांदिये=बंदिवान ते जीव ॥ ४४० ॥

पंथ = ज्ञानमार्ग : संसार = नश्वर : तल्लक्षणें वन : प्रांत = प्रदेश : भावें सवट : एवं व्यक्ताव्यक्त स्वरूपाचा ॥ ४४१ ॥

अवधारीं=आडकें : कांन्हो=कन्हाडा : पुराणा : जगजेठी=जगमल्ल : ठाकैल=राहिल ॥ ४४२ ॥

नाना फळीं = चतुर्विध फळीं : फळति = फळातें देति : सुखदुःख भोगणें तल्लक्षणें रस : श्रवति = द्रवति : कर्म = क्रिया : तल्लक्षणें तरु = वृक्ष : अंशोळत=हेलावे देति : ब्रह्म = ब्रह्मांड : तयाचा कटाह = कडा : वेन्हीं = पर्यंत : एव चिज्जडपर्यंत : तथा विश्वपर्यंत ॥ ४४३ ॥

विचित्रा वेधावली । दिसति सहज सिद्धा ॐली

भावेऽभावाचिया झाडली । चहूंकडे ४४४

मार्ग लोपिति^३ विखयतृणें । इंद्रियें चौताळति हरीणें

कव्हेंणां नैयेति संवरणें । जैसे प्राणांचे रोहीं ४४५

अहंकारमदभद्रजाति । लोभमत्सरें म्हैसे जुझति

मोहादि व्याघ्र धांवति । लाहसि अविद्येचिया ४४६

बलें जगातें विभाडूनु । डोंडपणें राहिलासे मदनु

जेथ क्रोधपंचाननु । त्रसित धर्मादिगजातें ४४७

वेध तो विषयाचा : तल्लक्षणें वल्ली = वेली : सिद्धा = सिद्धी जाणति :
तथा घोडाचुडी : वोळि = आवळी : दुसरें : वेध = विद्या : सिद्धा = अष्ट-
महासिद्धी : भाव = संत : अभाव = असंत : तथा भाव = संकल्प : अभाव =
विकल्प : तिसरें : हाव आणि भाव : तल्लक्षणें झाडली = दाट मांड झाडें ॥४४४॥

मार्ग ते उर्द्ध गमनाचें : विषय लक्षणें तृणें : इंद्रिय लक्षणें हरिणें :
चौताळीति = चौकडति : संवरणें = कव्हणा आवरति ना : प्राण = प्राण वायू :
तल्लक्षणें रोही ॥ ४४५ ॥

मद = मातावळे : भद्र = हस्ती : म्हैसे = रानहले : मोह = माया :
तल्लक्षणें व्याघ्र : अविद्या = ममता तल्लक्षणें लांहांसीं = वाधिणी : तथा
लांडग्या ॥ ४४६ ॥

विभाडुनि = विशेषेसीं फोडुनि : डोंड = पुंड : तथा भुम्या : क्रोध
लक्षणें पंचानन = सिंह : धर्म लक्षणें दिग्गज = हस्ती : त्रसीत = मारीति ॥४४७॥

१ आ. वेध^० तथध. वेधवल्ली. द. ०बल. २ आतथध. भावाभावाचिया.
३ थधद. लोपले. ४ थ. कव्हणा. ५ आ. ०मछर.

गर्वाभिमानपर्वत । जेथ दरी तृष्णा ममता

अज्ञानआंधारें पडत । भ्रमाचें काळवखें

४४८

कालभुजंगाचीया घरणि । तैसीया दिठि डंकितिया कामीणि

कामविखें विखारा सर्पिणि । धुधुअंताति

४४९

प्रियाप्रियवंसजाली । घरखणें स्नेहदावानलीं

तापत्रय ज्वाळावलीं । भूतें करपताति

४५०

आटविए भितरिलें आंधारें । ज्ञानरविचि प्रभा न संचरे

म्हणौनि दिशा भूळलीं वनचरें । मोक्षमार्गाचिं

४५१

गर्व आन अभिमान लक्षणें पर्वत : तृष्णा = अतृप्तता : आणि ममता लक्षणें दरी : अज्ञान लक्षणें आंधारें : भ्रम = भ्रंति : लक्षणें काळवखें ते आंधाराचा आतिशयो ॥ ४४८ ॥

काळ = सर्प : भावें राजस तामस काळ : घरणी = लहरी : दृष्टि त्या ३६ : कामिनी = स्त्रिया : कामलक्षणें विषेकहनि : विखारा = थोरी : धुधुवाति = धुष्कारे घालिति ॥ ४४९ ॥

प्रिया=पुरुष : प्रिये=स्त्री : तथा प्रिया = आवडि : अप्रिये=नावडि : तल्लक्षणें वंश = वेळुवाची जाळी : स्नेह लक्षणें वर्षणें=वांङ्णें : दमसंबंधे तथा दवसंबंधें अरण्यसंबंधे तो दावानल : तिन्हीं ताप लक्षणें ज्वाळाची अवळी : कर्पताति=जळताति ॥ ४५० ॥

आटवी=भव लक्षणें अटवी=अरण्य : ज्ञानलक्षणें रवी=सूर्ये : प्रभा = दिशि : जीव लक्षणें वनचरें : मोक्ष=ज्ञान मार्गाची ॥ ४५१ ॥

१ आ. कामविखारा. २ तथदध. धुधुवाताति.

तुं अनंदघन मुरारी । प्रकटलासि या वनामाझारि तरि वरिखें अमृततूखारिं । आर्त्तजनांवरि	४५२
निवविं आपुलां बोलिं । अवलोकीं कटाक्षीं सरली जिवासि करी नव्हाली । कैवल्यसुखाचि	४५३
फेडावेया अंधकारातें । काइ म्हणावें दिनकरातें जीव उध्दरावेया तुतें । विनवावें न लगे	४५४
तुं सकलांचा दातारु । अवतरलासि ईश्वरु तुझिर दृष्टिपुढां संसारु । उभा न ज्हाए	४५५
तुझेयां संग्गाचि थोरि न वर्णे । जेणें झाडां जालिं वंद्यपणें देविंकी महिमा कवण जाणें । तें सांघें कृष्णा	४५६
महिमेचां नेणिजे पारु । तुं ज्ञानविज्ञानाचा दातारु वेधवैतिदीक्षागुरु । या सचराचरासि	४५७

मुरारी लक्षणें आनंदाचा घन = मेघ : प्रकटलासि = अवतरलासि
कर्मभुमी लक्षणें वन : माझारि = मध्यें : ज्ञान लक्षणें आमृत तुषारीं वर्णे : आर्त्त-
जनावरि = कर्मराहाटीचे जनावरी : परि आधिकार्ये : एवं बोधदातृत्व : ॥४५२॥

बोलीं = परा वाचा करुनि : ज्ञान : सरली = वक्र नव्हे : एवं प्रेम
देउनि : नव्हाली = आपूर्वता ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥

दातार = दानशीळ ॥ ४५५ ॥

संग्गाची = सन्निधानाची तथा संबंधाची : देवक्रिया = देवाचिया :
महिमा = महिम्ना ॥ ४५६ ॥

पार = अंत न कळे : वेध = विद्या : तथा स्थीति : दातार =
दानशीळ ॥ ४५७ ॥

तुझे पवाडे काइ वानुं । अवतरलासि चतुर्भुजु होउनु वसुदे३देवकीमोहनु । बालकु जालासि	४९८
विखदान देति पुतना । ते ^१ तुंआं पावविलि वैकुंठ भुवना वैरें मुक्ति देवकीनंदना । भगतां काइ देसि	४९९
तुझा शक्तिप्राक्रमु पांता । काइ काकै बक तृणावर्ता रुंख मोडिले हें वांनितां । थोरि न दिसे	४६०
पर नवल एक जालें । जे नारदशापें वृक्षत्व पातले ते तुझेनि स्परिसें उद्धरले । कुमर धनंदाचे	४६१
आणीकै पवाडे गहन । करिसि काळियाचें दमन गोवर्धनाचें उद्धरण । वाम करीं	४६२
केसिया उभा फोडूनु । चाणौरु मुष्टिकु मोडूनु कंसादिक वधुनु । बांदिऐं सोडविसि	४६३

पवाडे=त्रिदावळी : वानुं=वर्णुं : मोहन=मोहवीता ॥४५८॥४५९॥

पर = सर्वोत्कृष्टत्वे अक्रमशक्ती एवं पुष्यार्थ : पांतां = पाहातां ॥४६०॥

नवल = आश्चर्ये : धनद तो स्वर्गीचा ॥४६१॥

गहन = अंत न कळे : दमन = दडपविला : उद्धरण = उर्द्ध
उचलणें ॥ ४६२ ॥

फोडुनि = दुफोडी करुनि : मोडुनि = मारुनि : बांदिये ते वसुदेव :
देवकी : उग्रसेन ॥ ४६३ ॥

१ आ. * २ थदध. कागबगतृणावर्त. ३ थ. वाखाणितां. ४ त. धनंजयाचे.
५ थ. वंदीये. द. बांधीये.

जरासिंधुं जिणसि समरीं । पांडवांचा होसि कैवारी गोपिसहित द्वारकापुरीं । राज्य करिसी	४६४
तुं अवतरलासि ईश्वरु । म्हणौंनि तोहि प्रतापु नव्हे थोरु पर वौनितां होंतसे उपकारु । आर्त्तजनांसि	४६५
आहो प्रभु करुणाकरा । हे विनवणि अवधारा अळगों दया श्रीचक्रधरा । आणिकें काज नांहि	४६६
जयजय परौ परमेश्वरा । जय निर्गुणा निराकारा जय प्रमाणाअगोचरा । परमपुरुखा	४६७
जय अनंतरुपा अव्यक्ता । जय निर्गुणां गुणाअतिता जय सचराचरभरिता । विश्वरूपा	४६८

समरीं समरंगणाचां ठाईं : तथा संग्रामीं : कैवारी = कुढावा करिता :
गोपी = गोपिका ॥ ४६४ ॥

प्रताप = पुरुषार्थ ॥ ४६५ ॥

अहो = सन्मुकीकरण : प्रकर्षेसीं भवतीति प्रभु : करुणेचा अकर =
खाणि : विनवणी = विनती : अळगो द्या = सेवा द्या : काज = कार्ये ॥ ४६६ ॥

जय जय = उत्कर्षमाविःकुरु = आपुलें सामर्थ्य मजप्रती प्रकट करी :
पर जे माया तियेहुनि पर : निर्गुणा एवं दोषरूप गुण नाहीति : प्रमाणें ते ४ :
तथा ६ : अगोचर = लक्षे ना : परम = सर्वोत्कृष्टत्वे ॥ ४६७ ॥

अनंदाचें रूप आहे का जयाचें : अव्यक्त = प्रमाणीं न प्रकाशे :
निर्गुणा = तिहीं गुणां वेगळा : गुणातीता गुण ते कृपादि अव्यक्तीं न वर्तति :
भरिता = व्यापुनि भरला आहेसि : विश्वरूपा = विश्वरूप धरितया ॥ ४६८ ॥

१ तथदध. जरासंधु. २ द. प्राक्रमु. ३ थ. वाखाणितां. ४ द. आनें.
५ तथ. परात्परा ईश्वरा. ६ द. प्रतीत ही ओवी नाही.

जय जय कृष्णा मेघश्यामा । जय अमूर्त्ता परब्रह्मा जय गोपवल्लभा आत्मारामा । जगमोहना	४६९
जय जय त्रिभुवनजिवना । जय सकलानंदघना जय सकलफलनिधाना । आदिपुरुखा	४७०
जय आगाधा बोधदाएका । जय भगतीप्रदा वेधका जय सकलभूतआनंदका । आनंदमूर्त्ति	४७१
जय सुरवरवंधा मुकुंदा । जय नित्यानंदकंदा जय आर्त्ता अभयप्रदा । कृपार्वता	४७२
जय सकळाधार अपारा । जय सर्वगत साकारा जयगोपवेखा पेंडारा । कौन्हा जगजेठि	४७३

मेघश्याम ते मूर्त्ति : अमूर्त्त = मूर्त्तत्व नाहीं : पर = सर्वोत्कृष्टत्वे :
ब्रह्म = व्यापक : सनातन : आनंद = माया : वल्लभ = गोपी=गौळी : गोपाळ :
गोपिका : तयासि : आवडतया=प्रिया : आत्मनि आरामो यस्यासौ आत्माराम :
मोहन = मोहविता ॥ ४६९ ॥

जीवना = जीववीता : सकळ आनंदघना = मेघ : तथा निविड :
सकलफळनिधाना = प्रसवकारका : जीव-देवतांसि आदि ॥ ४७० ॥

आगाधा = अंत न कळे : दायका=दातया : प्रश=प्रकर्षेसीं दातया :
वेधका = वेधकर्तया : अनंदाचीचि मूर्त्ति आहे कां ज्या तुझी ॥ ४७१ ॥

सुर = देव : वर=वरवीद : तथा वर=मायेपर्यंत : वंदित योग्ये वंद्ये :
मोक्षं ददातीति मुकुंद : नित्य अनंद : कं सुखे ददातीति कंद : प्रकर्षेसीं
अभय ददातीति अभयप्रदा : वंत = प्रधानत्वे कृपा आहे ॥ ४७२ ॥

धार = अधार आहेसि : आपारा = पार न कळे : गत प्रापणे एवं
व्यापक : सर्वां ठाई पावला आहे : आकारें सह वर्त्तमान तो साकार : पेंड =

जय अनंता अनंतमहिमा । जय अनामा सहश्रनामा	
जय परदैवां परमधामा । परम आत्मरूपा	४७४
जय अव्यक्ता कमलनयणां । जय अच्युता प्रसन्नवदना	
जय सकलजीवजीवना । अनंदरूपा	४७५
जयजय कैवल्यपति । जय भगैतजना परमगति	
जय परममंगळमूर्ति । परमेश्वरा	४७६

४१

गोप-वासरें परत आणणें

स्तुति करितां दे३० मानवला । ब्रह्मेयां नाभिकारु दिन्हला	
मग तो वांसरूँएँ आंणिता जाला । क्षुणांमाजि	४७७

दैत्यांचा संघ : रा हा धातु दानी वर्ते : रा दाने : एवं लीलादानदातया : कान्हो = कान्हडा : पुराणा : जेठी = जगमल्ल ॥ ४७३ ॥

अनंताची महिमा = महिम्ना आनंत : अनाम = तुज नाम नाहीं : पर = सर्वोत्कृष्टत्वे थोर : धाम = गृह : आहे कां ज्या तुझे : आत्मरूप आहे का ज्या तुझे = म्हणौनि आत्मरूपा ॥ ४७४ ॥

अव्यया = वेचरहिता : कमळनयेना = कमळासारिखे नयन = नेत्र : अच्युता = तुझ्या करणांसि च्युति नाहीं : प्रसन्न = प्रशस्त : जीवन = जीवातें जीववीता : आनंदाचें रूप आहे कां ज्या तुझे ॥ ४७५ ॥

कैवल्य होत सांत पती = स्वामी : जन = समूह : पर = सर्वोत्कृष्ट : गत प्रापणे : मंगळ = कल्याण ॥ ४७६ ॥ ब्रह्मयाची : स्तुति निरूपण ९९ : मग दाताराजवळिके आला : यथौनि प्रकरण ॥ ४० ॥ * ॥

स्तुक स्तुतौ : स्तुयते तत् स्तवनें : मानवला = प्रसन्न जाला : न भयं करोति नाभिकार ॥ ४७७ ॥

१ त अनामया घ. अनामिया. २ आथदध. अव्यया. ३ द. भक्तीजना. ४ द. गोप° ५ आतथदध. क्षेणामाजी.

सत्यलोकीं आलखति बांधलि । तैसी अमृतें तुष्टि पातली

मग तिएं गोपवासरुएं उगाणिलिं । गोपीनार्थां

४७८

४२

ब्रह्मदेवाची पाठवणी

मग देवाचेनि राएं श्रीचक्रपाणि । ब्रह्मेयां दिन्हलि पाठवणि

मग तो लागौनि श्रीचरणि । विनविता जाला

४७९

अवधारीं कैवल्यदानी । तूंचि वसावासी माझां मनि

सदा देखावासि लेचनिं । श्रीकृष्णराया

४८०

जे पातले तुझा योगु । तथा भगतांचा मज देई संगु

जेथ तुझेया कथांचा प्रसंगु । होए निरंतर

४८१

आपुलेयाचा देउनि संबंधु । फेडिसि महामोहाचा बंधु

तरि तुं आगाधांचा आगाधु । सुलभु होसि

४८२

आलखती=फसलीसि : तथा पेंडवल : तुष्टि=पोखूनि तोषायेमान :
उगाणिलीं=आणुनि दिधलीं ॥ ४७८ ॥ ब्रह्मया नाभिकार दिधली : मग तेणें
सत्यलोकींहुनि गोपाळवांसरुवें मर्त्यलोकां आणिलीं : निरूपण २ : स्तुति करिता
देव मानविला : यथौनि प्रकरण ॥ ४९ ॥ * ॥

पाठवणी=अज्ञा : निववीता=वीनती करिता जाला ॥ ४७९ ॥

दानी = दानशिल ॥ ४८० ॥

योग = यज्ञ : भक्ति = कैवल्य ॥ ४८१ ॥

आपुलयाचा=ज्ञानिया भक्तांचा : संबंध=योग : महामोह=अविद्या :
बंध=बंधन : सुलभ= सुष्ट लाभरूप होसी ॥ ४८२ ॥

जयाचि आइकौनि गुणकीर्त्ति । तनुमनुप्राण निवति	
तो तुं देखौनि कैवल्यपति । कवण सोडूं सके	४८३
परि तुं म्हणतासि तें करितां । थोरु लाभु असे गोपीनाथा	
ऐसें म्हणौनि घातलें दंडवत । चतुराननें	४८४
चरणांवरि ठेउनि माथा । म्हणों लागला श्रृष्टिकर्त्ता	
मी असैन श्रीकृष्णा तुमचा होता । मग ठाके तें करीं	४८५
ऐसें म्हणौनि ब्रह्मा निगाला निजभुवना	
हें चरित्र आइकौनि सुरगणा	
जयजयकारि देवकीनंदना	
करिति पुष्पवृष्टि	४८६

तनु=देह : मन=हृदय : प्रातः = प्रातवायोचेनि योगें प्राणिया जीवातें म्हणितलें ॥ ४८३ ॥

दंडवत तिष्ठतीति दंडवत ॥ ४८४ ॥

श्रृष्टिकर्त्ता=वेदांचा आधिष्ठाता : एवं कर्मसृष्टी : होता = ठेवणाइत : ठाके ते करी=जैसी प्रवृत्ति होइल तैसें ॥ ४८५ ॥

जयजयकारीं=त्वं जय जय=आपुला सामर्थ्यप्रभाव मजप्रति प्रकट करी : वृष्टि,=वर्षाव करिती ॥ ४८६ ॥ ब्रह्मयासि पाठवणी देतां ब्रह्मेनि देवांसि विनवीलें : जी तुं माझां मनीं वसावासि : आन सदा तुं देखावासि : आन तुझिया भक्ताचा योग होआवा : आन तुझे कथेचा प्रसंग : तेणें भवबंध तुटौनि थोर लाभ असे : ऐसें म्हणौनि चरणावरी माथा ठेविला : निरूपण ८ : मग देवाचेनि रायें श्रीचक्रपाणी : यथौनि प्रकरण ॥ ४२ ॥ * ॥

४३

श्रीकृष्णाचे गोकुळात आगमन

तवं सकळींसहित गोपाळीं । श्रीकृष्णें आरोगण सारिलि

मग वासरुएं आणिलि । जिएं चरतें होंति

४८७

मग पावेयाचेनी सुसंदें । हें चरित्र गात परमानंदें

बीजें केलें प्रभु गोविंदें । गोकुळामाजि

४८८

४४

गोपाळांकडून घरोघरी श्रीकृष्णचरित्र वर्णन

गोपाल सांघति घरोघरीं । पडिलें सर्पमुखामाझारि

आजि राखिलें एणें मुरारी । नंदाकुमरें

४८९

पर्वतासारिखा थोरु । तो लिला वधिला विखारु

तेयां नांवं आघासुरु । ऐसें देव म्हणति

४९०

हें चरित्र ब्रह्मा निज भूवनि । वैकुंठि नारंद माहामुनी

अमरावतिए वेधें सुरगणि । गाईजत असे

४९१

सारिली = आरोगणा : आवसान ॥ ४८७ ॥

सुष्ट छंदेकरुनि : चरित्र = आचरीत : गां विदंतीति गोविंद ॥ ४८८ ॥

मग देव आरोगणा सारुनि गोकुळासि आला : निरूपण २ : सकळांसहित गोपाळीं : यथौनि प्रकरण ॥ ४३ ॥ * ॥ ४८९ ॥

लीला = अवलीळा : हेळामात्र : विखप्रधान तो विखार ॥ ४९० ॥

येया पवाडया = वत्साहरणीं ॥ ४९१ ॥

१ आत. सुसंद संदें. थ. सुछंद छंदें. दध. सुछंदें. २ थद. 'होतो.
३ घ. नंद. ४ थद. असीजे.

सदा एकएकें अवतारें । चरित्रें करि अपारें

पर एया एका पवाडेया इश्वरें । रूपें बहुतें धरिलीं ४९२

एया चरित्राचा महिमा । न वर्णें प्राकृता मति आंम्हां

जेथ देवपितामहो ब्रह्मा । भुलौनि गेळा ४९३

४५-४६

कथामाहात्म्य

जेहिं आराधिला ईश्वरु । तरावेया घोर संसारु

तेया हा पवाडा निरंतरु । मनि वसैल ४९४

जया सकळांपासौनि निवृत्ति । श्रीकृष्णिं परम प्रिति

तेचिं जनें निवति । एणें चरित्रामृतेंसीं ४९५

महिमा = महिम्ना : प्राकृता = प्रकर्षेसीं अकर्ती : मती = हृदय :
देवपिता = देव केले : एवं सृष्टिकर्ता : मह = थोर ॥ ४९३ ॥ गोकुळांत
आलया गोपाळ घरोघरीं सांगति जें यणें श्रीकृष्णें आघासुर वधुनि आम्हांसि
रक्षिलें आणि ब्रह्मा भुलउनि अनंतें रूपें धरिलीं : आणि अनंतां अवतारांची
न्यावृत्ति : निरूपण ५ ; गोपाळ सांगती घरोघरीं : यथौनि प्रकरण ॥ ४४ ॥

राधसाध संभुक्तौ एवं पुजिला : घोर = भयंकर : पवाडा = ब्रिदा-
वळी : निर्गत अंतर निरंतर : एवं अखंडीत ॥ ४९४ ॥

सकळांपासौनि = जडचेतना पदार्थापासौनि निवर्तले : चरित्र
लक्षणें अमृत ॥ ४९५ ॥

१ आ. केलीं. २ थद. चरित्राची. ३ तथद. वर्णवे. ४ द. तया जनाचीं
मनें. ५ तथध. चरित्रामृतें.

जेयाचें मन विखडं न वेचे । जे कीकिरं परदैवांचें तेयाचिए एइल वाचे । चरित्र मुकुंदाचें	४९६
जेतुलिहिं तिर्थे ^२ ए खिति । व्रतदानें वाखाणति तेतुलिं सरि न पंवति । श्रीकृष्णचरित्रेंसि	४९७
आणिकेहि क्षेत्रें याग येजनें । पवित्रता नाहि कऱ्हेणें एकें चरित्रश्रवणें । मुकुंदाचेनि	४९८
धर्माचीया कोडि आइकिजति । परि केलेयां फलचि देति चरित्रश्रवणें होए भगति । परमपुरुखि	४९९
सुरगणां लाविला वेधु । भंगतां केला निजबोधु जनु पावविला परमानंदु । जेणें कृष्णें	५००
तोचि मीयां महिमा वर्णिला नेणतां । परि हा संतोखु मानितु महंत जेणें जालें श्रवणामृत । हरिकथेचें	५०१

किंकर = सेवक : एवं पळ पळ आधीन : परदैव तो ईश्वर : मोक्षं ददातीति मुकुंद ॥ ४९६ ॥

क्षिति=पृथ्वीचां ठाडं : वाखाणती=वर्णिती : सर = सरिपाड ॥ ४९७ ॥
क्षेत्रें = तीर्थादि : याग = यज्ञ : यजणें = पुजणें : एवं भक्ति आणि आत्मोपास्ति : परस्मिन् त्रातीति पवित्र ॥ ४९८ ॥

धर्माचिया = मागां सांगितले : चहुं युगिचे धर्म ॥ ४९९ ॥

वेध=आवडि : निजबोध=प्रेम : जन पावविला परमानंद=हें अशा-
र्वादात्मक मंगलाचरण ॥ ५०० ॥ कथामहात्म्य निरूपण ७ : जेहीं आरा-
धिला ईश्वरू : यथौनि प्रकरण ॥ ४५ ॥ * ॥

मानीतु = मानुनी घेतु : महंत = थोर ब्रह्मविद : कथालक्षणें श्रवणासि अमृतपान : सर्वाणि पापानि हरंतीति हरि ॥ ५०१ ॥

अनंदतु भगत सकल । श्रोतेयांचें मन हो निर्मल

जनु पावो परम मंगल । म्हणे मुनी केशिराजु

९०२

४७

कवीचे नाव

हा सारासारवस्तुविचारु । आइकावा करुनि आदरु

म्हणे पंडितु दामोदरु । श्रोतेयांतें

९०३

—:०:—

इति दामोदर पंडित । विरचितं अविप्रबंधं । वृद्धाहरण संपुर्णमीति
स्वस्ति श्रीशकें ॥ १४६७ ॥ मनमथ स्वत्सरे मासानां मार्गशिरे कृष्णपक्षे ।
त्रयदसे ग्रंथ वृद्धाहरणे चांगदमुनीलिखिते सेवळी नगरे वैदर्भातिरे
लेखकपाठकयो ॥ छ ॥ हंसनादं मतं देवं देवानां वीभयं भयं : यं भयं
भवीनावादे वंदे तं मदनांसहं : ॥ १ ॥

अनंदतु = आनंदातें पावतु : श्रोते = आइकते : ज्ञानिये : तिन्हीं
ज्ञानांचे : पावो = पावोत : परम = सर्वोत्कृष्ट : मंगळ = कल्याण ॥ ५०२ ॥
कवित्वाची रकवृत्ति आन कथा आइकतयासि अभ्यासणें : निरूपण २ : तो
म्यां महिमा वर्णिला नेणतां : यथौनि प्रकरण ॥ ४६ ॥ * ॥

सार=ईश्वर : असार=जीव : देवता : प्रपंच : विचार=विवेक : आदर=
आवडीकरुनि ॥ ५०३ ॥ हरिकथा आदरेसीं आइकावी आणि जेणें ग्रंथ केला
तयाची नामना : निरूपण १ : हा सारासारवस्तुविचारु : यथौनि प्रकरण ॥४७॥

॥ * ॥ एवं वृद्धाहरणाचा सरवळयासहीत टीप संपूर्ण समाप्ति ॥ * ॥

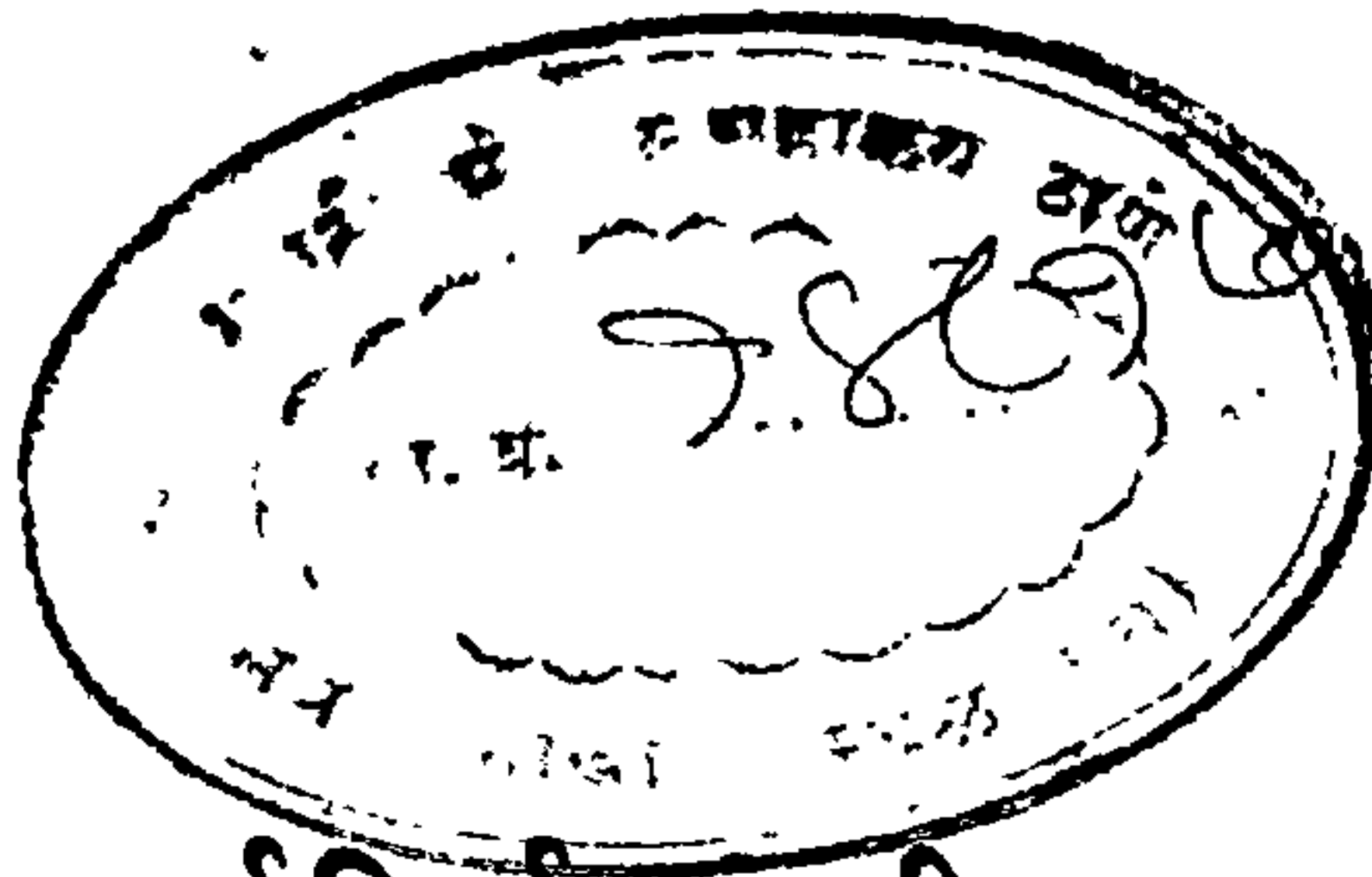
३. अथ संप्रदाय, ठाण. स्वल्प

अनुक्रम... ७५६४७... वि: ... ८७८८१

कालिक ... २०३६... बौ. वि. २०१३।७१

। ७ ८। १०३

७३ १०३ ४३१ १०

अर्थनिर्णायक टीपा

अर्थनिर्णायक टीपा

१. संस्कृत श्लोकात परमेश्वराच्या व्यक्ताव्यक्त स्वरूपाला, पहिल्या ओवीत अव्यक्त स्वरूपाला, आणि २ ते ४ ओव्यांत त्याच्या व्यक्त स्वरूपाला कवीने नमन केलेले आहे. ५ व ६ ह्या ओव्यांत ईश्वर-भक्तांना वंदन आहे. 'श्रीचक्रपाणे नमोस्तु ते' हे मुख्य वाक्य. वाकीचे शब्द म्हणजे 'श्रीचक्रपाणी' याची संबोधनात्मक विशेषणे आहेत. (हे) परब्रह्म : ब्रह्मस्वरूपाच्याही पलीकडे ईश्वरस्वरूप सर्वत्र व्यापून आहे असे महानुभाव मानतात. (पहा : महानुभाव तत्त्वज्ञान. पा. ९४). कर्मभूमीपासून तो मायेच्या पलीकडे ब्रह्मस्वरूप व्यापलेले आहे. पण ब्रह्मस्वरूपासहित या सर्वांना व्यापून त्याच्याही पलीकडे असलेले ईश्वरस्वरूप हे अर्थात, सर्वश्रेष्ठ होय. त्या ईश्वरस्वरूपाला हे नमन आहे. परानंद : (पर + आनंद) सर्वश्रेष्ठ आनंदमय असलेल्या परमेश्वरा. देवतादिकांच्या ठिकाणी आनंद असतो, पण अत्यंत क्षुद्र. त्यापेक्षा अनंत पटींनी ईश्वरस्वरूपात आनंद भरलेला आहे; नव्हे, ईश्वरस्वरूप हे आनंदमयच आहे. स्वच्छंदोपातविग्रह : संस्कृतच्या दृष्टीने 'स्वच्छंदोपात्तविग्रह' असे पाहिजे. स्वच्छंदाने (आपल्या इच्छेप्रमाणे) उपात्त (धारण केलेले आहेत) विग्रह (अवतार) ज्याने, अशा परमेश्वरा. जीवोद्धारविहार : जीवाचा उद्धार करणे हाच ज्याचा विहार (क्रीडा) आहे. अशा जीवांचा उद्धार करण्याच्या कामातच परमेश्वर सदासर्वदा मग्न असतो, तेच त्याचे व्यसन आहे. चक्रपाणि : हा शब्द या ठिकाणी श्रिष्टार्थाने वापरलेला आहे. एक अर्थ ईश्वराच्या अव्यक्त स्वरूपाशी संबद्ध आहे, आणि दुसरा त्याच्या व्यक्त अवताराशी. (१) श्री = माया, तिचे चक्र = मायाचक्र; अर्थात, देवताचक्र; कारण माया ही सर्व देवतांची स्वामिनी आहे. हे तिचे स्वरूप इतर सर्व देवतांच्या स्वरूपांना व्यापून आहे. हे श्रीचक्र (= देवताचक्र) ज्याच्या पाणीच्या ठिकाणी (= हातात; स्वाधीन) आहे तो चक्रपाणी; म्हणजेच ईश्वराचे अव्यक्त स्वरूप. कारण, सर्व देवताचक्रावर परब्रह्म (ब्रह्मस्वरूपापलीकडे असलेल्या सर्वश्रेष्ठ) ईश्वरस्वरूपाचे स्वामित्व आहे. (२) चक्रपाणी = आपल्या हातात

सुदर्शन चक्र धारण करणारा श्रीकृष्ण; अथवा फलटण येथील चक्रपाणी अवतार. श्रीकृष्णाचे चरित्र सर्व प्रसिद्धच आहे. **चक्रपाणि** : महानुभावांच्या पंचकृष्णापैकी (पंचकृष्ण : दत्तात्रेय; श्रीकृष्ण; श्रीचक्रपाणी ऊर्फ चांगदेवराऊळ; श्रीगोविंदप्रभु ऊर्फ गुंडमप्रभु; आणि श्रीचक्रधर) तिसरा कृष्ण. हे मूळचे फलटणचे. वडिलांचे नाव जनकनायक; आईचे नाव जनकाइसा. विवाहानंतर पितरांच्या श्राद्धदिनी त्यांच्या पत्नीने त्यांना रतिक्रीडेचा आग्रह केला. त्यामुळे विरक्त होऊन ते घर सोडून निघाले आणि यात्रेकरुंबरोबर माहूरला आले. तेथे त्यांना दत्तात्रेयप्रभूंनी व्याघ्रवेषाने दर्शन दिले. माहूरला काही दिवस राहिल्यानंतर ते द्वारावतीला गेले व तेथेच विरक्त वृत्तीने शेवटपर्यंत राहिले. याचमुळे त्यांना 'द्वारावतीकार' चांगदेवराऊळ असे म्हणतात. तेथे असताना श्रीगोविंदप्रभू यांनी त्यांच्यापासून शक्तिस्वीकार केला. आयुष्याच्या शेवटी, कामाख्या नावाच्या योगिनीने सुरतक्रीडेसाठी त्यांच्या दरवाज्यावर धरणे धरले. त्यामुळे चांगदेवराऊळांनी (चक्रपाणींनी) शरीरत्याग केला व त्याचवेळी भरवस येथे मृत हरिपाळदेवाच्या शरीरात प्रवेश करून नवीन अवतार धारण केला. हा अवतार म्हणजेच श्रीचक्रधरस्वामी होत.

१. **जेया पासौनि**० ज्या (अव्यक्त ईश्वरस्वरूपा-) पासून 'जगा' (सृष्टीचा, सृष्टीतील जीवदेवताप्रपंचाचा) जन्म (निर्मिती) झालेला आहे असे (ईश्वराचे अव्यक्त स्वरूप.) **पासौनि** : सं. पार्श्व > म. पास + औनि. (पंचमीचा प्रत्यय). **परसादे** प्रसादाने (गुरु) कृपेने. सं. 'प्रसाद' याचे अपभ्रष्ट रूप 'परसाद'. विश्लेषाचे उदाहरण.

२. ईश्वराच्या अव्यक्त स्वरूपातूनच व्यक्त-साकार झालेल्या परमेश्वरावतार श्रीकृष्णाला या ओवीत वंदन केले आहे. **सर्व भावि** : अंतःकरणपूर्वक; कायावाचामनेकरून. **त्रिभुवनजीवन** : 'त्रिभुवन-जीवना' हा इतर बहुतेक पोथ्यांत आढळणारा पाठ अत्रिफ चांगला आहे. ओवीच्या रचनेत यमकाचे बंधन काटेकोरपणाने पाळले जात नव्हते हे या ओवीवरून दिसून येईल. पुढे ७, २७, ३०, ३२, ४१, ४८, ५५, ७९, ह्या ओव्या पहा. **राया** : सं. राजन् > प्रा. राअ > म. राय, राव.

३. श्रीचक्रधर : महानुभाव पंथाचे संस्थापक. गुजराथेतील भरवस या गावी विशालदेव नावाचा प्रधान होता. त्याचा मुलगा हरिपालदेव. याच्या मृत्युनंतर त्याच्या मृतशरीरात द्वारावतीकार चांगदेवराउळ अथवा श्रीचक्रपाणी अवताराच्या ईश्वरस्वरूपाने प्रवेश करून हा नवीन अवतार धारण केला. पुढे रामयात्रेच्या निमित्ताने ते रितपुरला गेले. तेथे श्रीगोविंद-प्रभूपासून शक्तिस्वीकार केल्यानंतर, जीवांचा उद्धार करण्यासाठी ते महाराष्ट्रभर अखंड भ्रमण करीत होते. शके ११९६ मध्ये त्यांनी उत्तरापंथे प्रयाण केले. शक्तिस्वीकाराच्या वेळी हरिपालदेवांना श्रीप्रभूपासूनच 'चक्रधर' हे नाव मिळाले. **सकल तीर्थांचे** ही तीर्थे अर्थात, महानुभावीय तीर्थे. त्यांचे जन्मस्थान-असा श्रीचक्रधर. चक्रधर ज्या ठिकाणी उभे राहिले, बसले, त्यांनी ज्या ठिकाणी वस्ती केली अशी सर्व स्थाने महानुभावांची तीर्थे आहेत. **देवता करिति** सर्व देवतांची अव्यक्त स्वरूपे, अव्यक्त परमेश्वरस्वरूपाची आज्ञा पाळण्यासाठी तत्पर असतात; त्यासाठी त्या त्याची आराधना करतात. त्याचप्रमाणे व्यक्त परमेश्वरावताराची आराधना देवतांच्या ओळगण्या करीत असतात. ईश्वर अवतार घेतो त्याचवेळी त्याच्या सेवेसाठी प्रत्येक देवता ओळगणीच्या रूपाने अवतरते. या देवतांच्या ओळगण्या त्या परमेश्वरावताराची निरंतर सेवा (प्रार्थना) करीत असतात, असे महानुभाव मानतात.

४. भगत = सं. 'भक्त' या शब्दाच्या विश्लेषणाने तयार झालेले रूप. पुढे ओ. २०, २७, ६१. १०७ वगैरे पहा : 'मग सावला सकंकणु । बाहु पसरुनि दक्षणु । आलंगिला स्वशरणु । भगतराजु तो' (ज्ञाने. १८-१४०९); 'तवं म्हणितलें भगतराजें' (उद्ध. ७८२ श प्रत). शके १२३३ च्या पंढरपूरच्या शिलालेखातही 'भगतजनसेवित' असे रूप आलेले आहे. **उधरावेया** : हाच शब्द ४५४ ओवीत 'उद्धरावेया' असा लिहिला आहे. शिवाय पुढे १०७, १२१, ४०१ ओव्या पहा. इतर-त्रही 'उद्धरणे' याच क्रियापदापासून साधलेली रूपे आलेली आहेत. अपभ्रंश भाषेतही 'जो समत्तु धीरचित्तु उद्धरेइ' (करकंडचरिउ ९-१३-१) असे तत्सम रूपच कायम राहिलेले आढळते. त्यावरून या ठिकाणी

‘ उद्धरावेया ’ असाच पाठ असावा. तथापि ‘ उधरणे ’ असेही प्राचीन रूप आहे. ‘ तुझेया बीजाची नीर्मळ । उधरीन तुझे कुळ ’ (उषाहरण ७००). ‘ ये सृष्टीमध्ये येणें अवतारें श्रीचक्रधरें जो नुधरें तो कहींचि नुधरे : मा नुधरे ’ (स्मृतिस्थळ ३५). ईश्वराचे अवतार : महानुभावांच्या मते भक्तांचा उद्धार करण्यासाठी ईश्वराने घेतलेले मुख्य अवतार श्रीदत्तात्रेय, श्रीकृष्ण, श्रीचक्रपाणी, श्रीगोविंदप्रभु, व श्रीचक्रधर हे आहेत. यांनाच ते ‘ पंचकृष्ण ’ असे म्हणतात. यांच्याप्रमाणेच अनंत युगात होऊन गेलेले अनंत अवतार तेही या ठिकाणी अभिप्रेत आहेत. (अनंत अवतार ॥ १८ ॥ परमेश्वर अनंतीं अवतारीं अवतरले असति : आतां अवतरले असेति : साउमे अवतरति ॥ १९ ॥... चहु युगीं परमेश्वर जीवातें उद्धारीति ॥ २ ॥ ही सिद्धांत सूत्रपाठ, विचारमालिकेतील सूत्रे पहा.)

५, उद्धव : श्रीकृष्णाचा परम भक्त. वडिलांचे नाव देवभाग; आईचे नाव कंसा. यदुकुलोत्पन्न. गोपींचे सांत्वन करण्यासाठी श्रीकृष्णाने उद्धवाला पाठविले होते. निजधामाला जाण्यापूर्वी श्रीकृष्णाने उद्धवाला केलेला उपदेश भागवताच्या एकादशस्कंदात आलेला आहे. भास्करभट्ट बोरीकर यांची ‘ उद्धवगीता ’ हा त्याचाच सारांश होय.

नागार्जुन : श्रीचक्रधरस्वामी यांचे परम शिष्य. हैद्राबाद संस्थानातील बीड जिल्ह्यात गोदावरीच्या दक्षिण थडीवरील ‘ पुरी ’ (आजचे नाव ‘ पांढरी ’) या गावी राहणारे. वडिलांचे नाव माधवभट्ट; आईचे नाव आबाइसा. नागदेव हे पूर्वायुष्यात अत्यंत व्यसनी होते. पण ‘ रामदेव ’ नावाच्या एका सत्पुरुषाच्या भेटीमुळे ते सदाचरणी बनले. रामदेवाबरोबरच त्यांना श्रीचक्रधरस्वामींचे अनेकदा दर्शन घडले. त्यानंतर त्यांनी स्वामीपासून अनुग्रह घेतला. तेव्हापासून तो श्रीचक्रधरस्वामींच्या प्रयाणापर्यंत नागदेव हे त्यांच्याजवळच होते. स्वामींच्या मागे महानुभाव पंथाचा प्रचार व प्रसार नागदेवांनीच केला. मृत्यु शक सुमारे १२२८. श्रीकृष्णाचा जसा अर्जुन हा ज्ञानी शिष्य त्याप्रमाणे श्रीचक्रधरांचे ज्ञानी शिष्य नागदेव असल्यामुळे त्यांना ‘ नागार्जुन ’ म्हणून संबोधतात. विस्तृत माहितीसाठी ‘ श्रीचक्रधर चरित्र ’ पाने ६९ ते ७५ पहा. श्रीप्रभु : सामान्येकरून,

‘श्रीप्रभु’ हा शब्द श्रीगोविंदप्रभूसाठी वापरण्यात येतो. (‘श्रीप्रभु आर्य : हे आर्यनागर’—विचार, ८०; ‘कृमीतें ब्रम्हा कीजे ऐसी श्रीप्रभुची लीळा’ विचार २१३; ‘नेणिजे श्रीप्रभुची लीळा’—विचार २१४; सूत्रपाठ; इत्यादि वचने पहा). पण या ओवीत मात्र ‘सर्वसमर्थ परमेश्वर’ या अर्थाने हा शब्द वापरलेला आहे. श्रीप्रभु हे रितपुर (वन्हाड) येथील राहणारे. ‘पंचकृष्णांपैकी चौथे कृष्ण, श्रीचक्रधरांचे गुरु, श्रीप्रभुचा अवतार हा वेडापिसा अवतार होता. द्वारावतीकार चांगदेवराउळापासून त्यांनी शक्तिस्वीकार केला होता. मृत्यु शके १२०८.

६. ओवि : ‘वोवणुक केली म्हणौनि वोवी’ हा टीपकाराने दिलेला अर्थ या शब्दाच्या व्युत्पत्तीवरही चांगला प्रकाश टाकतो. ‘ओवणे’ या अर्थी आढळणाऱ्या ‘ओवीअ’ या प्राकृत शब्दाशी याचा संबंध अधिक जुळतो. ‘अर्धचतुष्पदी’ या शब्दापासून ‘ओवी’ शब्द व्युत्पादण्याचा प्रा. वेलणकर यांनी केलेला प्रयत्न द्राविडी प्राणायामाचा आहे. (पहा : अप-भ्रंश आणि मराठी वृत्ते. सहाद्रि. ऑगस्ट १९४०). ओवी हा छंद फार जुना असून तो पूर्वी गेय असला पाहिजे असे ‘महाराष्ट्रे तु योषिद्धिरोवी गेया तु कण्डने’ या मानसोल्लासातील श्लोकावरून वाटते. म्हणे : म्हणतो : वर्णन करतो. प्रबंध : ‘प्रकर्षेण’ बांधलला तो प्रबंध = (१) अत्यंत कलाकुसरीने केलेली रचना. (२) विस्तृत रचना. यातील पहिलाच अर्थ अधिक चांगला वाटतो. पण या सामान्य अर्थाशिवाय ‘प्रबंध’ शब्दाला साहित्यप्रकार-निदर्शक अर्थ असावा. नरेंद्राने रुक्मिणी स्वयंवरात ‘आणिकें काव्यें नाटकें कथा : आख्यानें प्रबंध चित्रगाथा : परि सरि न पवेति सर्वथा : देवाचेया पवाडेयासी’ (१७) असा काही रचनाप्रकारांचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून इतर रचनाप्रकारांहून ‘प्रबंध’ निराळा असावा असे स्पष्ट दिसते. या ‘प्रबंध’ रचनेचे व्यवच्छेदक लक्षण कोणते ? नरेंद्रानेच ‘दावित सुधेयाचे आंग : ताळ प्रबंध वोडव षडांग : ग्रामजाति मूर्छना राग : गाति निर्दोषपणें’ (१८२) हे गायनाचे प्रकार सांगितले आहेत. त्यांत प्रबंध हाही एक प्रकार आहे. ‘वेल्लु एकु मुरारि पुढां नारदें : देवीचा प्रबंध गाइला विनोदे : तें लागौनि देव-रावो मानु दे : कविते भीमकीचिये’

(३४१) या ओवीत नारदाने देवीचा = रुक्मिणीचा (= रुक्मिणीने रचलेला; अथवा ज्यात रुक्मिणीचे वर्णन आहे असा) प्रबंध गाइला असे म्हटले. तेव्हापासून श्रीकृष्ण रुक्मिणीच्या कवितेला (रुक्मिणीने रचलेल्या अथवा रुक्मिणीचे नाव जिच्यात आहे अशा) मान देऊ लागले. यावरून प्रबंध हा कवितेचा एक प्रकार असून तो गायनाला योग्य असतो असे दिसते. पहा : ' कृष्णविष्णुगोविंद । एयां नामाचे निखिल प्रबंध । माझि आत्मचर्चा विशद । उदंड गति ' (ज्ञाने. ९-२०९). सारांश, प्रबंध म्हणजे गायनानुकूल (गेय) अथवा संगीत काव्यरचना असा अर्थ करायला हरकत नाही. क्वचित, ' रचना ' या सामान्य अर्थानेही या शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो. (विचारासाठी पुढील ओव्या पहा. उद्ध. गी. १६, ३६, ४०; शिशु. ७, १५, १७, २२, ३३, वगैरे. ज्ञाने. १२-१९.)

७. ईश्वराचे गुण वर्णन करणे कुणालाच शक्य नाही. (मग आपण या श्रीकृष्णगुणवर्णनपर काव्य-लेखनाला कसे प्रवृत्त झालो ते सांगताना कवी म्हणतात की) ईश्वराच्या गुणांचे चिंतन केल्याने माझे अंतःकरण आनंदाने प्रफुल्ल झाले. माझी रसना = वाणी केवळ त्या आनंदाचेच वर्णन करीत आहे. तो आनंदच काव्यरूपाने वाणीच्या द्वारा व्यक्त होत आहे. पहा : ' श्रीकृष्णांचा गुणीं जीविनला : माझा जिउ श्रीचक्रधरा विनटला : तो आंतुल आनंदु वोसंडला : कवितेचेनि मिसें ' (नरेंद्र. ३५).

८. परमेश्वराची थोरवी ही मनाला देखील कळू शकत नाही; त्याच्या थोरवीची मनालाही कल्पना करता येणे शक्य नाही; मग तिचे प्रत्यक्ष वर्णन करता येणे कसे शक्य आहे ? यावर कवीला समर्थन म्हणून एवढेच समाधानकारक उत्तर द्यायचे आहे की — परिहार : आक्षेपनिरसन; (लक्षणेने) समर्थन. पहा. ' तवं श्रोते ह्यणति राहे । कें परिहारा ठाऊ आहे । भीसि कां वायां हें । कविपोषका ' (ज्ञाने. १३-८५१).

९. श्रुति (वेद देखील) जेयातें ' नेति, नेति ' म्हणति तेयातें जीव निरुतें (पूर्णपणें, निश्चयात्मक, यथार्थ रीतीने) काइ जाणेति ? पहा : ' तेव्हळि तेहीं मातें : वोळखिलें निरुतें ' (उद्ध. ६८१); ' पाताळीं कमळा

स्वतरा गीतें : मदळसा जिवविली निरुतें ' (नरेंद्र. १८३). ' परि निरुतें पांतां काइ सिणले । रायाचे हात ' (ज्ञाने. ९-१०९) सं. ' निरुक्त ' पासून हा शब्द व्युत्पादितात. पण ' निरुक्तं निश्चितम् ' असा हा देशी शब्द म्हणूनही देशीनाममालेत दिलेला आहे. **भगति** : भक्तिपूर्वक. पहा. ' जेया भजतां भजन भजावें । हें भगति साधन जें आघवें ' (ज्ञाने. ६-४८१).
दुखण : दूषण, दोष; कलंक.

१०. जे केवळ आपल्या अनुभवानेच ओळखता येण्यासारखे आहे ते शब्दांत कसे वर्णन करावे ? अर्थात, ते शक्य नाही. **बोली** : बोलून; सांगून; शब्दांत. ' बोल ' हा देशी शब्द कानडीमधून सर्व भारतीय भाषांत गेलेला दिसतो. प्राकृत व अपभ्रंश भाषांत त्याचे रूप ' बोळ ' असे आढळते. **आणिकी परी** : व्याकरणाच्या दृष्टीने की व री वर अनुस्वार पाहिजे होता. = दुसऱ्या रीतीने.

११. मूळ पोथीत ' सुभति ' असाच पाठ आहे. = डोळ्यांत अंजने घातली जाणार नाहीत तर- असा अर्थ. **सुभर्णे** : घातले जाणे. पहा : ' तैसे देहाचेनि लोभें । जेणें कर्मा पाणी सुभें ' (ज्ञाने. १८-१९३); ' ऐसी मनीं बुद्धि करणीं । सुभति धूमाकुलाचीं कोंडणी ' (ज्ञाने. ८-२२९). डोळ्यांत जर अंजने घातली जाणार नाहीत (सुभति) तर पृथ्वीच्या पोटातील संपत्तीच्या राशी कशा दृष्टीस पडतील ? एक विशिष्ट प्रकारचे अंजन डोळ्यांत घातल्याने माणसाला भूगर्भातील द्रव्य दिसते असे म्हणतात. पहा : ' तेया नावें जाण दान । जे मोक्षनिधानिचें अंजन ' (ज्ञा. १६-८७); ' जैसे डोलेया अंजन भेटे । तेव्हलि दृष्टीसि पाटा फुटे । मग वास पाहिजे तेथ प्रकटे । महानिधि ॥ (ज्ञा. १-२३). **डोलां** = डोळ्यांत. सं. ' दोला ' पासून मराठी शब्द ' डोला ' = डोळा. **न वचे** : जात नाही.

१२. **चोखालेपण** : पवित्रपणा; शुद्धत्व; निर्मळपणा. (सं. चोक्ष > प्रा. चोक्ख > म. चोख + आल = चोखाल; + पण) पहा. ' चोखालेपण रत्नाचे । रत्नावरि नाचे ' (ज्ञाने. १३-३६२). **दरिसण** : दर्शन. पहा : ' प्रकास दरीसन ' (गोप्रच. ४); पुढे ओव्या १२९ व ३२५ पहा.

१३. **मायावेखातें** : मायावेषाते. ईश्वर अवतार घेतो तेव्हा त्याचे पार्थिव शरीर हे मायास्वरूपाने व्याप्त असते, असे महानुभाव मानतात. तोच त्याचा मायावेष होय. पहा : ' मायावेषधारीणो होति ॥ मायापुरधारिणो होति ॥ मायानिर्मितं पुरं मायापुरम् ' (सूत्रपाठ. उद्ध. ३-५). पुढे ओव्या ३३७, ४०४ पहा. **एयाचि कारणे** : याच हेतूने; आपले दर्शन जिवांना व्हावे म्हणून. **सुकादिक** : शुक आदिकरून श्रेष्ठ कवी. **शुक** : व्यास मुनीला घृताची नावाच्या अप्सरेपासून झालेला मुलगा. हा अत्यंत विरक्त व श्रेष्ठ भगवद्भक्त होता. भागवत पुराण परीक्षिती राजाला शुकाचार्यानीच वाचून दाखविले होते. 'शुक' चे 'सुक' हे रूप 'उषाहरणा'त आढळते. पहा : 'श्रीभागवतीं सुकदेवो'; 'सुकदेवो अनुवादला' (६४; ६५) **अरूपा**० ज्याला आकृती नाही, जो आणि जो सत्त्व, रज व तम या गुणांनी बांधलेला नाही, असा.

१४. इतर पोथ्यांत 'श्लेक' ऐवजी 'श्लेष' आहे. तोच पाठ ग्राह्य मानावा. ष चा उच्चार ख होऊन श्लेख आणि त्यामुळे श्लेक असे असे लिहिले गेले असावे. निदान आपल्या मूळ पोथीत तरी सामान्यतः ष हा ख सारखा उच्चारला जातो याचे हे एक गमक आहे. संस्कृत साहित्यात श्लेष (अनेकार्थवाचक) म्हणून उल्लेखिलेला अलंकार तो हा नव्हे. श्लेष : या शब्दाचे अर्थ 'रूपक', 'व्यतिरेक', 'उपमेय' असे अनेक सुचविण्यात आलेले आहेत. ते रोबर नाहीत. श्लेष आणि वर्णक हे दोन्ही उपमेचेच प्रकार आहेत. श्रेष्ठ वस्तूची (उपमेयाची) हीन वस्तुबरोबर (उपमानाबरोबर) तुलना केली तर तो श्लेष होतो; आणि हीन वस्तूची अथवा कमी योग्यतेच्या वस्तूची (उपमेयाची) अत्यंत श्रेष्ठ अशा वस्तु (उपमाना) बरोबर तुलना केली तर त्याला वर्णक म्हणतात; आणि समसमान योग्यतेच्या उपमेय-उपमानांची तुलना असली तर ती उपमा होय. स्थूल मानाने उपमा, श्लेष आणि वर्णक हे एकाच अर्थाचे शब्द होत. पण त्यांतील सूक्ष्म फरक पुढील प्रमाणे : उपमान आणि उपमेय समान योग्यतेचे असतील तर ती उपमा; उपमेय श्रेष्ठ आणि उपमान कनिष्ठ असेल तर तो श्लेष; आणि उपमेय कनिष्ठ असून उपमान श्रेष्ठ असेल तर ते वर्णक होय. प्रस्तुत ओवीतील टीपेवरून हाच

अर्थ स्पष्ट होतो. 'समानत्वे ते उपमा'; 'श्लेष = उपमा देउनि दूषिजे' इतरत्र टीप-ग्रंथांत 'श्लेष' शब्दाचे अर्थ 'निषेधुनि उपमा' 'उपमुनि तुच्छ करणे' 'उपमां हीणावणें' असे दिले आहेत. यांचा माझ्या मते अर्थ असा की, हीन वस्तूची उपमा देऊन उपमेयाला कमी लेखणे. उदा : 'तेवि भेदबुद्धिचिये तुलें । घालूनि सूर्यश्लेषाचे कांटालें । तूकिलासि तें अल्लें । पुरें करीं जी' (ज्ञाने. १६-२८). यात श्रीनिवृत्तिनाथांची (उपमेयाची) तुलना सूर्यासारख्या कनिष्ठ वस्तु (उपमाना) बरोबर झालेली असल्यामुळे श्रीनिवृत्तिनाथांना एक प्रकारे दूषणच लागले आहे. हेच 'उपमुनी तुच्छ करणे' किंवा 'उपमां हीणावणें' होय. अर्थात, श्लेष = हीनोपमा, असा अर्थ निश्चित होतो. ऋद्धिपूर-वर्णनातील 'वस्त्रं बाश्चं पांगुरता । तरि हा श्लेषु घडता' (४२७) या ओवीतील श्लेष शब्द याच अर्थाने वापरलेला आहे. त्या ओवीवरील टीपकारानेही 'श्लेष घडता = उपमा घडती' असे प्रथम सांगून 'श्लेष = उपमा देउनि दूषिजे' असा अर्थ दिला आहे. आणि नंतर या उपमेतील हीनपणा, उणीव स्पष्ट करून शेवटी 'म्हणौनि बाहिरी पांगुरावेयाची उपमा न घडे' असे सांगितले आहे. अर्थात, ही न घडणारी उपमा म्हणजेच 'श्लेष' होय. 'करावया सारासारनिवाडु : म्हणों ब्रह्महंसाचा पाडु : तर परमहंसा काइं उघडु : श्लेष तिर्यचाच देवो' या ज्ञानप्रबोधातील ओवीतही (८९५) हाच अर्थ चपखल बसतो. खुद्द विश्वनाथबासानेच हंसाच्या या उपमेतील उणीव ८९६ व्या ओवीत दाखवून शेवटी 'तया संतांचा महिमा : बोलतां न दिसे उपमा' (समानत्वे ते उपमा) असे स्पष्ट केले आहे. अर्थात, श्लेष = हीनोपमा, हा अर्थ स्पष्ट होईल. **वर्णक** : कनिष्ठ उपमेयाला श्रेष्ठ उपमानाची उपमा; श्रेष्ठोपमा. टीपकाराने 'वर्णक=तोकडा गुण असतां उपमा चढावणी कीजे : ते वर्णक' असे म्हटले आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, उपमेय कमी योग्यतेचे असून त्यासाठी उपमान म्हणून मात्र फार श्रेष्ठ वस्तु घ्यायची. यामुळे वस्तुतः कनिष्ठ असलेल्या उपमेयाचा फार मोठा गौरव होतो, म्हणून ही श्रेष्ठोपमा होय. संस्कृतमध्ये 'वर्णक'=स्तुतिस्तोत्रे गाणारा भाट ('वर्णकश्चारणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने' मेदिनीकोश) असा अर्थ आहे. त्यावरून 'वर्णक'

शब्द श्रेष्ठोपमेच्या अर्थाने वापरला जाणे शक्य आहे. **उपमा-श्लेष-वर्णक** : = तुल्योपमा, हीनोपमा आणि श्रेष्ठोपमा. जवळजवळ सारख्या अर्थाचे हे शब्द एकत्रित वापरण्याचा पूर्वप्रघात दिसतो. 'उपमाश्लेष कोंदा-कोंदी' (ज्ञाने. १३-११५८) या ज्ञानेश्वरांच्या ओवीत पहिले दोन शब्द आलेले आहेत. पुढील ओव्या पहा : 'सरो हे उपमा श्लेष वर्णकें । जरि गुंपला राहे चौकें । जरि स्थान महिमा वरि टिके । बैसवावी असे' (ऋद्धि. ३९७); 'वर्णक उपमा श्लेषन । समयोचित प्रकरण । ऐसे पंचवीस तत्त्व-बंधन । काव्यमुद्रेचे' (गोपीनाथ कविकृत रुक्मिणी स्वयंवर. १-४१). **रंजो** : रंजऊ; मनोविनोदन करू. लोकांचे केवळ रंजन करणे हे काव्यप्रयोजन कवीला मान्य नाही. **पवाडे** : लीला, चमत्कार. 'पवाडा' या शब्दाला कान-डीत 'चमत्कार, दिव्य, अतिमानुषी कृती' असे अर्थ आहेत. (मन्हाटी संस्कृति. पान १९६). ते या ठिकाणी अभिप्रेत आहेत. यावरूनच पराक्रम, शौर्यगीत, असा अर्थ त्याला आलेला आहे. पुढे २६३, ४९४, या ओव्यांत लीला, चमत्कार याच अर्थाने हा शब्द वापरलेला आहे. **मकुंद** : श्रीकृष्ण. टीपकाराने दिलेली व्युत्पत्ती वरोवर आहे. फक्त 'मोक्ष' ऐवजी 'मुकुः' (= मोक्ष) शब्द त्याने वापरायला पाहिजे होता. 'मुकुं दाति इति मुकुंदः' सं. 'मुकुंद' याचेच 'मकुंद' हे रूप या संहितेत सर्वत्र आले आहे. ओ. ४७२, ४९६, ४९८ पहा.

१५. **उडो**=पुढे करू; निर्माण करू. **उडवणे** =निर्माण होणे-करणे. पहा : 'किं आत्मराजाचिये सभे । गीते उडवले खांबे (ज्ञाने. १८.१६४४) **कथासंगति** : कथेची सुसंबद्ध रचना. **मानवती** : संतुष्ट होतात. **मानवणे**=संतुष्ट होणे. पुढे ४७७ ओवी पहा. **पढो** : वर्णन करू. पढणे (संस्कृत पठ् पासून) = वर्णन करणे; बोलणे. पुढे ८४ व ३१४ ओव्या पहा. 'तेथ साळैया राजसुक : पढताति भाका चित्रें श्लोक' (नरेंद्र. ५३३) 'उन्मेषाचेनि तवकें : स्वयं बोधाचेनि तर्के । वेद पढो न सके । नेति नेति म्हणे' (ज्ञा. प्र. ३४); ब्रह्मस्वरूपापलीकडे असलेल्या ईश्वराचे यश हेच साधूंचे जीवन होय.

१६. नागरी बोल्ली : मधुर आणि ध्वनियुक्त शब्दांनी. नागर = नगरातील जनतेच्या तोंडी शोभणारे शब्द; सुसंस्कृत; सुंदर (अशी भाषा) पहा : 'नातरि नगरांतरीं वासिजे । तरि नागरांचि होईजे' (ज्ञाने. १-४१). **नागरी बोल** : उपनागरी या नावाची एक विशिष्ट रीती आहे. 'माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते' (काव्यप्रकाश) यावरून, नागरी बोल = मधुर आणि ध्वनियुक्त (सूचक, अर्थगर्भ) अशा वर्णांनी व शब्दांनी युक्त अशी रचना अथवा भाषा. 'तो कृष्णार्जुनसंवादु । नागरिं बोलि विशदु । सांघों दाउं बंधु । वोवियेचा' (ज्ञाने. १३-११४९) **स्थळ** : कथा. उदा : 'स्मृति स्थळ' = आठवणीतील कथा. 'सोळा सहस्र अंतःपुर : तेतुलेयां नाना उपचार : ते सांगता स्थळ होईल अपार : तरी रसु आवरे ना' (शिशु. ७५३). **सकल रसांतै** : साहित्यशास्त्रातील नऊ रसांचे वर्णन पुढे ५१ ते ५५ ओव्यांत आले आहे. **पोखिजे** : पोखणे = पुष्ट करणे; पोसणे. **निरसां होउनि** : रसांची परवा न करता; रसशून्य होऊन; एरवी लौकिक काव्यात जो सर्व रसांचा परिपोष आढळतो तो निर्माण न करता- (श्रीकृष्णाचीच सेवा करावी). **चांग** : चांगले.

१७. आरिख असंस्कृत; खडबडीत : सं. 'आर्ष' या शब्दाचा अपभ्रंश. पहा : 'तो आरिखा शब्दांमाझारी : चातुर्य बोलातें पुरी' (ज्ञा. प्र. ७९१). **परबंध** : 'प्रबंध' या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश. पुराणातील शब्दरचना आर्ष आहे; ती फारशी ठाकठिकीची नाही. परंतु त्या पुराणांच्या आधारे मी रचलेल्या या प्रबंधाची - काव्याची रचना मात्र अपूर्व झालेली आहे या माझ्या काव्यातील (ते) शब्द सुवासिक कदंब पुष्पातील सुगंधाप्रमाणे (रसिकांचे अंतःकरण) वेधून घेणारे आहेत.

१८. वेध : दर्शनाने किंवा केवळ नामोच्चाराने इतरांचे अंतःकरण आपणाकडे ओढून घेण्याची शक्ती. उदा : रुक्मिणीने श्रीकृष्णाला पाहिले नव्हते, तरीही केवळ 'श्रीकृष्ण' या नावाचा इतरांकडून उच्चार होताच तिचे अंतःकरण श्रीकृष्णाकडे ओढले गेले; ही 'श्रीकृष्ण' या नावाच्या ठिकाणी असलेली वेधशक्ती होय. पहा : 'श्रीकृष्णीं शतां सहस्रां वेधु : एथिचां नामींचि वेधु' (सूत्र. वि. ९१); 'किन्नरासि श्रीकृष्ण वानितां

अनुरागी : क्षोभु उपनला देविचां आंगी : तथा वेधाची जाली वज्रांगी : साहे विरहो-उपचारु' (नरेंद्र. ५७५). अशा वेधाचा = वेधशक्तीचा दीक्षागुरु = या वेधशक्तीची इतरांना दीक्षा देणाऱ्या देवतांमध्ये सर्वश्रेष्ठ, पूर्ण परमेश्वरावतार. पहा : ' मग श्रीकृष्णुरावो वानिला कवतिके : वेधवंती दीक्षागुरु' (नरेंद्र. ६३६).

१९. हे : श्रीकृष्णकथा. निधि : हा शब्द येथे स्त्रीलिंगी वापरला आहे. इतरत्रही अशी रूपे आढळतात. उदा : ' कीं ते सौभाग्याची निधी' (नरेंद्र. ८९). सिद्धी : अणिमा, गरिमा, लघिमा इत्यादि. परमार्थी : सर्वश्रेष्ठ अर्थ, अर्थात, मोक्षपद प्राप्त करून घेण्याला. निर्वद्धी : निरवधी; अमर्याद, निःसंशय. पहा : ' श्रीकृष्णू परब्रह्म निर्वधी' (नरेंद्र. द प्रत १८).

२०. पहा : ' जेविं पतिवृत्ते आपुला पति : वांचोनि आन नसे चित्तीं : तेवी अव्यभिचार भक्ति : वर्ते अनन्य योगें' (ज्ञान. प्र. १८८);

२१. वस्तु : हा शब्द श्लिष्ट वापरला आहे. १. वस्तु=(१)कोणताही पदार्थ. (२) परमेश्वर. पहा : ' वस्तुसंबंधें शक्तिनिक्षेपु' ' वस्तुसंबंधें तिर्यचा योनि मोक्षु : देवां आनंदु' ' वस्तुसंबंधें जडांअजडां भलें' (सूत्र. पा. वि. १७१-१७३). ' हें उपजे आणि नाशे । तें मायामय दीसें । यन्हविं तत्वता वस्तु असे । अविनाश चि' (ज्ञाने. २-१०५). दावितें : दाखविणारे. दावणे : दाखविणे. ' आरशानें हो कां दाविलें । तरी मुखचि मुखें देखिलें । तो न दावी तरी संचलें । मुखचि मुखीं ॥ तैसें दावितें नाही । तरी हाचि ययांच्या ठायीं' (अमृ. ७-२२४, २२५). दिव्यांजन : अंजन लावल्याने पायाळू माणसाला भूमिगत द्रव्य दिसते अशी समजूत आहे.

२२. विचित्र : आश्चर्यकारक प्रसंगांनी भरलेले (चरित्र). वर्णिल्ले : वर्णन केले जाईल.

२३. चकोर हा चंद्रकिरणे सेवन करून राहतो हा कविसंकेत प्रसिद्ध आहे. पहा : ' जैसें शारदियेचिये चंद्रकले । माझि अमृतकण कोवले ।

ते वेंचिति मनं मौआलें । चकोरतलगें' (ज्ञाने. १-५६); 'चंद्रबिंबाचां पाणिपात्रीं : चंद्रिकेचि वारुणि पवित्र वक्त्रीं : पान करुनि रात्रीं : दुलतीं चकोरें' (नरेंद्र. ५०८) 'ना तरि चंद्रकराचा चारा : वांचौनि आन नाही चकोरा' (ज्ञाप्र. १९०). **कलावतु** (कलावंत; सोळा कळांनी युक्त असलेला चंद्र) तोही निरांजन (ओवाळण्यासाठी म्हणून ज्यात तुपासहित कापसाची वात ठेवलेली असते असे पूजापात्र) एकें गुणें (त्यात एकच गुण = सद्गुण अथवा कापसाची वात असली तरीही) मनी (त्याला मान्यता देतो; त्या निरांजनाचा, आरतीचा स्वीकार करतो). चंद्र हा स्वतः सोळा कळांनी युक्त असूनही इतरांच्या ठिकाणी एखादाच गुण आढळला तरी संतुष्ट होतो. 'गुण' शब्द श्लिष्टार्थाने वापरला आहे.

२४. तोकडा : (सं. स्तोक) थोडा; कमी प्रतीचा. पहा : 'अमृताची चवि होय तोकडी : तें बोलणें पाहुनियां' (नरेंद्र. ३३२. द प्रत) **परगुणा :** (पर + गुण) इतरांच्या ठिकाणी असलेल्या सद्गुणामुळे. स्वतः सर्व सद्गुणांनी युक्त असलेले आणि केवळ परमेश्वराच्या आनंदात सदासर्वदा मग्न असलेले संत दुसऱ्याच्या ठिकाणी असलेल्या लहानशा सद्गुणानेही संतुष्ट होतात. 'लोकांचे परमाणुतुल्य गुण जे मेरूपरी वानिती । चित्तीं तोषहि पावती सुजन ते नेणों किती नांदती' हे सुभाषित प्रसिद्धच आहे.

२५. निःहां : सर्वस्वी; पूर्णपणे. पहा : 'तें फलें तवें सोफ : निःहां जाये' (ज्ञाने. १७-२४८); 'निःहां दास : लागले स्नेहपाश' (उद्ध. गी. २३६); सं. नितरां > म. निरां, निःहां. अपभ्रंशात 'निरु' असे रूप आहे. पहा : 'विग्गहतएण गिरु सोहमाण' (ना. च. १-१-८)

२६. तरणी उदैलेयां : मुळात 'तरणीं' असा सप्तम्यंत शब्द आहे. त्यामुळे हे सती सप्तमीचे उदाहरण होय. 'तरणी' तील 'णी' निरनुनासिक घेतली तर 'तरणी' हा प्रथमा विभक्तीतील शब्द घ्यावा लागेल. मग 'तरणी उदैलेयां' ही पराश्रयी प्रथमा होईल. पण आहे या स्थितीत ती सती सप्तमीच होय. सूर्य उगवला म्हणजे ज्याप्रमाणे पद्मिनी (सूर्यकमलिनी) विकास घेते (प्रकुल्लिन होते) त्याप्रमाणे श्रीकृष्णचरित्रे संतजनांच्या अंतःकरणात विकास-दवटवी-निर्माण करतात.

२७. साहाजें : सं. सहज; स्वाभाविकपणेच. पहा: ' तरि उणावो साहाजें उपसाहला । प्रार्थु काइ ' (ज्ञाने. १-६५); ' तेंचि वायुचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक साहाजें सपाटलें ' (ज्ञाने. २-१०७); ' ते साहज पन्हेरेयावरि मानकूली तैसीं मीरवति ' (ली. च. एकांक ८). चंद्रें चंद्रकांत०-चंद्रामुळे चंद्रकांत मणी अमृत पाझरतात; (चंद्रकांत मण्यातून अमृत पाझरू लागते.) हाही कविसंकेत प्रसिद्धच आहे. पहा : ' आहो चंद्रकांतु द्रवता किरु होये । परि ते हातवटी चंद्रिं किं आहे ' (ज्ञाने. ९-२९).

२८. वैकार : ' जुने पोवाडे गाणारे ' असा अर्थ टीपकाराने दिला आहे. ' कवि ' हे नवीन काव्य करतात, तर वैकार हे जुनेच पोवाडे गाऊन दाखवतात, असा फरक त्याने सूचित केलेला आहे. वैकार = ' समूह ' असा अर्थ असावा. ' समूह ' या अर्थी पैक शब्द नरेंद्राच्या रु. स्वयंवरात येतो- ' तवं बोलिला भीमकु : आमतें जो असे कवी-पैकु ' (१२४). यातील पैक प्रमाणेच वैक शब्द असावा असे वाटते. कवि वैकार = कवींचे समूह. नौतन : (संस्कृत) नूतन; नवीन. ' नूतनाचा ' अतिशय ते नौतन ' अशी व्युत्पत्ती टीपकाराने दिली आहे. पण ' अतिशय नवीन ' असा अर्थ या ठिकाणी अभिप्रेत नाही ' नूतन ' या शब्दाचेच ' नौतन ' हे उच्चारान्तर असावे. नित्यनौतन = नित्यनूतन = नेहमी नवीन ताजे.

२९. जुने = शिळे; सं. जीर्ण > अप. जिण्ण; जुण्ण > म. जुने. पहा : ' सो रयणिहिं जुण्णपं मढे वसिउ ' (करकंडचरिउ १०-१८-९). उरंगेना: रंगहीन होत नाही; फिकट होत नाही. उरंग : (उत्+रंग). जसे ' उत्+ ऋण ' पासून ' उरिण. ' उदा: ' पुण्यें पोसिलिं असाधारणें । तियें तुझे गुण वानणें । देउनि मज उरिणें । जालिं आजि ' (ज्ञाने. १६-३३). त्याचप्रमाणे ' उद्गतः रंगः यस्य सः उरंगः ' = ज्याचा रंग उडून गेला आहे असा. त्यापासून नामधातु = उरंगणे = रंगहीन होणे; फिकट होणे; कमी होणे. पहा: ' मी उखेडीं जायें अळग : तरि मागां नाहीं श्रुंघार वोळग : ते आवडि उरंग : आतां जाली ' (उद्ध. गी. १४०). साडपन्हरे =

साडे पंधरा रुपये भावाचे, उत्कृष्ट (सोने). हा शब्द या ठिकाणी विशेषणा-सारखा वापरला आहे. पण ' साडेपन्हरे ' = सोने, या अर्थानेही तो सरळ वापरला जातो. उदा : ' साडेपन्हरां मिसलावें । तरि पन्हरेचि जेवि होआवें ' (ज्ञाने. १५-५३३). या ओवीवरून ज्ञानेश्वरकालात सोन्याचा भाव १५, १५॥ असा असावा. अर्थात, १५॥ भावाचे सोने ते सर्वोत्कृष्ट; १५ रु. भावाचे ते त्याहून किंचित कमी दर्जाचे. लीळाचरित्रात ' पन्हरे ' असाच शब्द सोन्यासाठी आलेला आहे. ' असूधाचे वींदु नीगति : ते साहाज पन्हरेयावरि मानुकूली तैसीं मीरवति ' (ली. च. एकांक ८)

सुरंग : उत्तम वर्णाचे; तेजस्वी. **सुरंग** आणि **उरंग** ही विरुद्धार्थक शब्दांची जोडी यात मुद्दाम वापरली आहे. तिकडे लक्ष द्यावे.

३०. **मेरु** : हिमालयाच्या उत्तरेला सोन्याचा म्हणून पुराणांत वर्णिलेला पर्वत. कल्मसासाम्य पहा : ' यावत्स्थात्यन्ति गिरयो सरितश्च महीतले । तावद्रामायणकथा त्रैलोक्ये प्रचलिव्यति '

३१. **कैवल्यकंदु** : कैवल्य = अज्ञान-अविद्यादि बंधनांनी विरहित अशी शुद्ध स्वरूप-स्थिती; अशा निर्भेळ शुद्ध स्वरूपाचा ' कंद ' = मूळ; गड्डा; निर्भिति-स्थळ. ' नारंद ' हा शब्द प्रस्तुत पोथीत, ४६१ ओवी सोडून सर्वत्र असाच (सानुस्वार ' रं ' युक्त) लिहिला आहे. चोंभा कवीच्या उषाहरणातही हा शब्द असाच सानुस्वार लिहिलेला आढळतो. पहा ' नारंदु गेला सत्यलोका ' (१८४२); ' आला आला नारंद मुनि ' (७७६).

३२ **सुर-वनिता** : देवांच्या स्त्रिया; देवांगना. **सकळै** : (सं. सकळं + अपि > सकळ + हि > सकळै.) प्राचीन मराठीत स्वतंत्र रीतीने ' सकळ ' पेक्षा ' सकळै ' हा शब्द अधिक वापरला जातो. पहा : ' अकृह भला भला । सकळै परीवारु मानवला ' (उषाहरण. ८१७).

कीनर : किन्नर. एक देवतायोनी. नरेंद्राच्या रु. स्वयंवरात ' कीन्नर ' हा शब्द वापरलेला आहेच, पण क्वचित ' तेथे देवातें कीन्नरू वाखाणी ' असेही रूप योजले आहे. प्रस्तुत ओवीत ' कीनर ' मध्ये ' की ' वरील अनुस्वार चुकून गळाला असावा असे वाटते.

३३. अनंद : आनंद. हाच शब्द इथे व आणखी काही ठिकाणी 'अनंद' असा लिहिलेला आहे. ओव्या ३५, ३९६, ४७५ वगैरे पहा. इतरत्र तो 'आनंद' असाच लिहिलेला आहे. ओव्या ३१, १४२, ३२९ पहा. ॐ वि : ओव्यांत; ओवलेल्या पद्यांत. दिगंगना : दिशा ह्याच स्त्रिया. श्रीकृष्ण-चरित्राच्या त्या गाण्यांचे स्वर ऐकून दाही दिशा प्रसन्न होत; सर्वत्र प्रसन्नता आणि मांगल्य पसरत असे, हा भाव.

३४. भोगावती : पातळातील गंगा नदी. 'पाताळ' हा नागलोक आहे अशी समजूत आहे. तेथील कन्या त्या नागकन्या.

३५. लोक + त्रए + पावन : स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तिन्ही लोकांना पवित्र करणारे. त्रए = त्रय (सं.).

३६. सुख-मुखें : शुकाच्या मुखाने. शुकाचार्य : शुकीच्या (मनेच्या) रूपाने पृथ्वीतळावर विहार करीत असलेल्या घृताची नामक अप्सरेपासून व्यासाला झालेला मुलगा. हा जन्मापासूनच महाज्ञानी व विरक्त होता. परीक्षिती राजाला, सर्पदंशाने मृत्यु येण्यापूर्वी, सात दिवसपर्यंत भागवत पुराण यांनीच ऐकविले. त्याच कथाभागाचा या ठिकाणी उल्लेख अभिप्रेत आहे. सं. 'शुक' - पासून मराठी 'सुक' (ओ. १३); 'सुख'.

परिक्षिति : परीक्षिती राजा. पुढे ओ. १०८ पहा. अभिमन्यूला उत्तरेपासून झालेला मुलगा, पांडवांचा उत्तराधिकारी. मृगया करीत असताना ध्यानस्थ बसलेल्या एका ऋषीच्या गळ्यात जवळच मरून पडलेला साप अडकवल्यामुळे त्या ऋषीच्या पुत्राने परीक्षितीला शाप दिला की ' सात दिवसात तू सर्पदंशानेच मरशील. ' या शापापासून आपले संरक्षण व्हावे म्हणून सरोवरातील एकखांबी मंदिरामध्ये परीक्षिती राहू लागला. तेथेच त्याने शुकाचार्यांच्या तोंडून भागवत पुराणाचे श्रवण केले. पण शेवटी बोरात लपून बसलेल्या अळीच्या रूपाने तक्षकाने याला दंश केला व हा मरण पावला. जें चा संबंध ३७ व्या ओवीतील श्रीकृष्णमहिमान या शब्दाकडे. 'श्रीकृष्णमहिमान' या ऐवजी 'श्रीकृष्ण महिमाश्रवण' हाच मूळपाठ म्हणून घ्यावा. इतर सर्व प्रतीत तोच आहे.

३७. कर्माभिमान : नित्यनैमित्तिक कर्मातील आग्रहपूर्वक आसक्ती. दत्तचित्तअवधान : (असा एक शब्द वाचावा) दत्त = दिलेले आहे, चित्त = मन आणि अवधान = लक्ष ज्यांनी, मनःपूर्वक लक्ष देणारे. पहा : 'परि तेयां तिहिं आंतु । सात्विक तवं प्रस्तूतु । सांघैर्न दत्तचित्तु । आकर्णितूं' (ज्ञाने. १८-६२७) ' मतीसारीखे बोलैर्न । अवधारीजो दत्तचित्त ' (उषाहरण. १०८७). महिमान = सं. महिभन् < महिमान = मोठेपणा; थोरवी. पहा : ' तैसैं श्रीगुरुचें महिमान । अकलतें कें असे साधन ' (ज्ञाने. १०-१३). अर्थाच्या दृष्टीने ' महिमाश्रवण ' हा पाठ ग्राह्य.

३९. पहा : 'अनंत अवतार' 'परमेश्वरु अनंतीं अवतारीं अवतरलें असति : आतां अवतरलें असेति : साउमे अवतरति' (सूत्रपाठ. वि मा. १८; १९) लिला = लीलेने; सहज; फारसे श्रम न पडता. मुचिजे : मुक्त व्हावे. पुढे ओ. २७९ वरील टिपणी पहा.

४०. अन्यै-भजनै : परमेश्वराव्यतिरिक्ति इतर देवतांची उपासना. 'अन्य' हा शब्द 'इतर देवता' या अर्थाने आजही महानुभावांत रूढ आहे. कव्हणै : कोणत्याही. सं. कः पुनः > प्रा. कउण. > म. कवण. उच्चारणासाठी मध्ये महाप्राण घालून 'कव्हण' असे रूप जुन्या काळी फार वापरीत. पुढे ओव्या २९२, ४९८ पहा. ' आणीक तो कहींचि न पविजे : कव्हणी परीं ' (नरेंद्र. ३६४); हा शब्द याच काव्यात कवण (७); कव्हण (४०); कवणह (४२); अशा अनेक रीतींनी लिहिलेला आढळतो.

४१. ब्रह्मां-आनंदु : ब्रह्मानंद. ब्रह्मा = ब्रह्मदेव, अशा अर्थाने हा शब्द या ठिकाणी घ्यायचा नाही. पावत : असा पाठ पाहिजे. इतर सर्व पोथ्यांत तोच आहे. देशोधडी होत : देशोधडीला जातात पूर्वी देशोधडी होणे असा वाक्प्रचार होता. आज देशोधडीला लागणे, असा वाक्प्रचार आपण वापरतो. माहा-पातकै : ' ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वगनागमः । महांति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पंचमं ' ब्रह्महत्या, दारू पिणे, चोरी, आणि गुरुपत्नीशी व्यभिचार ही मुख्य महापातके होत. टीपकाराने

दिलेले 'जडत्व' हे महापातकाचे दुःखरूप फळ होय. जडत्व दुःखाच्या वर्णनासाठी 'महानुभाव तत्त्वज्ञान' पा. १८५ पहा.

४२. **आथि** : आहे. सं. अस्ति > प्रा. अत्थि > म. आथि. पहा : 'यन्हविं काइ भानुतेजीं खद्योता । शोभा आथि' (ज्ञाने. १-६७); 'म्हणौनि तुझे वचन मज सर्व प्रकारें : करणें आथि' (उद्ध. गी. ८१७ गद).

४३ **सकल देवता जेआचि करणी** : सर्व देवता ज्याने निर्माण केल्या आहेत. यावरून देवतांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही असे वाटेल. महानुभावांच्या मते एका ब्रह्मांडात ८१ कोटी १। लक्ष १० देवता असून त्या सर्व ईश्वराप्रमाणेच अनादि आणि अनंत आहेत. मग, देवता ही ईश्वराची करणी असे का म्हटले ? याचे उत्तर असे : या ठिकाणी देवता म्हणजे देवतांची अव्यक्त स्वरूपे, असा अर्थ घ्यायचा नाही, तर देवतांची व्यक्त स्वरूपे, म्हणजे त्यांच्या ब्रह्मांडस्था घ्यायच्या. सृष्टीचा व्यापार चालवण्याठी परमेश्वराच्या इच्छेनुसार मायेच्या नेतृत्वाखाली सर्व अव्यक्त देवता व्यक्त स्वरूपे धारण करितात. म्हणून ही ईश्वराची करणी होय, असे म्हटले आहे. **तीर्थे जन्मलीं चरणीं** : श्रीकृष्णाच्या (परमेश्वराच्या) चरणाचा स्पर्श ज्या पाण्याला किंवा जलाशयाला होतो त्याला तीर्थत्व प्राप्त होते. पहा : 'अठसटि तिर्थांचा तोडरू : चरणीं घवघवीत मनोहरू : तो तीर्थाराओ श्रीचक्रधरू : वर्णीतु असे' (शिशु. १४). **तोखे** : सं. तोषे; संतुष्ट होतो.

४०. **निसाणी** : शिडी; जिना. 'तो हा कैवल्य-पदाची निसाणी' (ऋद्धि. २७) या ओवीवरील टीपेतही टीपकाराने 'निसाणी' = सिडी, सोपान मार्ग' असाच अर्थ दिला आहे. सं. निःश्रेणी > अप. णिसेणी > म. निसाणी. अमभ्रंश भाषेत 'णिसेणी' = शिडी हा शब्द आहे. पहा : 'गुणाणं णिसेणी णयारूढवाणी' (नाय० २-३-१०). हिंदीतही हा शब्द 'नसेनी' म्हणून रूढ आहे. **वछाहरणि** : सं. वत्स > प्रा. वच्छ > म. वछ. अनेकवचन 'वछें' ओ. २७० पहा.

४५. चोखालीति : शुद्ध करणारी. चोखाळणे = धुणे; शुद्ध करणे. सं. चोक्ष (स्वच्छ, पवित्र) > प्रा. चोक्ख > म. चोख. + ल (स्वार्थ) = चोखाल (ळ). त्यापासून नामधातु 'चोखाळणे.' पहा : 'तैसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानी चोखालले' (ज्ञाने. ४-६४). पुढे ओ. ४११ पहा. **पोखिति** : पोषण करणारी; परिपुष्ट करणारी, वाढविणारी. सं. पोषणं. म. पोखणे.

४६. सरतेयां होआवें : मान्य व्हावे; धन्य, कृतार्थ व्हावे. **सरतें होणें** : मान्य, धन्य होणे. पहा : 'हा मधुवनीं मज देवें भेटला : सारस्वतमंतृ येणें दीधला : तेणें गुरु-प्रसादें सरता जाला : स्थानीं रायाचिये' (नरेंद्र. १५७). 'बुद्धिमतिं' या ऐवजी 'बुधि(द्धि)मती' हाच पाठ अन्वर्थक आहे. इतर सर्व पोथ्यांत तोच आढळतो.

४७. भक्ति रस : मराठी कवींनी मानलेला दहावा रस. वछाहरणात यापुढेच ५१ ते ५५ ओव्यांत कवीने नवरसांचे वर्णन केलेले आहे. त्यावरून कवीला साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने नऊच रस अभिप्रेत असावे असे दिसते. तथापि 'रस' या शास्त्रीय संज्ञेनेच त्याने भक्तिरसाचा उल्लेख केलेला आहे यात शंका नाही. कारण या ओवीत भक्तिरस आणि शृंगार रस यांचा विरोध त्याने कल्पिलेला आहे. **पढिये** : आवडता. पहा. 'लेकरुवें वांचौनि स्त्रियांसि : कव्हणी पढिए ना' (उद्ध. गी. ३२७), 'हें असो उगें आगितें । ह्मणे तैसें राइतें । पढिये प्राणा परौतें । राजसासि गा' (ज्ञाने १७-१४६). **श्रींघार** : सं. शृंगार. > म. श्रींघार. 'श्र' चें 'श्रि' असे उच्चारान्तर. पहा. 'नसुदीचि शांतीकथा । आणिजैल किर वाक्यपथा । परि श्रिंगाराचां माथां । पावो ठेविति' (ज्ञाने. १३-११५०); 'जै श्रिष्टि आदि संस्था । ब्रह्मनि केली' (ज्ञाने ३-८५) पुढे ओ. ८६ पहा. **सौंदर** : सुंदर, या अर्थानेच सौंदर हे रूप वापरले आहे. पुढे ओ. ५७, १६२, २४६ पहा. पहा : 'तेव्हलां कर्मवांचूनि काहीं । आन सौंदरचि नाही' (ज्ञाने. १४-२०१); 'स्वातीचेनि पाणिये । न्हवति जरि मोतियें । तरि आंगीं सौंदरांचिये । कां शोभती तियें' (ज्ञाने. १८-१६७९). सर्वश्रेष्ठत्व दाखविण्यासाठी आज

आपण सप्तमीचा उपयोग करतो. मूर्खांतला मूर्ख, शहाण्यांतला शहाणा. याऐवजी यादवकालीन मराठीत षष्ठीचा उपयोग करीत. उदा : 'सौंदराचा सौंदरु' 'हा ठावो पवीत्राचा पवीत्रु जाला जी' (गोप्रच. ३१३); 'हें आगाधाचें आगाध की' (दृपा. ५९).

४८. वेधु लागला देवांगणा : पृथ्वीतलावर अवतरलेल्या श्रीकृष्णाच्या सौंदर्याची कीर्ती ऐकून वैकुंठातील लक्ष्मी (देवांगणा) ही त्यावर आसक्त झाली होती. तिला श्रीकृष्णाच्या सौंदर्याचा वेध लागला होता. श्रीकृष्णाचे आपणाला दर्शन व्हावे असे तिला फार वाटत होते. तिच्या आग्रहाने द्वारकेतील एका ब्राह्मणाची अनेक मुले जन्मताक्षणी शेषशय्याने मारून क्षीराब्धीत आणून ठेवली. त्यांना नेण्यासाठी श्रीकृष्ण अर्जुनासहित क्षीराब्धीला गेले. ते तेथून परत येत असताना श्रीकृष्णावर मोहीत होऊन त्याच्या मागोमाग लक्ष्मीही येऊ लागली होती अशी आख्यायिका आहे. **मदना भुली ठेली** : श्रीकृष्णाचे सौंदर्य पाहून मदन देखील त्याच्यावर मोहीत झाला व श्रीकृष्णाचे पुत्रत्व आपणाला प्राप्त व्हावे अशी त्याने इच्छा केली. तदनु रूप श्रीकृष्णाला रुक्मिणीपासून झालेला प्रद्युम्न तोच अनंगाचा अवतार होय. **बरवेपण** = सौंदर्य. पहा. 'बरवेपणें : अनंगा न लोटे' (नरेंद्र. ५६); 'जया श्रीकृष्णाचेनि बरवेपणें : पांतां ब्रह्म-सुख ठेंगणें : तेथिचें लावण्य कवणां उमाणे : मापें भू-गोळकाचेनि' (नरेंद्र. ३२०) या ओवी-वरून **बरवेपण** = लावण्य हा अर्थ स्पष्ट होईल. **नेटकें रूप** = सौंदर्य. 'तेणें रुक्मिणीयेचें रूप नेटकें : देखियेलें पुढां' (नरेंद्र. क प्रत. १३८.) 'नेटकें हा शब्द 'नेटगे' या कानडी शब्दावरून आलेला आहे. कानडीत नेट्ट (मराठी 'नीट') = सुंदर, असा अर्थ आहे.

४९. नव्हां रसांचें : हे नऊ रस पुढे ५१ ते ५५ ओव्यांत वर्णिलेले आहेत.

५०. तापत्रय : आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक असे तीन ताप. 'पावत' 'निवारत' असे तथदध पोथ्यांतील पाठच या ठिकाणी ग्राह्य आहेत. 'ज्याच्या, अनेक प्रकारच्या क्रीडा होताना, खेळल्या

जात असताना (खेळतां) (त्या पाहून किंवा आठवून) योगी लोक आपले सर्वश्रेष्ठ ध्येय प्राप्त करून घेतात ' असा प्रथमार्धाचा भावार्थ.

५१. पुढील पाच ओव्यांत श्रीकृष्णाच्या चरित्रातील निरनिराळ्या प्रसंगांच्या द्वारे नऊ रस कसे आविष्कृत झाले याचे वर्णन आहे. उदा : गोपीबरोबर श्रीकृष्ण रासक्रीडा खेळला त्यावेळी शृंगार रस मूर्त झाला = प्रगट झाला. अथवा त्यावेळी श्रीकृष्ण म्हणजे मूर्तिमंत शृंगार रस झाला. श्रीकृष्णाच्या रूपाने त्यावेळी शृंगार रसाने अवतार धारण केला. खेलिनला : खेळला. 'खेळणें' धातूचे भूतकाळी रूप. धांविनला; हांसिनला ही अशीच भूतकाळी रूपे होत. कृडा : 'क्रीडा' शब्दाचे उच्चारांतर.

५२. भेडविला : भिवविला, यशोदेने भिवविले, भीती दाखविली त्यावेळी. भेडविणें = भीती दाखवणे. 'आणि ललाटपटाचिये खोले । कैसे भयातें भेडविति डोले' (ज्ञाने. ११-३५९); 'तथा स्नानप्रसंगी साधें भेडवणें' (गोप्रच. १८१). उटवला : उठावला; निर्माण झाला. विखारु : विषयुक्त; विषारी; सर्प. कालियामर्दनाच्या प्रसंगी श्रीकृष्णाच्या रूपाने प्रत्यक्ष रौद्ररस मूर्तिमंत झाला.

५३. रूप जालें : मूर्तत्व आले; शरीर प्राप्त झाले. त्यावेळी करुण रस मूर्तिमंत झाला.

५४ विभछु : बीभत्स रस. विह : वीर रस. सांतू : शांत रस. तेथचि : श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी; त्याचे मूळ स्वरूपच शांत आहे; म्हणून श्रीकृष्ण हा मूर्तिमंत शांत रस होय.

५५. त्या परमेश्वराचे निजरूप = (आपले) मूळ अव्यक्त स्वरूप ब्रह्मादिका = ब्रह्मदेव आदिकरून मायेपर्यंत कोणत्याही देवतेला ठाऊक नाही. ठाऊकें : ('टाविकें' या कानडी शब्दापासून) माहीत. न्हवे = नव्हे. 'स्वातीचेनि पाणिये । न्हवंति जरि मोतियें' (ज्ञाने. १८-१६७९); 'जुझाची आवडि धरति । परि संग्रामीं थीर न्हवती' (ज्ञाने. १-१७३). 'हें तुज न फावे न्हवे तुजें वाळ' (ख्रि. व. ७९). वछा. १७३, १९६, ४२२ वगैरे, सूची पहा. नवरस नाटक : शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभया-

नकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाढ्ये रसाः स्मृताः । निर्वेदस्थायि-
भावोस्ति शांतोपि नवमो रसः ।

५६. निराभिमान : (सं. निरभिमान). ' जैसें अवचितेपणें ।
वायूसि विचरणें । निराभिमानीं उदैजणें । सूर्याचें ' (ज्ञान. १३-५२६)

५७. अरूपा : ज्याला रूप=आकृती नाही अशाला. अद्वैता :
एकमेव असलेल्याला. जो सर्वत्र आहे; आणि ज्याच्या वाचून दुंसरे कोणीही
नाही. या शब्दाचा अर्थ प्रचलित रूढीप्रमाणे ' जीवपरमेश्वराचे अभिन्नत्व '
असा या ठिकाणी नाही. ईश्वरस्वरूप सर्वत्र व्याप्त आहे आणि ते अखंड आहे,
एवढाच अर्थ याठिकाणी अभिप्रेत आहे. महानुभाव जीवेश्वराचे अभिन्नत्व =
अद्वैत मानीत नाहीत, हे येथे लक्ष्यात ठेवले पाहिजे.

५८. अनामेयां : ज्याला कोणतेही नाव नाही, नामरूपातीत,
अशाला. 'अनाम' या शब्दाची द्वितीया. सहस्रनामा : हजार नावे. 'नामा'
अनेकवचनी रूप म्हणून वापरलेले दिसते. कुमार : सं. कुमार; पुत्र.
आंतौर : (सं. अंतःपुरकम् पासून. 'स्त्री' या अर्थाने अंतःपुर शब्द वापरला
जात होता. पहा 'सोळा सहस्र अंतःपुर : तेतुलेयां नानां उपचार' (शिशु.
७५३). स्त्री; पत्नी. हा शब्द नपुसकलिंगी योजला जात होता. 'परि
शिशुपाळाचें नेइल अंतौर : वल्लभू गोपिकांचा' (नरेंद्र. ६०९). 'अंतौर' चे
अनेकवचन 'अंतौरें.' पहा. 'महाक्षेत्रीयांचेनि अश्वमेधीश्वरें : विरहे केलीं
देवांचीं अंतौरें' (नरेंद्र. २५३). 'अंतौरी' (सं. अंतःपुरिका) असा
हा स्त्रीलिंगी शब्द वापरला जातो. 'तया पाटाची अंतौरी : सुद्धामती'
(नरेंद्र. ६४); 'उदासु अंतौरिगुणें । आंतुडविजे' (ज्ञाने. १३-१००८).
अंतौर, अंतौरी या ऐवजी 'आंतौर' (वळा. ५८. प्रस्तुत ओवी पहा);
'आंतौरी' असाही हा शब्द लिहिला जातो. पहा : 'पैं प्राणाची आंतौरी ।
क्रियाशक्ति जे शरीरीं' (ज्ञाने. १३-१०२). आंतौरीचे अनेकवचन
'आंतौरिया' पहा : 'आंतौरिया कुमरें । सांडूनियां भांडारें' (ज्ञाने.
१-२२०); 'वैरियांचिया अंतौरियांचिया वेणी : वाय ताड-वनांसी'
(नरेंद्र. २७१). विरुध : विरुद्ध.

५९. भूतग्रामि : प्राणीमात्रांच्या समूहांत. पहा : भूतग्रामींचा परेशु। तापत्रयाचा करी नाशु। आड धरुनी गोपचेषु। वत्से राखे' (ज्ञानेश्वर गाथा. १७८). पालकीं : पाळण्यात. पालक=पाळणा. (सं. पत्यंकः) पहा. 'आधारशक्तीचां अंकिं। वाढविसि तूं कौतुकीं। हृदयकोशपालकीं। हालवीसि पै' (ज्ञाने. १२-५); 'रायाचिये पालखतीचिये पालकीं : अस्थानि-आंतु बैसली भीमकी' (नरेंद्र. ११२). सुते : (सूणे = ठेवणे; घालणे. संस्कृत. 'सूद'=ठेवणे या धातुपासून) पहा. 'सुत जडैचीं वौडणें : पळति तपोधन' (उद्ध. गी. ४३५); 'म्हणौनि त्यागांजन निर्मळ : सूनि तुं फेडीं प्रवृत्तिचें पटळ' (उद्ध. गी. ५३०); 'ऐसा मागीलु पडिताला घेउनि। पुढां अभिप्राया दीठि सूनि' (ज्ञाने. ७-१९७). 'सूणे' या ऐवजी 'सूदणे' असेही रूप यादवकाळी वापरीत असत. पुढे १०३, २०० या ओव्या पहा.

६०. नि=हां : पूर्णपणे. मागे ओ. २५ पहा. भितर : सं. 'अभ्यंतर' पासून. 'सकलांच्या भितरि असौनि सकला पर.' कल्पनासाम्य पहा : 'अनंत ब्रह्मांडें उदरीं। हरि हा बालक नंदाघरीं ॥ नवल केवडें केवडें। न कळे कान्होबाचें कोडें ॥ पृथ्वी जेणें तृप्त केली। यशोदा त्यासी भोजन घाली। विश्वव्यापक कमळापती। त्यासी गौळणी कडिये घेती ॥ तुका म्हणे नटधारी भोग भोगुनि ब्रह्मचारी ॥

६१. विरुद्धा० महानुभावांच्या मते परमेश्वराच्या ठिकाणीच हे परस्पर 'विरुद्धधर्म' असतात. 'विरुद्धा धर्मी समावेश इश्वरींचि आति' (सूत्रपाठ. वि. मा. १०) याचे सविस्तर विवेचन 'महानुभाव तत्त्वज्ञान' (पा. ११७) या ग्रंथात पहावे.

६२. परमार्गु : ईश्वराचा मार्ग; मोक्षमार्ग. महानुभावपंथाचे मूळ नाव 'परमार्ग' असावे असे वाटते. (पहा. महानुभाव संशोधन. भाग १.) 'महानुभावपंथ की परमार्ग'. परौता : पलीकडचा; दुसरा. 'परमात्मा परौता। दूरिं नाहीं' (ज्ञाने. ६-८१); 'तया परौती चौदासैं सिंगळें' (नरेंद्र. २७४). सं. पर + तः यातील तः प्रत्यया-

पासूनच मराठीतील 'उत' प्रत्यय निघाला असावा. 'जेउता, तेउता, केउता, एउता' वगैरे शब्दांत तोच आढळतो. **अतिप्रसंग** : विस्तार; पाल्हाळ. पहा : 'हा अतिशयो अतिप्रसंगे । सांझुनि कथाचि ते सांघै' (ज्ञाने ४-६; नरेंद्र. ७२९ पहा). **अध्यात्मयोग** : ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग.

६३. खेलेंमेलें : खेळीमेळीने. 'गोकुलें' = गोकळातील लोकांनी असे कोणते 'दैव' = भाग्य प्राप्त करून घेतले होते की ज्यामुळे 'परब्रह्म, = अव्यक्त परमेश्वरस्वरूप 'मनुष्यवेखें' सांवलें होउनी गौलियांचेनी खेलेंमेलें असे. **सांवलें** : सं. श्यामल > म. सांवला.

६४. घन्ये : धन्य. अंत्य अकाराचा उच्चारान्तरामुळे एकार झाला आहे. ओ. ४० मधे 'अन्य' शब्द 'अन्यें' असा लिहिला आहे. तेही याचेच उदाहरण होय. **परदैव** : श्रेष्ठ देवता; परमेश्वर. दैव शब्द देव या अर्थी. पुढे ४७४, ४९६ ओव्या पहा. **रांगतें** : हातापायांनी सरपटणारे सं. रिंगणें. (रिंग्) > रांगणें = सरपटणे. **डोलस** : सुंदर डोळ्यांचे. 'किंबहुना असोस : ज्ञान तूझेनि डोलस'; 'मोराचां आंगिं असोसैं : पिसैं आहाति डोलसैं' (ज्ञाने. १४-१०; १३-८३३). (नरेंद्र. १९३; ४०४; ५९०) **वेलहाळ** : (सं. वेल्लहळ = विलासी). सुंदर, विलासी, राजस. 'तो जाण वेलहाळ । ज्ञानाचें वेलाउल' (ज्ञाने. १३-३११); 'तिहीं लोकांतें माजविती डोळे : वेलहाळपणें' (नरेंद्र. ३२५). **परीयं** : झोके. (पुढे ३१२ ओवी पहा. परिंयं असे रूप). 'हृदयकोश पालकीं । परिये देसी निजें' (ज्ञाने. १२-५); 'पेहें देउनि परिये दे : अनुहात शब्दीं' (नरेंद्र. ९). एकारांत रूप अकारांत लिहिलेले आहे. ए. व. 'परिया'. कानडी शब्द. **दताति**=देतात.

६५. लोणी : सं. नवनीतं > प्रा. अप. णवणीअ > म. लोणी. **सकल भुवनें** : ४३ ओवीवरील टीप पहा.

६६. त्रिभूवनाचा दातारु : त्रैलोक्यांचा (= त्रैलोक्यातील सर्व-श्रेष्ठ) दाता. **अगोचरु** : न दिसणारा. कोणत्याही प्रमाणाने दिसू न शकणारा. **वांसरूपं** : 'वासरुं' चे अनेकवचन. (जसे : पाखिरुं-पाखिरुं. १८४ ओवी पहा. पुढे २६२, १०४, ३१६, ३२६, ३८४, ४१७ वगैरे पहा)

६७. सकलयज्ञाधिपती : सर्व यज्ञयागांचा स्वामी, भोक्ता : पहा : ' एन्हविं पाहे पां पांडुसुता । एयां यज्ञोपचारां समस्तां । मीं वांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ॥ मी सकल यज्ञाची आदि । आणि यजना या मींचि अवधि ' (ज्ञाने. ९-३४७, ३४८). **सांघाति :** सोवती; बरोबर असणारे. ' तैसी तूझी जवलीक धाडिली । **सांघातीपणें** (ज्ञाने. ११-५३३; १८-१४५१ पहा). सं. सांगतिक : > म. सांघाती; सांगाती. **आखरीं :** गावाच्या शिवेजवळील भागात. पहा. ' तंव देखे आखरीं : रुखराए सासीणले ' (ऋद्धि. ७१); ' जंबु-दीपिचां **आखरीं** : अधर्मु करील गावघेरी ' (उद्ध. गी. १०७). वछा. ६९ पहा. ए. व. ' आखरू ' ' वोढालाचां खुरिं । **आखरू** आते बुरी ' (ज्ञाने. १३-५५७).

६८. या ओवीत श्रीकृष्णाच्या सवंगड्यांची नावे आहेत. त्यातील प्रत्येक नाव शारीरिक व्यंगाचे (किंवा वैशिष्ट्याचे) द्योतक आहे. पेंधा : पांगळा, लंगडा. पहा. ' अनंगु हा पेंधा । निकवडा नसुधा ' (ज्ञाने. १३-९७५), **वडजा :** कुरूप. **वांकुडा :** वाकलेला. (सं. वक्र). **सुदामा :** कृश, अशक्त. **वामा :** खुजा, ठेंगणा. (सं. वामन). **वागडा :** कुवडा. **बलु :** बलवान. **सुबलु :** अत्यंत बलवान. **वल व सुवल** हे दोघे बलरामाचे सवंगडी होते. **संवंगडां :** मित्र. यादवकालात ' सवंगडा ' हेच एकवचनी रूप रूढ होते. (आजच्याप्रमाणे ' सौंगडी ' नव्हे) पहा. ' कोपें काळाचा **सवंगडा** : भोगें इंद्रकारका देसीं ' (नरेंद्र. २२८). सं. **समम् + गडा** (कानडी) > सवंगडा. हाच शब्द ' सवंगडा ' असाही लिहिला जात असे. पुढे ओ. १४० पहा. ' दाखविलीं श्रीचक्रधरें । **सवंगडेयांसि** ' ' ते हेतु ही **सवंगडे** ; पांच आधि ' (ज्ञाने. १८-३०३). अनेकवचन : ' सवंगडे '. याच ओवीतील पाठभेद क्र. २ पहा.

६९. हे नावांचे : या नावांचे. **गोवले :** गवळी (ए. व. गोवलु. (ओवी ३०२; अ. व. गोवले. ६९, ८३, ९४, १०२ ओव्या पहा). ' गौलि ' असाही हा शब्द प्रस्तुत काव्यात आढळतो. ओ. ३२९ पहा. **मुखरीं :** मुख्य. संस्कृतमध्ये ' मुखर ' = पुढारी, ह्या शब्द पुल्लिगी आहे; त्यांचे अनेक-

वचन 'मुखरीं' असे केले आहे; ते चिंत्य आहे. वेऱ्ही : पर्यंत; (हजार आकड्यापर्यंत;). **मिनले** : मिळाले; एकत्रित झाले. ११८, १७२, ३२५ ओव्या पहा. **मिनणें** (सं. मिल्). 'दीठी दीठि **मिनली**' (उद्ध. गी. ३२२); 'सलीलीं पय जैसें । एक होउनि **मिनलें** असे' (ज्ञाने. २-१२७).

७०. तारीपीं : ए. व. 'तारिपें' = नागसर, गारुड्याच्या पुंगीसारखे एक वाद्य. पुढे ओ. २८८ पहा. **मौहरि** : वेणु. 'काळी कांबळी खांद्या-वरी । कांसे खोविली शृंग **मोहरी**' (एक. गा. २७१); '**मोहरी** काढोनी लावियली मुखा । नादें तिहीं लोकां । मोहियलें' (एक. गा. २४८; सदर. २३३ पहा). **डांग** : झाडाची फांदी, काठी वर फेकून झेलायची, असा हा खेळ असावा. पहा 'गोपाळ घालती हुंबरी । **डांगा झेलिती** अंबरीं : पावे मोहरी वाजवती' (एक. गा. २७१) 'कव्हणांचिया खांडेया न मेळवी **डांग**' (नरेंद्र. ३७१). **सींग** : शिंग; शिंगाचे वाद्य. **गाजीनलें** : गर्जून गेले. (गाजणे).

७१. जाणितलें : ओळखले. देवांना माहीत झाले. **खेलों** : (तुमन्त) खेळण्यासाठी. **पाओं आलें** : पाहण्यासाठी आले. **विमाना-धिरूढ** : विमानात बसलेले.

७२. नीवालीं : शांत झाली. **निवणे** : थंड होणे; शांत होणे. सं. निर्वाति > प्रा. णिव्वाइ > म. निवणे. **कृडा** : क्रीडा. या पोथीत 'क्रीडा' हा शब्द बहुधा 'कृडा' असाच लिहिलेला आहे. ओव्या १२६, १६२, १६६ पहा. (१४१ ओवीत 'जलक्रीडा' असे आहे.) उच्चार-प्रवृत्ती लक्ष्यात घेण्याच्या दृष्टीने हे वैशिष्ट्य महत्त्वाचे आहे. 'आकाशात (विमानाधिरूढ देव आल्यामुळे) जणु दुसरी अमरावती निर्माण झाली. '

७३. निर्भर : (संस्कृत). पूर्णपणे भरलेले, उत्कर्षाला पोचलेले. **अनमीख** : सं. अनिमिष; डोळ्यांची पाती न लवता. **ठेले** : राहिले ठाणे = उभे राहणे. सं. 'स्था' धातु.

७५. थोवेकार : थोव्याचा नाईक. 'तेथे थोवेकाराचां आवारीं : होत दिसां भूलि' (नरेंद्र. ८७६); 'मेळविले वीर थोवेकारी' (शिशु. ५०२).

कल्पी : कळप. संस्कृत 'कलाप' पासून 'कल्प' = समूह. 'कल्प' शब्द नपुंसकलिङ्गी असावा असे वाटते. अनेकवचन 'कल्पीं' सं. कलाप > म. कल्प > कळप. 'एक पावळीं (नदीच्या काठावर) मही (पृथ्वीवर) टेंकित = टेकले. थोवेकरांनी गवळ्यांना आपापल्या गाईंचे निरनिराळे कळप करायला सांगितले; तसे त्यांनी केले. मग काही गवळी तेथेच यमुनेच्या काठावर टेकले = राहिले; आणि काही 'साउमे निगत' = पुढे जाऊ लागले. **पावळीं** = नदीकाठावर. पावल = काठ; किनारा. 'आनंदें गोपाळ गोधनें राखे । सीतळ यमुनेच्या पावळीं' (ज्ञाने. गाथा. १७४), 'समस्त मिळोनि गोपाळीं । तथा यमुनेच्या पावळीं । कृष्णें मांडिली धुमाळी । कळंबा तळीं आनंदें' (नामदेव. गाथा. ३४७); 'यमुने पावळीं गोपा पाचारित । सिद्धेच्या शोभत पाठीवरी' (नामदेव. गाथा. २८८); 'यमुनेचे पावळीं पावळीं मिळोनियां सकळीं । खेळे चेंडुफळी गडि-यांसम' (एकनाथ. गाथा. १४२). **साउमा** : समोर. सं. सन्मुख. **वले** : वळणावर.

७६. **साड्वळें** : संस्कृत शाड्वल = कोवळे गवत.

७७. **उटी** : लेप. **बाहाकांत** : (कस्तुरीच्या सुगंधाने) सर्वत्र पसरणारी; दरवळणारी. अंगावर 'मसिचि' (काळ्या रंगाची) 'बाउली' पुतळ्या, चित्रे). **बाउल** : सं. पुतल > म. वउल, बाउल. **पहा** : 'काइ तणाचा बाउला । जो आगरा मेरे ठेविला' (ज्ञाने. १८-४३५). 'वरि मसिचि बाउलीं कस्तुरी परिमलें बाहाकांत' असा अन्वय.

७८. 'लेइला' ऐवजी तथदध पोथ्यातील 'लेइले' हा पाठ अर्थाच्या दृष्टीने अधिक योग्य आहे. पुढील चरणात क्रियापदे अनेकवचनी आहेत; तसेच या ठिकाणीही पाहिजे. **भूखणें**; सं. भूषणे, दागिने. **आभरणें** : दागिने. **मोर-वीसां वेटि** : मोरपिसांची गुंफण. **मोर-वीस** : सं. मयूर + पिच्छ > प्रा. मोर + विच्छ > म. मोर + वीस. पुढे ओवी ८० व २४४ पहा. 'डोइये मोरवीसांची वेंठी' (गोप्रच. १५४). 'चंइनादि टिळकु लळाटी । जया साजे मोरवीसांवेटी रे आयो'

(ज्ञाने. गा. ३७). वेट्टि : जुंबाडा; गुच्छ. (सं. वेष्ट > प्रा. वेठु > म. वेटि; वेठी.) पुढे ओ. ८० मधे ' वेठी ' असा शब्द आला आहे. पहा : ' माथां मोरपिसावेठीं । गंडस्थळीं पडे दीप्ति ' (ज्ञाने. गा. १६७).

७९. इंद्रनील मण्याप्रमाणे सावळा असलेला देव (श्रीकृष्ण) ' सोने-सला वेडिला.' सोनेसला : (सुवर्ण-शलाका). मध्ये सोनेरी पट्टे घातलेले वस्त्र. हे वस्त्र कोणत्याही रंगाचे असू शकते. उदा : ' वेडिला पद्मरागु सोनेसळा : हातीं लीळाकमळ ' (नरेंद्र. ७४०). हा शब्द सामान्यतः वस्त्राला उद्देशून वापरतात, पण मूळार्थाने देखील त्याचा उपयोग होऊ शकतो. उदा : ' हो कां जे पवनाची पूतली । पांगुतली होती सोनेसली ' (ज्ञाने. ६-२८४). सांवला : सं. श्यामल. > म. सावल. पातल : ' पतल ' हा देशी शब्द आहे.

८०. रूलतिण : रूळणाच्या; इतस्ततः शोभणाच्या. विरगंठि : (सं. वीरग्रंथि) वीर पुरुषांनी आपल्या केशांना दिलेली ' गाठ '. ' गंठि ' या शब्दाचा गाठ असा अर्थ होतो हे खरे; पण इथे ' एकत्रित असलेला, कलाप ' असाच अर्थ घेणे योग्य घाटते. तदनुसार ' विरगंठि ' = वीर पुरुषांना शोभून दिसणारा (किंवा वीराप्रमाणे असलेला) केशकलाप. ' कंठीं रूलतिण ! विरगंठिं वनपुष्पाचिया माला मिरवती ' असा अन्वय. श्रीराजवल्लभावरी : राजांना आवडणाऱ्या, नेहमी प्रिय वाटणाऱ्या अशा वस्त्रावर. राजवल्लभ : राजाला प्रिय असणारे वस्त्र. पहा : ' रत्नप्रभेचेनि कोडें : मॅठिया शृंगारीति भारुडें : राजवल्लभें पांगुरविलें वेडें : नेणे सुख विशेषु ' (ऋद्धि. ३३५); ' नारीकुंजराचीं दुकुलें : राजवल्लभें ' (ऋद्धि. ४३१). ' मोतियां (मोत्यांची) (आणि) मोरवींसाचि (मोरपंखांची) वेठि '.

८१. वेताटि : वेताची छडी. (सं. वेत्रयष्टि). मौहरी : ७० व्या ओवीतील टीप पहा. मरगज : (सं. मरकत) पाच; एक रत्न. ' जैसा परिमळु जाला मरगजा । का आनंदासि निगालिया दोनि भुजा ' (ज्ञाने. ११-५९१). मरगजाचा = पाचूचा पावा. तोडर : (कानडी. तोडर = साखळी) पायातील एक दागिना. साखळीच्या गुंफणीप्रमाणे याची

घडण असते. पूर्वी वीर पुरुष आपल्या पायांत 'तोडर' घालीत व त्यांवर आपण जिंकलेल्या शत्रूंची चित्रे कोरीत असत; किंवा, त्यांच्या पुतळ्या तोड्याला घुंगराप्रमाणे लावीत असत. पहा. 'जेणें तोडरीं घातला काळु : आमोलेपणें' (नरेंद्र. ३७३); 'गाजतां कळरवीं : अरीवधुचे वैधव्य पढवी : तो तोडरु घवघवी : वामचरणीं' (शिशु. ३८८). 'तोडरीं घालणें' 'गाजतां कळरवीं' यांवरून हे दिसून येईल. तसेच 'तोडर' डाव्या पायात घालीत असावे असेही यावरून दिसून येते. कारण त्यामुळे जित किंवा मारलेल्या शत्रूंचा क्षुद्रपणा अधिक व्यक्त होतो. वाउली = बाहुली; पुतळ्या; लहान चित्रे. 'तोडरीं बाहुलीं काढती अनेगें' (नरेंद्र. १७१). यावरून 'बाहुली' असाही हा शब्द आरंभापासूनच प्रचलित असावा. ओ. ७० पहा. हेटोपरि : हेट = खाली + उपरि = वर; खालीवर; सर्वत्र. हेट = खाली. पहा : 'तैसें मज करणें आहे । भूतांचें हेट' (ज्ञाने. ९-१०८). हेटकरी = खालचा; हेट्ट हा देशीप्राकृत शब्द आहे.

८२. दिठी होणे : दृष्ट लागणे. (सं. दृष्टि > दीठि). मसिचा : काजळाचा. (सं. मसिः; मधिः) टिला : सं. तिलक = गंध. जगजेठी : जगमल्ल. सर्वश्रेष्ठ शक्तिमान. जेठी : सं. ज्येष्ठी पासून हा शब्द व्युत्पादितात. ज्येष्ठ = सर्वांत मोठा. सर्वश्रेष्ठ. (सं. जगज्ज्येष्ठ : > जगजेठी).

८३. श्रींघारला : (शृंगारला) सजलेला. सवैल : सोबती; मित्र. पहा. 'सवैलाचे गुणदोष तुकणें । तेंचि वायूचें शोषणें' (ज्ञाप्र. २४२). 'सुदेवो म्हणे सवैलातें' (नरेंद्र. ६९७; ७०१; ७२१ वगैरे). दैत्यन्हो : दैत्यांनो. पाठभेद लक्षात घेऊनही या ठिकाणी संबोधनात मूळ नामाचे सामान्यरूप झालेले नाही हे लक्षात घ्यावे. पेंडारी : पुढे ओ. २८९ व ४७३ पहा. या तिन्ही ओव्यांवरील टीपांत 'पेंड' = दैत्यांचा समूह, त्यांचा अरी = शत्रु, दैत्यांचा शत्रु, असा अर्थ दिलेला आहे. प्रस्तुत ओवीवरील टीपेत 'पेंडारी = ब्रीदावळी पढणारे', अर्थात 'धाडी = भाट', असा दुसरा अर्थ दिलेला आहे. तो घेतला तर हा शब्द गोपाळांचे विशेषण म्हणून मानावा लागेल. संस्कृतमध्ये 'पिंडार' शब्दाचे 'गाईचा कळप; गाई-म्हशींचे कळप पाळणारे गवळी' असे अर्थ आहेत. 'पिंडार' पासूनच मराठी 'पेंडार'

हा शब्द झाला. तेव्हा त्याचा ' गवळी, गुराखी ' हा अर्थ योग्य होईल.
बिरीद : (सं. व्रत > व्रत > बिरीद.) व्रत; नेम; घेतलेल्या व्रताचे निदर्शक चिन्ह; कीर्ती. ' बिरिदांचे दादुले जाले । हीवां ऐसे ' (ज्ञाने. १-१३५). **वीरीदें उभिताति** : श्रीकृष्णाच्या प्रतिज्ञेचे, व्रताचे चिन्ह उभे करीत, फडकवीत, उच्चारून दाखवीत. ' दैत्यांनो, तुम्ही या ठिकाणाहून निघून जा असे म्हणून, उच्चरवाने सांगून ' दैत्यांचा विनाश करण्याच्या श्रीकृष्णाच्या व्रतांची ते (पेंडारी = गवळी) त्या ठिकाणी घोषणा करीत. '**उभिताति** : उभणे = उभारणे. पहा : ' किं वाढतीं करिति उल्हासें । उभिति गुढिया ' (ज्ञाने. ९-५०७) सं. ऊर्ध्व > प्रा. उब्भ > म. उभ.

८४. **उडवत** : पुढे होत. **उडवणे** = पुढे होणे; निर्माण होणे. ' पौळी निहटीं सात आगड : पाताळीनि व्रोडवले अवघड ' (नरेंद्र. ८७३. तसेच ५९३; ४२८; ४२ पहा). ' पहिलेया वैराग्यगरला । धैर्यशंभु व्रोडविला गला ' (ज्ञाने. १८-७८६). **सुसंद** : चांगले छंद = रचनाप्रकार. **ताल-घोल** = टाळ्यांचा गजर. **वात** = वाजवीत. **ताल**. सं. तालः > म. टाळ; टाळी. **घोल** : पुनःपुन्हा काढलेला आवाज; स्वरसमूह. टीप पहा. **घोल** हे एक ' लोखंडाच्या कांवीस कड्या अडकवलेले वाद्यविशेष ' आहे. पहा. ' टाळघोल मृदंग कुसरी । नाना चरित्रें गाती गजरीं ' (ए. भा. ११-१२७४); ' मंजुळ नादी घोळ टिमकारिती ' (ख्रि. पु. २-१३-१७). ' टाळ घोळ वीणे टमक वाजती ' (मारुस्व. ३३). **वाणे** : वाजविणे. पहा. ' पारधी घाट वाये । साधावया गौरी गाये ' (ज्ञाप्र. ७२०). **सुहावे** : सुंदर; शोभिवंत. (सं. सुभग > म. सुहावा. ए. व.). पहा. ' तयाचा कुमरुं तो सर्वांग-सुहावा । शिशुपालु ' (नरेंद्र. २५०); ' पुन रूप-गुणें नव्हेति सुहावे : माणुंसां ऐसे ' (नरेंद्र. २१२). **पवाडे** : पराक्रम, लीलाचरित्रे; गीते. (ए. व. पवाडा. पहा : ' पवाडा तुवां केला । गंधर्वासि ' (ज्ञाने. २-१०) मार्गे १४ व्या ओवीवरील टीप पहा. **दैत्यविभाडाचे** : दैत्यांचा नाश करणाराचे. मी पाहिलेल्या वछाहरणाच्या पाचही पोथ्यांत ' विभाडाचे ' असाच पाठ आहे. टीपेवरून ' विभाडाचे ' असाही पाठ असावा असे वाटते. इतरत्र ' विभाड ' आणि ' विभांड ' अशा दोन्ही

तन्हांनी हा शब्द लिहिलेला आढळतो. माझ्या मते 'विभाडाचे' (विभाडणे) हाच मूळ पाठ असावा. पहा. 'जेणें कासेश्वरें आपुलेनि कोपें : मळयाचळ विभाडुनि साक्षेपें' (नरेंद्र. २४९); 'आम्ही दिगंतिचे भूपाल । विभाडुनि सकल । मग संतोषविजे कुल । आपुले जे' (ज्ञाने. हर्षे. २१८.) डॉ. हर्षे यांनी नमूद केलेल्या पाठभेदात भाई; वि २; औ ३ या प्रतीतही हाच पाठ आहे. वछाहरणाच्या प्रस्तुत आवृत्तीत ४३४; ४३८; ४४०, ४४७ इत्यादी ओव्यांत सर्वत्र निरपवाद हाच पाठ आहे. उषाहरणातही तो आढळतो. पहा : 'विभाडीलें भुमासुरातें' (८२२). त्यावरून तोच जुना म्हणून मूळ पाठ असावा, असे दिसते.

८५. ससि-सिरणें : टीपेत याचें चार अर्थ दिले आहेत. (१) विटीदांडू; (२) हातात हात घालून वर्तुळाकार उभे राहायचे आणि मग एकमेकांत मिसळायचे; (३) हुतुतु; (४) सुरकवळी. यावरून टीपकाराला याचा निश्चित अर्थ माहीत नसावा असे वाटते. तृतीय शोधनीच्या टीप-ग्रंथात (१) विटीदांडू व (२) ' हुतुतु तथा सुरकवळि ' असे अर्थ दिलेले आहेत. त्यामुळे 'ससि सिरणे' हा निश्चित कोणता खेळ ते सांगता येणे कठीण आहे. चेंडूफली : पहा : ' आपणचि चेंडू सुटे । मग आपणया उपटे । तेणे उदळला दाटे । आपणापांचि ॥ ऐसी का चेंडूफली । देखिजे का केव्हेळी । तरि बोलिजे हे सरळी । प्रबुद्धाची ' (अमृ. ९-५७, ५८). हमा घालीति हुंवली : हमा, हुंवली आणि हुतुतु हे तिन्ही खेळ जवळ-जवळ सारखेच असावेत असे दिसते. वछाहरणाच्या सर्व पोथ्यांत ' हमा ' (हामा) असाच पाठ आहे; ' हमामा ' असा नाही. त्यावरून ' हमा ' हेच मूळ नाव असावे. ' हुतुतु हमामा खेळ खेळताती ' असे नामदेवांच्या अभंगात आहे. पण हे परिवर्तन उत्तरकालीन असले पाहिजे. एकनाथकालात ' हमामा ' शब्द सर्रास रूढ झाला होता. हमा (मा) घालणे, हुंवली घालणे, हुतुतु घालणे असेच वाक्प्रचार रूढ आहेत. त्यांवरूनही या खेळांतील साम्य दिसून येईल. पहा : ' हमामा भाई हुंवरी । खेळों भाई हमामा हुंवरी ' ' हमामा हुंवरी घालूं एक्या भावे ' ' हमामा तूं घाली । कान्होवा हुतुतुतु खेळू ' ' मांडियेला खेळ

हमामा हुंबरी । मारुनी हिरण्यकश्यपु प्रल्हाद खेळिया करी ॥ हतुतुतु हुमरी हुतुतुतु हुमरी ' (एकनाथ गाथा. २१३, २१४, २२२). यावरून या खेळाचे स्वरूप एकच, पण खेळताना आवाज करायचे ते मात्र निरनिराळे, असे दिसते.

८६. कुंजन : (सं. कुंज्; कुंजन) गोड आवाज. पहा : ' कोकिळा कुंजनी जिउ मुसावे ' 'कोकिळांचीं कुंजनै आइका कैसीं ' (नरेंद्र ५३२; ६१०). उत्पवनै : उडणें; उज्या. सं. उत्पतन. तगर : (कानडी) एडका. जुझणें : सं. युद्ध > अप. जुज्झ > म. जूझ = लढाई. ' परि जुझणें मज नोहावें । गोत्रेंसिं पै ' (ज्ञाने. ११-५७).

८७. नृत्यै (नाम. ए. व.) तीतिर-वाउली : (सं. तित्तिरः; तित्तिरः) तितूर पक्षाच्या पायाप्रमाणे. वाउल (सं. पाद > प्रा. पाउ, वाउ > म. पाउल (स्वार्थे), वाउल) पहा : ' शंकेचेनि गदलपणें । जै शुद्ध प्रमेय मैलणें । मागुत वाउलीं पलवणें । अवधान यंतें ' (ज्ञाने. १३-३२३); ' तैसी जाणीव जेथ न रिगे । विचारु माघौता वाउलीं निगे ' (ज्ञाने. ७-५). सामान्यतः संस्कृत शब्दांतील अनादि प चा प्राकृतात लोप होऊन त्या ठिकाणी इतर श्रुति (यश्रुति, बश्रुति वगैरे) होतात. उदा : सं. वापी > प्रा. वावी > म. वाव; सं. कपाट > प्रा. कवाड वगैरे. ' प ' आरंभी असला तर त्याचा सहसा लोप होत नाही. वरील उदाहरणांत मात्र तसे झालेले आहे. पण याला प्राकृतातच आधार आहे. उदा : वररुचीच्या प्राकृतप्रकाशात ' पादपतनं ' या संस्कृत शब्दाचा प्राकृत तद्भव शब्द वाअडणं; वावडणं (अ. ४-१) असा दिला आहे. इथे पाद > वाअ(उ), असे झाले आहे. आरंभीच्या पचा व होण्याची उदाहरणे अपभ्रंशात पुष्कळ आहेत. उदा : सं. पति > वइ; सं. पान > वाण वगैरे (डॉ. जैन संपादित नायकुमारचरिउ; शब्दकोश पहा).

८८. रिशु : (सं. ऋध्) आनंद, संतोष. पसापदान : (सं. प्रसाद + दान). प्रसादाची देणगी, पहा : ' तोखीनि मज देयावें । पसा-

यदान हैं' (ज्ञाने. १८-१७७२); सं. प्रसाद > म. पसाए. ' मग रावो तेयासी दायेपसाये दे' (दृपा. ४०).

८९. दैत्यावरु : दैत्यांमधे श्रेष्ठ. आघासुर (सं. अघासुर).

९०. पर्वताकारु : पर्वताच्या आकाराचा. अंतराल (सं) = आकाश.

९१. अघासुराने घेतलेली पैज या ओवीत सांगितली आहे. पुतना : विषयुक्त स्तनपान करवून कृष्णाचा प्राण घेऊ इच्छिणारी एक राक्षसी. ही बकासुराची बहीण होती. बगासुरु : बक या नावाचा असुर. हा बगळ्याचे रूप घेऊन गोकुळात आला (बक = बग : पहा. नरेंद्र. ३०७ ' तिये ठाई केउते कागवग ') व त्याने कृष्णाला गिळले. पण आतून कृष्णाने याच्या अंगाचा दाह सुरू केला. त्यामुळे याने कृष्णाला ओकून बाहेर टाकले व तो कृष्णावर चोच मारू लागला. पण कृष्णाने त्याची चोच धरून जबडा चिरला व त्याला ठार मारले. पुढे ओ. ४६० पहा. गीलुं : (सं. गृ; गिल्); गिळू; गट करू. या एका कृष्णाला गिळले म्हणजे सर्व गौळ्यांचा नाश सहजच होईल. साहाजे : सहजच. २७ ओवी पहा.

९२. पैजा : पैज; होड. पहा : ' दाइंबायें गोसावीयां पूढे ऐसी पैजा घेतली होती' (लीच. उत्त. ११); ' पैजा सांडुनि श्रीचक्रधरा : तुवां हावसिलें जयाचिया कैवारा' (उद्ध. ११८) प्रथमा; ए. व. ' पैजा. ' ' पैज ' असेही रूप आढळते. उदा : ' ज्ञानिया तरि वधीति । पैज घेउनि ' (ज्ञाने. ३-२५३). ' पैजेसीं ' (' परि अमृतातेंही पैजेसीं जीके ' ज्ञाने. ६-१४) ही ' पैजा ' ची तृतीया. ' पैज ' ची तृतीया ' पैजा '. ' जेणें पैजा सांडविला मृगांकु ' (नरेंद्र. २८२). सं. प्रतिज्ञा > अप. पइज्ज > म. पैज. ' एही पइज्ज जणु सयलु कहइ ' (नाग कु. चरित्र ८-७-८) कलुं : कवळण्यासाठी. वृंदावन : मथुरेजवळील एक उपवन. कालु = काळ, अघासुर. महाकाळ = श्रीकृष्ण, अशी कल्पना.

९३. पतंग : दिव्यावर झडप घालणारा किडा. दिव्यावर झडप घालून शेवटी हा मरतो. पहा : ' अन्यथाज्ञानालागी : वरि घालीजे पतंगीं : आगीचिया झीगिमीगी : देखौनिया ॥ भोगावेयालागी : जालु पाखीं

आळंगी : तो चडफडीतु वेगी : मरण पावे' (उद्ध. ३४०, ३४१). आप-
णपयांतें : (सं. आत्मन् > प्रा. अप्पण > अप. अप्पणउ > म.
आपण) = स्वतःला. या शब्दाची प्रथमेची 'आपण' आणि 'आपणपां'
(ज्ञाने. २=३०२). 'आपणपयांतें न संभाळीत : खांबेसीं कपाळ
आदळीत' (उषाहरण ७२९) अशी दोन्ही रूपे आढळतात. त्याची
द्वितीयेची अनुक्रमे 'आपणयां-आपणेयातें; आणि आपणपेआं(यां)-आपणपे-
आं(यां)तें' अशी रूपे आढळतात. इतर विभक्तींचीही अशीच भिन्न रूपे
आहेत. 'आपणपेयांतें' ही 'आपणपां' शब्दाची द्वितीया. पुढे ३१९ ओवी
पहा. 'परतौनि पाठिमोरें ठाके । आणि आपणपेयांतें देखे' (ज्ञाने.
६-३६६); स्वतःला अर्पण करून (आत्मनिवेदन करून, आपले प्राण
अर्पण करून) त्याच्या मोबदल्यात श्रीकृष्णाजवळ मुक्ति (मोक्ष) माग-
ण्यासाठी आला.

९४. आंगवणांचे : पराक्रमी. 'आंगवण' (स्त्री. ए. व.) =
पराक्रम. 'तेथ लागु दे अनंगाची आंगवण : भावकळना ते' (नरेंद्र.
४४७); 'पोटीं बांधौनि पाखाण । समुद्रिं बाहिं आंगवण' (ज्ञाने. १६-
४३३) जवले = जवळ. ओवी २०८ पहा. जवला (१९३, १९६);
जवली (१५७) अशीही रूपे याच काव्यात आलेली आहेत. सं. युगल >
अप. जुअल = जोडी. यावरून 'जवल' शब्द बनला असावा.

९५. पुसिजतें : विचारले गेले असते तर ते गोपाळ 'ठाई' =
जागच्या ठिकाणी 'निरुतें' (निश्चित) 'ठाकते' (थांबले असते); (अथवा
श्रीकृष्णाला विचारले असते तर नक्की कळले असते.). निरुतें : ९ व्या
ओवीवरील टीप पहा.

९६. दिग्मोहित : दिशांनी मोहून गेलेले; कोणती दिशा कोणती
आहे हे न समजण्याइतके मूढ झालेले; भान विसरलेले; दिङ्मूढ.

९७. घाट : उंच कडा. टेंकुलिया : (ए. व. टेंकुलि) टेकड्या.
दसन : (सं. दशन) दात. त्या पर्वतामधील घाट व टेकड्या म्हणजेच
अघासुराचे दात होते. उजु : (सं. ऋजु) सरळ. पहा. 'मग साधुसंगें सूभटा ।

उजू सत्क्रियेचिया वाटा' (ज्ञाने. ७-१२५); 'अगा उजू वाटा चालावे । तन्हीं पायेचि सीणवावे' (ज्ञाने. १८-९३३). **रसन** : (सं. रसना). जीम. 'रसना' 'रसन' अशा दोन्ही रूपांत हा शब्द आढळतो. पहा. 'तरि श्रवण नयन । त्वचा घ्राण रसन' (ज्ञाने. १३-९८); 'परि रसना ह्मणे कां रसुचि हा आमचा' (ज्ञाने. ६-१७). वछा. ७;२४५ ओव्या पहा. **कपाठ** : गुहा. (सं. कपाट)

९८. **साउमे** = समोर; पुढे. **अनमार्गी** : अन्य मार्गांत; ईश्वरा-व्यतिरिक्त इतरांच्या मार्गांत; म्ह० चुकीच्या-खोऱ्या मार्गांत. 'सं. अन्य' चे 'अन' असे रूप झालेले आहे. १५९ टीप पहा. **साधक** : ईश्वर-प्राप्तीची साधना-प्रयत्न-करणारे. **ज्ञानेविण** : ईश्वरप्राप्तीच्या खऱ्या माहितीवाचून; खरे ज्ञान न मिळाल्यामुळे. **साधक** : मुमुक्षु.

९९. **पर्वतबुधि** : समोर आहे तो पर्वत (उंच डोंगर) आहे या बुद्धीने; या निश्चयाने. **बुधि** : (सं. बुद्धि). **शब्दे तरि०** -तोंडाने मात्र हा सर्प आहे असे ते म्हणत; 'पर्वतु देखा सर्पाकृति' असे ते म्हणत. **आत्मा** : जीवस्वरूप. **अनात्मा** : जीवस्वरूप नव्हे ते; म्हणजेच जिवाचे स्थूल शरीर. अज्ञानी लोकांना आपले शरीर म्हणजेच आपले स्वरूप (जीवस्वरूप) होय असे वाटते; शरीर म्हणजेच आपला 'आत्मा' असा त्यांना अनुभव येतो. हीच 'अनात्मेआं आत्मप्रतीति.' इंद्रादी स्वर्गस्थ देवतांच्या ब्रम्हांडस्था मूर्तींच्या ठिकाणी फळ भोगणाऱ्या जीवांची प्रतीती वर्णन करताना 'इंद्रादिका अनात्मा आत्मप्रतीति' (सूत्र. वि. ३४) असे म्हटले आहे. अनात्मा = देह = देवतांच्या प्राप्रंचिक मूर्ती, त्यांनाच जीव 'आत्मा' (= आपले स्वरूप) मानतो, असा त्याचा अर्थ. फळोपभोग घेताना जीवस्वरूप आपल्या देवतेच्या स्थूल मूर्तीत व्यापते. त्या वेळी त्या देवतेचे शरीर (मूर्ती) म्हणजे आपलेच स्वरूप होय, ती देवता म्हणजे आपणच आहोत असा खोटाच अनुभव त्याला येतो. विशेष वर्णनासासाठी 'महानु. तत्त्व.' पान ३८३ ते ३८६ पहा.

१००. **अन्यथाज्ञान** : खोटे, चुकीचे ज्ञान. एखाद्या वस्तूचे मुळीच ज्ञान नसणे ते 'अज्ञान'; पण चुकीचे ज्ञान असणे ते 'अन्यथाज्ञान' होय.

(ईश्वरस्वरूप कसे आहे हे ठाऊक नसणे हे 'अज्ञान'; पण जीव-देवता-प्रपंच यांतील एकाला किंवा अनेकांना ईश्वर मानणे हे 'अन्यथाज्ञान' होय.) अघासुर त्या ठिकाणी विशाल सर्पाकार देह धारण करून होता. तेव्हा, हा सर्प आहे हे ओळखणे हे वास्तविक ज्ञान; पण हा पर्वत आहे असे वाटणे हे त्या गोपाळांचे अन्यथाज्ञान होते. या अन्यथाज्ञानानेच ते पुढील कार्याला प्रवृत्त झाले. म्हणून **काला वरीपडे जाले** = काळाला, मृत्यूला प्राप्त झाले; काळाच्या तावडीत सापडले. **वरीपडा** : वर पडलेला; आपणहून इतरांच्या स्वाधीन झालेला. 'आगा लोक हा वापुडा । जाला वदन ज्वालां **वरिपडा**' (ज्ञाने. ११-४३०); 'जी तुझिये दृष्टी **वरिपडा** जालां' (सव. ४२१). **वरिपडा-डी-डे** असा विशेषणरूप हा शब्द आहे. वरि + पडणे (क्रिया०). यावरून व्युत्पत्ती लक्षात येईल. पहा. 'आगा **वरिपडतां** पाषाण । न सुवावे केवि ओडण' (ज्ञाने. ९-४८७). **मायामोहि** : मायेच्या मोहाने; मायेने भुलविल्यामुळे तिच्या नादी लागलेले लोक संसाराच्या अडात पडले. **कूर्पी** : (सं. कूप) विहीर, अड.

१०१. गतानुगतिक : पूर्वीपासून चालत आलेल्या पद्धतीचेच अनुसरण करणारे; रुढिप्रिय. **सुक** : सुख. 'सुख' ऐवजी 'सुक' लिहिण्याची पद्धती. पहा. 'नाथिलें असुक सुवा ना मातेसीं : सुधामतिये (नरेंद्र. ४०५). **नेदखति** : न देखति; पाहत नाहीत; त्यांना दिसत नाही. पुढे १३१, १९६, ३६७ ओव्या पहा. 'जैसे ठेवणें **नेदखतां** माल्हवला । दीपु हातिचा' (ज्ञाने. ८-२१६); 'परि ते ही यया प्रेमाचे **नेदखेचि सुख**' (ज्ञाने. ४-८). **पाखांड-मति** : नास्तिक बुद्धीचे. (सं. पाषंड > म. पाखांड). 'किंबहुना उघड । आंगिं भरुनि **पाखांड** । नास्तिपणाचें हाड । रोविलें जीभे' (ज्ञाने. १६-३१३); 'पाखांडियाची ही आस्था । मूल होये' (ज्ञाने. ६-१६७); 'पाखांड' असा तत्सम शब्दही वापरला जात होता. पहा. ज्ञाने. १३-२०, २२; उद्ध. ११० ग; नरेंद्र. ३६६).

१०२. देखोवेखि : (पुढच्याचे) पाहून पाहून; अनुकरणाने. 'एक मानी एका **देखोवेखीं**' (तुका. गा. १६५१). **रिगाले** : प्रवेश

केला; निघाले. पुढे १०३ ओवी पहा. 'रिगणे' = प्रवेश करणे. 'सभा सर-पंजरीं रिगाली : कटाक्ष-सरांचां' (नरेंद्र. १०९); 'तयाचा आश्रयो धरुनि साधक : साधनीं रिगाले' (सव. १६२). मललेन मार्गें : मळलेल्या वाटेने; मललेन = रुळलेल्या; (सं. मर्द-मर्दन > प्रा. मलन > म. मलन). न विचारित : विचार न करता. विचारणे = विचार करणे. 'पुन हें आवघें विचारितां: ऐसें येत असे माझेया चित्ता' (उद्ध. ६४); पुढे १०६; ३७८ ओव्या पहा. आवघे : सर्व. पुढे २०४; ३६१ ओ. पहा. 'तेथौनि देह आवघें । अबोटी कीजे' (ज्ञाने. १७-२१०) ह्याचेच 'आघवा-वे' असेही रूप आढळते. 'तवं गोत्रवर्गु आघवा । देखिला एथ' 'एथ आले असति आघवे' (ज्ञाने. १-१९३; १७१) : सं. समग्र > प्रा. आवग्घ > म. अवघ; (वर्णविपर्ययाने) अवघ.

१०३. 'दिठि' (दृष्टीत) 'श्रीकृष्ण सुदलासे' = सुदला असे. ५१ व्या ओवीवरील टीप पहा. सूदणें (सं. सूद) = ठेवणे; घालणे; प्रवेशवणे. २०० ओवी पहा. 'जे हे वडिल सकल आपुले । वधावेयां दीठि सूदले' (ज्ञाने. १-२६३); 'जेणें श्रीकृष्णें जमुनेचां पोटीं : तोंड फाडुनि काळ्या सूदली घाटी' (नरेंद्र. ३०८). एन्हवीं (सं. इतरथा) नाही तर. 'एन्हविं गगन तों हें साहाजें । असे जैसें' (ज्ञाने. ७-११२). मिठि (सं. मिथ् = आलिंगन देणे, एकत्रित येणे.) आलिंगन; गिळणे. 'आरणी हात थाटां । देंतासि मिठि गा' (ज्ञाने. ११-३८९). 'असे नसते तर (त्या गवळ्यांनी दृष्टिसमोर श्रीकृष्ण धरला नसता तर) तो अघासुर त्या सर्वांना (तेतुलेयांसि) मिठि दे नां का = दिली नसती काय ? त्या सर्वांना त्याने गिळले नसते काय ?

१०४. वांसरुं; गोवलरुं; किरडरुं हीं रूपे लक्षात घेण्यासारखी आहेत. विशेष अनुकंपेसाठी नपुसकलिंगी रूपे 'तर' प्रत्यय लावून तयार झालेली. सं. वत्सतरं > प्रा. वच्छतरं > म. वासरुं; अ. व. वांसरुं. पुढे ३२६, ३८४ ४८७ ओव्या पहा. (सं. वत्सतरी > म. वासरी). गोवलरुं : (सं. गोपाल > प्रा. गोवाल > म. गोवल, सं. गोपाल + तरं > गोवलरुं;

(ए. व.); गोवलरुएं. (अ. व.) किरडरुएं : ए. व. किरडरुं. पाठभेदात (किडरुं) ' किडरुवें ' असा शब्द आहे. व्युत्पत्तिदृष्ट्या तो अधिक वरोवर वाटतो. सं. कीटक + तरं > म. कीडारुं - कीडरुं = क्षुद्र किडा. रूढार्थाने ' साप. ' पहा. ' जी किडरुं तरि कापडाचें । परि लाहरी येत होती साचें ' (ज्ञाने. ११-५४); ' आणिक एक कीडरुं : जें कव्हणां न चींती वीरुं : तें वाटें मारिलें आघासुरु : म्हणौनिया ' (शिशु. ८६३ पोथी); ' दाटे कीडरुवांची मांदी ' ' वरवें वोगरीलें ईस्वरें । होती किडरुवांचे आहार ' (उषाहरण. १७०१; १७१४). यावरून किडरुवे हाच पाठ ग्राह्य वाटतो. ज्ञानेश्वरीच्या व शिशुपाळवधाच्या इतर काही प्रतींत ' कीडरुं ' ऐवजी ' कीरडूं ' असाही पाठ आढळतो. तो वर्णविपर्ययाने बनलेला आहे. ' कीरडूं ' + ' तरं ' = कीरडरुं-(अ. व. किरडरुएं) असा शब्द होईल. कुंसि : (सं. कुक्षि) बाजू .

१०५. मक्तवछलु : भक्तावर आपल्या वत्साप्रमाणे-मुलाप्रमाणे प्रेम करणारा (सं. वत्स + ल). ' वत्स ' याचे ' वछ ' हेच रूप प्रस्तुत प्रतीत (ओ. १०५, तिसरा चरण सोडून) इतरत्र आहे. ओव्या १९९, ३२५, ३२७ पहा. ' परि वछाचेनि वोरसें । दुभतें होये घरादोसें ' (ज्ञाने. १८-१४५७). यावरून ' वत्स + ल ' = ' वछल ' रूप कसे ते दिसेल. ' तुवां दर्शन यावया वछलें : प्रसन्न होइजे ' (सव. ४९०). वात्सें = वत्से; वासरे. ' वात्से ' ऐवजी ' वत्से ' हा पाठ चांगला. पण त्यापेक्षा या ठिकाणी ' वछ ' असाच पाठ असला पाहिजे. विशिमतु : (सं. विस्मित) चकित.

१०६. तडवा : लथ. आपुलेयांसी : आपल्या (गोपवासरांना). रिगौनु : प्रवेश करून. विचारुनि : विचार करून.

१०७. संसारामाजि : प्रपंचात; प्रापंचिक देहात. अवतरौनु : अवतार धारण करून; येऊन. रक्षेता : रक्षिता; संकटातून सोडविणारा.

१०८. उत्तरा : उत्तरेने. उत्तरा ही अर्जुनपुत्र अभिमन्यूची पत्नी. अभिमन्यूच्या मृत्युसमयी ही गरोदर होती. भारतीय युद्धाच्या शेवटी

पांडवांचा निर्वंश करण्यासाठी अश्वत्थाम्याने प्रतिज्ञा केली व ऐषिक नावाचे अस्त्र सोडले. त्यामुळे आपल्या उदरातील मुलाचा नाश होईल ही भीती उत्तरेस वाटू लागली. तिने श्रीकृष्णाचे स्मरण केले. तेव्हा आपल्या सुदर्शन-चक्राच्या साहाय्याने श्रीकृष्णाने त्या गर्भाचे रक्षण केले. गर्भातील बालक म्हणजेच परिक्षिती होय. **परिक्षिती** : परीक्षिती. ३६ व्या ओवीतील टीप पहा. **चक्रधरु होउनि** : चक्र धारण करणारा होऊन, सुदर्शनचक्र धारण करून.

१०९. जोहरीं : लाक्षागृह. पांडवांचा नाश करण्यासाठी कौरवांनी एक लाक्षागृह बांधले होते. पांडव तेथे रात्री निजले असताना त्याला कौरवांनी आग लावली. पण आधीच खणून ठेवलेल्या भुयाराच्या मार्गाने पांडव सुरक्षित बाहेर पडले. 'जोहर' (सं. जतुगृह). 'जौहर' असाही हा शब्द आढळतो. 'नां तरि जौहरीं सांपडे : तैसी ते रुक्मिणी' (नरेंद्र. ३८०. खदम प्रतीत जोहरीं असा पाठ आहे); 'मागां जलत काडिलों जौहरीं । तै तै देहासीचि भय अवधारीं । आतां हे जौहर वाहर दुसरी । चैतन्य सकट' (ज्ञाने. ११-६०). प्रस्तुत काव्याच्या प आणि इतर काही पोथ्यांत जौहरीं असा पाठ आहे. तोच या ठिकाणी ग्राह्य. **दुर्वासा कोपलेयां** : पांडव वनवासात असतानाचा स्थालिपाक प्रसंग.

११०. यमलोकीं धाडि घालौनि० प्रस्तुत ओवीत एकच ब्राम्हण संतुष्ट केल्याचे वर्णन आहे. ते २, ३, व ४ चरणांना योग्य लागू पडते. अर्जुनावरोबर क्षीराब्धीला जाऊन ब्राम्हणाची मृत मुले श्रीकृष्णांनी आणली तो वृत्तांत पुढे दिला आहे. पण यासाठी त्यांना यमलोकांत जावे लागले नव्हते. त्यासाठी फक्त अर्जुन यमलोकाला गेला होता, श्रीकृष्ण नव्हे. त्यामुळे पहिल्या चरणाचा संबंध २, ३ व ४ चरणांशी जुळत नाही. श्रीकृष्णांनी सांदीपनी गुरूच्या घरी असताना गुरूपत्नीच्या आज्ञेवरून यमलोकात= पाताळात जाऊन पंचजन राक्षसाला मारून गुरूची मुले परत आणली होती. त्या कथेचा संबंध येथे घ्यावा. 'यमलोकीं धाडि घालौनि.. मृत्ये अपत्ये आणुनि ब्राह्मणु संतोखविला' आणि 'अर्जुनेसीं क्षिराब्धी जाउनी : मृत्ये अपत्ये

आणुनि : ब्राह्मणु संतोखविला ' असे स्वतंत्र अन्वय घ्यावे. घाडि : हल्ला; (सं. धाटी.) ' प्रपंचाची घाडि । अभंग हे ' (ज्ञाने. १३-९८७); ' वसंताची नायकवडी : खोचीति कोकिळांची घाडि ' (उद्ध. ४३४). अर्जुनेसीं क्षिराब्धी जाउनी : द्वारकेतील एका ब्राम्हण दंपतीचे प्रत्येक मूल जन्मताक्षणीच मरत असे. शेवटी नवीन जन्मलेल्या मुलाचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी अर्जुनाने पत्करली. नाही तर, आगीत स्वतःला जाळून घेण्याची प्रतिज्ञा केली. ब्राम्हणाला नवीन मूल झाले. पण तेही जन्मताक्षणीच मेले. अर्जुनाला त्याचे रक्षण करता आले नाही. यमलोकात जाऊन त्याने शोध केला. पण काही उपयोग झाला नाही. तेव्हा तो अग्निकाष्ठ भक्षण करू लागला. त्यावेळी श्रीकृष्णाने त्याला थांबवले. श्रीकृष्ण अर्जुनाला घेऊन क्षीराब्धीत भगवान शेषशायीकडे गेले व तेथून त्या ब्राम्हणाची मुले त्यांनी परत आणली. (मोरोपंत. कृष्णविजय. उत्तरार्ध. अध्याय. ८९.)

१११. माझारि : मध्ये; आत. (सं. मध्यंतर. >म. माझार) पुढे २९०, ३८५, ४५२, ४८९ ओव्या पहा. गजबजले : गडबडले, घावरे झाले. ' तेणें नादें अंतकु । गजबजला ' (ज्ञाने. १-१५०); ' गजबजती बाळा तेथें : येकी आंगेसीं धरिती माथें ' (नरेंद्र. ३९०).

११२. आतां कैसे वचैल ? : श्रीकृष्ण जर सर्प-मुखात नष्ट झाला तर मग कसे होईल ? दैत्यांचा संहार करून भूमीचा भार कोण फेडणार ?

११३. हरिखु : (सं. हर्ष.) आनंद. ' परि नेणतें जन्हिं होए । तन्हिं देखौनि बापु किं माए । हरिखु कें हिं न माए । चोज करिति ' (ज्ञाने. १५-५६३). सृष्टि = निर्मिती; आणि संहार = विनाश, या ज्याच्या लीला = सहज चमत्कार आहेत ते बल (सामर्थ्य) त्या दैत्यांना माहीत नव्हते (जाणति ना) म्हणून त्यांना आनंद झाला. बल माहीत असते तर आनंद झाला नसता.

११४. श्रीकृष्णाने अघासुराच्या देहात प्रवेश करताच त्याचे ' आघा-सुरपण' = पापीपण नाहीसे झाले. त्याचे ' आत्मस्वरूप' = जीवस्वरूप निर-निराळ्या पातकांनी मलिन झाले होते, पण त्याच्या अंतःकरणात ईश्वराने प्रवेश

करताच त्याच्या सांनिध्यामुळे ते स्वच्छ झाले; तेथील पाप धुऊन निघाले. परमेश्वराच्या सांनिध्याचा परिणाम या ओवीत वर्णन केला आहे. ' आघासुरपण गेले ' म्हणजे त्याचे जीवस्वरूप नष्ट होऊन तो ईश्वरस्वरूप झाला असा याचा अर्थ नाही, हे उत्तरार्धावरून लक्षात येईलच. **सन्येधान** : सन्निधान.

११५. अघासुराच्या मुखात प्रवेश केल्यानंतर श्रीकृष्णाने आपले शरीर फुगवायला सुरवात केली. त्याने शरीर इतके फुगवले की शेवटी अघासुराचा देह फाटला आणि त्याचे प्राण गेले. याचे वर्णन या ओवीत केलेले आहे. **कुंठलि** : कुंठित झाली; थांबली. मन + पवन (प्राणवायु) यांची गती = व्यापार. **इंद्रियां०** परब्रम्हस्वरूप जाणणारे पुढूष जसे इतर सर्व प्रपंचापासून निवृत्त होतात, त्याप्रमाणे अघासुराची इंद्रिये आपल्या प्रपंचापासून, व्यापारापासून निवृत्त झाली. मनपवनाची गती कुंठलि = प्राणवायूचा व्यापार बंद पडला; श्वासोच्छ्वास बंद झाला.

११६. **ब्रह्मद्वार** : मृत्यूच्या वेळी आत्मा (प्राण) ज्या मार्गाने बाहेर पडतो असे टाळूवरील गुप्त छिद्र; यालाच ब्रह्मरंध्र असेही म्हणतात. श्रीकृष्ण अघासुराच्या शरीरात वाढत असताना अघासुराचा ' आत्मा ब्रह्मद्वारीं राहिला ' = अघासुराचे प्राण जाण्याच्या वेतात आले; प्राणांतिक अवस्था झाली. तेव्हा अगोदर श्रीकृष्ण बाहेर आले आणि मग त्यांनी गाडवासरांचा परिवार (समूह) दैत्याच्या शरीरातून वेगळा केला-बाहेर काढला. (आणि नंतर अघासुराचा प्राण गेला. तो कसा याचे वर्णन ११७ व ११८ ओव्यांत आहे). **वेगला** : ' वैगलो ' हा देशी प्राकृत शब्द आहे. त्यापासून ' वेगला ' हे मराठी रूप.

११७. **कर्में-इंद्रियां०** कर्मेंद्रिये (हात, पाय, वाणी, शिस्न आणि गुद) यांचा ' पवनि लो ' = प्राणवायूत विलय झाला; ती प्राणवायूत विसर्जन पावली; आणि ' ज्ञानइंद्रियां ' (कान, त्वचा, डोळे, जीभ आणि नाक) यांचा ' मनि लो ' = मनात विलय झाला ; ही ज्ञानेंद्रिये मनात विसर्जन पावली. आणि नंतर ' मन + पवन ' यांचा ' निरंजनी आत्मस्वरूपी लो ' = मन आणि पवन ही निर्मळ अशा जीवस्वरूपात लीन झाली. आणि मग (ओ.

११८.) तेजःपुंज आत्मा = जीवस्वरूप 'तेथचि श्रीकृष्णि लया गेला' = त्याच ठिकाणी, श्रीकृष्णात = ईश्वरस्वरूपात विलीन झाला, मिसळून गेला. लो = (सं. लय). 'जेव्हलि गगनीं लो मना । पवनें कीजे' (ज्ञाने. ५-१५४).
निरंजनी : अंजन (काळिमा) रहित. कारण आता आत्मस्वरूप निर्मळ झाले होते. (ओ. ११४ पहा).

११८. अघासुराच्या देहातून जेव्हा त्याचा आत्मा (= जीवस्वरूप) बाहेर पडला तेव्हा तो (अघासुराचा आत्मा) तेजःपुंज = प्रकाशवंत होता. (११९ ओवी पहा). लो, लय = विलीन होणे, याचा अर्थ नीट समजून घेतला पाहिजे. या ठिकाणी या शब्दांचा अर्थ 'मिसळणे' एवढाच आहे. कर्मेन्द्रिये आणि ज्ञानेन्द्रिये पवनात आणि मनात विलीन झाली तरी त्यांच्या निर्मितीसाठी लागलेला प्रपंच (पांचभौतिक आणि त्रिगुणात्मक) तो नष्ट होत नाही. तसेच, जीवस्वरूप ईश्वरस्वरूपात विलीन झाल्यावर म्हणजे मिसळल्यावर तेही नष्ट होत नाही. आपले जीवत्व कायम ठेवूनच ते ईश्वर-स्वरूपात मिसळते व तेथील आनंद भोगते. ज्याप्रमाणे 'सरितांचा समुद्र' (= समूह) हा 'सागरासि मिनला' (मिसळला; रममाण झाला) त्याप्रमाणे. नद्यांचे पाणी समुद्रात मिसळले म्हणजे ती दोन्ही एकरूप झाल्यासारखी वाटतात; पण ते खरे नाही. नद्यांच्या पाण्याचा प्रपंच (= ज्या अष्टधा प्रकृति-पासून ते पाणी बनले असते ती) आणि समुद्राच्या पाण्याचा प्रपंच = त्यातील अष्टधा प्रकृती, ही भिन्नच असतात. कारण, महानुभावांच्या मते प्रपंच हा नित्य आहे. तो कधीच नष्ट होत नाही. (सविस्तर विवेचनासाठी 'महानुभाव तत्त्वज्ञान' पाने ८६ ते ९३ पहा.)

११९. अघासुराचा आत्मा शरीराबाहेर निघाला तेव्हा तो तेजःपुंज होता याचे कारण काय ? आत असताना 'देवें' = श्रीकृष्णाने त्याला काहीतरी (विद्यासामर्थ्य) दिले आणि म्हणून ते प्रकाशवंत झाले असावे. अथवा, श्रीकृष्णाने त्याठिकाणी विज्ञान (= आपल्या ठिकाणी असलेले अलौकिक चमत्काराचे सामर्थ्य) प्रगट केले म्हणून तो आत्मा प्रकाशवंत दिसला. यांपैकी नक्की काय ते महानुभाव महंतच ओळखतात. श्रीकृष्णाने अघासुराचा आत्मा तेजःपुंज करून दाखविण्याचा चमत्कार केला तो आपल्या ठिकाणच्या

ज्ञानरूप विज्ञान-सामर्थ्यानेच; विद्यारूप विज्ञान-सामर्थ्यांचा संचार केल्याने नव्हे; कारण, विद्यारूप विज्ञान-सामर्थ्य हे परमेश्वरावतारालाही वयाच्या १२ व्या वर्षापूर्वी स्वीकारता येत नाही, आणि त्याचा संचार इतरांच्या ठिकाणी करता येत नाही (' महानुभाव तत्वज्ञान ' पान १२६ ते १३९ पहा.). दिन्हल्ले : दिले; देणे या धातूची भूतकाळी रूपे ' दिन्हला , दिन्हली, दिन्हले ' अशी होत असत. पुढे ओ. ४७७ व ४७९ पहा सं. दत्त > अप. दिण्ण > म. दिण्ण+ले. उच्चारसाठी मध्ये जास्तीचा ' ह ' आला आहे. प्राचीन शिलालेखांतही ही रूपे विपुल आढळतात. **विज्ञान** : असलेली वस्तु नाहीशी करण्याचा आणि नसलेली वस्तु दाखवण्याचा चमत्कार करणारी शक्ती.

१२०. विश्मो : (सं. विस्मय) आश्चर्य. पुढे १२८, २५४ ओव्या पहा. हाच शब्द ' विश्मो ' असाही लिहीत. पुढे ३३३, ३६२, ३७७ ओव्या पहा. (नरेंद्र. १४६; ३६१; ज्ञाने. १-१७७ पहा).

१२१. सनिधी : (सं. सनिधिः) सान्निध्य; आपल्या सन्निध्याने; सन्निध्यात; ' सं ' वरचा अनुस्वार गळाला असावा. **तृणचरें** : गवत खाऊन राहणारे पशु; गाईवासरे. ' एकें (काहींना) वैरें = शत्रुत्वाने मुक्ति पावविली = प्राप्त करून दिली. काहींनी ईश्वराशी वैर केले आणि त्या वैरामुळेच ईश्वराने त्यांना मुक्ती दिली. नुसत्या सान्निध्यात असणाऱ्या तृणचरांना आणि वैऱ्यांना जर मुक्ती दिली तर मग त्यांच्यापेक्षा अनंतपटींनी श्रेष्ठ असलेल्या, ईश्वरोपासना करणाऱ्या भक्तांना त्या उदार परमेश्वराने काय दिले असेल हे एक श्रीकृष्णाला = परमेश्वरालाच माहीत,

१२२. जवलिका : सन्निध्याने. जवलिक = सान्निध्य. पहा : ' देवी लक्ष्मी येतुली जवलिक । परि तेही यया प्रेमाचे नेदेखेचि मुख ' (ज्ञाने. ४-८; ७-१६९ पहा.); ' सवक म्हणती द्विजतिल्लका । आम्ही सदैवं तुमचिया जवलिका ' (नरेंद्र. ६९८). ' जवलिके ' असेहि या शब्दाचे रूप आढळते. पुढे ओ. ३८६ पहा. **अवदिशी** : (सं. अप + दिवस > म. अवदीस) वाईट, अपवित्र, दुःखाच्या दिवशी. ' सणी घुगऱ्या अवदिशी पुऱ्या ' अशी म्हण आहेच. ' श्रीकृष्णाचिया जवलिका कृमी-किटका अवदिशीं जें

ब्रह्मसुख ते सन्नकादिकां सणि (सणाच्या दिवशी) नाहीं ' असा अन्वय.
सन्नकादिक : (सं. सनकादिक) सनक, सनंदन, सनातन व सनत्कुमार हे ब्रह्म्याचे चार मानसपुत्र. ते अत्यंत तपोनिष्ठ होते. सनक हा त्यांत सर्वश्रेष्ठ. याने सनकसंहिता नावाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे.

१२३. तिर्यंचे : पक्षी (सं. तिर्यंच). **दरुशण** : सं. दर्शन. हाच शब्द ' दरिशन ' असाही आहे. ओ. १२९ पहा. **उद्धव** : हा श्रीकृष्णाचा परमभक्त. ओ. ५ पहा.

१२४. जयेजयेकारु : जयजयकार. **सपुजितु** : पूजा केल्या. ' जें विषयविज्ञान यंत्र । सपूजित ' (ज्ञाने. ८-१४४).

१२५. पाईलें : पाहिले. **श्रीमत** : श्रीमंत; शोभिघंत, अन्य पोथ्यांत ' श्रीमंत ' हा पाठ आहे; तोच ग्राह्य. प्रस्तुत पोथीत अनुस्वार चुकीने गळाला असावा. **धन्ये** : धन्य. ज्या वृंदावनात झाडपण प्राप्त होणे-झाडाचा जन्म मिळणे म्हणजे देखील धन्य होय, जीवन कृतार्थ होय असे उद्धवादिकांनी म्हटले, ते (वृंदावन)

१२६. ' वृंदावन जैसे (जितके) पावन आहे तैसे (तितके, तितक्या प्रमाणात) त्याचे महिमान (मोठेपणा) वर्णुं नेणजे = कसे वर्णन करावे ते कळत नाही. ' कृडास्थान : क्रीडेचे ठिकाण. ' की ' अक्षर बहुधा या पोथीत ' कृ ' असेच लिहिलेले आढळते. ओव्या ७२, १६२, १६६ पहा. **महिमान** : (सं. महिमन्) मोठेपणा; थोरवी. पुढे ३३५, ३४१ व ३४८ ओव्या पहा. ' तैसे श्रीगुरुचे महिमान । अकलते के असे साधन ' (ज्ञाने. १०-११); ' तेथिचे जडचेतन : त्याचे कवण जाणे महिमान ' (सहा. १६८)

१२७. वानि : (वानणे) वर्णन करी. आपल्या शरीर-संपत्तीने (संपत्ति)-पाने, फुले फळे, छाया, शुष्क काष्ठ इत्यादींनी-ज्यांनी (जेहि) दुःखी जीवांना (आर्तभूते) संतुष्ट केले-अशा त्या वृक्षांचे जीवन खरोखर कृतार्थ झालेले आहे.

१२८. नमृता : नम्रता; लीनपणा. झाडे फळाफुलांनी वाकली होती; जणु ती नम्र होऊन आपल्या फळाफुलांनी श्रीकृष्णाच्या चरणकमलांची पूजा करीत होती.

१२९. श्रीकृष्णाच्या दर्शनामुळे ते वृक्ष 'सदाफल' - ज्यांना नेहमी फळे येतात असे-झाले. झाडे गर्द निळी दिसत होती. कारण श्रीकृष्णाच्या इंद्रनीलमण्यासारख्या तेजाने ती वेधली होती-आकृष्ट झाली होती. ज्या व्यक्तीची ओढ लागते त्याचाच वर्ण प्राप्त होतो, ही कल्पना. सात्त्विक भाव : 'स्तंभः स्वदेशेऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः' हे अष्ट सात्त्विक भाव.

१३०. झाडावरील फळाफुलांचा रस इतका गळत असे की त्यामुळे पृथ्वी ओलीचिंब (साद्रव) होऊन शिवाय तो रस खाली पाताळात गळत असे. पाताळातील अमृताला तो पुडरा = पुरवठा होत असे. अर्थात, पाताळातील अमृतात मिळून जाण्याइतपत तो रस विपुल व मधुर होता. पुडरा : 'पुरवठा : पुरवणी' (टीप). लीळाचरित्रात (पूर्वार्ध, भा. ४ पा. ३५) हा शब्द आलेला आहे. 'इंद्रभटा स्तीति ॥ तिन दी स्तीति होति : गोसावीयांसि आरोगणा होए आणि पात्र तेया एउते लोटीति : मग म्हणति : बाइ : पुडीरा करा : तथा : हीराइसा पाठ : बाइ : इंद्रियांसि पूर्ण करा ' यावरूनही पुडीरा = पूर्ण, पुरण, पुरवणी, पुरवठा असा अर्थ स्पष्ट होतो.

१३१. मोकारा : (सं. मुक्त + तर > प्रा. मोक + अर > म. मोकार) पूर्ण मोकळीक; कुणी काहीही घेऊन जावे अशी मुभा.

१३२. प्रतबिंबत : इतर पोथ्यांत 'प्रतिबिंबत' पाठ आहे आणि तो संस्कृताला धरून आहे हे खरे; पण यादवकाळात 'प्रति' हा शब्द मराठीत 'प्रत' असाही लिहिला जात असावा असे दिसते. उदा : 'जे मानाचा सिंहासनी : पात्रे पुजिते प्रतदिनी' (नरेंद्र. ३५८). इतरत्र मात्र याच पोथीत 'प्रतिवीवला-ली-ले' असे शब्द आलेले आहेत. ओ. १६८; १८९; २७५ पहा. त्यावरून 'प्रतिबिंबत' हाच पाठ मुळातला असावा. सुमनसै : फुले. पुढे १६१ ओवी पहा. त्यातही हेच रूप आले आहे.

वृंदावनातील वृक्षांच्या निळेपणाचे प्रतिविंब आकाशात पडले होते - म्हणूनच जणु आकाश निळे दिसत होते; आणि वृंदावनातील वृक्षांवरील फुलांची प्रतिविंबे म्हणजे आकाशातील तारकांचा समूह.

१३३. दिस : सं. दिवस. फडावेया : (फेडावेया असे पाहिजे) नाहीसे करण्यासाठी. दोसैं : (सं. उद्देशे) = साठी. ' आणि जगाचेया सुखाचि दोसैं । शरीरें वाचा मानसैं । राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ' (ज्ञाने. १६ - ११३); ' की देवरायें परेशें । केले ज्ञानमुद्रेचे ठसे । आपुली मोहर पाडावया दोसैं । टाकी जीवात्मयाचा ' (ज्ञाप्र. ८९१). दिवसा तारा दिसू शकत नाहीत ही उणीव भरून काढण्यासाठीच की काय वृंदावनातील निसर्ग-रमणीने पुष्परूपी तारकायुक्त असे नीलांबर - निळे वस्त्र नेसले होते. (त्यामुळे वृंदावनात दिवसा तारा दिसत हे आश्चर्य !).

१३४. साल : (सं. शाल.) शाल नावाची झाडे. जतन : (सं. यत्न) संरक्षण. ' म्हणौनि श्रद्धा जे सात्विकी । पुडुतिं तियेचि पै एकी । जतन करावी नीकी । सर्वांपरी ' (ज्ञाने. १७-१०९). राखणाईत : (सं. रक्षणयितृ) रक्षण करणारे, रखवालदार.

१३५. भितरिली : (सं. अभ्यंतर > अप. भितर. पहा : ' जइ भितरु वाहिरु विहि करंतु ' (करकंड. ९ - ११ - ९) = आतील. ' बनां भितरिली क्रिडा येकेकी : पाहों येति गंधर्वाचिया बटकी ' (नरेंद्र. ८१९) नारिएली : (सं. नारिकेल > नारिएल. स्त्री-नारिएली) नारळीची झाडे. उततिया : (कानडी. उत्तुते; उत्तोते = खारीक). खारकांनी युक्त (अशा खर्जुरी) अथवा : उतति = खजुराचे विशिष्ट प्रकारचे झाड; ती झाडे. पोफलि : सुपारीची झाडे. (सं. पूगीफल > प्रा. पोप्फल > म. पोफळ = सुपारी. पहा. ' ना ह्यणसी तरि पोफळ । घातलें असे ' (ज्ञाने. १३ - २१) : आंदोलति : डुलतात.

१३६. साखर-निबुणी : (सं. शर्करा > प्रा. शक्करा > म. साखर) : निबुणी यातील मूळ संस्कृत शब्द ' निंब ' असा आहे. प्रस्तुत प्रतीत हा निंब असा निरुस्वार आला आहे. ज्ञानेश्वरीत तो ' निंब ' असा

१२८. नमृता : नम्रता; लीनपणा. झाडे फळाफुलांनी वाकळी होती; जणु ती नम्र होऊन आपल्या फळाफुलांनी श्रीकृष्णाच्या चरणकमलांची पूजा करीत होती.

१२९. श्रीकृष्णाच्या दर्शनामुळे ते वृक्ष 'सदाफल' - ज्यांना नेहमी फळे येतात असे-झाले. झाडे गर्द निळी दिसत होती. कारण श्रीकृष्णाच्या इंद्रनीलमण्यासारख्या तेजाने ती वेधली होती-आकृष्ट झाली होती. ज्या व्यक्तीची ओढ लागते त्याचाच वर्ण प्राप्त होतो, ही कल्पना. सात्त्विक भाव : 'स्तंभः स्वदेशेऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः' हे अष्ट सात्त्विक भाव.

१३०. झाडावरील फळाफुलांचा रस इतका गळत असे की त्यामुळे पृथ्वी ओलीचिंब (साद्रव) होऊन शिवाय तो रस खाली पाताळात गळत असे. पाताळातील अमृताला तो पुडरा = पुरवठा होत असे. अर्थात, पाताळातील अमृतात मिळून जाण्याइतपत तो रस विपुल व मधुर होता. पुडरा : 'पुरवठा : पुरवणी' (टीप). लीळाचरित्रात (पूर्वार्ध, भा. ४ पा. ३५) हा शब्द आलेला आहे. 'इंद्रभटा स्तीति ॥ तिन दी स्तीति होति : गोसावीयांसि आरोगणा होए आणि पात्र तेया एउते लोटीति : मग म्हणति : बाइ : पुडीरा करा : तथा : हीराइसा पाठ : बाइ : इंद्रियांसि पूर्ण करा' यावरूनही पुडीरा = पूर्ण, पुरण, पुरवणी, पुरवठा असा अर्थ स्पष्ट होतो.

१३१. मोकारा : (सं. मुक्त + तर > प्रा. मोक + अर > म. मोकार) पूर्ण मोकळीक; कुणी काहीही घेऊन जावे अशी मुभा.

१३२. प्रतबिंबत : इतर पोथ्यांत 'प्रतिबिंबत' पाठ आहे आणि तो संस्कृताला धरून आहे हे खरे; पण यादवकाळात 'प्रति' हा शब्द मराठीत 'प्रत' असाही लिहिला जात असावा असे दिसते. उदा : 'जे मानाचा सिंहासनी : पात्रे पुजिते प्रतदिनी' (नरेंद्र. ३५८). इतरत्र मात्र याच पोथीत 'प्रतियीवला-ली-ले' असे शब्द आलेले आहेत. ओ. १६८; १८९; २७५ पहा. त्यावरून 'प्रतिबिंबत' हाच पाठ मुळातला असावा. सुमनसै : फुले. पुढे १६१ ओवी पहा. त्यातही हेच रूप आले आहे.

वृंदावनातील वृक्षांच्या निळेपणाचे प्रतिबिंब आकाशात पडले होते - म्हणूनच जणु आकाश निळे दिसत होते; आणि वृंदावनातील वृक्षांवरील फुलांची प्रतिबिंबे म्हणजे आकाशातील तारकांचा समूह.

१३३. दिस : सं. दिवस. फडावेया : (फेडावेया असे पाहिजे) नाहीसे करण्यासाठी. दोसैं : (सं. उद्देशे) = साठी. ' आणि जगाचेया सुखाचि दोसैं । शरीरें वाचा मानसैं । राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ' (ज्ञाने. १६ - ११३); ' की देवरायें परेशें । केले ज्ञानमुद्रेचे ठसे । आपुली मोहर पाडावया दोसैं । टाकी जीवात्मयाचा ' (ज्ञाप्र. ८९१). दिवसा तारा दिसू शकत नाहीत ही उणीव भरून काढण्यासाठीच की काय वृंदावनातील निसर्ग-रमणीने पुष्परूपी तारकायुक्त असे नीलांबर - निळे वस्त्र नेसले होते. (त्यामुळे वृंदावनात दिवसा तारा दिसत हे आश्चर्य !).

१३४. साल : (सं. शाल.) शाल नावाची झाडे. जतन : (सं. यत्न) संरक्षण. ' म्हणौनि श्रद्धा जे सात्विकी । पुडुतिं तियेचि पै एकी । जतन करावी नीकी । सर्वांपरी ' (ज्ञाने. १७-१०९). राखणाईत : (सं. रक्षणयितृ) रक्षण करणारे, रखवालदार.

१३५. भितरिली : (सं. अभ्यंतर > अप. भितर. पहा : ' जइ भितरु वाहिरु विहि करंतु ' (करकंड. ९ - ११ - ९) = आतील. ' बनां भितरिली क्रिडा येकेकी : पाहों येति गंधर्वाचिया बटकी ' (नरेंद्र. ८१९) नारिएली : (सं. नारिकेल > नारिएल. स्त्री-नारिएली) नारळीची झाडे. उततिया : (कानडी. उत्तुते; उत्तोते = खारीक). खारकांनी युक्त (अशा खर्जुरी) अथवा : उतति = खजुराचे विशिष्ट प्रकारचे झाड; ती झाडे. पोफलि : सुपारीची झाडे. (सं. पूगीफल > प्रा. पोप्फल > म. पोफळ = सुपारी. पहा. ' ना ह्यणसी तरि पोफळ । घातलें असे ' (ज्ञाने. १३ - २१) : आंदोलति : डुलतात.

१३६. साखर-निबुणी : (सं. शर्करा > प्रा. शक्करा > म. साखर) : निबुणी यातील मूळ संस्कृत शब्द ' निब ' असा आहे. प्रस्तुत प्रतीत हा निब असा निरुत्स्वार आला आहे. ज्ञानेश्वरीत तो ' निब ' असा

तत्समच आढळतो. पहा. 'रोगु जाये दूधें ओंगरें । तरि नींबु कां पियावा ' (४-२२०); 'नींबु नींबोलीं मोडौनि आला । तरि काउलेयांसि सुकालु जाला ' (९-४३४). स्थानपोथीत 'निब' असे निरनुस्वार रूप अनेकदा आले आहे. (पा. १४, २४, ३६ पहा). नारंगी : नारिंगाची-संत्र्याची झाडे. (सं. नार्यंगः > म. नारंग.) पहा : ' उमांविचिया नारंगी ' (नरेंद्र. ७९७). मातुलंगि : सं. मातुलिंग-मातुलुंग = निंबाचा एक प्रकार. मातुलंगाची झाडे. ' तैसिया दिसताति राव-मातुळंगी । कुंकुमकळोळी ' (नरेंद्र. ७९६). फणस : (सं. पनसः) ' कैलासिचे मधु फणस ' (नरेंद्र. ८००) गंभैरी : संस्कृत. गंभारी, गंभारिका; हे एका वृक्षाचे नाव म्हणून दिले आहे. गंभैरी (ए. व); ही देखील एक निंबाचीच जात होय असे टीपेवरून दिसते.

१३७. वडप : वर्षाव; अखंड वृष्टी. ' उदलेयां भावा रूप । करितां लागे रसवृत्तिचें वडप ' (ज्ञाने. १० - ४५; ज्ञाने. १३-३९८; नरेंद्र. २४१; उद्ध. २८०; शिशु. ३१९ वगैरे पहा.) नीबिड : (सं. निबिडं) दाट; गर्द. द्राक्षि = (सं. द्राक्षा) द्राक्षांची वेल. ' द्राक्षीचेया तरि बुढा । दूधचि लाविजे ' (ज्ञाने. १८-५९३. नरेंद्र ७९३ पहा). मंडप : सं. मंडपः . मोप : भांडार; खजिना. पहा : ' गाभेवनाचें करुनि माप : मविजे परिमळाचें मोप ' (शिशु. २५२); नाणे; द्रव्य, असाही याचा अर्थ आहे. पहा ' सृष्टिचिये टांकसाळे : शरिरांचें मोप पडिलें ' (उद्ध. २४७; ७५७). पक्क = पिकलेले.

१३८. चुत : (सं. चूतः) आंब्याचे झाड. पार्यातक : सं. पारिजातक. ' ज ' चा ' य ' झालेला आहे. पल्लवित : पानांनी युक्त.

१३९. आरौ : झाडांचा समूह; राई (सं. आराम > आराव > आरौ.) पाठांतरात ' आरउ ' असा हा शब्द लिहिला आहे. इतरत्र तो ' आरव ' असाही आढळतो. पहा : ' हरित आरव देखिले चौमेरीं ' (नरेंद्र. ७९५); ' तिये विनयद्रुमांचिये आरवीं ' (ज्ञाने. ११-३३२); ' चलां कल्पतरूचे आरव ' (ज्ञाने. १७ - १७७६). निबिडतरु : निबिडतरु; विशेष गर्द.

१४०. **सवंगडेयांसि** : सोवल्यांना. ६८ व्या ओवीवरील टीप पहा.

१४१. **सुधाजळ** : अमृताप्रमाणे गोड पाण्याने भरलेली (भरितें) अशी सरोवरे. **जलदेवते** : जलदैवते = जलदेवता.

१४२. **सार्धुल** : सं. शार्दूल = वाघ, शरभ, असे अनेक अर्थ आहेत. येथे 'शरभ' अर्थ घेणे चांगले. कारण वाघाचा उल्लेख याच ओवीत अन्यत्र आहे. **चितल** : चित्रमृग; अंगावर ठिपके असलेले आखुड शिंगांचे हरिण. **रोवंतीताति** : रवंथ करीत आहेत. 'रोवंतीत + आति (आहेत)' असे संयुक्त क्रियापद. **रोवंतणे** : रवंथ करणे; सं. रोमंथ. **आनंदु** : आनंदाने. **निवविले** : शांत केलेले.

१४३. **विकाशति** : फुलतात. (सं. विकास्-विकाश् अशी दोन्ही रूपे आहेत). 'तवं नानावर्णे कमलवने । विकाशलिं तैसिं अर्जुने' (ज्ञाने. ११-२००). **झाका** : समूह. पहा 'जलतेयां गिरिचेयां आंगवखां । माझि घालिति पतंगाचिया झांका । तैसे लोक देखां । इये वदनीं पडत' (ज्ञाने. ११-४२०); 'जेथ पवें प्रेमामोददती : आनंद-मकरंदें उधाती । म्हणौनि झांका वर पडती । मुनि-भ्रमरांचिया' (ज्ञाप्र. ४१२); 'तेथ राजहंसाचिया झाका' (नरेंद्र. ७४७). **अमृत-कंदांचे** : अमृताप्रमाणे गोड असलेल्या (कमळांच्या) कांदांचे = गड्ड्यांचे. **चारे** = चारा; गवती खाद्य. राजहंस नेहमी कमळांच्या समूहात राहतात व कमळांचा चारा खातात असा संकेत आहे.

१४४. **विद्याधरी** : 'विद्याधर' ही एक विशिष्ट देवयोनी आहे. विद्याधरी = विद्याघरांच्या मुली (किंवा स्त्रिया). **मागंताति** : मागतात. (सं. मार्ग > माग = रस्ता. मागणे = माग काढीत जाणे; लक्षणेने, एखाद्या वस्तूच्या मागे लागणे; ती देण्याची याचना करणे). सं. मार्गयति > प्रा. मग्गइ > म. माग. पहा : 'पियउरमद्दणु मग्गइ लग्गइ' (नाग. च. ३-६-१२).

१४५. **सोवांणी** : पायरी. सं. सोपान. प्रा. म. > सोवाण = पायरी. (सरोवराच्या पायऱ्या इंद्रनील मण्यांनी बाधून काढल्या होत्या. पहा.

‘ किन्नरा गातां गमकाचिया सोवाणी : गगर्नी चढत ’ (नरेंद्र. १७९).
 पद्मासनि वैसोनि : पद्मासन घालून बसून. फांन्हो : श्रीकृष्णाला
 (सं. कृष्ण > प्रा. कृष्णह > मरा. कान्हा.) ओव्या ४४२, ४७३ पहा.

१४६ आनंदें : ब्रह्मानंदाने. कार्ष्णिभूत : समाधिस्थ. समाधीत साधक
 काष्टाप्रमाणे चलनवलनरहित बनतो, म्हणून ‘ काष्टीभूत होणे ’ = समाधी
 लागणे. ‘ काष्टी लागणे ’ असाही वाक्प्रचार आहे. पहा. पाहाति तवं
 काष्टी लागली असे ’ (ली. च. उत्त. ४१८). लयंगत : ब्रह्मानंदात
 विलीन झालेले. लय लागणे = तद्रूप होणे. परमतत्त्व = ईश्वरतत्त्व. ईश्वर-
 स्वरूपात तद्रूप होऊन राहिले.

१४८. जीवात्मा आणि परमात्मा यांचे ऐक्य मानणारे ते अद्वैतवादी.
 यांच्या मते सृष्टीत फक्त ब्रम्हच आहे; इतर काहीच नाही. सेव्य-सेवक-भावाने
 उपासना करणारे ते द्वैती. त्यांच्या मते जीवात्मा हा ईश्वराहून पूर्णपणे भिन्न
 असून त्यांच्यांत सेव्य-सेवक संबंध हा अनादीचा व अनंत कालपर्यंत आहे.
 महानुभावांचेही हेच मत आहे. पहा : ‘ जीवेश्वरा स्वामीभृत्यसंबंधु हा
 अनादीचा ’ (सूत्र. वि. १२४). काही जण द्वैताद्वैताच्या (भेद = द्वैत;
 अभेद = अद्वैत) पलीकडे जाऊन, अर्थात, या चर्चेत न पडता ब्रम्हस्वरूपाच्या
 ठिकाणी (चिंतनात) मग्न होऊन राहिले. निरालंब = ब्रम्ह. पहा. ‘ जिहिं
 सकलभूताचा द्विति । निरालंब अव्यक्ती । पसरिलिया मती । भक्तीवीण ’
 (ज्ञाने. १२-६०).

१४९. या ओवीत योगमार्गी तपस्व्यांचे वर्णन आहे. मध्ये-शक्ति०
 योगमार्गात ‘ शक्ति ’ हा शब्द सामान्येकरून ‘ कुंडलिनी ’ साठी योजतात.
 (‘ तैसी वेढ्यांतें सोडिती । कवतिकें आंग मोडिती । कंदावरि शक्ति ।
 उठीली दिसे ’ - ज्ञाने. ६-२२७). मध्य-शक्ति = इडा आणि पिंगळा या
 दोन्ही नाड्यांच्या मध्ये (सुषुम्नेच्या मुखाशी) असलेली कुंडलिनी. तिच्या
 आधाराने, साह्याने, आणि ‘ तिहिं ’ - तिच्या ठिकाणी, कुंडलिनीवर ‘ वज्रा ’ चा =
 वज्रासनाचा मारा करून (मारें) अर्थात, वज्रासनाने आधी कुंडलिनी
 जागृत करून, मग त्या जाग्या झालेल्या कुंडलिनीच्या साह्याने आपले शरीर
 अजरामर करण्याचा प्रयत्न करतात. (कसे ते पुढील ओवीत आहे.)

१५०. मध्यमा : इडा आणि पिंगळा यांच्यामध्ये असलेली सुषुम्ना नाडी. पहा : ' मग मध्यमामध्यविवरें । तेणें कोरीवें दादरें । ठाकिलें चवरें । ब्रह्मरंध्र ' (ज्ञाने. १२-५५). वज्रासनाच्या मान्याने कुंडलिनी जागी झाली म्हणजे सुषुम्ना नाडीचे द्वार उघडले जाते. त्या उघडलेल्या सुषुम्ना मार्गाने कुंडलिनीच्या साह्याने ' तिन्ही पीठे ' = (मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्ध व आज्ञा या षट्चक्रांपैकी पहिली तीन चक्रे) लंघुनि (ओलांडून) ; पूर्णगिरीचेनि घाटे जाऊनि (४ थ्या अनाहतचक्रालाच ' पूर्णगिरी ' हे नाव आहे. त्याच्या मार्गाने जाऊन = अनाहतचक्र ओलांडून सहस्रदळकमळात असलेल्या ब्रह्मरंध्राच्या ठिकाणी पोचते व तेथे असलेल्या) चंद्रामृतकलेचा आस्वाद घेते; अर्थात, तिच्या द्वारा योगसाधन करणारे योगी ' कला आस्वादिताति ' = चंद्रामृतकलेचा आस्वाद घेतात, ते अमृत सेवन करतात (आणि अजरामर होतात) असे म्हटले आहे.

१५१. खडचक्र : षट्चक्र. (१) गुदद्वाराच्या ठिकाणी मूलाधार-चक्र; (२) लिंगस्थानी स्वाधिष्ठानचक्र; (३) नाभीस्थानी मणिपुरचक्र; (४) हृदयस्थानी अनाहतचक्र; (५) कंठस्थानी विशुद्धचक्र; (६) भ्रूमध्यस्थानी आज्ञाचक्र; या सहा चक्रांच्या सरळ मार्गाने पवन (प्राणवायू) वर नेऊन (उर्ध्व संचारें) ' मेरुचि तिन्हीं सिखरें ' (= षट्चक्रांच्या वर ब्रह्मरंध्र आहे. त्यालाच ' मेरु ' म्हणतात. याची तीन शिखरे कल्पिलेली आहेत, ती) चढून जातात. (लंघिताति). हीच ब्रह्मपद-प्राप्ति होय. उजुकार : सरळ मार्ग. पहा ' तेहीं आत्मबोधाचेनि उजुकारें । धांव घेतली एकसरें ' (ज्ञाने. ६-१५५.). सं. ऋजु > म. उजु = सरळ.

१५२. सोऽहं प्रतिती : तो (परमेश्वर) म्हणजे मीच आहे असा अनुभव. सहजानंद : परमानंद; परमेश्वराच्या ठिकाणी स्वभावतःच असलेला सर्वश्रेष्ठ आनंद. उन्मनि अवस्था : जागृति, स्वप्न, सुषुप्ती आणि तुर्या या चार अवस्थांच्या पलीकडची अवस्था. देहाची जाणीव नाहीशी होऊन परब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी झालेली तल्लीनावस्था. :

१५३. श्रीकरें : शोभिवंत, सौभाग्यवंत अशा हाताने. परमेश्वरा-वताराच्या शरीराच्या प्रत्येक अवयवाचा निर्देश करताना त्यापूर्वी ' श्री ' हा

मांगल्यदर्शक शब्द वापरला जातो. उदा : श्री + कर; तसेच श्री-चरण (४७९); श्री-मुख (५३); श्री-मूर्ति (११५) वगैरे.

१५४. आलंगिता : ' आलिंगिता ' असे रूप अधिक बरोवर आणि तसे ते ' आलिंगितु ' (२३४) व ' आलिंगण ' (३३०) या शब्दांत वापरलेही आहे. तथापी, या ओवीप्रमाणे ' आलंगावेया ' (१७१); ' आलंगीलें. ' अशीही रूपे या पोथीत व इतरत्रही आहेत. पहा. ' कां आपुला ठाऊन संडितां । आलंगिजे चंद्रु प्रकटतां ' (ज्ञाने. १-६१); ' स्वप्नीं प्रिया पुढां तरुणांगी । निदेली चेवउनि वेगिं । आलंगितेन विण अलंगी । सकाम करीं ' (ज्ञाने. १५-८५). **मंदार** : पारिजातकाप्रमाणे एक सुगंधी पुष्पवृक्ष. **ओंतचरा** : उतावीळ; उत्कंठित; उचंवळून आलेल्या. ओ. १६३ मधील ' उंतवर ' शब्द पहा. आपल्या हातात अनेक फळे घेऊन श्रीकृष्णाच्या भेटीसाठी त्या अत्यंत उतावीळ झालेल्या होत्या. श्रेष्ठ पुरुषांचे दर्शन घेताना हातात फळेफुले काहीतरी नेली पाहिजेत असा शिष्टाचार आहे ' रिक्तहस्तं न पश्येत राजानं देवतां गुरुं '

१५५. रसरूप : पूर्णपणे रसाने भरलेली, अत्यंत रसाळ **परीमल** = सुगंध. काही झाडांचे कंद (कांदे; गड्डे), पाने व मुळ्या सर्व काही अमृताची-अमृताने भरलेली, अत्यंत मधुर होती, अशी किती झाडे होती म्हणून सांगावे ? सर्वांची नावेही आम्हांला माहित नाहीत. ' कंद, पत्रे, मुळे हे तिन्ही स्वतंत्र शब्द आहेत. म्हणूनच ' अमृताचे ' या विशेषणरूप शब्दाचा संबंध आरंभीच्या कंद या शब्दाकडे आहे.

१५६. पाडल : फिकट, मुलाबी रंगाच्या फुलांचे झाड. संस्कृतमध्ये पाटल, पाटला, पाटली अशी तिन्ही लिंगी नावे आहेत. मराठीत ' पाडळ ' ' पाडळी ' म्हणतात. ' लाविलीं कस्तुरियेचीं झाडें : तैसे पाडळीचे मांदाळे ' (नरेंद्र. ८९९); ' नव्हाळी दाविताति पाडळ : परीमळाची ' (शिशु, २९६). या फुलांचा सुगंध फार दुरून देखील येतो. म्हणून त्यांना ' योजन-सुगंध ' = ४ कोसांचून ज्यांचा वास येतो अशी—हे विशेषण लावले आहे. हे वाचून पराशर ऋषि जिच्यावर आसक्त झाले होते त्या

‘ योजनगंधे ’ ची आठवण रसिकांना होईलच ! आलिकुलानंद : भुंग्यांच्या समूहांना आनंद देणारे. सं, अलि + कुल. आरंभीच्या ‘ अ ’ चा ‘ आ ’ झाल्याची उदाहरणे आपण यापूर्वी अनेक पाहिली आहेतच. टीपग्रंथात ‘ आळिउळ ’ पाठ आहे. तो अधिक जुना वाटतो. राजवाडे यांच्या ज्ञानेश्वरीत तोच आढळतो. पहा : ‘ माझि सांपडलेनि अलिउळें । जलावरि कलिका जेवि आंदोले ’ (ज्ञाने. ११-२४५). सोने-केतक : थदध प्रतीत ° केतकी असा पाठ आहे. केतक, केतकी, असे दोन्ही लिंगी शब्द आहेत.

१५७. कुंकुम : केशराची झाडे. केसर : (१) फुलातील पराग. (२) केशराचे झाड. (३) पुन्नाग. (४) बकुल; असे याचे चार अर्थ आहेत. पैकी : १ ला अर्थ लागू पडत नाही; आणि केशर व बकुल यांची नावे अन्यत्र आली आहेत; म्हणून ‘ पुन्नाग ’ वृक्ष असा अर्थ घेणे चांगले. केशर आणि पुन्नाग वृक्षांजवळ — अथवा कुंकुम-केसर : लाल रंगाची केशराची झाडे; त्यांच्याजवळ—, उ०ली : रांगा. खेणु : क्षणभर. पुढे १६५ व ३४६ ओ. पहा. सं. क्षण > अप. खण. पहा. ‘ खणि मिलियइं णाणापरियणाइं ’ (नागकु. १-९-५).

१५८. अर्थाच्या व रचनेच्या दृष्टीनेही ‘ तेथ ’ ऐवजी ‘ जेथ ’ हाच पाठ योग्य वाटतो. जाती : जाई. जाईची रानातील फुले म्ह० सहज रीतीने रानात उगवलेली जाईची फुले (अथवा, रानजाईची फुले). परिमलें उद्धांती : सुगंधाने दरवळतात. उद्धाणे : दरवळणे. पहा : ‘ नानांविद्धा फुलांचां आमोदीं : सैग उधांति राजविदी ’ (नरेंद्र. ४७७); ‘ मुखश्रियेची साखा कोमाय : पुण चौगुणां परिमळ उधाय ’ (नरेंद्र. ६५२); ‘ उद्धात कपोळीं सहज : सर्पिंजर दिव्य तेज ’ (सद्द्या. २८९). लावण्याच्या मालति : सौंदर्यसंपन्न अशा मालती पुष्पाच्या वेली. ‘ लावणीच्या ’ असा इतर पौथ्यांत पाठ आहे, तो समर्पक वाटतो. ‘ वन्य (रानात आपोआप उगवलेल्या) पुष्पजाती ’ याच्या उलट ‘ लावणीच्या (= मुद्दामहून लावणी करून वाढविलेल्या) मालति ’ असा अभिप्रेत भावार्थ. लावणी करणे = पेरणी करणे. पहा : ‘ तेथ काम वसंत बनकरू :

पाणी-काडे सातै सागरू : वोळी धरी चंद्र पवनु चतुरु : श्रृंगारु लावणी करी' (नरेंद्र. ७७९); 'माझां हृदयरंगणीं । होंतसे हरिलषतांची लावणी' (ज्ञाने. ११-६६२). नरेंद्रातील 'श्रृंगारु लावणी करी' या चरणाचा 'द्' प्रतीत 'लावण्य करी' असाही पाठ आहे. यावरून लावणी = पेरणी याच अर्थाने 'लावण्य' हाही शब्द वापरला जात असावा असे वाटते. तोच प्रस्तुत ओवीतील पाठात आहे.

१५९. खेडकुलियां : ए. व. खेडकुलि = (१) पाण्याचा कालवा; प्रवाह. सं. क्षेड + कुल्या. > म. खेडकुलि. क्षेड = वाकडातिकडा; कुल्या = पाण्याचा प्रवाह. असा हा शब्द झाला असावा. (२) वांधून काढलेला हौद. पहा : 'तेथ चंद्रकांताचिये चौरसे विहिरी : रवणी खेडकुळीया सावरीं' (नरेंद्र. ४१५). बाहांकांति : दरवळतात; उचंवळून, भरून येतात. 'अठरा हीरवटा वनस्पती : परि माथां वास जोडला जाती : तैलागौनि सौरभ्ये बाहाकाती : विश्वावरी' (सह्या. २९३). अननि : निरनिराळ्या. (अन्य + अन्य = आन + आन). 'घ' प्रतीतील 'आनान' हा पाठ योग्य वाटतो. तथापि 'अन्य' याचे 'आन' श्रमाणेच (ओ. ४९; २६५) 'अन' असे रूप प्रस्तुत पोथीत आणखी एका ठिकाणी आहे. उदा : 'म्हणौनि अनमार्गीं पडले' (९८)

१६०. जिया (पुष्पजाति). कैलाशि : कैलास पर्वतावर.

१६१. 'जेथे मकरंद (फुलातील रस) अश्वादन मीसें मुनी सानुरागे (अनुरागासहित, प्रेमाने, भक्तीने) सुमनसें (चांगल्या अंतःकरणाने) खडपद (भुंगे) जाले.' अथवा, 'जेथे सानुरागे' (लाल रंगाची) 'सुमनसें' (फुले) होती. त्यांतील 'मकरंद अश्वादन मीसें' (रस सेवन करण्याचे निमित्त करून, पण वस्तुतः 'श्रीकृष्ण पावेया (प्राप्त होण्यासाठी किंवा पाहण्यासाठी) मुनी खडपद जाले' अश्वादन : आस्वादन. पावेया : पाहण्यासाठी; १६७; २५९; ३७९ ओव्यांत हेच रूप आहे. पाणे = पाहणे असा धातु. याच धातूची रूपे पांत (२४६); पांतसे (३६६); पांतां २३६; ३०६; पांता (३५८, ४६०) अशी या पोथीत आली आहेत. खडपद : (सं. षट्पद = भुंगा) भुंगे. मूळ पोथीत

‘षडपद’ असे आहे. ‘ष’ हा ‘ख’ नसून मूर्धन्य ‘ष’ च अभिप्रेत असेल तर प्रश्नच नाही. सं. षट् > षड हे सहज लक्ष्यात येईल. पण पोथीलेखकाला ‘ख’ अभिप्रेत असावा असे वाटते. याच पोथीत ‘उद्धवगीता’ लिहिलेली आहे. तिच्यातील ३५३ व्या ओवीत ‘षट्पद’ या संस्कृत शब्दासाठी ‘खट्पदु’ असे लिहिले आहे, तेथे ख स्वच्छ आहे; (ष नाही). त्यावरून प्रस्तुत ठिकाणी लेखकाला ‘खडपद’ हाच पाठ अभिप्रेत असावा असे वाटते. इतरत्रही ‘षट्’ = ‘खड’ असे रूप या पोथीत (ष = ख गृहीत धरून) छापले आहे, ते वरील उदाहरणांवरून वरोवर मानायला हरकत नाही. ओ. १५१; ३०९ पहा. दोसरे : उद्देशाने, साठी. मागे ओ. १३३ वरील टीप पहा.

१६२. कृडैल : क्रीडैल; क्रीडा करील. सौंदरु : सुंदर. मागे टीप ४७ पहा. रूपा० : श्रीकृष्णाचे रूप = शरीरसौंदर्य व सौभाग्य = ‘वेधक शक्ती’ आपणाला मिळावी म्हणून मदन त्या ठिकाणी आपल्या मित्रपरिवारासहित (सहाही ऋतू वरोवर घेऊन) राहिला होता.

१६३. उतवर : उचंबळ उन्माद; वेणूतून निघणाऱ्या उन्मादक आकाशाप्रमाणे इकडे भ्रमर देखील मकरंदमत्त होत असत. पहा: ‘देखे रूप-तारुण्य वीतवर : म्हणे इयें आझुइं नाहीं नाहीं सैवर’ (नरेंद्र. १४४).

१६४. नृत्ये : नृत्य, नाच. मेघाला पाहून मयूर आनंदाने नाचू लागतात हा संकेत लक्ष्यात घ्यावा. सुक : पोपट. सं. शुक : संवादति : एकमेकाशी भाषण करतात; चर्चा करतात. संवादणे = संवाद, संभाषण करणे. आपापसात वेदातील सिद्धांतांची, तत्त्वांची चर्चा करीत होते.

१६५. आडि गति : ‘अ (आ) डी’ म्हणजे एका दांडीचे वाद्य (= एकदांडी), असा अर्थ टीपावरून वाटतो. कानडीत ‘आडु’ हा शब्द ‘गायन, गाणे’ या अर्थाने वापरतात. त्यावरून ‘आडि-गत’ = गायनाचा एक प्रकार, हाही अर्थ संभवतो. ‘आडि-’ नावाच्या वाद्यावर (एकदांडीवर) ‘गति’ (गतीने, गत = कंप, तान घेऊन) ‘देवांगनां

गाताति'. खेणु : सं. क्षण. पहा : 'खालुता होउनी माजे सरी खीणु येकु' (ख्रि. व. ७६).

६६६. रितु : सं. ऋतु. > प्रा. अप. म. रितु. 'साइं रितुं समान । जैसे कां हे गगन' (ज्ञाने. ११-२०१); 'कैसे रितु-रायाचें राहण' (नरेंद्र. ७५२). रितुपती : (सहाही) ऋतूंचा स्वामी; त्यांत सर्वश्रेष्ठ, वसंत. 'जैसे रितुपतिचें द्वार । वनश्री निरंतर । उल्लगे फलभार । लावण्येसीं' (ज्ञाने. ३-१००). येक्ष = सं. यक्ष. विशिष्ट देवता-योनि. 'येक्षीणि : यक्षांच्या स्त्रिया. तत्सम शब्दांतील आदिम 'अ' चा 'ए' असा उच्चार करण्याची वरीच प्रवृत्ती असावी असे दिसते. उदा : 'क्षणक्षेणु' (नरेंद्र. ६२९). क्षत्रिय - क्षेत्री (नरेंद्र. ११९; १२४ वगैरे). 'खेणु'. वछा. १५७; १६५; ३४६. यश - येश. पहा. 'अगा येश कां अपकीर्ति । हे भाव जे वर्तति' (ज्ञाने. १०-८४); यदु - येदु. 'जो येदु अवधुता : पूर्वी संवादु जाला' (उद्ध. २४९); त्याचप्रमाणे यक्ष-येक्ष. पुढील ओवीत 'येमुना' (यमुना) हेही असेच उदाहरण आहे. (ओ. १९९ पहा.).

६६७. शब्द : सं. शब्द. संयुक्त व्यंजनांतील अक्षरांचा विश्लेश करून लिहिण्याची (व अर्थातच उच्चारण्याची) प्रवृत्ती फार जुन्या काळापासून आहे. 'पृथ्वी > पृथिवी' हे संस्कृतमधील उदाहरण प्रसिद्ध आहे. (हा विश्लेश केल्यावर मध्ये एक नवीन स्वर मात्र घातला जातो; त्यालाच वर्णोपजन म्हणतात). मराठीत अशी उदाहरणे पुष्कळ आहेत. 'श्रीगिरि-सिरिगिरि' 'सिरिगिरी धरी वारिणीं' (नरेंद्र. १०२); भक्त-भगत. (वछा. ४, ३३२); 'मज आवडे तो ही भगतु झांबे' (ज्ञाने. ७-११६) मुक्त - मुगत. 'ऐसा चिन्हि चिन्हतु । देखसी तोचि मुगतु' (ज्ञाने. ३ - ७४); मुक्ति - मुगुति : 'किं गुणकुसुमाची माला । हे घेउनि मुगुतीबाला' (ज्ञाने. १६ - २०७) वगैरे. त्याचप्रमाणे शब्द-शब्द : 'तेया सबदांसर्वे उठीली' (उषाहरण. पा. ११). प्रस्तुत काव्यात 'शब्द' असा तत्सम शब्दही वापरला आहे. ओ. ९९ पहा. पावेया : पहावेया; पाहण्यासाठी. १६१ टीप पहा.

१६८. यमुनेच्या स्वच्छ पाण्यात श्रीकृष्णाचे सावळे सौंदर्य प्रतिबिंबित झालेले असल्यामुळे यमुना नदी स्वतःच अत्यंत काळी होऊन गेली—अशी ही वहारीची कल्पना.

१६९. **उल्लगतां** : सेवा करीत असताना. **उल्लगणे** = सेवा करणे. 'तै संकल्पाचें आंगण । उल्लगति सिद्धी' (ज्ञाने. ८-९); वछा. २०६; २०७ वगैरे. सूची पहा. हा शब्द ओळगणे; वोळगणे, असाही लिहिला जात असे. **सायुज्यता** : परमेश्वरात पूर्णपणे विलीन होणे. मुक्तीचा सर्वश्रेष्ठ प्रकार. समीपता, सलोकता, सरूपता व सायुज्यता अशा चार मुक्ती आहेत. **सनिधि** : संनिधि; सान्निध्यात. **सरूपता** : ईश्वराचेच रूप-सादृश्य प्राप्त होणे. **जडां** : अचेतन पदार्थांना. श्यामल श्रीकृष्णाच्या सान्निध्याने यमुना देखील सुनील (काळीभोर) बनली होती, याला उद्देशून ही कल्पना आहे. यमुनेचे पाणी काळे दिसते ही गोष्ट विशेषत्वाने इथे लक्ष्यात घ्यावी. श्रीकृष्णाच्या सान्निध्याने यमुनेला (तिच्या जड - अचेतन पाण्यालाही) जर सरूपता (श्रीकृष्णस्वरूपता, काळेपणा) प्राप्त झाली तर मग त्याची भक्तिभावाने सेवा केली असताना मिळणाऱ्या सायुज्याचे कसे वर्णन करावे हेच कळत नाही.

१७०. **संभ्रमीत** : (सं. संभ्रमित) भ्रांत; (आनंदाने वेडावून गेलेली). **तरंगिणी** : नदी. हा शब्द साभिप्राय वापरला आहे. यमुनेच्या पाण्यावर ज्या लाटा उठत होत्या त्यांवरून असे वाटत होते की जणु श्रीकृष्णाच्या दर्शनाने हिचे अंतःकरण उचंबळून आले आहे ! **अंतःष्क्रणि** : अंतःकरणात. सं. अंतस् + करण. स् चा विसर्ग न करिता तो तसाच कायम ठेवूनही या शब्द लिहिला जातो. 'तैसे अर्जुना तेथ जाले । जें असतें पौरुष धाडिलें । जें अंतःकरण दीन्हलें । कारुण्यासि' (ज्ञाने. १-१८९); 'इथे युक्तिची कडसणी । नाहिं जेयाचां अंतःष्करणीं' (ज्ञाने. २-३४२). प्रस्तुत स्थळी 'त' च्या पुढे विसर्ग कायम ठेवला आहे. तो नको होता. 'करण' हा शब्द 'कण' लिहिला आहे. यमुनेच्या पाण्यावरील तरंग म्हणजे आनंदाचे रोमांच होत.

१७१. आलंगावेया : आलिंगन देण्यासाठी. १५४ वरील टीप पहा. श्रीकृष्णाला आलिंगन देण्यासाठी यमुनेने जणु अनेक बाहू (बहुति भुजा) निर्माण केले होते. पढियासणे : भासणे (सं. प्रति+भास > प्रा. पडिआस > म. पढियास (णे). पुढे ३२४, ३३९, ४१९ ओल्या पहा. ' ब्रह्मचि अवीयावशें : जिवरूपें पढियासैं ' (उद्ध. ५५९; तसेच ५, ७८, ७०० पहा). ' नाभिमंडळावरि निळी : दिसे उर्ध्व रोमावळी : ते मज पढियासली : कैसी सांधो ' ; ' तैसे उच्च स्कंध स्वामीचे : पढियासले मज ' (सहा. २४९; १०३). ज्ञानेश्वरीत पडिहासे असेही रूप आहे. ' ना तरि पवनें स्पर्शिलें नीर : पडिहासे तरंगाकार ' (१६७). कालींद्रियेचे : कालींद्रियेचे; कालिंदीचे; यमुनेचे. पहा. ' नातरी काळंद्रीये माझारी । कसणु वेढीला वीषारीं ' (उषाहरण ५७१).

१७३. गंगा (मंदाकिनी) परमेश्वराच्या चरणापासून निर्माण झाली. त्यामुळे परमेश्वराला भेटण्याची उतावीळ तिच्या मनात होती. म्हणूनच ती मंदाकिनी-गंगा आता श्रीकृष्णाला भेटायला आली आहे. ही कालिंदी-यमुना नव्हे, तर ही मंदाकिनी-गंगा नदी आहे असा अपन्हुति अलंकार. उतवलपण : उतावीळपणा; अधीरता; घाई. ' उतावल ' हा देशीप्राकृत शब्द आहे. त्यापासून भाववाचक नाम. १८९ व्या ओवीत हाच शब्द ' उतावलपण ' असा आहे. तोच आधिक वरोवर दिसतो. या दोन्ही ओव्यांतील पाठभेदावरून हा शब्द ' उतावेळ ' असाही पूर्वी वापरला जात होता असे दिसते. ज्ञानेश्वरीत ' उताविल ' आहे: ' तें देखावेया चित्त माझें । उताविल देवा ' (ज्ञाने. ११-८६); ' हे तुम्हां उतावीळ जालें असे ' (ली. च. उत्त. २).

१७४. भोगावति : हे पाताळातील गंगेचे नाव. पातालौनि : पाताळाहून. गंगा एकसारखी खाली खाली जात आहे - अधःपतित होत आहे. ती स्वर्गातून पृथ्वीतलावर व तेथून पाताळात अधःपतित झाली ही आपली अधोगती नष्ट करावी या इच्छेने जणु यमुनेच्या रूपाने भोगावतीच कृष्णदर्शनाला आली आहे.

१७५. पढिजे : पठण-वर्णन केली जाते; आधीच पुराणात प्रसिद्ध आहे. 'तुम्ही पूराणीं पढीजाल' (सूत्र. वि. १६२. परंडेकर प्रत). स्परिसु : सं. स्पर्श. 'तरि स्परिसु आणि शब्दु' (ज्ञाने. १३-११७). तेथौनि : त्या वेळेपासून; तेव्हापासून. सिरोमणि : शिरोमणी; डोक्या-वरील मणी; सर्वश्रेष्ठ. विरीद : व्रीद; कीर्ती. ओ. ८३ वरील टीप पहा. यमुना ही 'तिर्था सिरोमणि' का झाली त्यावर कवीने केलेली कल्पना.

१७६. हिरेलग : हिऱ्यांनी भरलेले, खचलेले. 'समट संध्या-रागाचें आंग : आठुवांचें जोडें हिरेलग' (नरेंद्र. १६५). वालुवंट (सं. वालुका + वंत). रेंताड जागा. 'तो चकोरु वालुवंटें । चुंबितु आहे' (ज्ञाने. ५-१०६). सुक्तिसंपुट : शिंपल्यांची पाखी. सं. शुक्ति-सुक्ति. मुक्तिगर्भ : ज्यांच्या आत मोती आहेत असे.

१७७. किळ : कीळ; रेषा, किरण, शोभा. 'कीलेवरि माणिकें । लोपिजे काइ' (ज्ञाने. १४-१२२); 'ते दशन कैसे सुडाळ : अधरांवरि फांकेति कीळ' (सह्या. २७६). रत्नकुटाची : रत्नांच्या चुऱ्याची; जणु रत्ने कुटून वारीक केलेली. केवालु : अत्यंत वारीक रेती. केवाळ = 'वारीक वाळू' असा टीपकाराने अर्थ दिलेला आहे. मौआल : सं. मृदु > मउ + ल = मवाल. 'ते वेंचिति मनें मौआलें । चकोरतलगे' (ज्ञाने. १-५६).

१७८. रत्नकर : सं. रत्नाकर; समुद्र. इतर काही पोथ्यांत 'रत्नाकर' असा पाठ आहे. अर्धांग : पत्नी. नद्या या समुद्राच्या स्त्रिया आहेत अशी कल्पना अंगाथिलें : (अंगे आथणे = असणे, निर्माण होणे) = मूर्तिमंत होणे. पहा : 'जो नाइकिजता नादु । जो असौरभ्य मकरंदु । जो आंगाथिला आनंदु । सुरतेंविण' (ज्ञाने. १५-७४) ठिकलग : मोत्यांचे किंवा रत्नांचे अलंकार. (ज्ञाने. १८-८५१; नरेंद्र. १७१). यमुना ही प्रत्यक्ष 'रत्नाकराची' (= रत्नांचा समूह असलेल्या समुद्राची) पत्नी असल्यामुळे तिच्यासाठी ठिकलग = (नाना प्रकारचे) रत्नजडित व मोत्यांचे दागिने त्या ठिकाणी स्वतः आले होते, प्रगट झाले होते (आंगाथिले). आणि ते सर्व सप्तंग लेणे = शरीराच्या सातही (पाय, कमर, हात, कंठ, कान, नाक, ललाट)

अवयवांवरील दागिने ती यमुना 'तैसें' = जसेच्या तसे (नैसर्गिक स्थितीत त्या ठिकाणी आविर्भूत झालेले) एकदम (एकवेळे) एकाच वेळी ल्याली. सातही अवयवांवर सर्व अलंकार तिने एकदम धारण केले होते. **लेइंली** : ल्याली 'मोतियांचीं ढीलौनि अळंकरणें : मग ओळगविलीं पोतासाचीं भूषणें : तियें आंगी पळिपली केधवां नेणें : मग **लेइलीं** कळेकाम' (नरेंद्र. ४५४). वछा. ७८ ओवी पहा.

१७९. यमुनेच्या लहरींवर नानाप्रकारची कमळे देखील वरखाली होत होती, त्यावर कल्पना. 'करिं (तरंगरूपी हातांमध्ये) कमलांची उचलणी (कमळांचे वर येणे, हेलावणे, खाली जाऊन पुन्हा वर येणे) तैसी दिसतसे' (कैसी? तर जणु) कैवल्यनाथ श्रीचक्रपाणीला ती यमुना (कमलांच्या रूपाने) नवरत्नांची ओवाळणीच करीत आहे. बहुतेक इतर सर्व पोथ्यांत 'करिं कमलांचि उचलणी' असा पाठ आहे. टीप-ग्रंथावरून तो 'कर-कमलांची उचलणी' असाही असावासा दिसतो.

१८०. **निजकर्म** ०- आपापल्या कामात गहन गेलेले. **निशब्दे** : निःशब्दे; मौन धारण केलेले. **दृष्टपुते** : 'दृष्टिपूत', नीट पाहून, पारखून. पहा. 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं.' द्विजवंदे, निजकर्मरते, निःशब्दे वगैरे विशेषणे 'मुनीराजा' लाही यथार्थतः लागू पडतात.

१८१. **एकांगुष्ठ** ०- पायाच्या एका अंगठ्यावर उभे राहून तपश्चर्या करणारे. **तपिया** : तपश्चर्या करणारा. 'येया कारणे धनंजया । तो भक्त मेधावी तपिया' (ज्ञाने. १८-१४९५). **ढोक** : हंसासारखा दिसणारा एक पक्षी, 'जगी पाहतां सारखे हंस ढोक.' (दासविश्रामधाम. ३८२). **ऐज्ञ** = यज्ञ. **दीक्षित** : दीक्षा (व्रत) घेतलेले. यज्ञप्रसंगी दीक्षा घेतल्यानंतर यजमान आणि यजमानीण यांना उठता येत नाही, एकमेकांना सोडता येत नाही. चक्रवाक पक्षी आपल्या स्त्रीला क्षणभर देखील विसंबत नाही, हे प्रसिद्धच आहे.

१८२. **प्रकृति-पुरुष** : सांख्य शास्त्राच्या मते सृष्टीत दोनच मुख्य तत्त्वे आहेत. (१) प्रकृति = प्रपंच, व (२) पुरुष. यांच्या संयोगापासूनच सर्व

सृष्टी निर्माण झाली. ही दोन्ही तत्वे परस्परापासून भिन्न आहेत हे ओळखणे म्हणजेच प्रकृति - पुरुख - विवेक. **परमहंस** : श्रेष्ठ योगी. क्षीर (दूध) आणि नीर (पाणी) यांच्यामध्ये निवाडा करणे - एकमेकापासून ती वेगळी करणे, हा हंसाचा स्वभाव होय. पहा : 'सलीलीं पय जैसें । एक होउनि मिनलें असे । परि निवडूनि राजहंसें । वेगलें कीजे' (ज्ञाने. २-१२७). **निवाडू** : निरनिराळे; विभक्त. सं. निः + वण्ट् (वाटणे, विभागणे) > प्रा. णिव्वड > म. निवड.

१८३. जेयाचेनि : ज्या श्रीकृष्णामुळे. **जडें वेधति** : अचेतनांना देखील आकर्षण वाटते. **रोमाच** : सं. रोमांच. बहुतेक सर्व पोथ्यांत 'रोमाच' असाच हा शब्द आहे. **पशु** : सं. पशु. **ध्वनि** : अर्थात, श्रीकृष्णाचा; किंवा श्रीकृष्णाने वाजविलेल्या वेणूचा.

१८४. नामिचि वेधु : १८ व्या ओवीवरील टीप पहा.

१८५. झांकोललेयां : झाकून टाकला असता. झांकोलणे=झाकणे; 'कीं युगांतविद्युचां पालवीं । झाकोललें गगन' (ज्ञाने. ११-२९६); 'परि उदकीं जाली बाबुली । उदकातेंचि जैसी झांकोली' (ज्ञाने. ७-५९). ढगामुळे सूर्यप्रकाश झाकला गेला तरी कमलिनीचा विकास होण्याचे राहत नाही (न धरे); त्याप्रमाणे परेश (परमेश्वर) गोप-वेखें (गवळ्यांच्या वेषाने) गुपित (गुप्त केलेला, झाकलेला) असला तरी त्यांचा वेध (आवड) इतरांच्या ठिकाणी संचरत होताच, निर्माण होत होताच. **गुपित** : सं. गुप्त. 'मध्ये गीता सरस्वती गुपित' (ज्ञाने. ११-७)

१८६. हातिरुणं : (सं. हस्ति + तरम्. १०४ ओवीवरील टीप पहा.) हत्तीची पिले. ए. व. हातिरुं. 'पाहे पां सावजें हातिरुं धरिलें । तेणें तिया काकुलती मातें स्मरिलें' (ज्ञाने. ९-४३८); 'आंधलें हातिरुं मातलें' (ज्ञाने. १३-६९७). **सिहेंसि** : सिंहाबरोबर. 'सिंह' यातील 'सि' वरील अनुनासिकाचा लोप झालेला आहे. पहा. 'कां साउली न पांतां घातलें । कुहां सिहें' (ज्ञाने. ९-१४८). **करुवाला** : गोंजारणे; हात फिरवणे; खाजवणे. पहा. 'तेथ करुवाला फिरिते' (उद्. ३१९ गद्यप्रत).

‘हालवती रोमावली । यालागि आंग न कुरुवाली : नखांची गुंडालि । बोटांवरि’ (ज्ञाने. १३-२८५); ‘पाहूनि तो स्पर्शु । मलयानीलु खरपुसु । एणें मानें पशु । कुरुवालणें’ (ज्ञाने. १३-२८९). यावरून ‘करुवाला’ ‘कुरुवाला’ अशी दोन्ही रूपे दिसतात. ‘कुरुवाळा’ असे रूप नरेंद्रात आढळते. पहा. ‘मृग हरिणी करीति कुरुवाळें’ (६१४). पाखवां : पंखांच्या उबेत, छायेत. सं. पक्ष > प्रा. पक्ख. > म. पाखे. ‘अपक्षा पाखवा देउनि : जे जीव जीववी पक्षिणि’ (ऋद्धि. १८) विसंवत : विश्रांती घेतात. विसंवणे-विश्रांती घेणे. ‘तया वेध-चापेया-तळीं वनिता : विसंवती रती-सिनलिया’ (नरेंद्र. ८०७; शिवाय, ओ २२२, ४१९, ४६२, ज्ञाने ९-१८६ पहा). फणिक : साप. सं. फणी + क = फणीक; अथवा सं. पन्नग > म. पनिक = फणिक. (नरेंद्र १८३. पाठभेद पहा.) ही दुसरीच व्युत्पत्ती अधिक बरोबर वाटते. ‘उषाहरणात’ पानक हे रूप आढळते. (१७०४)

१८७. मुखक : सं. मूषक=उंदीर. पालखती : मांडीवर. पाल-खत = मांडी. ‘रायाचिये पालखतीचिये पालकी : अस्थानि-आंतु बैसली भीमकी’ (नरेंद्र. ११२. उद्ध. ६६९); ‘तो कार्तीक्यो बैसला असे । विघ्ने-स्वराचीये पालखती’ (उषाहरण. ९५). महिखा : रेड्यांना. (सं. महिषः). पाणिपडं ; जलसमूह; प्रवाह. पुढे ओ. २०० पहा. येमुना-यमुना. यमुनेच्या तीरावरील प्राणी आपले हाडवैर विसरून प्रेमाने कसे नांदत होते याचें वर्णन १८६ व १८७ ओव्यांत आले आहे.

१८८. वरौति : वर. सं. उपरतः > म. वरौता. पलाति : पाहतात. २०४, २१५, ३०७, ३२३ ओव्या पहा. पाठभेदांत बहुधा सर्वत्र ‘पाळांति’ असे रूप आहे. तेव्हा पलाणे (किंवा ‘पाळाणे’) = पाहणे. ज्ञानेश्वरीत ‘पल्हाणे’ रूप येते. ‘आम्हां काय उचित । तें पल्हातां न स्फुरे येथ’ (ज्ञाने. २-५५). ‘पलांता’ हे रूप पुढे २०४ ओवीत आले आहे ते पहावे.

१८९. आलंगीलें : १५४ ओवीवरील टीप पहा. उतावलपणें : १७३ वरील टीप पहा. मछादिकी : मत्स्यादिकी, मासे बगैरेंनी. सं. मत्स्य >

म. मछ. 'कां निर्जलिचा सागरा । आला मछु' (ज्ञाने. १३-३८०). 'जल-सेनाचियां गवसणिया । मछु कूर्म इया मिरवणियां' (ज्ञाने. ११-८४).

१९०. विज्ञान : अभावी भाव किंवा भावी अभाव निर्माण करून दाखवण्याचे अलौकिक सामर्थ्य. ११९ वरील टीप पहा. **देवांगणा** : देवांगनांना (आपल्या 'वरवेपणें' = सौंदर्याने 'भुलविले.) ओ. ४८ वरील टीप पहा.

१९१. ग्रहस्त : सं. गृहस्थ. विवाहीत संसारी पुरुष. **वानप्रस्त** : सं. वानप्रस्थ. गृहस्थाश्रमानंतर पत्नीसह अरण्यात जाऊन निवृत्तीने राहणारा पुरुष. **एति** : यति; संन्यासी. **नित्ये-नैमित्तिके कर्मे** : दररोजची स्नान-संध्यादी कर्मे ही नित्य कर्मे व प्रसंगविशेषी करावी लागणारी पर्व, श्राद्धादी कर्मे ती नैमित्तिक कर्मे होत. **नित्ये** : (सं. नित्य). **नैमित्तिके** : सं नैमित्तिके; विशिष्ट प्रसंगी करावयाची कर्मे. **आश्रमभेदे** : ब्रम्हचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास हे चार आश्रम आहेत. त्या आश्रमभिन्नतेनुसार; ज्याचा जो आश्रम असेल त्याप्रमाणे.

१९२. आघमर्षणि : सं. अघमर्षण. पापे नाहीशी करण्यासाठी वैदिक सूत्राने करावयाची प्रार्थना. ही प्रार्थना पाण्यात उभे राहून करावी लागते. अघमर्षणि रिगत = अघमर्षण सूत्रांचा पाठ करण्यासाठी पाण्यात प्रवेश करतात. **आघ** : सं. अघ = पापे; **मर्षण** (मृष् = दुर्लक्षणे) = नाश. **मृत्तिका** (सं. मृत्तिका) : माती. **कर्मचि०** - केवळ कर्मांनीच मोक्ष मिळतो असे मानणारे कर्मवादी किंवा कर्मजोड लोक.

१९३. घाट : नदीकाठ. **जपी** : जप करणारे. **कोडी** : सं. कोटि 'जे वरिखशताचां कोडीं' (ज्ञाने. ६-४६३); 'दीप घरोघरीं : असेति कोडि संख्या वेन्हीं' (उद्ध. २९७). (नरेंद्र. ३०२; धपू ३१५ पहा) **कूर्मासनी बैसले** : कासवासारखे हातापायांचे आसन घालून बसले. **कूर्मासन** : योगशास्त्रातील आसनाचा एक प्रकार. **त्रिदंडी** : त्रिदंडी संन्यास हा संन्यासाचा एक विशिष्ट प्रकार आहे. याचा त्याग करून पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारता येतो. असा संन्यास घेणारे ते 'त्रिदंडी'. तीन दंड एकत्र बांधून तो वापरावा लागतो, म्हणून त्रिदंडी; अथवा, वाणी, मन व

शरीर या तिहींवर विजय मिळविलेले संन्यासी. ' वाग्दंडोऽथ मनोदंडः कायदंडस्तथैवच । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदंडीति स उच्यते ', नमस्कारी : नमस्कारात; नमस्कार करण्यात. ' नमस्कार ' या संस्कृत शब्दातील आदि-स्वराचा लोप झालेला आहे. अन्यत्र ' नमस्कार ' शब्द वापरलेला आहेच. ३, ४, ३८६ ओव्या पहा. एकदंडि : संन्याशांचा एक प्रकार. जवला = जवळच. ' यन्हविं नारदु अखंड जवला आहे ' (ज्ञाने. १०-१३९). पुढे १९६ ओवी पहा.

१९४ कर्मयाग : बाह्य कर्म; कर्ममार्गातील क्रिया. यांनी फार झाले तर क्षुद्र देवतासुख मिळते; ईश्वराचा आनंद मिळत नाही. आनौतै : दुसरीकडे, एकीकडे; ' म्हणौनि आनौतै पांत : निगाले हे ' (उद्ध. ३८०.) ' सौंदर्या आनौती वासु : पाहों नेदी ' (ऋद्धि. ५६७); ' तेयां मीवांचूनि घावे । आनौती नाहिं ' (ज्ञाने. १२-७९).

१९५ प्रकाश-संपत्ति : प्रकाशाचे ऐश्वर्य. सं. संपत्ति > संपत्ति. पुढे ओ. ३०७ पहा. उद्ध. ७२१, ७२४, ७२६ पहा. ' आणि औदार्याची संपत्ति । तेही मीचि जाण ' (ज्ञाने. १०-२५५). परा वस्तु : सर्वश्रेष्ठ वस्तु; ईश्वर. ईश्वराच्या कृपेवाचून मोक्ष नाही. आणि ईश्वरस्वरूप कळू शकत नाही, असा महानुभावांचा सिद्धांत आहे. ' देखावयां मुक्ति-निधान : किंरुं ज्ञान होय दिव्यांजन : पर साध्य होय तें साधन : कृपा तेथ ' (ज्ञाप्र. २५). ' महानुभाव तत्त्वज्ञान ' पाने १३२ - १३४ पहा. प्रकाशावाचून जसा अंधःकार नाहीसा होत नाही तसे ईश्वराच्या कृपेवाचून ' परावस्तु ' चे = ईश्वरस्वरूपाचे ज्ञान होत नाही, हा भावार्थ.

१९६. ठाउवा : ठाऊक; माहीत. पुढे ३७३ ओ.पहा. ' हा गति-दिवसु पाहिं । जैसा जात्यंधा ठाउवा नाहिं ' (ज्ञाने. ४-२००); जी अगाध-चिद्ब्रह्मादिकां : ठाउवा नव्हे ' (सद्या. ४९९). न्हवे : ओ. ५५ टीप पहा. विखयरामा : ' विषयराम ' = विषयात रममाण होणारे; त्यांना नेदखती : पाहत नाहीत. १०१ वरील टीप पहा. ' घोडे डोळां नेदखती ' (उषाहरण. १७२४). कारण ते तर स्वभावतःच अज्ञान आहेत. कर्माशक्त : कर्मासक्त; केवळ क्रियाकर्मांमधे आसक्त झालेले, त्यांतच गुंतून पडलेले.

१९७. काही जीव ' विषयाराम ' असतात तर काही ' कर्माशक्त ' असतात. असे असणे हा त्या जीवांचा दोष नाही. त्यांच्या ठिकाणी प्रवृत्ती (प्रापंचिक कर्माविषयी आसक्ती) किंवा निवृत्ती (प्रपंच - पराङ्मुखता) निर्माण होण्याला ' तोचि ' (= परमेश्वरच) कारण असतो. हा सर्व ईश्वराच्या इच्छेचा खेळ आहे. कर्ता करविता सर्व काही परमेश्वर आहे. **साउमील** : पुढील; समोरचे.

१९९. **वछां** : वत्सांना; वासरांना. सं. वत्स > म. वछ. शब्दसूची पहा. ' परि वछाचेनि वोरसें । दुभतें होये घरा दोसें ' (ज्ञाने. १८-१४५७). **पुलिणें** : वाळवंट; नदीकाठचा वालुकामय भाग (सं. पुलिनं). **एया** = या. **खेल्लेमेले** : ओ. ६३ पहा.

२००. **तेव्हलि** : त्यावेळी. शब्दसूची पहा. ' जैसें डोलेयां अंजन भेटे । तेव्हलि दृष्टिसि पाटा फुटे ' (ज्ञाने. १-२३); ' तेव्हलि म्हणतसे देवा । आतां झडकरि रथु पेलावा ' (ज्ञाने. १-१६९); ' तेव्हलि सुटला पळु. ' (उषाहरण. ११४६). **पाणीएडेआ** : पाण्याच्या प्रवाहात. (दुसरे रूप ' पाणिएडां'. मागे १८७ओ.पहा). **सूदली**=घातली. **थडिवां** : काठावर. ए. व. थडी. (सप्तमी-थडिवां; थडीं. ज्ञाने. १६-५; थडिए : - ज्ञाने. १५-५०३). सं. तटिका (तट) > प्रा. थडिआ > म. थडी. ' थंड ' हा देशीप्राकृत शब्द म्हणूनही उल्लेखिलेला आहे.

२०१. **दानी** : दाता; देणारा; २१५ओ.पहा. **मोटा** : (पुढे २०९ पहा) शिदोऱ्यांच्या गाठोज्या. ए. व. मोट. (सं. मुट् = बांधणे. मोट = बांधलेले; गाठोडे; गोळा; ढीग); ' मग मोटा सोडलीया : काला केला ' (ली. च. ए. ३३). ' गोसावीयासि मोट घालीति : गोसावी गाइ सोडीति : राना चारावेया नेती : गोसावी मोटेचें अन्न आरोगण करीति ' (ली. च. ए. ४०).

२०२. **ब्रह्मरस** : ब्रम्हानंद; श्रीकृष्णाच्या सान्निध्यामुळे वस्तुतः गोपाळ ब्रम्हानंदाने तृप्त-शांत झाले होते. **प्रवृत्ति** : इच्छा. **दोसें** : १३३ वरील टीप पहा. ' वछाहरण ' प्रसंगीचा अलौकिक चमत्कार करून दाखवि-

ण्याची श्रीकृष्णाची इच्छा होती, म्हणून त्याने ही भोजन-रचना (भोजन-प्रसंग) घडवून आणली.

२०३. नीडे : जवळ, निकट. सं. ' निकट ' पासून. ' हें मळमूत्राचें भाडें : म्हणौनि ठाकौ नये या निडें ' (उद्भ. ३९८). ' नीडी ' (= जवळ) असेही या शब्दाचे दुसरे रूप आहे.

२०४. पलांतां : पाहता; पाहिले असता. मागे ओ. १८८ पहा. अभीमुख : सं. अभिमुख; समोर; तोंडासमोर. विश्वतोमुख हे श्रुति : " विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्वात् । संबाहुभ्यां धमति संमदत्रैद्यावाभूमि जनयन्देव एकः " साच : सं. सत्य > प्रा. सच्च > म साच.

२०५. परमानंद-चंद्राजवली हाच पाठ अन्वर्थक आहे. परमानंद = आत्यंतिक आनंद देणारा, आनंदस्वरूप असा श्रीकृष्ण हाच चंद्र. उल्लि : ओळी, पंक्ती. देवशिरोमणि : देवांच्या शिरावरील मण्याप्रमाणे असणारा म्ह० सर्व देवांत श्रेष्ठ असा श्रीकृष्ण. गोपाळ म्हणजे श्रीकृष्णाच्या प्रभावळीतील रत्नपंक्ती. रत्नपंक्तीप्रमाणे दिसणाऱ्या गोपाळांची ओळ ही श्रीकृष्णाच्या प्रभावळीप्रमाणे शोभून दिसत होती, असा भावार्थ.

२०६. वेध-विद्या : वेध=स्थिती, आणि विद्या. देवतांच्या ठिकाणी जे सुख असते तिला 'स्थिती' असे म्हणतात. तसेच प्रत्येक देवतेची एक स्वतंत्र 'विद्या' असते. (पहा. महानुभाव तत्वज्ञान. पा. २७८ ते २८३). ईश्वराच्या विद्येला ब्रम्हविद्या म्हणतात. देवतांच्या विद्या ह्या ब्रम्हविद्येपेक्षा अत्यंत कनिष्ठ होत. त्या सर्वांचा अंतर्भाव ब्रम्हविद्येत होतोच. म्हणूनच देवताविद्या ह्या जणु ब्रम्हविद्येची सेवा करीत असतात असे म्हटले जाते. प्रस्तुत ओवीतील उत्तरार्धात श्रीकृष्ण म्हणजे ब्रम्हविद्या आणि गोपाळ म्हणजे वेधविद्या, अर्थात देवताविद्या, अशी कल्पना केलेली आहे. देवताविद्या ज्याप्रमाणे ब्रम्हविद्येची सेवा करतात त्याप्रमाणे गोपाल श्रीकृष्णाची सेवा करीत होते असा भावार्थ.

२०७ तत्त्वे : क्षुद्र देवता. ब्रह्मादिकांखालील (किंवा, अष्टभैरवांखालील सर्व देवतांना ' तत्त्वे ' म्हणून संबोधतात. पहा. ' धातू भूतं तत्त्वे

यांचिया तन्मात्रा तो सूक्ष्म प्रपंचु वोळिजे.' (सूत्र. वि. ५८) याच्या अर्थासाठी महा. तत्त्व. पान. १७५ वरील दुसरी तळटीप पहा. श्रीकृष्ण = परमात्मा (= अव्यक्त ईश्वर) आणि गोपाळ = तत्त्वे, अशी कल्पना. दुसऱ्या चरणात श्रीकृष्ण = आदिभैरव आणि गोपाल = भूते अशी कल्पना आहे. ओवीवरील टीपेत याचे अनेक अर्थ दिलेले आहेत ते पहा. **उल्लगर्ते** : सेवा करीत असलेले. **देवताचक्र** : मायेपासून तो यक्षिणीपर्यंत सर्व देवतांचा समूह. ह्या देवता एकूण ८१ कोटी ११ लक्ष १० आहेत, असे महानुभाव मानतात.

२०८. परमपुरुख : अव्यक्त परमेश्वर. त्याच्या गळ्यात ब्रम्हगोल-काच्या = ब्रम्हांडांच्या अनेक माळिका आहेत, त्याप्रमाणे श्रीकृष्णाभोवती गोपाळांच्या पंक्ती शोभून दिसत होत्या. टीपकाराने दिलेल्या 'माळा = प्रभावळी' या अर्थापेक्षा माळा = माळिका, हार हाच अर्थ अधिक युक्त वाटतो.

२०९. जालिया : 'जाळ्यातील' असा अर्थ टीपकाराने दिला आहे. वस्तुतः मोट म्हणजे गाठोडी. तेव्हा 'जाळ्यातील मोट असे म्हणण्यात विशेष स्वारस्य नाही. आपल्या जाळीदार गाठोज्या, जाळीदार कपड्यात बांधलेल्या गाठोज्या असा अर्थ घ्यावा. किंवा, २०३ ओवीत 'बैसते जाले' असे वाक्य आले आहे, तो संदर्भ लक्ष्यात घेता 'जालिया = (व्यवस्थित, आपणाला श्रीकृष्णाचे मुख दिसेल अशा रीतीने) बसून झाल्यावर ' असाही अर्थ करता येईल.

२१०. अने : अने. 'अने' चेच 'अने' हे रूप. प्रस्तुत काव्यात अन्यत्र हा शब्द अने असाच आलेला आहे. (२१०, २११ ओव्या पहा.) तथापि, अने = 'अन' हेही रूप यादवकाली प्रचारात होते असे दिसते. पहा : 'धरमाळी अन कोपीसि ठेवी' 'वन्हाडीचे अण भक्तिजने जेवीली होती' (गोप्रच. ७७; २२४); 'एरे श्रीकरे भुईचे अनु वेचवेचुं तेथ घालीति' (ली. च. ए. ५३). **विचित्रे** : नाना प्रकारची. गोपाळांनी प्रसा-दाला-कृपेला पात्र व्हावे म्हणून त्यांनी आणलेली अने श्रीकृष्णाने स्वीकारली.

२११. पांतीकरीं : देवाच्या पंक्तीला बसलेल्या गोपाळांनी. पांतीकर = पंक्तीला बसणारा; पहा : ' जेथ शांताचेया घरा । अद्भूत आला आहे पाहुणेरा । आणि येरां हिं रसां पांतिकरां । जाला मानु ' (ज्ञाने. ११-२).

२१२. कदलिवनें : केळीची पाने. वन = पान. पहा : ' केळीचीं गाभेवनें सपुरे : कापुरोदकें पाखाळुनि सुकुमारें : तेथे वानि ठेविलीं अरुवारें : अमुरिवां मोतियांची ' (नरेंद्र. रु. स्व. ५८२); ' गाभेवनें वडु झांकवे । ना तरि तरंगी सागरु सांमावे ' (ज्ञाने. १०-६९). वन हा शब्द पान या अर्थाने बहुधा सामासिक शब्दातच आढळतो; स्वतंत्र रीतीने नाही. **पोमिणि :** टीपकाराने दिल्याप्रमाणे हे एका वृक्षाचे नाव आहे. लीळाचरित्र एकांकात हा शब्द आलेला आहे. ' तो भातु पातळीये नीवतु घालीति : पातळी पोमिनिचीया पानाची ' (ली. च. ए. २२). यावरून, ज्याची पत्रावळी करता येईल अशा जाड व मोठ्या पानांचा हा वृक्ष असला पाहिजे असे दिसते. ' पद्मिनी ' शी याचा संबंध नाही. **भाजनें :** भांडी; द्रोण वगैरे.

२१३. भावले-बेले : आवळे व बेलफळे. श्रीकृष्णाने हातात धरलेली आवळे व बेलफळे लहान होती. लहान बेलफळांचे लोणचे करण्याची पद्धती आहे. ती लक्षात घेता ' बेले ' = लोणच्याची (लोणचे घातलेली) लहान बेलफळे असाच अर्थ येथे स्पष्ट होतो. भागवतातील मूळ संस्कृत श्लोक पहा : ' विभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृंगवेत्रेच कक्षे । वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु । तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हायसन् नर्मभिःस्वैः । स्वर्गलोके मिषति घुभुजे यज्ञभुग् बालकेलिः ॥ ' यातील दुसऱ्या चरणातील भावार्थ प्रस्तुत ओळीत आलेला आहे. ' आपल्या डाव्या हातात दहीभाताचा घास व त्याशी तोंडी लावण्यासाठी काही फळे अंगुलीमध्ये घेऊन ' - असा त्याचा अर्थ आहे. तेव्हा आवलेबेले ही फळेच होत यात शंका नाही. श्रीकृष्णाप्रमाणेच गोपालबालकांचे वर्णन हरिविजयात श्रीधराने ' गोपाल करिती करपात्रे । त्यात कवल ठेविले राजीवनेत्रें । आले लोणचीं चित्रविचित्रें । अंगुलिकासंधीं धरिताती ' (अ. १०-६७) असे केले आहे. त्यावरून प्रस्तुत ओवीच्या अर्थावर प्रकाश पडेल. **आंगुळियां मांझारि :** वोटांच्या मध्ये. **मिरंचताति :** शोभतात.

२१४. तिये : ती फळे (ते आवले-वेले) म्हणजे जणु 'ब्रम्हादिकें पदे.' विनोदें : कौतुकाने. आपल्या औश्याचे कौतुक दाखविण्यासाठी. ज्यांना प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाकडून भोजनप्रसाद मिळाला त्यांना 'ब्रम्हादिकें पदे' (तत्सदृश फळे) मिळतील हे सूचित केले आहे.

२१५. दानि : दाता; दाने देणारा. पलांतसे : पाहात होता. मागे १८८ ओवीवरील टिपणी पहा.

२१६. बरवेयांचा रावो : सर्व सुंदर पुरुषांचा राजा. बरवा=सुंदर. पहा: 'त्रेती सीता वरवी : द्वापरीं श्रीकृष्णचक्रवर्ती बरवे : कलियुगी हे बरवे' (सूत्र. वि. १०१). रळी रापदळी : हास्यविनोद; थट्टामस्करी. रळी = शाब्दिक विनोद; रापदळी = हास्यकारक हावभाव, असा फरक टीपकाराने दिलेला आहे. 'रळी = थट्टेने खोटे बोलणे' या अर्थाने हा शब्द ज्ञानेश्वरीत : आला आहे. पहा : 'तुज ऐसेयाचां आदिं । बैसिजे उभयबंधीं । तेथ सोयरिकी करुनि आधी । रळीं बोलों' (ज्ञाने. ११-५३७); 'करस्थळीं भौमकेसीं रळीया करीती आरोगणे'; 'रळीया करी ब्रह्मपुत्र वीडीया देतु असे श्रीचक्रधरा' (आद्य मराठी कवयित्री. धवळे उत्त. ४५ व ६३).

२१७. आडनामि वर्मी : प्रत्येकाचे वर्म(व्यंग)ज्यात आलेले आहे अशा आडनावांनी. हांसां : हास्याने; हास्यामुळे; हसून हसून. आड पडत : आडवे पडत होते; लोळत होते; त्यांची मुरकुंडी वळत होती. 'अमृता' (अमृताने भरलेल्या) 'दृष्टि' (दृष्टीने). मिरवणें : शोभून दिसणे.

२८१. निलोत्पल : निळें कमळ. मागे ७९ ओवी पहा. तेथेही 'दे३० ईंद्रनिल सांवला' अशीच उपमा आहे.

२१९. आनंद - मकरंद - बहलें : आनंद हाच पुष्परस, त्याने बहल = विपुलत्वाने युक्त; ज्यात आनंदरूपी रस थबथबलेला आहे अशी चरणकमळे. सं. 'बहुल' या शब्दापासून 'बहल'. पहा : 'आनंदमोद-बहल । सात्त्विकाचें मुकुल' (ज्ञाने. १५-६). 'स्फुरदमंदानंदबहुला' (ज्ञाने १८-५) आलीउलें : भुंग्यांचे समुदाय. आली (सं. अलि = भुंगा) + उल (सं. कुल). पहा : 'माझि सांपडलेनि अलिउलें । जलावरि कलिका

जेवि आंदोले' (ज्ञाने. ११-२४५). मुनींचे समुदाय हेच भुंग्यांचे समूह. लबुद्ध : लुब्ध; रंगलेला. काही पोथ्यांत 'लबुधें' असाही पाठ आहे.

२२०. 'ध्वज, वज्र, पद्म' (- ही तळपायावरील सामुद्रिक चिन्हे होत) इत्यादींनी 'अंकितें'-चिन्हित, अशी चरणकमळे; ध्वज, वज्र, पद्म, वगैरे सामुद्रिक चिन्हे ज्यावर आहेत अशी. जियं : जिएं; जी. 'सेवकजनासी (सेवक समूहांचे) मनोरथातें (इच्छा) पुरविताती (पूर्ण करतात)'.

२२१. 'भगत' : भक्त, हेच 'सोमकांत' = चंद्र-प्रकाशाने पाझरणारे मणी. (योगिजन हीच) कुमुदें : चंद्रविकासी कमळे. विकाशति : प्रफुल्लित होतात; विकसित होतात. तापत्रय : आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक हे तीन ताप.

२२३. सुवृत : सं. सु + वृत्त = गोल; उत्तम वर्तुलाकार. ओहरते : उतरते; ओसरते; निमुळते होत जाणारे. 'बोहर्तिया जाणू भरिवां । जिहीं काम जितिला बरवा' (ज्ञाप्र. ४२९). 'ओसरते' याचाच अपभ्रंश 'ओहरते' असावा. 'जेथ अनंगा जन्मभूमि' = मदनाची (= प्रद्युम्नाची जन्मभूमी) ज्या मांड्यांपासून प्रद्युम्न जन्माला आला त्या. श्रीकृष्णाचा पुत्र प्रद्युम्न हा मदनाचा अवतार होता अशी समजूत आहे. 'अनंगा' हा पाठ अधिक श्रेयस्कर.

२२४. तेजाचां गुणि : प्रकाशाच्या तंतूनी. गुण = दोर, दोरा, तंतु. पन्हर्णे : सोने. २९ व्या ओवीवरील टी । पहा. मालगंठि : गाठ मारलेला. पहा : 'सोनेसळा सेला नेसला मालगठी : म्हाइया आला भेटी प्रभूचीये' (स्मृ. स्थ. १२३); 'मादनें जालें देवकीचया बाळा : मालगंठी नेसला सोनेसळा' (आ. म. क. धवळे. पू. ६९). माल (= मळ) + गंठि (= गाठ; ग्रंथि). मळ ज्याप्रमाणे कमर कसतात त्याप्रमाणे (पुढे सोगा सुटेल अशा रीतीने) गाठ मारलेला.

२२५. क्षुद्रघंटिका : लहान लहान घंट्या; घुंगुर. रणंशणिति रणझण (किंवा रणझुण) असा आवाज करितात. पहा : 'देखां काव्य-

नाटका । जिं निर्द्धारितां सकौतुका । तियाचि रुणुञ्जुणिति क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि' (ज्ञाने. १-७). वेदांनी परमेश्वरस्वरूपासंबंधी 'नेति नेति असे जे उद्गार काढले आहेत त्यांची कल्पना क्षुद्रघंटिकांच्या रुणुञ्जुणण्यावर केली आहे.

२२६. श्रीकृष्णाचा वेणु जणु प्रत्यक्ष नादब्रम्हापासूनच तयार झाला होता. दुसरी कल्पना : वेणु म्हणजे मूर्तीला आलेला 'वेधु' (=विश्वचैतन्याची विद्या). **परवंट** : गाठ मारून पीतांबर (किंवा साडी) नेसल्यावर समोर पोटाशी मिऱ्यांचा जो फुगीर भाग येतो त्याला परवंट म्हणतात. परवंटामाजिं = मिऱ्यांजवळ, पोटाशी. पहा : 'ते खोवीली दखीण भागें । कासे धोत्राचां **परवंटीं**' (उषाहरण. ८६); 'उधातु क्षीरोदक कासे वेढीयेला । **परवंटीं** शोभला । रुक्मिणीचां' (आ. म. क. मा. रु. ९२). परवंट आणि परिवंट अशी या शब्दाची दोन्ही रूपे आहेत हे यावरून दिसून येईल.

२२७. श्रीकृष्णाच्या नाभिकमलाच्या खोलीवर कल्पना केली आहे. **भोवरा** : भोवऱ्याप्रमाणे वर्तुळाकार खोल भाग. नदीच्या पाण्यात 'भोवरा' असतो असे आपण म्हणतोच. **भितरी** : आत. सं. अभ्यंतर > म. भीतर.

२२८. 'मोक्षाच्या शेतात उगवलेल्या आनंदरूपी वेलीप्रमाणे श्रीकृष्णाच्या पोटावरील केसांच्या ओळी दिसत होत्या.' 'नाभि-मंडलासि' याएवजी 'नाभिकमलासि' हाच पाठ इतर बहुतेक पोथ्यांत आहे. अर्थदृष्ट्याही तोच अधिक सुंदर वाटतो.

२२९. **उल्हास** : किंचित उंचवटा. श्रीकृष्णाचे पोट किंचित उंच दिसत होते ते त्याच्या पोटात सामावलेल्या त्रिभुवनामुळे. पोटावरील त्रिवळी म्हणजे जणु पोटाची मर्यादा, सीमा.

२३०. **लावण्यश्री** : सौंदर्यलक्ष्मी. **सायुज्यता** : मुक्तीचा एक प्रकार. **पदक** : वक्षस्थळावर रुळणारा पिंपळपानाच्या आकाराचा एक अलंकार. पुढे ओवी ३६० पहा. **एकावली** : मोत्यांची एकपदरी माळ. 'मोतियें मेलउनि बहुवें । **एकावलि**चा पाडु आहे । परि शोभे रूप होये । एकचि जेवि' (ज्ञाने. १८-५५).

२३१. वल्लभैः : प्रेमाने; आवडीने. 'वालभ' हा शब्द 'प्रेम' या अर्थाने जुन्या मराठीत वापरला जातो. त्याचे मूळ संस्कृत रूप 'वल्लभ' असे आहे आणि तेच या ठिकाणी 'प्रेम' या अर्थाने वापरलेले आहे. श्रीकृष्णाचे भुजदंड वीरश्रीने वरलेले होते म्ह० वीरश्री त्या ठिकाणी आश्रयाला आलेली होती. वीर्यशाली भुजदंड हा भाव. भुजा + दंड : काठीप्रमाणे टणक असलेल्या भुजा. 'श्रीमंत' असे असावे. = सौंदर्ययुक्त; सुंदर. 'श्रीमत्' = 'श्रीमत' असे हे प्रस्तुत रूप.

२३२. त्रासु : भीती. संग : संघ; समूह. संस्कृत शब्द 'संघ' असा आहे; त्याचे संग हे मराठी रूप. स्वतंत्र रीतीनेही सं. 'संग' या शब्दाचा समूह हा अर्थ होऊ शकतो. मुरारीमुल्लैः : 'मुरारीमल्लै' असे पाहिजे. लेखनदोष असावा. मुरारी + मल्ल (सं. मल्ल) जगजेठी अशा मुरारीने. 'ल्ल' च्या ऐवजी 'ल' अनेक ठिकाणी लिहिला गेला आहे. उदा: पुढील ओवीत 'विद्युल्लता' ऐवजी 'विद्युलता' असे लिहिले आहे. काखे : सं. कक्ष > म. काख; खाकेत.

२३३. फुटा : शेला; उंची वस्त्र; संस्कृत 'पट' शब्दापासून 'फुटा' शब्द तयार झाला असावा. पट = सुंदर, उंची वस्त्र. फुटा शब्द शेला, उंची वस्त्र या अर्थाने पुष्कळ ठिकाणी वापरलेला आहे. पहा: 'अवएवीं सीरे ऐसा विल्हळु : तो फुटा पांगुरविला पातळु' (नरेंद्र. रु. स्व. ४०७); 'इंद्रभटां फुटा विधानपूर्वक प्रसाददान' (ली. च. उत्त. १५. ही संपूर्ण लीळा पहा); 'कनका साद्रुस्य पुतळा । बरवा फुटा सोनेसळा' (उषाहरण. १०८२). खांदांवरि : खांद्यांवर. निळ्या आकाशात वीज चमकत असावी त्याप्रमाणे सावळ्या श्रीकृष्णाच्या खांद्यांवर फुटा शोभत होता.

२३४. सुवृतु : वर्तुलाकार. २२३ व्या ओवीवरील टीप पहा. 'वैजयंती'-माला हीच प्रमदा; तिने आलिंगिलेला कंठ. तीं रेखि : तीन रेषांनी.

२३५. श्रीकृष्णाचे सौंदर्य (बरवेपण) किती अलौकिक (कवण) ! घंघ्र हा श्रीकृष्णाच्या मुखाचा नुसता सेवक जरी झाला असता तरी त्याला

कलंक लागला नसता. पाईकेपण ऐवजी इतर प्रतीतील पाइकपण हाच पाठ अधिक योग्य आहे.

१३६. डोलेया : डोळ्यांना. सं. दोला > म. डोला=डोळा. तडे: तटस्थ, असा अर्थ टीपकाराने दिला आहे. 'जगाच्या डोळ्यांना तटस्थता येत असे; सर्व जणांचे डोळे आश्चर्याने तटस्थ होत असत, हा भाव. 'तडा पडणे' हा वाकप्रचार 'फुटणे' याच अर्थाने प्रचलित आहे. 'तडे' असे अनेकवचनी रूप आहे. तेव्हा श्रीकृष्णाचे सौंदर्य पाहून जगाच्या (जगातील लोकांच्या) डोळ्यांना तडे पडत = भेगा पडत (इतके ते तेजःपुंज होते) असाही अर्थ घेता येईल. आनंदमृतपान : 'आनंदामृतपान' असे पाहिजे. आनंद + अमृत + पान. तपतां : तप्तां; तापलेल्यांना.

१३७. श्रीकृष्णाच्या एकेका अवयवाच्या सौंदर्यावरून मदन ओवाळून टाकावा; त्याच्या प्रत्येक अवयवाचे सौंदर्य मदनाच्या सौंदर्याहून अनेक पटींनी अधिक होते. सारीख : सारखी. 'त्या श्रीकृष्णाच्या मुखाच्या बरोबरीचा वाटा चंद्राला कुठून मिळणार ?'

२३८. घोलले : घोळलेले, वारंवार फिरवून भिसळलेले. सं. घूर्ण > प्रा. घुल. > म. घोल. अर्थाच्या दृष्टीने 'वर्णे' पेक्षा 'वर्णवे' = हा पाठ अधिक प्रशस्त वाटतो 'अमृतें घोलले बोल माहामोहाचे पटल फेडि' यात कर्तृपद अनेकवचनी पण क्रियापद मात्र एकवचनी आहे. इतर काही प्रतींत 'फेडित' असा पाठ आहे. व्याकरणदृष्ट्या तो अधिक बरोबर आहे. पटल : पडदा, आच्छादन.

२३९. किल : कीळ; किरण; कांती, पहा : 'जालेनि जगें मी झांके। तरि जगत्वं कोणु फांके। कीलेवरि माणिकें। लोपिजे काइ' (ज्ञाने. १४-१२२). 'ब्रह्मविदां' हा शब्द 'ब्रह्मविद्या' असा असावा. इतर काही प्रतींत 'ब्रह्मविद्या' असाच पाठ आहे. श्रीकृष्णाच्या दंतपंक्तीची कांती म्हणजे जणु काही 'सानुराग (प्रेमळ) सुनीर्मल ब्रम्हविद्याच', 'ब्रह्मविदां : ' (= ब्रम्ह जाणणाऱ्यांना) असा पाठ घेतला तर अर्थ नीट लागत नाही. नयेन : सं. 'नयन' चे यादवकालीन मराठी रूप. 'ते पवाडे तुझे

अवघे । आम्हीं देखों आपुलां नयेणीं ' (उषाहरण. ८०७); ' रक्तं भरले नयेन न चालवें पंथी ' (ख्रि. व. २७)

२४०. श्रीकृष्णाचे डोळे ' आकर्ण-विशाल ' होते. यावर कविकल्पना अशी की ते आकर्ण डोळे, त्रिभुवनातील सर्व काही पाहून श्रीकृष्णाच्या कानाला वृत्तांत-सांगायला जातात. (म्हणून ते कानापर्यंत लांबलेले आहेत); हे जसे काही ' कानमातने ' (एक शब्द पाहिजे) म्ह० कानगोष्ठी कर-प्यासारखे होते. मात : गोष्ठ. कानडी शब्द.

२४१. लिलानुकारें : सहज केलेल्या हालचालीमुळे. (लीला+ अनुकार). अनुकार = एखाद्या गोष्टीची नकल, हातभाव, खूण. ' पाठिं येकला आपण उरे । परि शरीराचेनि अनुकारें । मग तोही निगे आंतरे । गगना मिलों ' (ज्ञाने. ६-३००); गोप्रच. ४६, २५२ पहा. धनुखाकारें : धनुष्याच्या आकाराची. सं. धनुष्य > म. धनुख. ' इंद्रधनुखाचिये आडणी । माझि मेघ गगनरंगणी ' (ज्ञाने. ११-५९३); ' पांच सतें धनुका । उचलीलीं येकें वेळें ' (उषाहरण. ६१४). भ्रुमंडलें : भ्रू = भिवया + मंडलें; मंडलाकार - (अर्ध) वर्तुळाकार भिवया.

२४२. कर्णिका : कळी. खेवणि : जडण; पुढे ओ. ३६० पहा. ' पदपद्धति खेवणें । प्रमेयरत्नाचीं ' (ज्ञाने. १-५). ठेंगणि : कणी किमतीची; झुल्लक. पहा : ' जन्मऋणाचेनि सिणें : डोंगर केलें ठेंगणें ' (ऋद्धि. ४२).

२४३. कुरुळें : कुरळें केस. सध्या ' कुरळ ' शब्द आपण केसांचे विशेषण म्हणून वापरतो, पण पूर्वी ' कुरळ केस ' असाच त्याचा अर्थ होता. पहा : ' भीमें तांबुळ दीधले बाळें : नखे सरिसीं केलीं कुरळें ' (नरेंद्र. १११). ' केस सुवर्णसरियां सरिसे कुरुळ ' (ख्रि. व. १६). लबुध : लुब्ध, आसक्त, रममाण. ' लबुध ' प्रमाणेच ' लबधु ' हेही रूप आढळते. पहा : ' लबधु नव्हे गीता : नाहीं कुडुंबचींता ' (उद्ध. ४७३). मागे २१९ ओवी पहा.

२४४. मोर-विसांचिण : मोरपिसांच्या. मागे ओवी ७८ पहा. निहटीं : समीप, जवळ. सं. निकट > म. नेटे, नेहटीं, निहटीं. 'निकट' मधील अनादी क चा लोप होऊन त्याठिकाणी उच्चारसुलभतेसाठी हश्रुती झाली. उदा : सं. 'चर्मकार' पासून 'चाम्हार' (ली. च. ए. १२) शब्द तयार होतानाही असाच प्रकार झालेला आढळेल. 'पौळी निहटीं' सात आगड : पाताळौनि वोडवले अवघड' (नरेंद्र. ८७३); 'सरळ आंगुळिया सेवटीं : हो काज धृवपदा निहटी : तारांगणे गोमटीं : नखां-चेनि मिषे' (ज्ञाप्र. ४१८). 'निहटी' प्रमाणे 'नेहटी' असेही या शब्दाचे रूप आढळते. पहा : 'ऐसी भीतभंगा नेहटी : सपोतें मांजिठीं : वखें वोळगविलीं निसृष्टीं : निरूपम्यें' (ऋद्धि. ४२८) सुढाल : सुढाल; डौलदार. वैठि : पेंडे ; पेंडोळे; गुंफण. सं. वेष्ट. 'अवघेया मोतीयाच्या वैठि । कीळें फाकती गोमटीं' (उषाहरण. ८३०) 'रुलंतिए (रुळणाच्या लोंबणाच्या) विरगंठि (वीर पुरुषाप्रमाणे आपल्या केसांना दिलेल्या गाठीत) जाति (जाइची फुले) केतकीदलें वीरिली (गुंफिली.) विरगंठि : पहा : 'बासींग हीस्यांचे जाती-जुती मीरवती वीरगंठी' (ध. पू. ६९. ब पाठ) वीरणें : गुंफणें. पहा 'वाटोगरीं चांपैलें : पार्जातकें घाटौलें : विरलीं केतकीदलें : सीरोवीरी' (शिशु. ४२६).

२४५. कमनियु. त्रिभुवन-कमनीय = त्रैलोक्यामध्ये सुंदर. 'वर्णे' ऐवजी येथेही 'वर्णवे' हा अन्य प्रतींतील पाठ अधिक समर्पक आहे. 'प्राकृता मती' ला (माझ्या सारख्या सामान्य बुद्धीच्या व्यक्तीला) एकाच रसनेने (जिभेने) तो 'न वर्णवे'

२४६. सौंदरु : सुंदर. मागे ओ. ४७ वरील टिपणी पहा. लहाति लाहाति. 'लाहाणे' ऐवजी 'लहाणे, असे रूप. पहा : 'परि न लहाये सुपाणी : मनुष्यदेह' (उद्ध. ५१८); 'देवाचा अवस्वरू न लहाति भेटी : ब्रह्मादिक' (नरेंद्र. २९९). अवस्वरु : सं. अवसर; संधी; योग्य संधी. पहा : 'जयाचा न लहाति अवस्वरु : बटकी गंधर्वाचिया' (नरेंद्र. २९३; गोप्रच. १४५ पहा). 'मारावेया नेंती तिये अवस्वरीं' (खि. व. १२).

२४७. अन्नब्रह्म हें वचन : ' अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ' हे श्रुति-
वचन. जेवण : सं. जेमनम्. ' तें (श्रीकृष्णाच्या पंक्तीतील जेवणाला असलेले)
गोडपण (रूची) अमृतासि नाहिं '

२४८. देव : देवत्व प्राप्त झालेले जीव; देवतेच्या ब्रम्हांडस्थमूर्तीच्या
ठिकाणी फळ उपभोगणारे. पुण्य संपल्यानंतर त्यांचे तेथून-त्या देवताफळा-
तून-पतन होते; ' क्षीणे पुण्ये मृत्युलोकं विशन्ति ' असा नियमच आहे.
जन्ममरणाचा फेरा चुकतो तो फक्त श्रीकृष्णाच्या (परमेश्वराच्या) कृपेनेच.
महानुभाव तत्वज्ञान, पाने ३९६ ते ४०० पहा.

२४९. सदैवंपण : भाग्यशालित्व. धीकरिति : धिक्करिति,
धिक्कार करतात. पहा : ' आपुलें केलें फोकरिति : जगातें धिक्करिति
(ज्ञाने. १६-३२६). भुखण : भूषण; अलंकार: डोक्यावर जो मुगुटाचा
अलंकार आपण धारण केला आहे तो सोडून देऊ; मोठेपणाचे ओझे फेकून
देऊ. (आणि या गोपालवालकांच्या समूहात शिरून श्रीकृष्णाच्या पंक्तिभोज-
नाचा लाभ घेऊ).

२५०. सनिधी : संनिधी. संनिध्य; जवळीक. ओ. १२१ पहा.
तिर्यैचैः : पशुपक्षी. तिर्यैच = आडवा चालणारा किंवा वाकडातिकडा
चालणारा प्राणी.

२५१. पारुखे ना : थांबत नाही. पारुखणे = थांबणे. पहा. ' पुणु
झाडाचा नाचु तिये रंगी : पारुखेचि ना ' (उद्ध. ४६३); ' जेथ
नित्यादि क्रिया टके । नैमित्तिक कर्म पारुखे ' (ज्ञाने १-२५३).
' पारूख : पारूख ' (ली. च. ए. १२) आयागणन : येणेजाणे;
जन्ममरण. सरण : शरण.

२५२. आर्द्धीकारु : अधिकार. देवतांना हा अधिकार नाही; कारण
त्या नित्यबद्ध आहेत. त्यांचे सर्व व्यापार परमेश्वराच्या आधीन आहेत.
म्हणून परमेश्वराने परवानगी दिल्याशिवाय देवतांना परमेश्वराची सेवा
करता येत नाही. आणि केली तरी नित्यबद्धत्वामुळे परमेश्वराचा आनंद त्यांना

उपभोगता येत नाही. (महानु. तत्त्व. पा. ५०-५१ पहा). **उलगावेया** : सेवा करण्यासाठी. मागे ओ. १६९ पहा. **निभ्रांत** : निःसंशय; निश्चितपणे.

२५३. **उसिटें** : उष्टे; सं. उच्छिष्ट. पहा : ' जें कालाचें खीचु उसिटा । जें आसेचा आंगवटा ' (ज्ञाने. ८-१४२). ' जेथे या श्रीकृष्ण-परमात्म्याचे उष्टे अन्न मिळण्याला आपणाला फार प्रयास पडतात तेथे त्याची सेवा करण्याची आशा बाळगणे हे फारच आश्चर्याचे होय; अर्थात, ती आशा आम्हाला मुळीच करता येत नाही ! **कृपाधिण** : कृपेवाचून. पुढे ४१२ व्या ओवीतही हेच रूप आलेले आहे. **आपैसा** : आपोआप, आपणहून.

२५४. **मोक्षु** : मुक्ती; मृत्यु; वध. **चतुराननु** : ब्रम्हदेव; याला (चतुर) चार (आनने) तोंडे आहेत अशी समजूत आहे.

२५५. **कैवल्यदानी** : कैवल्य-मुक्ती देणारा. ओ. ४८० पहा. **पांअों आलों** : पाहण्यासाठी आलो. **आलों** : यादवकालीन मराठीत क्रियापदाचे प्रथम पुरुषी भूतकाळी रूप बहुधा आकारांत असते. त्या दृष्टीने **आलों** ऐवजी अन्यप्रतींतील **आलां** हा पाठ अधिक बरोबर आहे. तथापी, यादवकाळात देखील अपवादाने का होईना पण प्र. पु. भू. का. ओकारांत रूपे सुद्धा आढळत होती यांत शंका नाही. उदा : ' मज हृदईं सद्गुरु : तेणें तारिलों संसारपुरु ' (ज्ञाने. १-२२); ' जें उभूनियां भुजा । ज्ञानियां आत्मा माझा । हे बोलिलों कपिध्वजा । सप्तमाध्याईं ' (ज्ञाने. १८-११२५). **नवल वल** : (श्रीकृष्णाचे) आश्चर्यकारक सामर्थ्य.

२५६. **कें** : कोठे; कोणीकडे. गवळ्यांच्या वेष्टाने खेळणे कुठे (कुणीकडे) आणि अघासुराला मोक्ष देणे-त्याचा वध करणे कुठे (-कुणीकडे) या दोन गोष्टींत फार वैषम्य आहे; तथापी, त्या या परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी आढळतात. विषमालंकार. सं. क > म. कें. पहा. नरेंद्र ३०६, ६१५; ज्ञाने. २-३४०; अमृ. ५-६३; वगैरे. **सामानु** : सामान्य.

२५७. **जाणिजैल** : ओळखले जाईल. **निर्धारु** : निश्चय, निर्णय, निवाडा. **नव्हाळी** : नव्हाळी, नव्हाई. सामान्येकडून ' नव्हाली ' असाच

२४७. अन्नब्रह्म ह्ये वचन : ' अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ' हे श्रुति-
वचन. जेवण : सं. जेमनम्. ' तं (श्रीकृष्णाच्या पंक्तीतील जेवणाला असलेले)
गोडपण (रूची) अमृतासि नाहिं '

२४८. देव : देवत्व प्राप्त झालेले जीव; देवतेच्या ब्रह्मांडस्थमूर्तीच्या
ठिकाणी फळ उपभोगणारे. पुण्य संपल्यानंतर त्यांचे तेथून-त्या देवताफळा-
तून-पतन होते; ' क्षीणे पुण्ये मृत्युलोकं विशन्ति ' असा नियमच आहे.
जन्ममरणाचा फेरा चुकतो तो फक्त श्रीकृष्णाच्या (परमेश्वराच्या) कृपेनेच.
महानुभाव तत्वज्ञान, पाने ३९६ ते ४०० पहा.

२४९. सदैवंपण : भाग्यशालित्व. धीकरिति : धिक्करिति,
धिक्कार करतात. पहा : ' आपुल्ले केल्ले फोक्करिति : जगातें धिक्करिति
(ज्ञाने. १६-३२६). भुखण : भूषण; अलंकार: डोक्यावर जो मुगुटाचा
अलंकार आपण धारण केला आहे तो सोडून देऊ; मोठेपणाचे ओझे फेकून
देऊ. (आणि या गोपालवालकांच्या समूहात शिरून श्रीकृष्णाच्या पंक्तिभोज-
नाचा लाभ घेऊ).

२५०. सनिधी : संनिधी. संनिध्य; जवळीक. ओ. १२१ पहा.
तिर्यैचै : पशुपक्षी. तिर्यैच = आडवा चालणारा किंवा वाकडातिकडा
चालणारा प्राणी.

२५१. पारुखे ना : थांबत नाही. पारुखणे = थांबणे. पहा. ' पुणु
झाडाचा नाचु तिये रंगी : पारुखेचि ना ' (उद्ध. ४६३); ' जेथ
नित्यादि क्रिया टके । नैमित्तिक कर्म पारुखे ' (ज्ञाने १-२५३).
' पारूख : पारूख ' (ली. च. ए. १२) आयागणन : येणेजाणे;
जन्ममरण. सरण : शरण.

२५२. आर्द्धीकारु : अधिकार. देवतांना हा अधिकार नाही; कारण
त्या नित्यबद्ध आहेत. त्यांचे सर्व व्यापार परमेश्वराच्या आधीन आहेत.
म्हणून परमेश्वराने परवानगी दिल्याशिवाय देवतांना परमेश्वराची सेवा
करता येत नाही. आणि केली तरी नित्यबद्धत्वामुळे परमेश्वराचा आनंद त्यांना

उपभोगता येत नाही. (महानु. तत्त्व पा. ५०-५१ पहा). उलगावेया : सेवा करण्यासाठी. मागे ओ. १६९ पहा. निभ्रान्त : निःसंशय; निश्चितपणे.

२५३. उसिटें : उष्टे; सं. उच्छिष्ट. पहा : ' जें कालाचें खीचु उसिटा । जें आसेचा आंगवटा ' (ज्ञाने. ८-१४२). ' जेथे या श्रीकृष्ण-परमात्म्याचे उष्टे अन्न मिळण्याला आपणाला फार प्रयास पडतात तेथे त्याची सेवा करण्याची आशा बाळगणे हे फारच आश्चर्याचे होय; अर्थात, ती आशा आम्हाला मुळीच करता येत नाही ! कृपाविण : कृपेवाचून. पुढे ४१२ व्या ओवीतही हेच रूप आलेले आहे. आपैसा : आपोआप, आपणहून.

२५४. मोक्षु : मुक्ती; मृत्यु; वध. चतुराननु : ब्रम्हदेव; याला (चतुर) चार (आनने) तोंडे आहेत अशी समजूत आहे.

२५५. कैवल्यदानी : कैवल्य-मुक्ती देणारा. ओ. ४८० पहा. पांअों आलों : पाहण्यासाठी आलो. आलों : याद्वकालीन मराठीत क्रियापदाचे प्रथम पुरुषी भूतकाळी रूप बहुधा आकारांत असते. त्या दृष्टीने आलों ऐवजी अन्यप्रतींतील आलां हा पाठ अधिक बरोबर आहे. तथापी, याद्वकालात देखील अपवादाने का होईना पण प्र. पु. भू. का. ओकारांत रूपे सुद्धा आढळत होती यांत शंका नाही. उदा : ' मज हृदईं सद्गुरु : तेणें तारिलों संसारपुरु ' (ज्ञाने. १-२२); ' जें उभूनियां भुजा । ज्ञानियां आत्मा माझा । हे बोलिलों कपिध्वजा । सप्तमाध्याईं ' (ज्ञाने. १८-११२५). नवल वल : (श्रीकृष्णाचे) आश्चर्यकारक सामर्थ्य.

२५६. कें : कोठे; कोणीकडे. शवळ्यांच्या वेषाने खेळणे कुठे (कुणीकडे) आणि अघासुराला मोक्ष देणे-त्याचा वध करणे कुठे (-कुणीकडे)! या दोन गोष्टींत फार वैषम्य आहे; तथापी, त्या या परमेश्वरावताराच्या ठिकाणी आढळतात. विषमालंकार. सं. क > म. कें. पहा. नरेंद्र ३०६, ६३५; ज्ञाने. २-३४०; अमृ. ५-६३; वगैरे. सामानु : सामान्य.

२५७. जाणिजैल : ओळखले जाईल. निर्धारु : निश्चय, निर्णय, निवाडा. नव्हाळी : नव्हाळी, नव्हाई. सामान्येकडून ' नव्हाली ' असाच

हा शब्द लिहिलेला आढळतो. पुढे ओ. ४५३ पहा. 'किं प्रथमवयसाकालीं । लावण्याची नव्हाली । प्रकटे जैसी आगली । अंगनाअंगी' (ज्ञाने. १-४२)

२५८. निर्धारिले : निश्चय केला. निर्धारणे = निश्चय करणे. 'झणौनि अपाडु हें आघवें । निर्धारितां' (ज्ञाने. १-६९). हाच शब्द 'निर्द्धारणे' असाही लिहिला जात असे. ज्ञाने. १-७; ६-१४७ पहा. **सत्येलोकिचेनि पती** : सत्यलोकाचा स्वामी जो ब्रम्हदेव त्याने. **पती** = पतीने; तृतीया विभक्ती. सत्यलोक हे ब्रम्हदेवाच्या स्थानाचे नाव. 'सत्यलोक' ऐवजी 'सत्येलोक' असे उच्चारण्याची व लिहिण्याची प्रवृत्ती. पुढे ओ. २६७, २६८, ३४७, ३५२, ३७३ ओव्या पहा. 'नंदनवनीं सत्येलोकीं वैकुंटीं' (नरेंद्र. ७३१). 'सत्यलोक' असाही हा शब्द लिहिलेला आहे. ओ. ३५६, ४७८ पहा. **आरोगण-विनोदि** : भोजन-कौतुकात; भोजनाच्या क्रीडेत. **विनोद** : कौतुक; खेळ, करमणूक. पहा : 'जेथ उल्लिगे देवां पाइकां । सैघ चिंतामणिचेया भूमिका । विनोदवनवाटिका । सुरतरुंचिया' (ज्ञाने. ९-३१९).

२५९. श्रीकृष्णाने दिलेला प्रसाद खाण्याला मिळाल्यामुळे गोपबालक अत्यंत आनंदित झाले होते; इतके की त्या आनंदामुळे त्यांचे देहभान हरपले; म्हणून चरणान्या गाड्वासरांकडे त्यांचे लक्ष्य राहिले नाही. **पावेया** : पाहण्यासाठी, 'पहावेया'. ओ. १६१ वरील टीप पहा.

२६०. नटनां : बहाणा; वरवरचा देखावा; नाटक. ब्रम्हदेवाने गाड्वासरे चोरून नेली हे त्या 'सर्वज्ञनाथाला' (सर्व काही जाणणाऱ्या) श्रीकृष्णाला आधीच कळले होते. तरीही, जणु आपणाला काहीच ठाऊक नाही असे दाखवून तो भोवती गाड्वासरांना पाहू लागला; त्यांचा शोध करू लागला.

२६१. माघौते : मागे; परत. 'जैसे सरिता ओघ समस्त । समुद्रा-माझि मिलत । परि माघौते न समात । परतले नाहीं' (ज्ञाने. २-१७५). ओ. ३५६ पहा. **नेदखे** : न + देखे. (अकरणरूप). ओ. १०१, १३१ वगैरे पहा. 'जैसे ठेवणें नेदखतां माल्हवला । दीपु हातिचा' (ज्ञाने. ८-२१६); 'तेयांतु पाहाताये वाणु । तवं तो नेदखे प्रधानु' (उषाहरण. १११२).

२६३. पवाडा : लीळा; चमत्कार; लीळाचरित्र. मागे १४ व्या ओवीवरील टीप पहा. **संबंधु** : परमेश्वराकडून दिल्या जाणाऱ्या दानांपैकी संबंधदान हे एक होय. यात भक्ताला परमेश्वराच्या शरीराचा 'संबंध' होणे आवश्यक असते. महा. तत्त्व. पा. २३२ ते २३६ पहा. आपल्या स्वरूपाचा गोपवासरांना 'संबंध' देण्याची श्रीकृष्णाची प्रवृत्ती होती. **गोपी-गोधना** : गोपी आणि गाई यांच्या समूहाला.

२६४. **ऐया** : एया; या. **नेणता** : अज्ञ; जणु काही आपणाला ठाऊकच नाही असा देखावा श्रीकृष्णाने केला. **सुरवाडु** : सुखसमृद्धी; सुकाळ. 'प्रकाशयैविण सुरवाडु । प्रकाशाचा' (ज्ञाने. १६-१६). हा शब्द 'सुखाडू' असा असून लेखनदोषामुळे 'सुरवाडू' असा लिहिला जाऊ लागला असावा, असे कै. राजवाडे यांचे मत आहे; पण ते बरोबर नाही. सर्व प्राचीन हरतलिखितांत तो 'सुरवाडु' असाच लिहिला जातो. **राउल** : परमेश्वर; देव. पहा : 'अमृतमयें पवित्रें : रमणीय रूपें विचित्रें । भवमोचकें चरित्रें । राउळीचीं' (ज्ञाप्र. ९५२); 'धाकुटिया विचारू करिती ऐसा : म्हणेति राउळीतें विनउं कवणिये भाषा' (नरेंद्र. ४०३); 'राउळो ! नावेक लेंकरु घेया हो' (गोप्रच. ७).

२६५. **सनिधान** : संनिधान; सान्निध्य. ३ व्या चरणातील 'किं' चुकून पडलेला असावा. अनेक प्रतींत तो नाही. 'श्रीकृष्णाचे संनिधान करिता, तेयां (गाइवासरांना) कांहीं विधिनि (विघ्न) जालें म्हणौनि ब्रह्मपदा नेलिं' असा अन्वय. शाब्दज्ञान पूर्ण होऊन परमेश्वराचे अपरोक्षज्ञान ज्यांना झाले आहे असे ज्ञानी पुरुष परमेश्वराच्या सन्निधानात असताना ब्रम्हादिक देवता त्यांना मुद्दाम विघ्न करतात. त्या त्यांना आपल्या फळात (स्थानात) घेऊन जातात व तेथे आपला आनंद उपभोगवितात. हेतु हा की, ते ज्ञानी पुरुष परमेश्वरभक्तीला विन्मुख होऊन आपल्या म्ह० ब्रम्हादिक देवतांच्या भजनी लागावे. 'सत्ताज्ञानीदैव विघ्न ॥ ब्रह्मादिक आपुलेया पदा नेयावेया येती परि तो तयांची वासुही न पाहे ॥' (सूत्रपाठ. उद्धरण. ३७, ३८). 'महानुभाव तत्त्वज्ञान' पाने ४६४ ते ४६८ पहा. हे तत्त्वज्ञान लक्ष्यात घेऊन मग या ओवीचा अर्थ करावा. गोपवासरे अपरोक्षज्ञानियाप्रमाणे

श्रीकृष्णाच्या (परमेश्वरावताराच्या) सन्निधानात कर्मक्षाळण करीत होते. त्यांना परमेश्वर-सेवेपासून दूर करण्यासाठी ब्रम्हदेवाने त्यांना विघ्न करून आपल्या फळात (ब्रम्हपदा) नेले, अशी कल्पना.

२६६. ईश्वराचे पण : ईश्वराचे प्रियत्व; ईश्वरत्व; ईश्वराचे लाडके-पण. पण हा भाववाचक प्रत्यय आहे, पण तो येथे भाववाचक नामाप्रमाणे वापरला आहे. **नारंदादिकां :** नारद आदिकरून सर्व भक्तांना - (श्रीकृष्णाने असे दाखविले की, ज्यांना ईश्वरपण झाले आहे = जे ईश्वराचे आवडते झाले अशा पशूंना देखील त्रैलोक्यात संचार करायला मिळतो. हे नारदाला दाखविण्याचे कारण असे की, नारद हा ईश्वरप्रेमामुळेच त्रैलोक्यात नेहमी संचार करीत असतो. त्याचा गर्व हरण करावा म्हणून).

२६७. ज्वलिक : सन्निधान; ' देवी लक्ष्मी येतुली ज्वलिक । परि तेही यया प्रेमाचें नेदखेचि मुख ' (ज्ञाने. ४-८); ' मग पुण्याचें धांव घेतले । आणि माझी ज्वलीक पातले ' (ज्ञाने. ७-१६९). **वस्तु :** परमेश्वर. ओ. २१ वरील टीप पहा. **सिद्ध :** ज्याने एखादी सिद्धी प्राप्त करून घेतलेली आहे असा. गाइवासरांना श्रीकृष्णाचे (वस्तूचे) सान्निध्य लाभले होते म्हणून एखाद्या सिद्धाप्रमाणे त्यांची अवस्था (श्रेष्ठता) झालेली होती. सिद्धांना ज्याप्रमाणे ऋद्धिसिद्धी भोगायला सापडतात त्याप्रमाणे सिद्धावस्था प्राप्त झालेल्या गोपवासरांना रिद्धी (सिद्धी) भोगविण्यासाठी ब्रम्हलोकात नेले. **रिद्धि :** ऐश्वर्य.

२६८. साहाणुके : प्रस्तुत; तात्काळ. श्रीकृष्णाचे उष्टे जे खातात ते ब्रम्हादिक देवतांना वंद्य (पूज्य) होतात. ते (उष्टे सेवन करणारे) तात्काळ सत्यलोक भोगिति = ब्रम्हदेवाच्या राज्यातील फलानंद उपभोगतात; आणि शेवटी कैवल्यपद भोगतात. **साहाणुक :** प्रस्तुत; तात्काळ. पहा. ' आतां परियसा कथामुख : कौसी कवितेची रेख : तुम्हां दीजेल आनंद-सुख : साहानुकेसी ' (नरेंद्र. १४). नरेंद्रकृत रुक्मिणीस्त्रयंवरात ' सहाणुक = शांति समाधान ' असा अर्थ दिला आहे. तो वरोबर नाही. ' प्रस्तुत, तात्काळ ' असा त्याचा अर्थ आहे. टीप-ग्रंथात हाच अर्थ दिलेला आहे. **सेखि :** शेवटी.

२६९. 'आर्त्त राखावेया' - दुःखी, पीडित जनतेचे संरक्षण कर-
ण्यासाठी झालेला 'आदिपुरुखाचा अवतार' - परमेश्वराचा अवतार असा
जो 'नंदाचा कुमर' - श्रीकृष्ण तो 'काइ करिता जाला' असा अन्वय.

२७०. जाति वेळ : जाण्याची, परतण्याची वेळ. गोकुळात परत
जाण्याची जेव्हा वेळ झाली (जाली) तेव्हा श्रीकृष्ण स्वतःच 'वछें गोपाल
जाले' = श्रीकृष्णानेच वत्सांची-वासरांची व गोपालांची रूपे धारण केली.
निःहां : पूर्णपणे; अगदी.

२७१. भूत-ग्राम : प्राणीमात्र; प्राणीसमूह. तेयाचिण : जेथे
परमेश्वर अवतरला असेल तेथील प्राण्यांच्या (-दृष्टिपुढे). संसारधर्म :
प्रापंचिक स्वभाव; सांसारिक सुखदुःखे. रिगांवां : प्रवेश. पहा : 'आणि
फलाचिया हांवां। हृदयीं कामा जाला रिगावां' (ज्ञाने. ७-१३६).

२७२. तेयातें : त्या परमात्म्याला. भावणे : ध्यान करणे; अंतःकरणात
चिंतन करणे. पहा : 'तेथ ध्यान बहुमुख। ते शेष तुलई निर्दोष। वरि
जलसेनु देख। भावी गुरु' (ज्ञाने. १३-३९२). परमेश्वरावताराचे नाव
किंवा लीळाचरित्र ऐकून (केवळ श्रवणाने) जे त्याचे ध्यान करतात त्यांची
मायामोहापासून सुटका होते आणि जे प्रत्यक्ष त्याची सेवा करतात ते
'जिवन्मुक्त' होतात; त्यांना सदेह मुक्ती मिळते.

२७३. तैसा : त्या प्रकारचा; २६३ व्या ओवीत उल्लेखिलेला
मनोरथ. मुळातच ईश्वर (स्वरूप) सर्वव्यापक आहे; तशात त्याला
गाइवासरांना आपल्या स्वरूपाचा संबंध देण्याची इच्छा झाली; त्यामुळे त्याने
त्या सर्वांची रूपे (आकृती वगैरे) धारण केली व तो खेळू लागला. असे
करणे हे त्याच्या बाबतीत आश्चर्यकारक नाही.

२७४. जेयाची ज्या गाइवासरांची अथवा गोपालांची. प्रकृति :
स्वभाव; राजस, तामस वगैरे. आकृति : आकार.

२७५. नैणता : न जाणणारा; अज्ञ. हजारो घटांत एकच चंद्र
प्रतिबिंबित होतो त्याप्रमाणे परमेश्वराचे एकच स्वरूप अनेक प्रापंचिक
देहांतून अनुस्यूत झालेले असते. ससांकु : सं. शशांक; चंद्र,

२७६. माळिकेतील अनेक मण्यांतून जसा एकच तंतु अनुस्यूत असतो, किंवा अनेक मेवांच्या पंक्तीत-समूहात ज्याप्रमाणे एकच आकाश-तत्त्व असते, त्याप्रमाणे अनेक (सर्व) प्राण्यांत एकच ईश्वरस्वरूप (विश्वनाथु = विश्वाचा स्वामी; जगन्नाथ) असते आणि त्या ईश्वरस्वरूपात सर्व प्राणी (भूतमात्र) असतात.

२७७. ' हा निर्धारू '-एकच ईश्वर अनेकरूप कसा झाला याचा निवाडा कोण करू शकणार ? अर्थात, कोणालाच करता येणार नाही. ' वेदां बोलतां '-वेद त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करायला लागले तर. ' जो अपारू ' जो पलीकडचा आहे, ज्याच्या स्वरूपाच्या पलीकडे वेदांना जाता येणे शक्य नाही म्हणजेच ज्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करणे वेदांनाही अशक्य आहे असा ' आदिगुरु श्रीकृष्णु ' कृपा करील तरच ही भ्रंती-भ्रम, शंका (एकच ईश्वर अनेक कसा झाला यासंबंधीची) फिटू शकेल.

२७८. कामारी : काम करणारी दासी. सं कर्मकारी > म. कामारी = सेवक, सेविका. पहा: ' माझीं होंति कामारीं । तियें वांचौनि येरें मारीं । किंबहुना चराचरीं । ईश्वरु मी ' (ज्ञाने. १६-३५१). माया ही परमेश्वराच्या घरातील दासी आहे. ज्याची दासी देखील आपल्या स्वरूपाने अनंत ब्रम्हांडे निर्माण करू शकते त्या परमेश्वराने वासरांची रूपे धारण केली यात विशेष वर्णन करण्यासारखे ते काय आहे ? हा भावार्थ. विशेषणे : विशेष म्हणून वर्णन करणे. निजरूपीं : (१) आपल्या स्वरूप-मर्यादेत. कारण ही अनंत ब्रम्हांड मायेच्या स्वरूपमर्यादेच्या आत आहेत, असे महानुभाव मानतात. (२) निजरूपीं = आपल्या स्वरूपाने. जड, अजड आणि चिज्जड अशी मायेची तीन स्वरूपे आहेत. सृष्टिरचनेच्या वेळी सर्व परमाणूंमधील भूतसंधीत जड माया व्यापते; परमाणूच्या संधीत अजड माया व्यापून असते; चिज्जड माया ही देवतेची ब्रम्हांडस्था होय, सृष्टीतील सर्व जीवांचा ती अभिमान बाळगते, त्यांविषयी तिच्या ठिकाणी समता असते. आपल्या अशा या तीन स्वरूपांनी माया ब्रम्हांडरचना करते, हे तत्त्वज्ञान येथे अभिप्रेत आहे. (महानुभाव तत्त्वज्ञान. पा. २४८, २४९ पहा).

२७९. निःहांसे : पूर्णपणे, मुचति : मुक्त होतात. सं. मुञ्च > म. मुच. मुचणे = मुक्त होणे. पहा : ' सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मूचिजेना

एकें परमेश्वरेंवीण' (सूत्रपाठ. पूर्वी. १). ' पर हे (=एका परमेश्वरावताराने अनेक रूपे धारण करणे) ईश्वराचि लिलाप्रवृत्ति (अव्यक्त ईश्वरस्वरूपाच्या इच्छेमुळेच घडून येते) असे स्पष्टपणे वर्णन केले जाते. ' अव्यक्त ईश्वरस्वरूपातच अशा प्रकारच्या लीळा करून दाखवण्याचे सामर्थ्य आहे. हेच भावरूप विज्ञान-सामर्थ्य होय. अव्यक्त ईश्वर-स्वरूपातून परमेश्वरावतार विभागतो त्याचवेळी या भावरूप विज्ञान-सामर्थ्याचा त्याला स्वीकार करता येतो. तो त्याने केलेला असला म्हणजे 'अभावी भाव : आणि भावी अभाव' दाखवण्याचे चमत्कार तो करू शकतो. खरी गोपवासरे ब्रम्हदेवाने नेलेली असूनदेखील (ती वृंदावनात आता नसूनदेखील) ती आहेत असे दाखविणे हे अव्यक्त ईश्वरस्वरूपातून श्रीकृष्णाने धारण केलेल्या अभावरूप विज्ञानाचे कार्य होय. या विज्ञान-कार्याची वर्णने (परमेश्वराच्या अशा लीळा) ऐकून देखील जीव संसारदुःखापासून मुक्त होतात.

२८०. दुधवडिचिं करडीं कावरिं असा परिच्छेद पाहिजे. **दुधवडि** : हे एखाद्या बंदराचे नाव असावे असे टीपेवरून दिसते. दुधवडिचिं = दुधवडि या बंदरातील, तेथून आणलेली. **करडीं** : करड्या रंगाची; पांढऱ्या रंगावर लहान लहान ठिपके असलेली. **कावरिं** : चित्रविचित्र; ठिपक्याठिपक्यांची. सं. कर्बुर > प्रा. कब्बुर > म. कबरा. **रोंदेचिं** ' रोद ' हेही देशाचे नाव होय. टीप पहा; तेथून आणलेली; त्या जातीची. **सोनेखैरीं** : पिवळ्या, तांबड्या व पांढऱ्या ठिपक्यांची. **निःहां तेजाथिलीं** : पूर्णपणे तेजःपुंज. **तेजाथली** : तेजाने अथिली=युक्त; तेजःपुंज. **भिंगारिं** : पांढरे (व लाल) ठिपके असलेली. **जुआं सांघडीं** : जुळ्यांसारखी; प्रत्यक्ष जुळी नव्हत, पण एकमेकासारखी दिसणारी. **जुअ** : जुळे; सं. युग्म > प्रा. जुग > म. जुअ. **सांघडीं** : सारखी. ' जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्गु तरि बहू सांडे । तैसें सांखासना सांघडे । सोहपें होय ' (ज्ञाने. ५-८). ' सांघ(घा)डा ' प्रमाणेच ' सांगडा ' असेही रूप आहे. पुढील ओवी पहा.

२८१. **मोहरीं** : मोहरीच्या रंगाची. **मोरीं** : गडद लाल रंगावर पांढरे ठिपके असलेली. तोंडावर पांढरी असलेली, असाही अर्थ आहे. **पारडिं** : ' मलिन वाण ' ; मलिन, मळकट रंगाची. **वारिं चितलिं** :

पुडी कोसी यांचा अर्थ ओवीखालील टीपेत पहा. **देससाया सांगडि** : त्या त्या देशातील (प्रदेशातील) छायेसारखी-रंगच्छटेप्रमाणे. माळवी, सोरठी असाही अर्थ टीपकाराने दिलेला आहे. तो कसा आला असावा हे कळत नाही. ही नावे उपलक्षणात्मक म्हणून दिलेली असावी असे वाटते. **सांगडि** : सारखी. पहा : ' म्हणौनि सूर्य सूर्याचि येवढा । चंद्र चंद्राचि सांगडा । ना दीपाचिया पडिपाडा । एका दीपु ' (अमृ. ७-२८८)

२८२. जाउपें : मूल, वत्स. ' तरि ब्रह्मसुखाचें जाउपें : दुभे स्वर्गसुख ' (उद्ध. ७०४); ' अविद्या तंव स्वरूपें । वांझेचे कीर जाउपें ' (अमृ. ६-२४). क्षीरसागराच्या मुलाप्रमाणे किंवा जुळ्या भावंडाप्रमाणे शोभून दिसतील इतकी **घवळी** = ढवळी, पांढरी. **सुधे तांबि** : शुद्ध, पूर्णपणे तांबडी. सं. ताम्र > प्रा. म. तांबे. **नेपालि** : नितळ, स्वच्छ. पहा : ' पुन तें घननीळ सांवळे : परब्रह्म नेपाळें ' (उद्ध. ८); ' ऐसें रूप नेपाळें : देखौनि चैतन्य भुलळें ' (शिशु. ४२७). ' ईंद्रनिल ' असे पाहिजे. **नीळी** : निळ्या रंगाची. **कोसी** : रेशमी कोशासारखी दिसणारी. **कनक वणें कोसी** : सोनेरी रंगामुळे कोशासारखी दिसणारी.

२८३. गर्भाधान : गर्भधारणा. ' तें कालें (काळा) वानें (वर्ण, रंग) वासुरुआंसि बहू दिसतसे. ' गर्भधारणा होत असताना गाई मनाने कृष्णाचे चिंतन करीत. त्यामुळे त्यांना होणाऱ्या वासरांचाही वर्ण पुष्कळ प्रमाणात (कृष्णाप्रमाणे) काळाच दिसून येत असे.

२८४. गोपिकांची स्थिती कोणाला कळणार ? (जिया) ज्यामुळे त्यांच्या मुलाबाळांच्या ठिकाणीही तोच वर्ण उमटू शकेल ' तें, ' किंवा ज्यामुळे कीटकी भृंगी होते ते (म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे चिंतन) काय त्या गोपिकांच्या ठिकाणी नव्हते ? अर्थात, होते. गर्भधारणेच्या वेळी त्या गोपी ज्या पुरुषाचे (अर्थात-श्रीकृष्णाचे) चिंतन करीत त्याचाच (कृष्णाचाच) वर्ण त्यांच्या मुलांनाही प्राप्त झालेला होता. **कीटकि भृंगी होए** : ' जवळि येउनि कीटकी : भींगुरुटी तियेतें डंकी । घरांतु सुनी कवतिकी : लींनौनि सांडी ॥ ते येउनि माघुती : खाइल मातें निरुती : ऐसें भेण तियेतें श्रीती : रात्रिदेवो ॥ ऐसं तियेतें चिंतिता : कीटकीये जाली सरूपता ' (अमृ. १०-२४)

(उद्ध. ५००-५०२) सारांश, सर्व गोपवासरांच्या वर्णावर श्रीकृष्णाच्या सावळेपणाची छटा होती.

२८५. काने : काणे. सं. काणः = एकडोळ्यां. तारसे : तिरकस पाहणारे; चकणे. सं. तार = डोळ्यातील बुबुळ. तारस : डोळ्यांतील बुबुळांनी युक्त; परंतु रूढार्थ असा की ज्याच्या डोळ्यांतील बुबुळे समांतर नाहीत असा. वेंभले : डोळ्यांवरून बावळट दिसणारे. मिलिखे : मिचमिच्या डोळ्यांचे. भुरुरे : इतर पोथ्यांत व टीपेतही हा शब्द भुरुळे असा आहे. भुरुरे = उलट्या बाहुल्यांचे. पिंगले : पिंगळ्यासारखे डोळे असलेले; पिंगट डोळ्यांचे. पहा : 'तैसिया वन्ही पिंगला दीठी । भ्रुवां तली' (ज्ञाने. ११-२०१).

२८६. दांतिरे : वाकळ्या दातांचे. राखोंडे : ओठ तुटलेले. दासबोधात 'मुके बधीर राखोंडे । थोटें चाळलें आणी वेडें' (द. ३-६-४१) या ओवीत 'राखोंडे' शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ 'जन्मतःच ओठतुटके' असा दिलेला आहे. फेगडे : फेंगडे. बागडे : नाचणारे. खेळकर; कुबडा हा अर्थ अधिक योग्य आहे. 'वेडा-बागडा' असा जोड शब्द घेणे इष्ट. तसाच तो बहुधा आढळतो. दिघडे : अतिशय उंच. पहा : 'तयापूर्वे वनीतांचे तडवे : तेयांसी खेळु : गोरी काळी : सावळी भणति : दीघडी खुजी : ठुसक म्हणति' (ऋद्धिपुर-स्थानपोथी. ऋद्धिपुर वर्णन. पा. १२० पहा). जामनु : अति ठेंगणे. खुजे : उंचीला कमी. (मात्र 'जामनु' पेक्षा थोडा उंच).

२८७. साकार : नीटनेटक्या आकाराचे. श्रीमंत : लावण्ययुक्त.

२८९ पावे : बासच्या. पावा : वेकूचे वाद्य; वेणू. तारिपी : नागसर; गारुड्याच्या पुंग्या (ए. व. तारपे). मागे. ओ. ७० पहा. मौहरि : ए. व. मोहरे. मागे ओ. ७० वरील टीप पहा. डागा : हा शब्द 'डांगा' असा असावा. अनुस्वार गळालेला दिसतो. ३० व्या ओवीवरील टीप पहा. पेंडारी : गवळी; गोपाल. टीपकाराने दिलेला अर्थ 'दैत्यांचा शत्रु' असा आहे. मागे ओ. ८३ पहा, 'तो पेंडारी (= श्रीकृष्ण) राजस, तामस आदि भाव, प्रकार, ह्या निरनिराळ्या भावना 'नटला' = हे सर्व भाव त्याने धारण केले.

२९०. आवगौनि : नटून; (निरनिराळ्या गोपवासरांचे) वेष धारण करून. आवगणे = सोंग घेणे; वेष घेणे. 'पहा : 'एकु दी माहात्मा एकु बाइलेचें आवगौनि आला' (गोप्रच. १४५). सभ्रमु : 'संभ्रमु' असे पाहिजे. संभ्रम = भ्रांती; आनंदामुळे उडालेला गोंधळ. पहा : 'सुदेवा आदरू करी सुंदरी : संभ्रमें उठिली राजकुमरी' (नरेंद्र. ६५५). वांनु नेणिजे : वर्णन करता येत नाही.

२९१. तुखार : सं. तुषार; थेंबांचा शिडकाव. जिजे : जिवंत व्हावे. तेया अमृताचा : अशा प्रकारच्या अमृताचा. ज्याच्या थेंबामुळेही मनुष्य जिवंत होऊ शकतो अशा अमृताचा समुद्र आपणाला मिळावा; किंवा ज्याचा कणही मिळणे अत्यंत कठीण आहे त्या वस्तूचा मेरू पर्वत प्राप्त व्हावा म्ह० मेरू पर्वताइतकी विपुल प्रमाणात ती वस्तु मिळावी.

२९२. 'जें (परब्रह्म) कव्हणें बोलें (कोणत्याही शब्दांनी, स्तुतिस्तोत्रांनी) न पविजे तें परब्रह्म घर पुसत आलें' असा अन्वय.

२९३ 'आधि (यापूर्वी) जेया घरीं एकु गोविंदु खेले (तो) यशोदानंदु वानिजे : आता गौलियांचां घरोघरीं (प्रत्येक घरात) परमानंदु (सर्वश्रेष्ठ आनंदाचा पुतळा श्रीकृष्ण)' होता.

२९४. 'सांगातें' ऐवजी 'संगातें' हा पाठ अधिक चांगला आहे. 'सकलै सांगातें सांडूनि' = सर्वसंगपरित्याग करून. 'तें सुख कैसें होईल (असेल)' याची कल्पनाच करावी !

२९५. 'शेखातें (शेषाजवळ-कारण तो हजार मुखांचा आहे) जरि मुखें मागिजति तन्हीं तेयाचेया (गवळ्यांच्या) देवातें (दैवातें) असे पाहिजे. इतर अनेक पोथ्यांत तो पाठ आहे.) वांनु नेणिजे', किंवा 'तेयाचेया देवातें' म्हणजे त्यांच्या देवाला अर्थात, श्रीकृष्णाला- 'वांनु नेणिजे' परब्रह्मांचीं लेंकरुणं : परब्रह्म श्रीकृष्णाने ज्यांची रूपे धारण केली होती अशी मुले.

२९६. कवण ठाउंवेचिंह : कोठपर्यंत ! केवडे ! हे केवडे त्यांचे भाग्य (सदैवंपण) ! वस्तु : अनादी आणि अनंत असे तत्त्व; परमेश्वर.

आली : आळी; हट्ट; आग्रह. पहा : 'तरि देवेंसिं सलगि केली । जे विश्वरूपाची आलि घेतलि' (ज्ञाने. ११-५६९).

२९७. चातुष्टयिता : चालक; सर्व विश्वाची सूत्रे हलविणारा. तळटीपेतील पाठ घेतला तर 'स्तवितां'-स्तुती करू लागले असता. जो 'आगाधु'-अत्यंत गहन आहे, अनंत आहे, असा अनुभव येतो आणि म्हणून ज्याची यथार्थपणे स्तुती करिता येत नाही असा. न बोले० वेदांनी बोलावयाची विनंती केली तरी जो बोलत नाही. प्रत्यक्ष वेद देखील ज्याला बोलायला लावू शकत नाहीत असा. हंवारव : (नादानुकारी शब्द).

२९८. नावरवे : 'न+आवरवे'. आवरविणे=आटोक्यात आणणे; योग्यांच्याकडून देखील जो आवरविला जात नाही. कोण्ह परी : कोणत्याही रीतीने. 'स्वहाकारिं यजिता' (स्वाहाकार करून यज्ञ केला असता) 'टिव नेदी' (टिव=ठीव; ठाव; जागा)=ठाव लागू देत नाही. स्वाहाकारांनी ज्यांचे स्वरूप कळत नाही असा.

२९९. आत्मांरामू : स्वतःच्याच ठिकाणी रममाण होणारा. 'देखां' हा पाठ अधिक समर्पक आहे. 'पहा' असा अर्थ. 'देखों' पाठ घेतला तर 'आम्ही पाहतो' असा अर्थ होईल. ढंकरु : तृप्तीचा उद्गार. हा देशी शब्द आहे.

३००. 'देह-ईंद्रियांतें' = देहांतील इंद्रियांना 'दंडूनि'-शिक्षा करून; त्यांचे नियमन करून. सयनासनी : शयनी (झोपताना) व आसनी (बसताना).

३०१. अध्वर : यज्ञ. 'अध्वरीं'=निरनिराळ्या यज्ञांनी 'यजितां'= पूजा केली असता. दीक्षित : अग्निहोत्राची दीक्षा घेतलेले ब्राह्मण. लोलसि : लोळसि. भावनातिरेकामुळे, आपण जणु प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाशीच बोलत आहो अशी कल्पना करून कवीने हे लिहिले आहे. अनेगि : सं. अनेक > म. अनेग.

३०२. लोलणें : सं. लुल् > म. लोल + णे. देहदंडन, यज्ञयाग इत्यादी साधनांनी परमेश्वर प्राप्त होत नाही; पण भक्तीने तो तेव्हाच वश

होतो हे ३००-३०२ या ओव्यांत स्पष्ट केले आहे. भगति : भक्ति; भक्तीने. केवळ एका भक्तीनेच परमेश्वर लवकर प्राप्त होऊ शकतो (सुलभ) ही गोष्ट श्रीकृष्णाने गोपवासरांची रूपे धारण करून व गवळ्यांच्या घरी रममाण होऊन प्रत्यक्ष प्रत्ययाला आणून दिली. गोलियांसि : गवळ्यांना. श्रेष्ठ देव देखील ज्याची सेवा करतात तो = परमेश्वर, श्रीकृष्ण, गवळ्यांना 'गोवळु' = गवळ्यांप्रमाणेच ज्ञाला होता; त्यांच्यातलाच वाटत होता.

३०३. विज्ञान : नाही ते आहे आणि आहे ते नाहीसे करून दाखवण्याची जी शक्ती तिला 'विज्ञान' असे म्हणतात. श्रीकृष्णाने केवळ विज्ञान-सामर्थ्याने गाइवासरांची रूपे धारण केली असे म्हणावे तर ते बरोबर नाही. कारण, या रूपाने का होईना पण त्याने सर्वांना आपले 'प्रेम' (मोक्ष प्राप्त करून देणारी ईश्वरी शक्ती) दिले. आणि हे (प्रेमदानाचे) कार्य तर प्रत्यक्ष परमेश्वरावतारावाचून दुसऱ्या कोणत्याही ज्ञानाने (बोलें) होऊ शकत नाही. (तेव्हा गाइवासरांच्या रूपाने जणु प्रत्यक्ष श्रीकृष्णच घोषरी नांदत होता, हा भाव). 'रूपेविण' असाच पाठ आहे.

३०४. तानी : तांन्ही मुले. घरच्या लहान मुलांना सोडून वडील माणसांना व स्त्रियांना, ज्यांची रूपे श्रीकृष्णाने घेतली होती अशी ती 'जानि' = जाणती, मोठी मुले व वासरे आवडू लागली. शेखु : शेष. सहश्री : हजारो.

३०५. डिंभ : मूल. ओरस : प्रेम. पहा : 'मग आर्त्ताचेन उरसें । गीतार्थग्रथनमिसें । वरिखला शांतरसें । तो हा ग्रंथू' (ज्ञाने. १८-१७४०). तेणें दुधें : थांबवता न आल्यामुळे फुटलेल्या पान्ह्यातील दुधाने भरलेल्या नद्या गोकुळात निर्माण झाल्या.

३०६. दुधपिरु : दूध पिणारा; बालक. पिरु = पिणारा. पाहुणरु : पाहुणचार; पाहुण्यांना दिलेली मेजवानी. 'जाणौनि आपला पतिकरु : तथा करावया पाहुणरु' (उद्ध. ४७८). पाहुणा : सं. प्राघुणः > प्रा. पाहुण > म. पाहुणा. मज पांतां : विचार केला असता मला असे वाटते की.

३०७ 'संपत्ति' (ऐश्वर्य) - 'घर रिगालिया' (घर निघाल्या; वळेच घरात घुसल्या) = ती घरे संपत्तिसंपन्न ज्ञाली; कारण त्या ठिकाणी

प्रत्यक्ष कैवल्यपती श्रीकृष्ण नांदत होता. रिद्धि : उत्कर्ष. सिद्धि : तपश्चर्येने प्राप्त होणाऱ्या अनेक शक्ती. 'अणिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ती, प्राकाम्य, इशित्व, व वशित्व या आठ महासिद्धी मानलेल्या आहेत. 'अलगावेया' (सेवा करण्यासाठी) 'अवसर पलांति' (योग्य संधीची वाट पहात होत्या; हात जोडून उभ्या होत्या).

३०८. परगुणें : सुगंधी द्रव्ये. ज्ञानेश्वरीत 'पाहुणचार; पक्वान्ने' या अर्थाने हा शब्द येतो. पहा : 'साहाजें ब्रह्मरसाचें परगुणें । केलें अर्जुनालागि नारायणें । किं तियाचि अवसरीं पाहुणे । पातलों आम्ही' (ज्ञाने. ६-२); 'कां पाहालेनि सुयाणें । जालेयां परगुणें । पढियंतें ये पाहुणे । स्वर्गौनियां' (ज्ञाने. १४-२१४). पण तो अर्थ या ठिकाणी नसावा; कारण भोजनाचे वर्णन पुढील ओवीत आहे. या ओवीत प्रथम मर्दना-मादनेचे वर्णन आहे. तेव्हा मर्दनेसाठी आवश्यक असलेल्या सुगंधी द्रव्याचाच हा उल्लेख संभवतो. टीपकाराने 'चांपेल : मोगरेल : यक्षकर्द-मादिक' हा अर्थ देऊन तेच सूचित केले आहे. मर्दना : अंग चेपणे; संवाहन. मादने : स्नान. पहा : 'मातें गोकुळां पाठविलें : तें गोसावीं मादनें वर्जिलें' (उद्ध. १३९); 'मादनें जालें देवकीचया बाळा' (धवळे. पू. ५९).

३०९. खडूरसीं : षड्रसांनी, सहा रसांनी युक्त. कटु, अम्ल, मधुर, लवण, तिक्त आणि कषाय हे भोजनातील सहा रस आहेत. सं. षड्रस, > म. खडूरस अवालणियां : ओवाळण्या. निबलोण : निंबलोण. 'निंब' हा शब्द 'निव' असा निरनुस्वार स्वरूपात स्थानपोथीत अनेकदा आलेला आहे. स्थानपोथी पाने १४, २४, ६१, ७०, ७२, ७४ पहा. सहवान : मूळ शब्द संवाहन. 'व' आणि 'ह' मध्ये वर्णविपर्यय होऊन 'सहवान' बनला. लिहिताना अनुस्वार वगळला गेला असावा असे वाटते.

३१०. क्षीरोदक : पांढरे तलम वस्त्र. पहा : 'तेणें सर्पिवळ छाया येतसे : क्षीरोदकासी' (नरेंद्र. ९१); 'कीं मन्मथ-नाथाचा गुढरु स्वेतु : कापडिला क्षीरोदकें' (नरेंद्र. ४९४) पासवडा : सुताडा;

जाड पट्टी; चादर. पहा : 'पासवडा दाटिला कमळदळीं : तयावरि बैसविली ते बाळी : भीमकाची' (नरेंद्र. ४६१); 'मृणाल-सुताचा पासवडा घातला' (शिशु. १७७) सं. 'प्रच्छादनपट' पासून हा शब्द तयार झालेला असावा. **विजणे** : पंखे. सं. वीजनम्. 'विजणा जाणविणे' = पंखा वारणे; पंख्याने वारा घालणे. **पहुडणें** : पडणे; निजणे. 'पै स्वप्निं सेजाह देखिजे । मग पहुडणें जैसें कीजे । तैसें पूरि शयन जाणिजे । आत्मेयासि' (ज्ञाने. १५-४५७).

३११. पाहातेया पाहारा : उजाडण्याच्या वेळेला; मोठ्या पहाटे. पहा : 'पाहातीये पाहारीं । धाडी पडली श्रोणीतापुरी' (उषाहरण. ८९८). 'पाहातेया पाहारां : उपहुडु होये दातारा' (पूजावसर. ८). **पाहाणें** : उजेडणे. **पाहार** सं. प्रहर. **दधि-मथनि** : दही घुसळताना; श्रीकृष्णाची गीते गात होत्या. **उपौढले** : जागे झाले. 'उपहुडणे' (उठणे) असा शब्द आहे. तो लक्ष्यात घेतला असता तळटीपेत दिलेला अन्य प्रतींतील पाठ 'उपहुडले' हाच बरोबर आहे. त्याचे उच्चारान्तर 'उपौढले'.

३१२. परियं : परिएं, झोके. ६४ व्या ओवीवरील टीप पहा. **दती** : देती. ६४ व्या ओवीतही 'दताति' असेच रूप आलेले आहे.

३१३. दंडि : वीणा. वीण्याचे चार प्रकार (टीपेत दिल्याप्रमाणे) पहा. **विद्यावंत** : विदावंत; गायक. पहा 'देवीचा विदावंतु गगनरंगु : तो दुरौनि आळवी मेघरागु :' (नरेंद्र. ५६७). नरेंद्राच्या रु. स्वयंवरात 'विदावंत' 'विद्यावंत' असे दोन्ही पाठ आढळतात. **सुहाविं** : हावभावयुक्त, असा टीपकाराचा अर्थ आहे. शिवाय 'सुहाव' = शोभिवंत या अर्थानेही हा शब्द येतो. पहा : 'तयाचा कुमरू तो सर्वांग-सुहावा : शिशुपालु'; 'पुन रूप गुणें नव्हेति सुहावे' (नरेंद्र. २५०; २१२). हा अर्थ घेतला तर 'सुहाविं रूपकें' = शो भवंत, सुंदर, अशी गीते. **रूपक** : (१) गायनाचा प्रकार. पहा : 'कोकिला गाताति रूपकें : राया गोविंदाचीं' (नरेंद्र. ७८९); (२) रूपक हा वादनाचाही प्रकार आहे. पहा : 'हळदुवांचे पिलुके : मुखें विन वाति रूपकें : कोकिला मंगळरागु कवतिकें : गाति गाढिकासी' (नरेंद्र. ७५१).

३१४. वंदिजन : शीघ्रकवित्व करणारे भाट. मागध : वंशावळी गणारे भाट. नागारी : कीर्तिपाठक भाट. (हे भेद टीपकाराने दिलेले आहेत.) जाणांचा राओ : ज्ञानी पुरुषांचा राजा; जाणत्या कलाभिज्ञांचा स्वामी. पसाए-दान : प्रसाददान. ओ. ८८ पहा.

३१५. 'उवाळण्यां (ओवाळण्या) करिति.' मंगलाचार = मंगल उपचार; अथवा, मंगलोच्चार; घोख : सं. घोष; उंच आवाजाने पठण.

३१६. चारुं : चारण्यासाठी.

३१७. पाठारि : पाठीवर; पृष्ठभागावर. क्षिरारि : गाईचा कळप चारणारे; गुराखी. हाच शब्द 'खिरारी' असाही आढळतो. पहा : 'खीरारि एकु दाडुनि सीवारु चारी' (ली. च. ए. ३६). सं. क्षीरार > प्रा. खिरार. पहा : 'जे कथा साहित्याचें खिरार : नवां रसांचें कन्हेर' (नरेंद्र. ५०). 'खिरार' चे आजचे रूप 'खिलार' असे आहे. क्षिरार > खिरार. 'क्ष' चे 'ख' मध्ये उच्चारान्तर. वछपालरूपे : वत्सांचे पालन करणारा, त्यांना राखणारा जो गवळी, त्यांच्या रूपाने. (गोपाल बालकांच्या रूपाने). गोवर्धनाच्या वरच्या भागाला प्रौढ गवळी गाई चारीत होते; तर पायथ्याशी (श्रीकृष्ण) गोपाळ-बालकांच्या रूपाने आणि प्रत्यक्ष स्वतः श्रीकृष्ण वासरे (यांचीही रूपे कृष्णानेच धारण केलेली होती) चारीत होता.

३१८. श्रीकृष्णाने ज्यांची रूपे धारण केलेली होती अशी आपली वासरे पाहून, (गोवर्धनाच्या पठारावर चरण्यासाठी गेलेल्या) गाई चारा खाण्याचे देखील विसरल्या.

३१९. आधीच आयांच्या अंतःकरणात आपल्या मुलांविषयी प्रेम असते; त्यात आणखी श्रीकृष्णाने (आपल्या वेणूध्वनीने) त्यांची मने आकृष्ट केली. वेधिलीया : आकृष्ट केल्या; त्यांची मने ओढून घेतली. उठावलिया : उधळल्या; उठून वेगाने पळू लागल्या. आपणपआंतें : आपणाला स्वतःला.

३२०. बंवालिया : उत्तेजित झालेल्या; उधळलेल्या. ईश्वराच्या शक्ती (देवता) जशा आवरल्या जात नाहीत तशाच त्या गाईही न संवरति = आवरल्या जात नव्हत्या.

३२१. **कर्ममार्ग** : कर्मराहाटी; प्रवृत्तिमार्ग; प्रपंच. कर्मराहाटीतील देवतादिकांच्या प्रीत्यर्थ केल्या जाणाऱ्या क्रियांनी ईश्वर प्राप्त होऊ शकत नाही हे कळले म्हणजे ज्याप्रमाणे 'मुनी' ब्रम्हज्ञानाकडे (ईश्वराच्या खऱ्या ज्ञानाकडे) वळतात त्याप्रमाणे. **निजपथ** : आपला नेहमीचा मळलेला मार्ग (सोडून) **आघाडा** : उंच कडा; डोंगराचा उंच भाग. **पहा** : 'मग प्रत्यहाराचा आघाडा । जो बुद्धिचेयां हीं पायां निसरडा । जेथ हटिये सांडित होडा । कडेलग' (ज्ञाने. ६-५६);

३२२. त्या उधळलेल्या गाई म्हणजे प्रेमरूपी दुधाने भरलेल्या नद्या आनंदरूपी समुद्राला जाऊन मिळत होत्या असे दिसत होते. वछ (वत्स)-रूपी सस्यावर (धान्यावर; पिकावर) गाईरूपी मेघांची ती वृष्टी होती.

३२३. **दशोपनिषदे** : दहा उपनिषदे. 'ईशकेनकठप्रश्नमुंडमांडू-क्यत्तिरः । ऐतरेयं च छांदोग्य बृहदारण्यकं तथा' ही दहा उपनिषदे; त्यातील श्रुती = वेदवचने. त्या गाई म्हणजे शांभवादिक (भैरव देवतांच्या) शक्ती (त्या गाईच्या रूपाने) मूर्त झालेल्या होत्या.

३२४. **पठियासलिया** : भासल्या. पठियासणे = भासणे, वाटणे; पुढे ओ. ३३९, ४१९ पहा. 'ब्रह्मचि अविद्यावशं : जिवरूपे पठियासे' (उद्ध. ५५९); हा शब्द 'पडिहासे' असाही लिहिला जातो. पण : 'ना तरि पवनें स्पर्शीले नीर । पडिहासे तरंगाकार' (ज्ञाने. २-६७). **अंतरालौनि** : आकाशांतून. श्रीकृष्णाच्या आकर्षणामुळे जणु देवांगना येत आहेत की काय, असे भासले.

३२५. **दरीशणें** : दर्शनाने. **स्परिसैं** : स्पर्शामुळे झालेले (सुख) **शेखु** : शेष. ओ. ३०४ पहा.

३२६. ती वासरे चांगली जाणती होती. त्यामुळे त्यांच्य मनात परमानंद भरून राहिला होता. ती ब्रम्हानंदात मग्न होती. (कारण, प्रत्यक्ष परब्रम्ह श्रीकृष्णच त्यांच्या रूपाने त्या ठिकाणी होता.) त्यामुळे (वासरांच्या रूपाने असलेल्या श्रीकृष्णामुळे) तेथील धातु (गोवर्धन पर्वतावरील जड पदार्थ) वगैरे यांतूनदेखील अमृताचा वर्षाव होत होता, अमृत पाझरत होते.

३२७. त्रिभुवन : त्रैलोक्य. टीपेत ' दोन नाकपुड्या आणि मुख ' याला त्रिभुवन असे येथे म्हटले आहे. पण तसा अर्थ करणे योग्य नाही. त्याऐवजी ' त्रैलोक्य ' = तिन्ही लोक; सर्वत्र, जिकडेतिकडे दूधच दूध भरून गेले ' असा अर्थ अधिक सरस वाटतो.

३२८. तळटीपेतील ' चारिता ' या पाठापेक्षा मूळ संहितेतील ' चाटितां ' हाच पाठ अन्वर्थक आहे. वत्सांच्या रूपाने असलेल्या गाई श्रीकृष्णाला चाटीत होत्या. म्हणजे जणु जिव्हेन्द्रियाच्या द्वारा ईश्वरमूर्तीला त्या आपल्या हृदयात प्रविष्ट करीत होत्या ' अशी कल्पना.

३२९. पुत्ररूपे : आपल्या मुलांची शरीरे-आकृत्या (पाहून) त्या प्रौढ गवळ्यांना फार आनंद झाला. (कारण त्या ठिकाणी त्यांच्या पुत्रांच्या रूपाने श्रीकृष्णच वावरत होता.)

३३०. प्राकृत : सामान्य. आपल्या सामान्य-साधारण-मुलांच्या आलिंगनाने सर्व लोकांना आनंद वाटतो; पण इथे तर गवळ्यांच्या मुलांच्या रूपाने कैवल्यरूप व आनंदाचा मेघ असलेला श्रीकृष्णच वावरत होता. तेव्हा त्या कृष्णरूप बालकांच्या आलिंगनाने त्या गवळ्यांना किती आनंद झाला असेल ?

३३१. नेणतां (न कळत; जाणीव नसताना) जरी अमृत प्राशन केले तरी देखील ' मृत्यांसि ' (= मर्त्य मानवांना) अमरत्व प्राप्त होते. आपला मुलगा म्हणून प्रत्यक्ष परब्रम्हाला दिलेले आलिंगन त्यांना (गवळ्यांना) ' निर्वाण सुख ' (मोक्षप्राप्तीच्या वेळेला होणारा परमानंद) प्राप्त करून देत होते. ब्रह्मालिंगण : ब्रम्ह (परब्रम्ह) + आलिंगन (आलिंगन)

३३२. सगुण : साकार; मूर्त. निरुति : यथार्थ; निश्चित. ओ. ९ पहा. खुण : चिन्ह. सं. क्षुण्ण > म. खूण. ' खूण ' असा स्वतंत्र कानडी शब्द आहे. तो मराठीत आलेला असावा, असे वाटते.

३३३. रामांचां : बळरामाच्या. निहाळणें : न्याहाळणे; निरखून पाहणे. पहा. : ' देखताचि आपणयातें । आलिये निदेचेनि हातें । तत्रा

स्वप्ना ऐसैं येथे । निहाळिता' (अमृ. ७-२०६) ज्ञानदृष्टि ठाकौनि : अंतज्ञानाची दृष्टी स्वीकारून. ज्ञानदृष्टीने ' ठाकणे ' (= युक्त होणे).

३३४. श्रीकृष्ण स्वतः गोप-वासरांच्या रूपाने क्रीडा करीत होता हा त्याच्या (परमेश्वराच्या, देवतांच्या स्वामीच्या) दिव्य (अलौकिक) शक्तीचा (सामर्थ्याचा) प्रभाव होय.

३३५. महिमान : मोठेपणा; थोरवी. ओ. १२६ पहा. **मुखा-माजि०** श्रीकृष्णाने माती खाली म्हणून यशोदेने त्याला तोंड उघडण्यास सांगितले. तेव्हा श्रीकृष्णाने तिला आपल्या मुखात त्रिभुवन दाखविले. **राक्षेसी०** ओवी ९१ वरील टीप पहा. **शोखण** : सं. शोषण; चोखणे. **पूतनेचे शोखण केलें** : तिचे प्राण चोखून घेतले-ओहून घेतले.

३३६. अर्जुणाचे : ' अर्जुन ' हा एक वृक्ष होय. श्रीकृष्णाला यशोदेने उखळाशी बांधले, तेव्हा त्या उखळासहित श्रीकृष्ण दळूहळू वाहेर गेला. तेथे दोन अर्जुन वृक्ष (= यमलार्जुन) जवळ जवळ वाढलेले होते. त्यांच्या मधून श्रीकृष्ण जाऊ लागला. ते मोडून खाली पडले. हे वृक्ष म्हणजे नारदाच्या शापाने भ्रष्ट झालेले नलकूबर व मणिग्रीव नावाचे ' दिव्य पुरूख ' (यक्ष) होत. श्रीकृष्णाच्या स्पर्शाने त्यांचा उद्धार झाला. तळटीपेतील ' यमलार्जुनाचे ' हा पाठ घेतला तर ' यमल आणि अर्जुन यांनी ज्यांची रूपे घेतलेली होती असे ' असा अर्थ करावा लागेल. ' यमलार्जुनाचे वृक्ष ' असे म्हणण्याची रीत आहे. पहा : ' जयाचेनि प्रपंचाचें डांग उन्मळे : तेथ काइसे यमलार्जुन ' (नरेंद्र. ३०६). तथापी, दोन्ही वृक्ष ' अर्जुन ' वृक्षच असल्यामुळे आपल्या मुद्रित संहितेतील पाठच अधिक बरोबर आहे. **रुख** : सं. वृक्ष > प्रा. रुक्ख > म. रूख, रुख. पहा : ' अथवा नावे हन जो रिगे : तो थडियचें रुख जातां देखे वेगें ' (ज्ञाने. ४-९६.) हा शब्द ' रुख ' असाही आढळतो. (पुढे ओ. ४६०). ' रुख कवण पेरी । कोण समुद्र भरी ' (ज्ञाने. १३-५७). **पुरुख** : सं. पुरुष.

३३७. श्रीष्टि : सृष्टी. **कैवारि** : पक्ष घेणारा; वाजू राखणारा. ' कैवार ' हा कानडी शब्द आहे. ओ. ४६४ पहा. **माया-वेखें** : परमेश्वर

अवतार घेतो तेव्हा त्याचा प्रापंचिक देह मायेने व्याप्त असतो, मायास्वरूपाने तो शुद्ध केलेला असतो. परमेश्वर मायावेष्ट धारण करतो असे म्हटले जाते ते या अर्थाने. पहा : ' निज प्रकृतिते अधिष्ठुनि : आपुलिया माया करौनि : अवतारे पर तियेचेनि : काइसेनि लिंणे ना ' (ज्ञाप्र. ५५८).

३३८ प्रकृति : प्रपंच; जीव-स्वभाव-धर्म, मळकर्म. उजडे : दूर होतो, मुक्त होतो. ' जडणे ' च्या विरुद्ध ' उजडणे ' (सं. उत् + जडे). पहा : ' जेतुलजेतुला प्रपंचीं जडे तेतुलतेतुला ईश्वरीं उजडे : जेतुलजेतुला प्रपंचीं उजडे तेतुलतेतुला ईश्वरीं जडे ' (सूत्र. आ. मा. १६९). भवबंधु संसाराचे बंधन. विघडे : तुटतो. ' घडणे ' याच्या विरुद्ध ' विघडणे ' (सं. वि. + घट्). ' जेणें जिउ प्रकृतिपासौनि (= पार्थिव प्रपंचापासून किंवा मळकर्मापासून) उजडे (आणि, जेणे) भवबंधु विघडे (असे) पवाडे आर्त रक्षावेया करितसे ' असा अन्वय.

३३९. पलाइलें : पाहिले; विचारपूर्वक पाहिले. मागे ओ. १८८ वरील टिपणी पहा. ' अवधीचि (सर्व गोपवासरे) मूर्ते (मूर्तिमंत, शरीर-धारी अशी) वस्तु-रूपें (ईश्वराच्या आकृती) पढियासलीं (भासली) '

३४०. प्राकृते : सामान्य; जीवस्वरूप अशी गाईवासरे. अनेगि : अनेक, नाना. सं. अनेक > म. अनेग. पहा : ' मायासूत्राची करौनि दोरी : जो ब्रह्मादिकां खेळवी अनेगिं परीं ' (शिशु. १). महानुभावांच्या मते बळभद्र हा क्षीराब्धीच्या स्थानातील ' चैतन्य ' नामक देवतेचा अथवा शेषशय्या देवतेचा विग्रह होय; आणि श्रीकृष्ण प्रत्यक्ष ईश्वरावतार; म्हणूनच बळरामाने श्रीकृष्णाला ' प्रभु स्वामी माझा ' असे म्हटले आहे.

३४१. शंकर्वणु : मूळ शब्द ' संकर्षण ' (= बळराम) असा आहे. मातेच्या गर्भातून ओढून काढलेला असल्यामुळे बळरामाला ' संकर्षण ' हे नाव पडले. ' संकर्षणात्तु गर्भस्य सहि संकर्षणो युवा. ' एक शक्ति० या ठिकाणी ही ' एक शक्ति ' म्हणजे विज्ञान-शक्ती. कारण, तिच्याच साहाय्याने श्रीकृष्णाने गोपवासरांची स्वरूपे धारण केली होती. विज्ञान-शक्ती : मागे ओ. ३०३ वरील टिपणी पहा.

३४२. अवतरण : अवतार. पहा : ' परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ' (गीता ४-८).

३४३. वस्तुसंबंधे : टीप पहा. वस्तूचा (परमेश्वराचा-श्रीकृष्णाचा) संबंध (स्पर्श, परिचय) घडलेला असत्यामुळे ' बोधु पातला ' (बळरामाला ईश्वरस्वरूपाचे) ज्ञान झाले. सूत्रपाठ. विचार १७१ ते १७३ या सूत्रात ' वस्तु संबंध ' हा शब्द आलेला आहे. तेथे ' स्पर्श ' असाच अर्थ अभिप्रेत आहे. मागे ओ. २१ पहा. हास्ये करुनि : आपल्या हास्याने. मंदस्मिताने.

३४४. पुढां : पुढे. सं. पुरतः ' पाइकु पाठिं घातला । आपण पुढां राहिला ' (ज्ञाने. १-१४३). ' पुढे ' हेही रूप प्रचलित होते. मागे ओ. २०३ पहा.

३४५. ' गोकुलीं (आणि) वृंदावनि '. से : आटवण; स्मरण. ' तरि गेल्याची से न करी ' (ज्ञाने. ५-१९).

३४६. खेणु : सं. क्षण > म. खेण. संवत्सर : वर्ष. अर्थात, एक संवत्सर म्हणजे ब्रम्हदेवाचा एक क्षण. पाओं आला : पाहण्यासाठी आला. मृत्येलोका : मृत्युलोका; पृथ्वीवर.

३४७. स्त्रिया : अर्थात, गोकुळातील. सत्येलोकिचा पति (ब्रम्हदेव) चित्तीं (मनात) विचारं लागला (विचार करू लागला) की, गाई-स्त्रिया काइ करिति = विचान्या काय करतील ? त्या ' निःहां (पूर्णपणे) मोहाकुला ' (मूच्छेने-दुःखाने व्याप्त) झाल्या असतील ! ' मोहाकुला ' या शब्दानंतर मुद्रित प्रतीत अवतरण चिन्ह पूर्ण करायला पाहिजे.

३४८. गाई स्त्रिया वगैरे, ह्या ' तेआंचि ' म्हणजे परमेश्वराच्या ' होति ' आहेत; त्याच्या आप्तेष्टाप्रमाणे आहेत. तेव्हा ' तेयां ' = गाईना व स्त्रियांना व्याकुलपण-दुःख होईल, हे कसे घडेल ? अर्थात, परमेश्वराच्या आप्ताप्रमाणे असलेल्या त्या गाई-स्त्रियांना (आपल्या वासरांच्या व मुलांच्या नाहीसे होण्यामुळे) दुःख होणे शक्य नाही. अथवा, जे स्त्रीपुरुष ' तेआंचि

होति ' = परमेश्वराचे होतात, परमेश्वर ज्यांचा आप्तत्वाने स्वीकार करतो ' तेयां व्याकुलपण, हे केवि घडे ? '

३४९. सिंहाचे सामर्थ्य विसरून उन्मत्त झालेल्या हत्तीप्रमाणे ' चतुराननु (ब्रम्हदेव) असासित (आवेशाने) बोलों लागला. ' असासित : सं. अशासित; ज्यावर काही बंधन नाही अशा रीतीने; अमर्यादपणे. पहा : ' तैसाचि घायें मातला : तवकें असासीतु निगाला ' (उद्ध. ४४८).

३५०. संखापाठि : शंखासुराच्या मागे. शंखासुर हा समुद्राचा पुत्र. याने वेद पळवून ते समुद्रात लपवून ठेवले, तेव्हा विष्णूने मत्स्यावतार धारण करून शंखासुराचा पाठलाग केला व त्याच्या तावडीतून वेद सोडविले, ही कथा येथे अभिप्रेत आहे. हिरणाक्षुः : सं. ' हिरण्याक्ष. ' हिरण्यकश्य-पूचा भाऊ. कश्यप व दिती यांचा पुत्र. हा पृथ्वी घेऊन पळून जात असताना विष्णूने वराहावतार घेऊन याला ठार केले. हिरण्यकासिपु : सं. ' हिरण्यकशिपु. ' कश्यप व दिती यांचा पुत्र; प्रल्हादाचा पिता. विष्णुभक्त प्रल्हादाचे संरक्षण करण्यासाठी नृसिंहावतार घेऊन विष्णूने याला नखांनी फाडून ठार मारले. अतुलवली : ज्याच्या सामर्थ्याला तुलना नाही असा - हिरण्यकासिपु. पाठांतराप्रमाणे हा शब्द ' अतुर्वळी ' असाही आढळतो.

३५१. सामृथ्यै : सं. सामर्थ्य. याचे पुढील रूप पहा : ' पडलें त्रीयंबकं हातीचें । नाहीं घेयावेया सामृथी ' (उषाहरण. १७८८). कैः : कोठे; सं. क. परमेश्वराच्या ठिकाणी असलेले ते सामर्थ्य कोठे गेले ? आपल्या भक्ताचा अभिमान (किंवा स्वतःविषयीचा अभिमान) त्याने (परमेश्वराने) का सोडून दिला ? अवक्रियै = सं. अविक्रीय; न विकरणारे. आपण (ब्रम्हदेवाने) श्रीकृष्णाची गाइवासरे पळवून नेली तरी ज्याअर्थी तो संतप्त झाला नाही त्याअर्थी तो खराच ' अविक्रीय ब्रह्म ' होय असे म्हटले पाहिजे; किंवा, अविक्रीय ब्रह्माचाच (कारण, ब्रम्हस्वरूप कधीही विकरत नाही) हा अवतार होय ही गोष्ट खरी समजू की काय ?

३५२. आचगला : (मनुष्यरूपाने) वेष घेऊन अवतरला; मागे ओ. २९० पहा. यओं : येवों; येण्यासाठी. नवल : आश्चर्यकारक असा नवीन ' प्रपंच ' (गाइवासरांची नवीन सृष्टी) तर तयार केली नाही ?

३५३. विज्ञान-शक्तिचा : परमेश्वराच्या ठिकाणी असलेल्या विज्ञान सामर्थ्याचा. विज्ञान : मागे ११९ व ३०३ ओव्यांवरील टिपणी पहा.

३५४. ब्रम्हदेव पहायला आला तेव्हा त्याला काय दिसले, याचे वर्णन या व पुढील ओवीत केलेले आहे. पडिसादा : सं. प्रतिशब्द; प्रतिध्वनी. 'पडिसाद' हे रूप विशेषेकरून आढळते; तथापी 'पडिसादा' हे प्राचीन रूप असावे. ताल-घोल : टाळ्यांचा समूह; टाळ्या; ओ. ८१ पहा : सुताल : तालावर, समेवर. वांताति : वाजवितात.

३५५. चरित्रांतै : अनेक चरित्रे (गायन करीत असताना). खरी गोपवासरे सत्यलोकात होती; तरी इथेही गोपवासरे (अर्थात, श्रीकृष्णाने विज्ञान-शक्तीने ज्यांची रूपे धारण केली होती अशी) मोठ्या आनंदात, देहभान विसरून श्रीकृष्णचरित्र गात असलेली ब्रम्हदेवाला आढळली.

३५६. वृंदावनात गाइवासरे पाहून ब्रम्हदेवाला वाटले की गाइवासरे तर आपण सत्यलोकी नेऊन ठेविली; मग ती येथे कशी? कदाचित, आपण येथे आल्यावर श्रीकृष्णाने ती सत्यलोकातून येथे आणली असतील. म्हणून त्याने आपल्या ज्ञानदृष्टीने पुन्हा मागे (सत्यलोकाकडे) पाहिले. तेव्हा ती गाइवासरे सत्यलोकातही आहेत असे त्याला दिसून आले. आलां : आलो. 'येणे' या धातूचे प्रथम पुरुषी भूतकाळी एकवचन. पाए : पाहे. अन्य प्रतीत 'पाहे' असाच पाठ आहे. ते 'पाहणे' या धातूचे रूप. पाए; पाइली, पांतां, वगैरे रूपे 'पाणे' (= पाहणे) या धातूची समजावी.

३५७. 'वछि गोपालीं समवेत, श्रीष्टि-निरुपमु श्रीकृष्णु मिरवतासे (मिरवत असे)'.

३५८. श्रीष्टि-कर्त्ता : सृष्टी रचणारा, ब्रम्हदेव. सं. 'सृष्टि' या शब्दाचे 'त्रिष्टि' हे रूप लक्ष्यात घेण्यासारखे आहे. परिहंसा : ऐका. पहा : 'परिहसैं भूपाळा' (उद्ध. २७३); 'मीं अत्यंतु जडु असैं : परि ऐसाही नीकें परिहसैं' (ज्ञाने. ३-१८). परिसणे, परिएसणे, पुरिहसणे अशी या धातूची अनेक रूपे प्राचीन काळी प्रचलित होती.

३५९. श्रीकृष्णाजवळचा प्रत्येक गोपवालक हा ब्रम्हदेवाला श्रीकृष्णा-प्रमाणेच शंखचक्रगशधारी असलेला दिसला.

३६०. 'पदकीं (एकावळीच्या मध्यभागी वक्षस्थळावर रुळणारा वर्तुलाकार अलंकार, त्यावर) निळेयांचि (नीलमण्यांची) खेवणि (जडण)'. अंगंदाचि : अंगदाची. अंगद : बाहूवर बांधावयाचा एक अलंकार; बाहुभूषण. मिरवणि : शोभा. मकर-कुंडलें : मकराच्या आकाराची कर्ण-भूषणे. मकर=मासा. पहा : 'झषाणां मकरश्चास्मि' (गीता. १०-३१).

३६१. सकलै (सर्व गोपाळ) मुगुट + पाट + वर्धन = सार्वभौम रत्नखचित मुगुट धारण करणारे-असे देखिले. वनमाला-विराजमान असा सामासिक शब्द घ्यावा. वनमाळेने विभूषित. श्रीवच्छलंछन : श्रीवत्सलंछन. याची हकीकत टीपकाराने दिली आहे ती पहावी. त्यातील भृंगऋषी म्हणजे भृंगु ऋषी. ब्रम्हा, विष्णु, महेश या तीन देवांत सर्वांत क्षमाशील कोण हे पाहण्यासाठी भृंगु विष्णूकडे गेला व त्याने विष्णूला लाथ मारिली. त्यामुळे विष्णु रागावला तर नाहीच पण ऋषीची लाथ श्रीवत्सलंछन म्हणून आपल्या वक्षस्थळावर त्याने नेहमीकरिता धारण केली, अशीही पौराणिक आख्यायिका आहे. मूळ ओवीखाली छापलेल्या टीपेत सुचविल्याप्रमाणे 'श्रीवच्छ' या नावाचा ब्राम्हण होता असे अन्यत्र असलेल्या उल्लेखावरूनही दिसते. पहा : 'कोपला श्रीवच्छब्राह्मणु । चरणे हाला आवेसौनु । तेंची लेणे लेउनु ठेला । जाला श्रीवच्छलंछनु' (उपाहरण. ८६८). लंछन : सं. लांछन; चिन्ह, खूण. मुगुट + पट्ट (पाट) = सार्वभौमत्वाचे चिन्ह, असा मुगुट.

३६२. ब्रह्मां : ब्रम्हदेव. एककापासि : एकेकाजवळ. पुढील ओवीत एकका असे रूप आहे.

३६३. ईश्वराने अवतार धारण केला म्हणजे त्याच्या साकार मूर्तीजवळ सर्व देवतांच्या ओळगण्या सेवेसाठी असतात, असे महानुभाव मानतात. गोपवत्से हेही श्रीकृष्णाचे अवतारच असल्यामुळे त्यांच्या प्रत्येकाजवळ सर्व देवतांच्या ओळगण्या होत्या, हे रवाभाविकच आहे. तत्त्वे : देवतांच्या ओळगण्या; देवतारूपी सेविका. या सर्व देवता परमेश्वरावताराची सेवा करीत

असल्या तरी आपापल्या अधिकाराप्रमाणे त्या एकमेकीचीही सेवा करतात, हा भावार्थ ओवीच्या उत्तरार्धात आहे. शक्ति-चक्रैः : देवतांचे थोवे, समूह.

३६४. सद्धानः : (१) वाहनासहित; सवाहन. (२) परिवारासहित. मूर्त्तधारिः : मूर्ती धारण करणारे; मूर्तिमंत. सप्तसमुद्रः : क्षार, इक्षुरस, सुरा, घृत, क्षीर, दधी व शुद्धोदक-समुद्र. कुलाचलः : 'महेंद्रो मलयःसह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः'

३६५. महाभूतैः : अष्टभैरवावरील देवता. टीप पहा. : 'तियें उलगतें (सेवा करीत असलेली) देखिलीं'

३६६. विसुरा : समृद्धी, विस्तार, पसारा. पहा : 'म्हणौनि विसुरा काइ येणें । तो ईश्वरू कवलावा कोणें' (ज्ञाने. ५-१७३). 'गुरुवचनांचेनि अहंकारें । कुकर्म पतितु आचरे । आणि गुरुचे विसुरे । नाहिं करी' (तत्त्व. ४०) 'परी तमाचा विसुरा । न जोडेचि दिनकरा' (अम. ७-२९४). दाखाला : दाखला; पडताळा (टीप पहा.); सं. दश-देखणे पासून. पहा : 'चालात्रेया वैराग्यमंडळा : श्रृंगारें आपुला दाखाला पाहिला : कवतिकें दाखविला मन्मथासी' (शिशु. ३३२). सर्व दलाचा : आपल्या सर्व सेवकांच्या परिवाराचा प्रत्यक्ष दाखला किंवा पडताळा तो पाहत होता.

३६७. देवता ह्या अव्यक्त परमेश्वराची नेहमी सेवा करतात ('उलगति'), पण 'तें रूप' त्या अव्यक्त परमेश्वराचे स्वरूप त्यांना कधी दिसत नाही; म्हणून त्या परब्रम्हाची आकृती पाहण्यासाठी त्या सर्व आल्या. काहिं : कधीच. नेदखति : न + देखति.

३६९. चतुराननां नाहिं मीति : (श्रीकृष्णाने ज्यांची रूपे धारण केली होती अशा) प्रत्येक गोपालबालकाजवळ व वासराजवळ एकेक ब्रम्हा असल्यामुळे तेथे अनेक ब्रम्हे दिसू लागले; इतके की त्यांना 'मीति' = गणना नव्हती; ब्रम्हदेवाला त्यांची गणना करता येत नव्हती. असंख्य ब्रम्हदेव तेथे (ब्रम्हदेवाने) पाहिले. त्यामुळे आपण पाहतो आहो हे खरे आहे की मायिक (भ्रांती) आहे, हे त्याला कळेनासे झाले.

३७०. साटकेचे० टीपेत दिलेली कथा पहा. हनुमंताच्या कृत्यामुळे साटिका आपणाला येत असलेला अग्निस्तंभनाचा (अग्नि विज्ञवि-
प्याचा) मंत्र ज्याप्रमाणे विसरली त्याप्रमाणे ब्रम्हदेवाला देखील आपला स्वतःचा पूर्णपणे विसर पडला. लागलेली आग विज्ञविण्यासाठी अग्निस्तंभन नावाचा मंत्र असतो. पहा : ' हां वो ! हिमाचें दामोधर : इथे विरहिणीं वोडवलें जौहर : इय अग्निस्तंभाचे अक्षर : पुसां कां सिद्धातें ' (नरेंद्र. ५९३).

३७१. प्रत्येक गवळ्याचे ऐश्वर्य पाहून ब्रम्हदेव जरी आश्चर्यचकित झाला होता तरी त्याला (एकासि) आपल्या ज्ञानाचा गर्व मात्र फार होता. न प्रतीतही ' एकासि ' असाच पाठ आहे. त्यामुळे तोच ग्राह्य वाटतो. ' एकैकासी ' असा पाठ घेतला तर प्रत्येक गोवाळाजवळ असलेल्या ब्रम्हदेवाला आपल्या ज्ञानाचा-शहाणपणाचा फार गर्व वाटत होता-असा अर्थ होईल.

३७२. ज्या परमेश्वरावताराच्या एका केसाच्या मुळाशी असलेल्या छिद्रात अशा (गर्विष्ठ) ब्रम्हदेवाच्या कोडि (कोट्यवधी ब्रम्हदेव) एकीकडे पडलेल्या होत्या, त्याच्या रूपाचा मोठेपणा कोणाला ओळखता येईल ?

३७३. आणि अशा त्या सर्वश्रेष्ठ ईश्वराची करणी कशी आहे हे माहीत करून घेण्यासाठी, आपण ब्रम्हदेव आहो, सर्व सृष्टीचे निर्माते आहो या अभिमानाने प्रेरित होऊन, ब्रम्हदेव आला, ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे ! ठाउर्वे करुं आला : माहीत करून घेण्यासाठी आला. मागे ओ. १९६ पहा. ब्रम्हपणें : आपण ब्रम्हदेव आहोत अशा अहंकाराने. तो (ब्रम्हा) सत्येलोकीं लेकरेपणें (परमेश्वरापुढे आपण लहान मूल आहोत या भावनेने) सुखें असे ना. (सुखाने राहिला नाही. तर आपल्या ब्रम्हपणाच्या अभिमानाने ईश्वराचा हा चतमकार पाहण्यासाठी तो गोकुळात आला.

३७४. ब्रम्हदेवाचा हा अहंकार लक्षात घेऊन कवी अहंकाराचा त्याग करण्यासाठी श्रोत्यांना विनंती करतो. श्रीचक्रधरा : सुदर्शन चक्र किंवा देवताचक्र धारण करणाऱ्या श्रीकृष्णाला (शरण जा). पर + अपर : ईश्वर आणि त्याच्या अलीकडचे जीव, देवता व प्रपंच (अपर) यांच्या संबंधीचा विचार (माहिती) जाणाल.

३७६. आञ्जुई : अजून. सं. अद्यापि > अप. अज्जवि > म. अञ्जुई-ई. ' कां आञ्जुई हृदय न फुटे ' ; ' षट्चक्रांची उत्तरडी : आञ्जुई कां न गडबडी ' (उद्ध. १४७, १४८); ' म्हणुनि आञ्जुई अर्जुना । ज्ञने चित्त देसि यया हीना ' (ज्ञाने. २-१६). या शब्दाचे ' अञ्जुई असेही रूप आढळते. उदा. ' तूं अञ्जुई हित । विचारि पां ' (ज्ञाने २-२२).
उल्लेख : सेवा कर.

३७७. ब्रह्म-सुतु-ब्रम्हदेवाचा मुलगा; नारद. एकला : एकटा. सं. एकवल > प्रा. एकखल्ल > म. एकला.

३७८. वाला (बालकाल) भूलि (भूल) ठाके (पडे). आईवडील जवळ असताना देखील एखाद्या वेळी लहान मुलाला भ्रांती पडते; तो मोहगस्त होतो. त्याबद्दल, कुणाला दोष लावायचा, याचा, हे सर्व जाणणा-यांचा स्वामी असलेल्या श्रीकृष्णा, तूच विचार कर. (अर्थात, बालकाकडे त्याचा दोष नाही, असा भावार्थ)

३७९. ' मसकाचे (ब्रम्हदेवासारख्या चिलटाचे) तराण त्राण, सामर्थ्य) पावेया (पाहण्यासाठी, परीक्षा घेण्यासाठी) काइ सीहाचें (तुझ्यासारख्या सिंहाचे) विचरण (संचार) ? ' अर्थात, ब्रम्हदेवासारख्या क्षुद्र देवतेची परीक्षा पाहण्यासाठी तुझ्यासारख्या सिंहपराक्रमी परमेश्वराने हालचाल करण्याची काही गरज नाही. श्रेष्ठ पुरुष क्षुद्रावर हात टाकीत नाहीत, असा भावार्थ. याच अर्थाच्या पुढील ओव्या पदा : ' हातीचिआं मोहाडा : सिंहो करी रगडा : तो नुचली चवडा : कोल्हेयावरी ॥ आंगिचेनि धुधुवाटें : वायो न मोडी तनकुटे : आडमोडे करी खराटे : महातरुंचे ॥ दिवाकराची धांडी ! साइलिआतें न मोडी : कसकसा रगडी : अंधकारातें ' (शिशु. ४८६-४८८) तुझी शक्ति० तुझे सामर्थ्य सर्व विश्वाला मोह घालणारे-आश्चर्यचकित करून सोडणारे आहे. त्या सामर्थ्यापुढे ब्रम्हदेवाचा काय पाड ?
तराण : सं. त्राण > म. त (ता) राण.

३८०. राउल : देव; प्रभु. उपसाहावें : सहन करावे. उपसाहणे= सहन करणे; क्षमा करणे; अपराध पोदात घालणे. ' तैसा तुम्ही

मी अंगिकारिलां । सज्जनीं आपुला ह्यणितलां । तरि उणावो साहाजें उपसाहला । प्रार्थु काइ ' (ज्ञाने. १-६५); ' ऐसें ह्यणितलें देवें । तें बोलें एकें सांघावें । परि फांकला हें उपसाहावें । तुम्ही मज ' (ज्ञाने. १३-३१३). **पुर्वापरी** : (पूर्व + अपर) पूर्वीपासून आणि नंतरही ब्रम्हदेव सृष्टिकर्ता आहे म्हणून याचे अपराध पोटात घालावे.

३८२. प्रसन : प्रसन्न. पहा : ' प्रसन जाले जगंनाथु ' (उषाहरण. ६३). **आकर्षिला** : आकर्षिला; काढून घेतला. ' तवं (श्रीकृष्णाने आपल्या विज्ञानशक्तीचा प्रभाव काढून घेतल्यानंतर) देखिलें (आतापर्यंत वृंदावनात कृष्णरूप गाइवासरे दिसत होती ती) तें वा३० (व्यर्थ) जाले; ' ते सर्व दृश्य दिसेनासे झाले; आणि तेथे एकटा श्रीकृष्ण काय तो आढळला **साचु** : सं. सत्य; खरा.

३८३. भ्राति : ' भ्रांति ' असे पाहिजे; भ्रम मोह.

३८४. श्रीकृष्णाने विज्ञानशक्तीचा प्रभाव नाहीसा केल्यामुळे तेथे पूर्वी जशी वस्तुस्थिती होती तशी आता दिसू लागली. गाइवासरे तर ब्रम्हयाने नेलीच होती. श्रीकृष्ण कोणत्या स्थितीत आढळला ते या ओवीत आहे. **आरोगितु** : आरोगणा करीत करीत; जेवीत जेवीत; खात खात. **तेणेंचि वेखें** : पूर्वीच्या वेषात (तो पुन्हा आविर्भूत झाला.) **पांओं लागला** : पाहू लागला. जणु आपण गाई चारीत आहोत असे दाखवण्यासाठी तो गाईकडे पाहू लागला; त्यांचा शोध करू लागला. **आरोगणे** : खाणे ' मनोरथाचे परियळ । **आरोगिजतु लक्षवेळ** ' (अमृ. ६-३३). ब्रह्मदेवाने गाइवासरांना चोरून नेले त्यावेळी श्रीकृष्ण जसा होता तसाच त्याला पुन्हा दिसला, हा भावार्थ.

३८५. तोचि : पूर्वीचाच. ब्रम्हदेवाने वासरे चोरून नेली तेव्हा हातात होता तोच. **उंडा** : गोळा. ' हे कालानलाचां कुंडी । घातली लोणियांची उंडी ' (ज्ञाने. १३-१०९८). **वांमकरीं** : डाव्या हातात. **आवले-वेळें-आलैयाचेया** : ' आवले, वेळे आणि आलें (ओली सुंठ) यांच्या फडतरि (फोडी, फाका, तुकडे) आंगुलियां माझारि धरिलिया

असति' ' आवलेबेलेआलेयाचेया ' असा हा एक शब्द पाहिजे. **फडतरि** : फाका. पहा : ' येकेका अंगा बहुत तोंडे : हाताची **फडतरें** दोहीकडे ' (नरेंद्र. १९७). मागे ओ. २१३ पहा.

३८६. जवलिके : जवळ. मागे ओ. १२२ पहा. ' मग नागारी भीमकें : रत्नसिंहासनी बैसविला **जवलिके** ' (नरेंद्र. १३८; शिवाय ६५४, ६५९ पहा). **चतुर्मुखी** : ब्रम्हदेवाने; अथवा, आपल्या चारही मुखांनी, चान्ही मुखे वाकवून.

३८७. खद्योत : काजवा. **अभासु** : अस्पष्ट प्रकाश; आभास. **विकाशु** : विकास; उत्कर्ष; टवटवी.

३८८. परमाणूचा मोठेपणा तो काय ? अर्थात, तो अत्यंत क्षुद्र असतो; लहान असतो. पण त्याने मेरू पर्वताची बरोबरी करण्याचा प्रयत्न करावा. **सरि** : सर; तुलना; स्पर्धा. **परि** : प्रकार. **तुमसीं** : तुमच्या बरोबर.

३८९. मसक : मशक; चिलट. **प्रौढी** : मोठेपणा; पुरुषार्थ. **खगपति** : गरुड. ' मशकाने गरुडाबरोबर आपली प्रौढी मिरवावी, पुरुषार्थ सांगावा. ' **विरोला** : पाण्यातला साप. **शेख** : सं. शेष; सर्पश्रेष्ठ. **सरिसि** : बरोबरी.

३९०. उन्मत्तपणामुळे कोल्हा आपला तोल (न सांभाळता) सोडून सिंहाबरोबर आपली ' विरीशवलि ' (आपल्या पराक्रमाची चिन्हे) ' बोले ' ' मी अशा प्रकारचे पराक्रम केले आहेत ' वगैरे गोष्टी मोठ्या प्रौढीने तो सिंहाला सांगतो—(हे करणे जसे हास्यास्पद आहे तशीच मी तुझ्याशी केलेली स्पर्धाही हास्यास्पद आहे). **आलि** : आळी; अपराध; अन्याय.

३९१. लहान मूल गर्भात असताना मातेच्या पोटात चलनचलन करते, पण त्यामुळे होणारे दुःख ती माता पोटात घालते. लहान मुलाच्या गुणांची (दुर्गुणांची) तिला (तेयां) परवाच नसते (गणण); ते दोष ती मोजीत नाही. ' गुण ' शब्द सामान्येकरून ' सद्गुण ' या अर्थाने वापरला जातो; पण इथे ती ' दुर्गुण ' या अर्थाने वापरलेला आहे. **लोभालुपण** : ममता; प्रीती. **जीति** : जिवंत राहतात.

३९२. रोगिया : रोगी. 'ज्ञानी' साठी जसे 'ज्ञानिया' हे रूप तसेच 'रोगी' चे 'रोगिया' हे रूप. रोगी माणूस वैद्याच्या विरुद्ध काही वोलल्यामुळे (रोग्याने शिव्या दिल्यामुळे) जर वैद्य त्या रोग्याचा राग करील तर. **आंवेसु** : क्रोध; राग. पहा : 'आवेसें भुजा आत्राटिति । विसणैले हाका देति' (ज्ञाने. १-१३४); 'देवें एव्हडा आवेशु कीजे : कवणांवरी' (शिशु. ६७२). **सांघें** : सांग.

३९३. **आठौनि** : आठवून. **धैर्य** : सहनशीलता; सहिष्णुता. **चतुर्विध** : चार प्रकारचे. उद्भिज्ज; स्वेदज; अंडज व जारज. **भूत-ग्राम** : निर्माण झालेल्या वस्तूंचा व प्राण्यांचा समूह. पहा : 'तुम्हीं महात्मे कीं गा : तुम्हीं चतुर्विधां भूतग्रामां अभय देयावें कीं' (सूत्र. आ. २३२). **सवरितें** : सावरणारे; आवरून धरणारे. अनेक प्राणी आपली अंगे विदारीत असताना देखील धैर्य न सोडता शांत राहणे (व प्राण्यांना क्षमा करणे) हा पृथ्वीचा गुण आहे. त्यामुळेच तिला 'क्षमा; क्षमा' असे म्हणतात. पहा : 'सर्वांगें विदारिती भूतें : परि पृथ्वी न संडी धैर्यातें' (उद्ध. २७४).

३९४. **साहाजें** : स्वभावतःच **आर्त्तांसि** : दुःखी, पीडित लोकांना. **मयालु** : मायाळू; प्रेम करणारा. माया (= प्रेम) या अर्थाने **मया** हा शब्द वापरला जात असे. पहा : 'दया : मया : कृपा : करुणा : हे ईश्वरीचि आति' (सूत्र. वि. १२१). 'मया' शब्दाचा अर्थ विचार-स्थळात पुढीलप्रमाणे दिलेला आहे. "मया म्हणजे ममत्व : दुःखें झळंब : वोखटें विसरणें तें ममता बोलीजे' (वि. स्थ. १२१). 'कृपा म्हणजे वोखटें नासौनि गोमटें देती' (वि. स्थ. १२१). यावरून मयालु व कृपालु यांतील भेद कळेल. मयेमुळे ईश्वर वोखटे विसरतो व कृपेमुळे वोखटे विसरून गोमटे देतो.

३९५. **आलां** : मी (शरण) आलों. **अनंमितबंधु** : हा शब्द 'अनिमित्त-बंधु' असा आहे. कशाचीही अपेक्षा न करता जीवांचा बंधु असणारा. ज्याचे बंधुत्व करायचे; ज्याच्यावर कृपा करावयाची त्याच्याकडून कोणत्याही निमित्ताची (प्रयोजनाची) इच्छा न करणारा. **करुणाकरा** :

करुणा + आकर. करुणेची खाण असलेल्या, परमेश्वरा. सकलै उपसाहावे : माझे सर्व अपराध पोटात घालावे.

३९६. न्हवतासि : नव्हतासि; न होतासि; जर नसतास तर. भृत्युवत्सलु : भृत्य + वत्सल. भृत्य = दास, सेवक. त्यांच्यावर आपल्या वत्साप्रमाणे, मुलाप्रमाणे प्रेम करणारा अनंद : आनंद. दुकलु : दुकाळ; दुष्काळ. संसाररूपी दुष्काळ 'जीवां' (प्राणीमात्रांना) केवि (कशा रीतीने) जाता (गेला असता) ?' त्यांनी संसाररूपी दुष्काळ (दुष्काळातील दिवस) कसे कंठले असते ?

३९७. परमेश्वराने ज्ञान दिल्यावाचून कोणत्याही जीवाला मोक्ष मिळत नाही. अर्थात त्याचे, अत्यंत भयंकर असे जन्ममरणाचे फेरे चुकत नाहीत. घोर असे संसारभ्रमण जीवांना 'केवि जातें'-कसे कंठविले असते ?

३९८. नेंदितासि : न + देतासि. दिलें नसतेस तर. 'तूं आनंदघन (आनंदाचा मेघ) आपुले सन्निधान नेंदितासि तरि'-असा अन्वय. 'सृष्टीमध्ये कव्हणें करणे मूचिजेना एकें परमेश्वरेंवीण : तोचि परमेश्वरू निर्वेवो निराकारू असे : परि कृपावशें सावेवो साकारू होए : अवतरे : आपुलें सन्निधान दे : तें दास्यमोचक' (सूत्रपाठ. पूर्वी), परमेश्वराचे सन्निधान हे दास्यमोचक होय.

३९९. 'कैवल्य-पती' असा सामासिक शब्द पाहिजे. भगति : सं. भक्ति. परम-पद ; सर्वश्रेष्ठ स्थान; मोक्षपद. परमेश्वरप्राप्तीची साधने दोन. (१) ज्ञान. (२) भक्ती. आणि ही दोन्ही साधने परमेश्वराने दिली पाहिजेत. तरच मोक्षप्राप्ती होऊ शकते, असे महानुभाव तत्त्वज्ञान आहे.

४००. न्हवतासि : नव्हतासि; न होतासि; झाला नसतात तर. सगुण : साकार, मूर्तिमंत. कुढावा : साह्य, मदत.

४०१. साकारपण न करितासि : जर साकार (मूर्तिधारी) झाला नसतात तर. अव्यक्त परमेश्वर व्यक्त होऊन आपले सन्निधान दिल्या-वाचून जीवाला मुक्ती मिळत नाही. वर ओ. ३९८ पहा.

४०२. दैत्यां : दैत्यांचा. ' अवतार न करितासि ' = अवतार (धारण) केला नसतास तर.

४०३. अधिकरण : अधिकरण; सर्वश्रेष्ठ अधिकारी. ' जिवां अधिकरणां सिरोमणि । श्रीनागदेवो ' (स्मृ. स्थ. पा. ९२). परमेश्वरामुळेच सर्व देवतांच्या ठिकाणी त्यांचे विशिष्ट सामर्थ्य आहे, हा भाव. **कर्मफलिसमर्थपण** : जीवमात्रांना त्यांच्या कर्मांची फळे देवता देतात; पण हे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी आहे तेही परमेश्वराच्या कृपेमुळेच. पहा : ' तेयाचां ठाईं एकें सामर्थ्ये आति : तियें तरि एथौनिचि सिद्ध नेइजति की ' (सूत्र. वि. १७१).

४०४. दोसें : उद्देशाने; साठी. मागे ओ. १३३ पहा. शरण आलेल्यांना मोक्ष (कैवल्य) देण्याच्या (देयावेया) उद्देशानेच (दोसे) तू ' माया-वेषे अवतरलासि. ' **मायवेषे** : मागे ओ. ३३७ पहा.

४०५. एककिं : प्रत्येक अवतारात ' पवाडे अपार ' = असंख्य पराक्रम व चमत्कार तू केलेले आहेत. **वरि गणवति**० एकवेळ सर्व परमाणू मोजता येतील; किंवा आकाशातील सर्व तारे मोजता येतील पण प्रत्येक अवतारात तू केलेले पवाडे वर्णन करता येणार नाहीत.

४०६. ' जो तुमचिया एकि शक्ति भूलविला (त्या) माझी मति केवढि (ते) साधें '

४०७. कोडिसवाणें : कौतुकास्पद. ' कुड्ड ' या देशी प्राकृत शब्दापासून. ' एवं कांडत्रयनिरूपणीं । श्रुति हे कोडीसवाणी ' (ज्ञाने. १८-१४४०); ' तेथ भाव-कळना सीहाणी : आइकौनि धाकुटीयांचीं बोलणीं : म्हणे हे यूक्ति कोडिसवाणी : कांही घडतें न दीसे ' (नरेंद्र. ६०४). तुलनेसाठी पहा : ' जैसा स्वभावो मायेबापांचा । अपत्य बोले जन्हीं बोवडिया वाचा । तन्हीं अधिकाधिक तेयांचा । संतोखुचि आथि ' (ज्ञाने. १-६४); ' जेंवी लेंकुरवाचें बोलणें : बोवडेंचि कवतीकवाणें : ते सन्मुख होउनि शहाणे : आइकों ठाकती ॥ परिसौनि तेयां शब्दांतें : मायबापां ये स्नेहाचें भरतें : तेंवि माझिये वाळमतीतें । संत मानवती ' (ज्ञाप्र. ५८, ५९).

४०८. क्षिराब्धी : दुधाच्या समुद्राला. पाहुणरु : पाहुणचार; कोणता ? तर म्हणे दुधाचा ! पहा : ' जाणौनि आपला पतिकरु : तया करावया पाहुणरु ' (उद्ध. ४७८) मागे ओ. ३०६ पहा.

४०९. डोले : डोळे. सं. दोला > म. डोळा. सूर्यप्रकाश असेल तरच डोळे पदार्थ पाहू शकतात, हे स्पष्टच आहे. त्याप्रमाणे, तुझा प्रसाद (कृपा, प्रसन्नता) असेल तरच तुझी चरित्रे वानिजति=वर्णन केली जातील.

४११. आचरित : आचरण; धार्मिक रूढी; शास्त्र. चोखाले. शुद्ध होते. मागे ओ. ४५ पहा. आत्मतत्त्व : जीवस्वरूप : आत्मस्वरूप निर्मळ करण्यासाठी तुझ्या चरित्रामृतासारखे दुसरे आचरण नाही.

४१२. दंडिजैल : ताडन केले जाईल. जिणीजैल : जिंकले जाईल. मना-पचनाते : मन (अंतःकरण) आणि पवन (वायु; प्राणवायु) यांना. परा पंथाते : श्रेष्ठ मार्गाला; मोक्ष प्राप्त करून देणाऱ्या मार्गाला (न पविजे). परमेश्वरावताराच्या कृपेवाचून मुक्तीचा मार्ग इतर कोणत्याही साधनांनी प्राप्त होऊ शकत नाही, हा या व पुढील ओवीचा भावार्थ.

४१३. योगमार्गाची साधने आठ. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी. यम : ' अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः ' (यो. सू. २-३०) नियम : ' शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ' (यो. सू. २-३२). आसन : ' स्थिरसुखमासनम् ' (यो. सू. २-४६). यम-नियम-आसनादी क्रिया इंद्रियनिग्रहाची साधने होत. त्यामुळे ब्रह्मस्वरूपाचे ज्ञान होऊ शकत नाही. ते परमेश्वराने सांगितले तरच होते. रिगावा : प्रवेश. तुझेनि बोलेविण : तुझ्या ज्ञानावाचून.

४१४. अंहकारे : तो ईश्वर म्हणजे मीच आहे या जाणिवेतच मुक्ती आहे, असे काही जण (वेदांती) मानतात. पण खरे पाहिले तर त्यांना ' आत्मतत्व ' = आत्मस्वरूपाची ओळख मुळीच नसते. (म्हणूनच ईश्वरात व आपल्या जीवस्वरूपात ते अभिन्नत्व मानतात. वस्तुतः ह्या दोन्ही वस्तु स्वतंत्र व भिन्न आहेत-असा भाव). प्रकृति : प्रपंच; मायाजाल.

४१५. पवन आदिकरून इतर पदार्थ व इंद्रिये धरण्याने (धारण); ती ताव्यात ठेवल्याने. **चोखालपण** : शुद्धता; पवित्रपणा. मोक्षमार्गात जेथे मनपवनादिकांच्या निग्रहानेही जीवस्वरूप पवित्र होऊ शकत नाही तेथे नित्यनैमित्तिक कर्मांची (क्रियांची) ' कवण गणणा ' काय किंमत, मोज आहे? पवनादिकांचा हटयोग, कर्मकांड यांना मोक्षमार्गात काही किंमत नाही, हा भावार्थ.

४१६. जीवाला स्वाभाविकपणेच ' प्रकृति ' = माया आवडते. तशात त्याने ' फलांचि श्रुति आईकिलि ' = देवतांप्रीत्यर्थ केलेल्या यज्ञयागादी कर्मांनी फळे प्राप्त होतात असे वेदवचन ऐकले. त्यामुळे प्रकृतीच्या ठिकाणी असलेली त्याची स्वाभाविक आवड दुणावते-दुप्पट होते. ती त्याला मरेपर्यंत सोडीत नाही.

४१७. कर्ममार्गाची प्रतिष्ठा सांगून निवृत्तिमार्गियांना दोष देणाऱ्या टीकाकारांना कवीने ४१७-४२१ ओव्यांत आपल्या दृष्टीने उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. **प्रवृत्तले** : प्रवर्तले; प्रवृत्त झाले; मार्गाला लागले. **कर्ममार्ग** : देवतांची फळे प्राप्त करून देणारा मार्ग. या मार्गाला जे जीव लागतात ते ' बंधनालागी ' (आपली बंधने तोडण्यासाठी-पण वस्तुतः बंधनात अधिक गुंतण्यासाठी; कारण, कर्मराहाटीतील सर्व कर्म, मोक्षाला नव्हे तर बंधनाला कारणीभूत होतात) ' नवसीएं (नवस) सुति ' (करतात). **नवसीएं** : नवस. पहा : ' ऐसिं जेयाचिं नवसियें । एकांता जात जाए ' (ज्ञाने. १३-१९८); ' येकि म्हणेति राहोचिया सिसा । अमृताचें नवसियें नवसा ' (नरेंद्र. ६०२). हे यज्ञयागादी कर्मांत स्वतः गुरफटलेले लोक म्हणतात की, या ' वीतरागी ' विरक्त-पुरुषांनी सर्व काही विघडविले; कारण त्यांनी प्रवृत्तिमार्गाचा (नित्यनैमित्तिक क्रियाकर्माचा) त्याग केला.

४१८. आपण जसा आचार करतो तसा इतरांनी न केला तर त्याला ते लोक धर्मनष्ट असे म्हणतात. पण त्यांचे असे म्हणणे म्हणजे वेद्यांनी पतिव्रता स्त्रियांना हसण्यासारखे होय, **पुण्यांगणां** : पुण्य (विक्रम) + अंगना (स्त्रिया), वेद्या.

४१९. विरहीणि : विरही स्त्री. ताविता : तापविता सं. ताप > म. ताव. पढियासति : भासतात; वाटतात. निवृत्त : निवृत्त पुरुष; वीतरागी. कर्मजड : कर्माच्याच ठिकाणी जडलेले, आसक्त झालेले.

४२०. प्रवृत्ति : प्रवृत्ति मार्ग; कर्ममार्ग. तीयाचि : त्या प्रवृत्ती-मुळेच; कर्मांमुळेच एकमेकांतै : प्रवृत्ति-मार्गातील, कर्ममार्गातील पुरुष 'अहोरूपमहोध्वनिः' न्यायाने आपसांत एकमेकांची खूप स्तुती करतात आणि खऱ्याखऱ्या (वीतरागी) ब्रम्हवेत्त्या पुरुषांची मात्र निंदा करतात.

४२१. वरगणै : विभागात. वरगण=विभाग, वाटणी. धर्म, अर्थ आणि काम या तीन पुरुषार्थांना संस्कृतमध्ये 'वर्ग' असे म्हणतात. त्यावरूनच वर्गण-वरगण असा हा शब्द तयार झाला असावा. पहा : 'जेयां जिया अक्षौहिणी । तेणें तिया आरणीं । वरगण कवणा कवणी । महारथीयां' (ज्ञाने. १-१२२). जे कर्मांच्या विभागात (= धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थांच्या वर्गात) पडले (ज्यांच्या वाटणीला धर्मार्थकामांचा कर्ममार्ग आला) आणि त्यामुळे पैसा आणि विषयोपभोग यांच्या ठिकाणी जे विशेष आसक्त झाले ते, त्यांना प्रत्यक्ष परमेश्वराने ज्ञानोपदेश केला तरच कर्मांपासून परावृत्त होऊ शकतील; इतर कोणाच्याही उपदेशाने शक्य नाही. लब्धुधः लुब्ध; आसक्त. ओ. २४३ पहा.

४२२. ज्या चिखलाने एखादा पदार्थ मलिन होतो त्याच चिखलाने तो धुण्याचा, स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न केला तर कसा उजळ होणार ? नुजळे : न + उजळे; स्वच्छ होत नाही. एखाद्या अपवित्र वस्तूने दुसऱ्या अपवित्र वस्तूचा संग केला तर ती वस्तु पवित्र (शुद्ध) होणे शक्य नाही.

४२३. त्याप्रमाणे कर्मांची बंधने कर्मांनी नाहीशी होऊ शकत नाहीत; ती परमेश्वर-कृपेनेच नाहीशी होऊ शकतात. संबर्धे० एखाद्या पदार्थाचा संबंध ठेवल्याने त्याच्याविषयी असलेली ममता नष्ट होऊ शकत नाही, उलट ती अधिक वाढते. अघटित : पूर्वी न घडलेले.

४२४ : जैचि : 'तैचि' असे असावे. अनंत साधुसंतांचा सहवास घडला आणि श्रीकृष्णाचे पवाडे जर ऐकायला मिळाले तरच मोक्षाचा दरवाजा मोकळा होईल, असा भावार्थ.

४२५. भगतिसी संगति होए : भक्तीशी मैत्री झाली तर; निरंतर ईश्वराची भक्ती केली तर (मोहो-बंध=मायापाश तुटतील.) जेहि : ज्या लीळांमुळे व नामांमुळे; ज्या लीळांचे गायन व नामांचा उच्चार करून ' हाकारिला ' (तुला हाक मारिली, तुझा धावा केला तर) ' तुं एसि ' (येतोस). हाकारणें : हाक मारणे; धावा करणे. पहा : ' कृष्णा म्हणौनि हाकारिजे । यादवपणें तूनें लेखिजे ' (ज्ञाने. ११-५४६).

४२६. पर-रूप : सर्व जीवदेवताप्रपंचाच्या पलीकडे असलेले सर्वश्रेष्ठ असे ईश्वरस्वरूप, ' तें कवणा जाणवेल ' (त्याची जाणीव, ओळख, ज्ञान) कोणाला होऊ शकेल ? अर्थात, कोणालाच नाही. कारण त्या स्वरूपाला नाम-रूप-वर्ण इत्यादिकांपैकी कोणतेही चिन्ह नाही. पहा : ' हा लोकत्रयाकारु । तो जेयाचा विस्तारु । जेथ नामवर्णु आकारु । चिन्ह नाही ' (ज्ञाने. २-१३४).

४२७. ' साकार ' ऐवजी ' निराकार ' (तळटीपेतील पाठ पहा) हा पाठ अधिक अन्वर्थक वाटतो. पुढील ओवीत ' साकार ' शब्द आलेला आहे, तो लक्षात घेतला तर येथे ' निराकार ' हाच पाठ असावा असे वाटते. कुटस्थ : अविनाशी परमात्मा. म्हणिपे : म्हटला जातो; म्हणिजे. अक्षर : ज्याला क्षर = विनाश नाही. कैवल्यरूप : जीवदेवताप्रपंचाहून पूर्णपणे वेगळा. मूळ शब्द ' केवल ' = निर्भेळ; जेथे ईश्वरस्वरूपावाचून दुसरे काहीही नाही असे. सर्वगत : ईश्वरस्वरूप हे सर्वत्र व्यापून असल्यामुळे ते सर्वगत (सर्वांत असलेले) असे म्हटले जाते. पहा : ' आणि कूटस्थु जो अक्षरु । दाखविला पुरुषाकारु ' (ज्ञाने. १६-४३).

४२८. मनुक्ष-रूप : मनुष्य-आकृती. लिला : लीलेने.

४२९. श्रुतीला-वेदांना देखील (या परमेश्वरावताराच्या) गुणांची गणना (मोजणी) करता येत नाही. सहश्रवदना : हजार मुखांचा शेष, त्याला. वाखाणणें : वर्णन करणे. सं. व्याख्यान > म. वाखाण.

४३०. ' देव ' ऐवजी ' देव तुंते ' हा पाठ अधिक बरा. न प्रतीतही तोच पाठ आहे. ' हे (देव) तुं सकलांचा पति ऐसें नेणति : एन्हविं देहादिकिं

(आपल्या प्राप्रंचिक ब्रम्हांडस्थ मूर्तींच्या ठिकाणी) यांना अहंता (अहंकार, ममत्व) का उपजति ? '--असा अर्थ.

४३१. 'कैवलीचा' या ऐवजी तळटीपेत 'कैवल्याचा' हा पाठ आहे. न प्रतीत 'कैवलीचा राणा' असा पाठ आहे. 'कैवली' या ऐवजी प्रस्तुत पोथीत 'कैवली' असे लिहिले गेले. जाणपण : जाणीव; ज्ञान. माझि : मध्ये. सं. मध्य > प्रा. मज्झ > म. माझ.

४३२. अवधारि : ऐक. अवधारणे = ऐकणे. 'मग संचरौनि धानाश्रीः राजेयातें म्हणे अवधारी' (नरेंद्र. २०८). तेणे (अर्थात, महामोहाने, अज्ञानाने) यांना बांधून नेले-हे अज्ञानाच्या तावडीत पूर्णपणे सापडले. ते कसे ? ते पुढील ओवीत पहा.

४३३. अज्ञानामुळेच जीवांच्या ठिकाणी अहंता, ममता व प्राप्रंचिक कर्मे यांविषयी आसत्की निर्माण होते, ही गोष्ट रूपकाच्या साह्याने वर्णन केलेली आहे. अहंता : अहंकार; मी-पणाचा गर्व; हेच हांवर (हंबर) = लोढणे; गळ्यातील फास. पहा : 'तैसा प्रपंचाचां हंवरु : केवि ल्ये जिउ निराकारु' (उद्ध. ५९६). ममता (प्राप्रंचिक पदार्थांविषयी आसत्की) हेच हातखोडे = ज्यांत हात अडकवितात असे लाकडी ठोकळे. पहा : 'माहापापेंसीं हातखोडा : घालिजे जयाचिया चाडा' (उद्ध. ५९९). कर्मे याच सांखला = शंखला; वेड्या.

४३४ विभाडिले : (पुढे ओ. ४३८ पहा.) छिन्नविच्छिन्न केले; फोडून तुकडे केले. सं. वि + भंज्. मागे ओ. ८४ वरील टिपणी पहा. विचंविले : विटंविले; विडंबन झालेले. पहा : 'मग अनेगी जाचणुका : विचंविजे हा' (उद्ध. ५०९); 'जो न मोकली मारुनि । जिवों नेंदी उपजौनि । विचंबी खोडां घालुनि । हाडाचां इये' (ज्ञाने. ९८-९०४५). सवते : स्वाधीन. भिके सवते केले : भिकेच्या स्वाधीन केले; भिकारी करून सोडले.

४३५. बुडळिजताति : बुडविले जातात. 'बुडळणे' चे कर्मणीरूप. 'तैसी अविद्येची उकळी : जेया जीवजातातें बुडळी : ते केवि तारीती

भवजळीं : एकमेकांतें ?' (उद्ध. ५५६); 'हे जल्लेविण बुडलित्ति : आर्गीविण जालित्ति' (ज्ञाने. ३-२५२). भलेतें : वाटेल ते; काहीही. काकुळतैले : काकुळतीला आलेले (जीव, त्यावेळी काय वाटेल ते करावे असे म्हणतात ! त्यातून सुटण्यासाठी कोणत्याही गोष्टीचा आधार घ्यायला कमी करीत नाहीत).

४३६. आधारिए : वंदिखान्यात; (आंधार = बंदीखाना. टीप पहा.); आधारी : बंद पेटी (दृष्टांतपाठ, आधारीचेया परीसाचा दृष्टांत. ५४ पहा); लक्षणेने, वंदिखाना असा अर्थ. टीपकाराने 'आंधारी' असा शब्द गृहीत धरलेला आहे. तथापी बहुतेक सर्व पोथ्यांत 'आधारिए' हाच पाठ आहे. मलिं : मळांनी. देवतांचे अनेक मळ, कर्मांचे मळ इत्यादींनी.

४३७. 'दीनानाथाचा' हा पाठ अर्थदृष्ट्या अधिक बरोबर. 'दीनानाथ' हाच शब्द उच्चारप्रवृत्तिमुळे 'दिनानाथ' (दीनांचा नाथ) असा लिहिला गेलेला आहे. 'बंधी-मोक्षु' असा एक शब्द घ्यावा. बंधनातून मुक्तता. नेदखों : न देखों; पाहिला नाही.

४३८. सुभट : (सु + भट) उत्तम योद्धे; रणशूर. विभाडिले : विच्छिन्न, नष्ट केले. ओवी ४३४ पहा. बांधौडी : बांदवडी; कारागृह. टीपेत हा उल्लेख जरासंध-वध प्रकरणाचा आहे, असे सूचित केले आहे. तसे असेल तर हा कालविपर्यासाचा दोष मानावा लागेल, पण त्याऐवजी कृष्णाच्या पूर्वावतारातील पराक्रमांचा हा सर्वसामान्य उल्लेख समजावा. (किंवा, रावणाच्या पारतंत्र्यातून देव सोडविले; इतर राजे सोडविले, असा रामावतारातील उल्लेख घ्यावा. तथापी, हा कवीला अभिप्रेत असेल असे वाटत नाही. कारण, महानुभावांच्या मते राम हा देवतेचा विग्रह होय; तो परमेश्वरावतार नाही).

४३९. तू आपले नाव आमच्याकडे पाठव; आम्हाला तुझे नामस्मरण घडू दे. होउनि : हून. बंदीसाले होउनि : कैदखान्यातून. 'होउनि' शब्दाच्या व्याकरण-विषयक विवेचनासाठी 'गोविंदप्रभुचरित्र' प्रस्तावना पा. ४४ ते ४६ पहा. 'जे' नाव आपल्या 'बलें' = सामर्थ्याने 'मोहाचिया सांखला खांडी.' खांडी : तोडून टाकते. खांडणें : खंड करणे, तोडणे.

४४०. विभाडूनि फेडिति = छिन्नविछिन्न करून टाकतात. बाधीण : बांधलेले; कैदी; बंदिवान. मोहात बांधले गेलेले लोक सोडवून तुझ्याकडे आणतात. (तुझ्या भजनी लावतात).

४४१. तुझा पंथु : तुझ्या प्राप्तीचा मार्ग; किंवा, तू उपदेशिलेला मार्ग. 'तुझा पंथु (वाट, मार्ग) नेणति' म्हणून वाट चुकलेले जीव. ज्याचा शेवट (प्रांत) आम्हालाही माहीत नाही अशा दुर्गम संसाररूपी अरण्यात अडकून पडतात; त्यातून सुटकेचा मार्ग न दिसल्यामुळे ते तेथेच भटकत राहतात.

४४२. जगजेठी : मागे ओ. ८२ पहा. अवधारणें : ऐकणे. मागे ओ. ४३१ पहा. 'इए श्रुष्टि मोहोचि नाही ऐसे होउनि ठाकैल' (असे होऊन जाईल); सृष्टीतून मोहाचे कायमचे उच्चाटण होईल.

४४३. या ओवीपासून तो ४५२ पर्यंत संसारवनाचे रूपक सुंदरपणे वर्णन केलेले आहे. फलीं फलतें : फलीं = फळांनी. फळ = प्रत्येक संतासंत कर्माचा परिणाम; यावरच ज्ञाडाच्या फळांचे रूपक केलेले आहे. स्वर्ग, नरक, कर्मभूमी आणि मोक्ष अशी चार कर्मफळे महानुभाव तत्त्वज्ञानात मानलेली आहेत. या कर्मफळरूपी फळांनी फळलेले = लहडलेले. ही कर्मफळे कशी? तर, ज्यांतून सुखदुःखरूपी रस स्रवत-(गळत) आहे अशी. कर्म : संतासंत कर्म हेच वृक्ष. ब्रम्ह-कटाहो : कडईप्रमाणे दिसणारे ब्रम्हांड, तेथपर्यंत. (वे-ही = पर्यंत). (कटाह = कडा, असाही अर्थ आहे. तो घेतला तर ब्रम्हांडाच्या कड्यापर्यंत, अंतिम उंच टोकापर्यंत) ज्या संसाररूपी अरण्यात सुखदुःखरूपी रसाने पाझरणान्या (कर्म) फळांनी लहडलेले कर्मरूपी वृक्ष आंदोलत (डोलत) आहेत असे. आंदोलणें : डोलणे. सं. आंदोलनम्.

४४४. वेधावली : 'वेधवल्ली' या शब्दाचे रूप. वेध = विषय-पदार्थांची ओढ, आसक्ती; ह्याच वेळी. सिद्धाळी : सिद्धी जाणणान्या त्रिया ह्याच अळी = आवळीची झाडे. भावऽभावाचिया : टीप पहा. झाडली : झाडी, गर्द झाडी पहा : 'जीवधर्माचिया झाडली' (ज्ञाप्र.

२६६); ' तेथ क्षिरतरुचिया जाळी : आकाशा उमाणिति झाडळी : जैसा चढावा करित फळीं : नंदनवनेंसीं ' (नरेंद्र. ८०१).

४४५. **विखय** : विषय; इंद्रियोपभोग्य पदार्थ हीच तृणें (गवत); त्यामुळे या संसाररूपी अरण्यातील (बाहेर पडण्याचे) मार्ग झाकले गेले. **चौतालति** : चवताळतात; संतापून सैरावैरा धावतात. **संवरणें** : आवरणे; ताब्यात ठेवणे. संसाररूपी अरण्यातील प्राणरूपी रोही ज्याप्रमाणे कोणालाही आवरले जात नाहीत (संवरणें नैयेति) त्याचप्रमाणे चवताळलेली इंद्रियरूपी हरिणेही आवरली जात नाहीत. **संवरणें** : आवरणे आटोक्यात ठेवणे पहा : ' मृणाळमुताचिये वागुरे : प्रळयानिलु कां संवरे ? ' (उद्ध. २१६); ' तेथ जांत जांत धनुर्दरें । संवरिले प्राण ' (ज्ञाने. ११-४४९). **रोही** : नीलगाय; हा आकाराने बैलाएवढा व रंगाने काळसर पांढरा असतो.

४४६. **भद्रजाति** : हत्ती. **म्हैसे** : रानरेडे. पहा : ' रागद्वेषादिक सोर : कामक्रोध म्हैसे थोर : भद्रजाती मदमत्सर : खाष्टायण ' (ज्ञाप्र. २६७). **लाहसि** : वाघिणी (ली. च. ए. ४३ पहा).

४४७. **विभाडूनु** : ओ. ८४, टिपणी पहा. **डोंडपणें** : दांडगाइने. डोंड = पुंडावा करणारा. ' मग न करी नागोवा : रसना डोंडु हा ' (उद्ध. १९६) **दिग्जातें** : ' दिग्जातें ' याचे अपभ्रष्ट रूप. धर्म हाच दिग्गज = दिशांना आधार असलेला हत्ती; प्रचंड हत्ती. ' धर्मादिग्जातें ' हा शब्द ' धर्मदिग्जातें ' असा पाहिजे. अथवा, धर्मादि (धर्म + आदि = धर्म आदिकरून सद्गुण) हेच गज, त्यांना.

४४८. **गर्व** आणि **अभिमान** हेच पर्वत. **तृष्णा** आणि **ममता** ह्याच दरी = दऱ्या. **आंधारें** : अंधःकार. **कालवखें** : (दाट) काळोख. ' वांती पुडां जैसें । पळों लागे कालवखें ' (ज्ञाने. १४-२०८)

४४९. **काल-भुजंग** : कृष्णसर्प. **घरणी** : लहरी. (टीप पहा). घरणी = गृहिणी, पत्नी कालभुजंगाच्या घरणी = कालसर्पिणी, असाही अर्थ करता येईल. सं. गृहिणी > प्रा. घरिणी > म. घरणी. कृष्णभुजंगाच्या लहरीप्रमाणे चंचल असलेल्या आपल्या कटाक्षांनी ' कामीणि '-विलासी

स्त्रिया-‘डंकितिया’-दंश करतात; चावतात; अर्थात, घायाळ करतात. अथवा, कालसर्पिणीप्रमाणे असलेल्या विलासी स्त्रिया आपल्या कटाक्षांनी दंश करतात. **दिठी** : सं. दृष्टि; दृष्टीने. **डंकणे** : दंश करणे; चावणे. सं. दंश > प्रा. डंक. त्यापासून डंकणे. काम (विषयोपभोग-रूपी) विखें (विषाने) विखारा (विषारी) अशा कामिनी रूपी सर्पिणी. **धुधुअंताति** : फूत्कार सोडतात. **धुधुआणें** (धुधुवाणे) : फूत्कार सोडणे. ‘ तथा चैद्याचा खड्ग-काळियाना : धुधुवाण तो घोषु तेसना : न माय पेटारां भूगोळाचां ’ (नरेंद्र. २५१).

४५०. प्रियाप्रिय : प्रिय + अप्रिय (व्यक्ती) ह्याच वंसजाली : वंस (वंश) = वेळू, त्यांच्या जाळ्या, गर्द समूह. वंश = (१) वेळू; कुल; अशा श्रिष्टार्थाने हा शब्द घ्यावा. म्हणजे, आवडत्या-नावडत्या कुलांचा गोतवळा ह्याच वेळूंच्या जाळी; त्यांच्या आपापसांतील घर्षणाने (= कुलपक्षी - भांडणाने). **घरखणें** : घर्षणे; घर्षणाने, घासण्याने (भांडणामुळे) निर्माण झालेल्या स्नेह (प्रीती) रूपी दावानलात-घणव्यात **तापत्रय** : आधिदैविक, आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक असे तीन ताप; त्यांच्या ज्वालांची आवलि (मालिका), त्यात. **भूतें** : (१) प्राणीमात्र; माणसे; (२) अरण्यातील प्राणी.

४५१. आटविण : अरण्याच्या. आटवी = अरण्य. सं. अटवी. संसाररूपी अरण्यात पसरलेल्या अज्ञानरूपी अंधकारामुळे तेथे (संसाररूपी अरण्यात) पसरलेल्या ज्ञानरूपी सूर्याचा प्रकाश पसरू शकत नाही; म्हणून ‘ वनचरें मोक्षमार्गाचिं दिशा भूललीं ’ जीव हीच वनचरे. **मोक्षमार्ग** : (१) अरण्यातून सुटण्याचा-वाहेर पडण्याचा मार्ग. (२) जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटण्याचा-मुक्तीचा मार्ग. अरण्यात अंधार असतो म्हणून वनचरांना (दावानळाने व्याप्त) अरण्यातून वाहेर पडण्याचा मार्ग दिसत नाही; दिशाभूल होऊन ते इतस्ततः धावत असतात. त्याचप्रमाणे, तापत्रयाने तप्त झालेल्या संसारातील आत्यंतिक अज्ञानामुळे खऱ्या ज्ञानाची ओळख होऊ शकत नाही आणि म्हणून जीवांना मुक्तीचा खरा मार्ग दिसत नाही. त्यामुळे ते मुक्तीच्या अपेक्षेने पण ‘ आन ’ मार्गात धडपडत असतात.

४५२. वरिखें : वर्षाव कर. अमृत-तुखारि : अमृताच्या तुषारांनी; अमृततुल्य पाण्याचा शिडकाव करून. तुखार : तुषार, थेंब; शिडकाव. मागे २९१ ओवी पहा.

४५३. सरळ दृष्टिक्षेप (कटाक्ष) हे प्रेमाचे लक्षण आहे, तर वक्र कटाक्ष हे क्रोधाचे लक्षण आहे. नव्हाली : मागे ओ. २५७ पहा. नव्हाली करणे : अपूर्वता प्राप्त करून देणे.

४५४. काइ म्हणावें : काही सांगावे लागते काय? अर्थात, नाही. त्याप्रमाणे जीवांचा उद्धार करण्यासाठी तुला मुद्दाम विनंती करण्याचे कारण नाही. तो तुझा स्वभावधर्म आहे. त्याचसाठी तर तू अवतार धारण करतोस.

४५६. संग : स्पर्श, संनिधान, संबंध. थोरि : थोरीव; थोरवी; महत्त्व. ज्या तुझ्या संगामुळे झाडांच्या ठिकाणी देखील वंचपणा आला. परमेश्वराचा स्पर्श ज्यांना झालेला आहे ती झाडेही भक्तांना नमस्करणीय झाली आहेत. देविकी : देवाचा; देवासंबंधीचा. पहा. 'चलबलिजे अनिलें । तें देविकेनि जी बलें । नभ तुजमाजि खेले । लपीथपीं ' (ज्ञाने. १४-९); ' देवकिया मूर्तिचंद्रासवें । माझि प्राणचंद्रिका स्तवे ' (उद्ध. ७९); ' परशास्त्र संमत : मियां आइकौलें देवकें चरीत्र ' (ऋद्धि. २९८).

४५७. पारु : पार; अंत; पलीकडचे टोक. ज्ञान : ब्रम्हज्ञान; मोक्षप्राप्तीचे ज्ञान; वस्तूंची यथार्थ जाणीव. ' जें जैसैं असे तें तैसैं जाणिजे : तें ज्ञान ' (सूत्र. विचार. १४७). विज्ञान : आहे ते नाही, आणि नाही ते आहे असे दाखविण्याचे सामर्थ्य. दातारू : दाता, देणारा. वेधवति : आकर्षण शक्ती, तळटीपेतील ' वेधवंती ' हा पाठ मूळ असावा. अन्यत्रही ' वेधवंती ' असाच शब्द लिहिला जातो. पहा : ' मग श्रीकृष्णुरावो वानिला कवतिकें : वेधवंती दीक्षागुरु ' (नरेंद्र. ६३६). ज्यामुळे आपली ओढ (वेध) चराचराला लागेल अशी शक्ती देणाऱ्या व्यक्तींच्या गुरु = आचार्य (दीक्षागुरु). मागे ओ. १८ पहा.

४५९. विख-दान : विष-दान. देति : देणारी. वैकुंठ भुवना : विष्णुलोकाला; विष्णु देवतेचे फळ तिला दिले. परमेश्वरावताराने जिला आपली

माता म्हटले, किंवा मानले, अथवा माता म्हणून जिच्याशी व्यवहार केला तिला 'मातृत्वाचे फळ' म्हणून सत्यकैलासवैकुंठीचे फळ मिळते. 'जेचि गति यशोदे तेचि पूतनेसि' (सूत्र. वि. ९२) (पहा. महानु. तत्त्वज्ञान. पा. २२७). पूतनेने तुझे वैर केले होते तरीही तू तिला मुक्ती दिलीस; मग जे तुझे भक्त (भगत) आहेत त्यांना तू काय बरे देशील ?

४६०. **प्राक्रमु** : पराक्रमु; शौर्य. **काकवक** • याएवजी भाषेच्या दृष्टीने तळटीपेतील 'कागबगतृणावर्त' हा पाठ अधिक चांगला आहे. पहा: 'जयाची वोसाइली गिळी ब्रह्म-गोळकु : तिये ठाईं केउते काग-बक : जो देवो अज्ञानाचे मारांक : तेथ कें अघ-तृणावर्तू' (नरेंद्र. ३०७) **बक(ग)** : मागे ओ. ९१ पहा. **तृणावर्त** : कृष्णाला मारण्यासाठी कंसाने पाठविलेला एक राक्षस. हा वावटळीचे रूप घेऊन गोकुळात आला व त्याने आपल्या भोवऱ्यात कृष्णाला वर उडवून नेले. पण कृष्णाने तृणावर्ताला दगडावर आपटून ठार मारले. **रंख मोडिले** : अर्जुन वृक्ष मोडले. ओ. ३३६ पहा.

४६१. नारदाच्या शापाने वृक्षत्व पावलेले 'धनंदाचे' (धनद=कुबेर)= कुबेराने 'कुमर' (पुत्र) नलकूबर व माणिग्रीव हे कृष्णाच्या स्पर्शाने उद्धरले गेले. मागे ओ. ३३६ वरील टीप पहा. सं. स्पर्श > म. स्परिस.

४६२. कालियादमन व गोवर्धनोद्धार या कथांचा उल्लेख या ठिकाणी आहे. कालिया डोहातील कालिया सर्पाला श्रीकृष्णाने शरण आणले व त्याला डोहातून घालविले. इंद्रयज्ञ न करता गोवर्धन पर्वताची पूजा करण्याची प्रथा कृष्णाने सुरू केल्यामुळे संतापलेल्या इंद्राने गोकुळावर मुसळधार पावसाची वृष्टी केली; तेव्हा श्रीकृष्णाने आपल्या डाव्या हाताच्या करंगळीवर गोवर्धन पर्वत उचलून धरला. त्याखाली गोकुळातील सर्व गोप व गाड्वासरे आश्रयाला राहिली; असा हा कथासंदर्भ आहे.

४६३. केशी, चाणूर, मुष्टिक हे कंसाचे अनुचर राक्षस होते. त्यांचा नाश कृष्णाने केला होता. **बांदिण** : बंदिबासातील कैदी. ओ. ४४० मधे याच शब्दाचे रूप 'बाधिण' असे आहे.

४६४. जरासिंधु : तळटीपेतील 'जरासंदु' हाच पाठ योग्य आहे. जरासंधाबरोबर भीमाला मल्लयुद्ध खेळायला लावून श्रीकृष्णाने भीमाकडून त्याला ठार मारविले. त्यापूर्वी सतरा वेळा श्रीकृष्णाने जरासंधाचा युद्धात पराभव केला होता. कैवारी : पक्षपाती; बाजू सांभाळणारा.

४६५. तू प्रत्यक्ष ईश्वरावतार असल्यामुळे वर वर्णन केलेला तुझा प्रताप म्हणजे तुझ्या दृष्टीने काही फारसा मोठा नाही, पण त्याचे वर्णन केले म्हणजे आमच्यासारख्या आर्त्त (पीडित) लोकांवर फार उपकार होतात. कारण, परमेश्वराची लीळाचरित्रे वर्णिल्यामुळे आम्हाला सुख होते.

४६६. अवधारा : ऐका. उलर्गो दया : ओळगू द्या; आपली सेवा आम्हाला करू द्या; यावाचून आणखी दुसरे काम नाही, दुसरे मागणे नाही.

४६७. प्रमाणा-अगोचरा : कोणत्याही प्रमाणांच्या साहाय्याने गोचर, दृश्य न होणाऱ्या, सर्वश्रेष्ठ पुरुषा (परम-पुरुखा)

४६८. अनंत-रूपा : अनेक अवतार धारण करणाऱ्या परमेश्वरा. टीपकाराच्या मताने हा शब्द 'अनंदरूपा' असा असावा; म्हणूनच 'अनंदाचें रूप आहे का जयाचे' असे स्पष्टीकरण त्याने दिलेले आहे. मी पाहिलेल्या पोथ्यांत मला सर्वत्र 'अनंतरूपा' हाच पाठ आढळला. सचराचर : चर आणि अचर वस्तुमात्रामधे भरून असलेल्या.

४७०. सकलानंदघना : सर्व आनंदाचा मेघ असलेल्या; अथवा, आनंदघन = निविड, गर्द आनंदरूप असणाऱ्या. सकलफलनिधाना : जीवांनी केलेल्या सर्व कृत्यांची फळे ज्याच्या ठिकाणी आहेत अशा परमेश्वरा.

४७१. भगती-प्रदा : जीवांना आपली भक्ती देणाऱ्या; भक्ती करायला लावणाऱ्या परमेश्वरा. बोध = ज्ञान व भगति (भक्ति) = प्रेम ही ईश्वरप्राप्तीची साधने असून ती ईश्वर स्वतः देतो, असा महानुभाव सिद्धांत.

४७२. आर्त्ता० : पीडित जीवांना अभय देणारा; भीतीपासून त्यांचे निवारण करणारा.

४७५. **अनाम** : परमेश्वराच्या अव्यक्त स्वरूपाला कोणतेच नाव देता येत नाही म्हणून ते 'अनाम'; तथापी, गुणवाचक हजारो नावांनी ते अव्यक्त स्वरूप (किंवा त्याचे अवतार) ओळखले जाते, म्हणून तो 'सहस्रनाम'. **परदैवा** : (भक्तांचे) सर्वश्रेष्ठ भाग्य असलेल्या परमेश्वरा. 'परदेव' असा हा शब्द असण्याचा संभव आहे. ज्ञानेश्वरीत 'परदेव' असा शब्द आलेला आहे. पहा : 'हें निफजे आता आघवें । ऐसे वोलिजैले वरवें । जे अधिष्ठिलां असे परदेवें । निवृत्ती मीं' (ज्ञाने. १३-११५७). तथापी, मागे ६४ व पुढे ओ. ४९६ मधे 'परदैव' असाच शब्द आलेला आहे.

४७६. **भगतजना०** भक्तांची अंतिम गती; शेवटी ज्याच्या स्वरूपात भक्तांना जाऊन पोचावयाचे असते असा.

४७७. **नाभिकारु** : 'भिऊ नकोस' असा शब्द; अभय. पहा : 'कां नाभिकारा उभिजे । हातु पडिलेयां दीजे' (ज्ञाने. १३-२८७).

४७८. **आलखति** : धान्यवैरणाच्या समूहात; जेथे उमाप पीक आले होते अशा ठिकाणी (गाइवासरे बांधली होती). सत्यलोकातील अमृत (अमृततुल्य उदक) पिऊन सर्व जण तृप्त झालेले होते. **उगाणिलि** : परत दिली. **उगाणणें** परत देणे; स्वाधीन करणे. पहा : 'नव्हे सम्य-गज्ञानाचिया । राणिवा उगाणूनि तेया । परिवारु होउनियां । राहांति आपण' (ज्ञाने. १८-१०६२).

४८२. **आपुलेयाचा** : आपल्या भक्तांचा. **सुल्लभु** : सहज प्राप्त होणारा; सोपा. तूं अत्यंत अगाध आहेस हे खरे; पण आपल्या भक्तांचा संबंध मला प्राप्त करून देऊन त्यामुळे माझी भ्रांती नष्ट करशील तर तू मला सहज प्राप्त होऊ शकशील.

४८४. **म्हणतासि** : म्हणत आहेत ते, म्हणतोस ते जर केले, त्याप्रमाणे आचरण केले तर 'थोरु लाभु असे.'

४८५. **होता** : झालेला; पूर्णपणे तुमचा झालेला; अर्थात, तुमचा सेवक. 'मी तुमचा होता असेन' = मी तुमचा सेवक होऊन राहीन.

४४८. सुसंदे : उत्तम छंदाने; चांगल्या तालावरील आवाजात, वीजे करणे : जाणे. (सं. व्रज् पासून वीजे) पहा : ' मग देव्हारचौकिये वीजे केलें : उद्धवदेवेंसी ' (उद्ध. ५७). महानुभाव वाङ्मयात हा वाकप्रचार सर्वत्र येतो. पुढे मुक्तेश्वराच्या काव्यात हा शब्द आढळतो. ' तुवां थेंके केलियां विजे । चराचर पातलें सहजे ' (विराट. ८-१५).

४८९. नंदाकुमरें : नदाच्या मुलाकडून. राखिलों : राखिलो गेलो.

४९१. हे वछाहरणाचे चरित्र ही कथा ब्रम्हदेव आपल्या लोकात (सत्यलोकात) गातो; ' माहामुनी नारंद ' वैकुंठात तिचे निरंतर गायन करतो; आणि अमरावतीत (स्वर्गातील इंद्राच्या राजधानीत) देवसमूहाकडून तिचे गायन केले जाते.

४९२. पवाडेया : चत्मकारांसाठी; वछाहरणाच्या वेळी अलौकिक कृत्य करून दाखविण्यासाठी ईश्वराला एकाच वेळी पुष्कळ रूपे धारण करावी लागली. (हा या चरित्राचा विशेष होय).

४९६ विखडं : उपभोगांच्या ठिकाणी. न वेचे : आसक्त झालेले नाही. कीकिर : किंकर; सेवक. परदैव : मागे ओ. ४७३ पहा.

४९७. खिति : क्षिति; पृथ्वीवर. वाखाणति : वर्णन केली जातात.

४९८. क्षत्रें : क्षेत्रे; पवित्र स्थाने; त्या ठिकाणी जाऊन पवित्रता प्राप्त होत नाही. येजन : यजन; विधिपूर्वक होमहवन करून केलेली पूजा. ती पवित्रता केवळ श्रीकृष्णाच्या चरित्र-श्रवणाने प्राप्त होते.

४९९. धर्म : पुण्यप्राप्तिसाठी करावयाच्या सदाचारनिष्ठ क्रिया. केलेयां० त्या धर्मांचे आचरण केले तर केवळ देवताफळे मिळतात.

५००. निजबोधु : आपले ज्ञान; आपल्या (परमेश्वराच्या) स्वरूपाचे ज्ञान, ब्रम्हज्ञान. ' जणे कृष्णें जनु परमानंदु पावविला ' (सर्व लोकांना सर्वश्रेष्ठ आनंद-मोक्षाचा आनंद प्राप्त करून दिला तो)

५०१. नेणतां मियां : अज्ञ असा जो मी, त्याने; अथवा, मला ज्ञान नसतानाही मी त्याचा महिमा वर्णन केला. ' जेणे (ज्या माझ्या या वर्णनाने श्रोत्यांना) श्रवणामृत झाले (परमेश्वराच्या चरित्राचे श्रवणरूपी अमृत मिळाले) त्याबद्दल ' संतोषु मानितु '. मी अज्ञ असूनही श्रीकृष्ण-चरित्राचे वर्णन केले हे योग्य नाही. तथापी, त्यामुळे आपणाला श्रीकृष्णचरित्र ऐकायला तरी मिळाले असा संतोष श्रोत्यांनी मानावा.

५०२. अनंदतु : आनंदित होवोत; आनंद मानोत. हो : होवो.

५०३. सार + असार + वस्तु + विचारु : (जीवदेवता-प्रपंचपरमेश्वर यांपैकी) ग्राह्य वस्तु कोणत्या आणि अग्राह्य कोणत्या यासंबंधीचा विचार. स्त्रोतेयांतै : श्रोतेयांतै. ऐकणान्यांना.

संहिता-शुद्धिपत्र
मूळ संहिता आणि मुद्रित संहिता
मूळ पोथीतील चिंत्य स्थळे
शब्द-कोश

संहिता--शुद्धिपत्र

ओवी	चरण	अशुद्ध	शुद्ध
६	४	ॐवि प्रबंधे	ॐविप्रबंधे
५५	१	ऐसें	ऐसे
८३	३	पेंडारी	पेंडारी
११६	४	दैत्ये-	दैत्ये-
२०२	३	ब्रह्मरसें	ब्रह्मरसें
२०३	३	आंवघे	आवघे
२७३	१	आधिचि	आधिचि
२७५	३	सहश्रीं	सहश्री
२८०	१	दुधवडि चिंकरडीं	दुधवडिचिं करडीं
२८२	२	एके सुधे	एकें सुधें
२८९	३	राजसां	राजसां
२९३	२	पृथ्वीं	जरि पृथ्वीं
४३३	३	सांखळा	सांखला
४९३	४	भुलौनि	भुलौनि

मूळ संहिता आणि मुद्रित संहिता

पोथीतील शब्द	मुद्रित शब्द
श्रीकृष्णाय नमः ॥	श्रीकृष्णाय नमः ॥
३ जन्मस्थान	जन्मस्थान
६ पुरुषाचेन	पुरुषाचेन
१२ चोषालेपण	चोषालेपण
१६ स्थल	स्थल
१६ पोषिजे	पोषिजे
१७ आरिष	आरिष
२१ स्थान	स्थान
२४ संतोषति	संतोषति
२५ श्रीष्णी	श्री(कृ)ष्णी
२५ अषंडित	अषंडित
२७ चंद्रकांत	चंद्रकांत
४० सांडा सांडा	सांडा सांडा
४३ तोषे	तोषे
४४ अंज्ञान	अज्ञान
४५ पोषिति	पोषिति

१ पोथीत ण हे अक्षर सर्वत्र श्लु असे लिहिले आहे, ते संहितेत सर्वत्र ण असे छापले आहे.

४८	देषौनि	देखौनि
५०	षेलु खेलता	खेलु खेलता
५१	षेलिनला	खेलिनला
५२	विषारु	विखारु
५३	दाषविलें	दाखविलें
५५	षेले	खेले
५७	देषां	देखां
५८	देषां	देखां
५९	षेले	खेले
६३	षेलेंमेलें	खेलेंमेलें
६३	मनुष्यवेर्षे	मनुष्यवेखें
६६	राषे	राखे
६७	आषरीं	आखरीं
६९	आषरीं	आखरीं
७१	षेलों	खेलों
७३	निजस्थानें	निजस्थानें
७६	सनिधानें	सनिधानें
७८	भूषणें	भूखणें
७९	ईद्रनिल	ईद्रनिल
८१	काषे	खे
८५	षेल	खेल
८७	श्रीकृष्णा	श्रीकृष्णा
८८	षेल खेलत	खेल खेलत
९४	देषौनि	देखौनि
९५	देखिलें	देखिलें
९६	देषां	देखां
१०१	पाषांड	पाखांड
१०२	देषोवेखिं	देखोवेखिं

१०४	देषा	देखा
१०५	देषौनि	देखौनि
१०८	गर्भस्त्रितु	गर्भस्त्रितु
१०८	राषिला	राखिला
१०९	राषीले	राखीले
११०	संतोषविला	संतोषविला
११३	हरिषु	हरिखु
११५	ईद्रियां	ईद्रिया
११७	ज्ञानंईद्रियां	ज्ञानंईद्रियां
११८	श्रीकृष्णिल	श्रीकृष्णिण
११९	देषिला	देखिला
१२६	वृदावन	वृंदावन
१२६	कृडास्थान	कृडास्थान
१२८	देषौनि	देखौनि
१३१	अषंडित	अखंडित
१३४	राषणांइत	राखणांइत
१३५	षर्जुरि	खर्जुरि
१३६	साषर	साखर
१३९	खेले	खेले
१४०	दाषवीलिं	दाखवीलिं
१४१	खेलति	खेलति
१४५	चितिताति	चिंतिताति
१५१	सिषरें	सिखरें
१५२	अवस्था	अवस्था
१५३	देषिलिं	देखिलिं
१५७	खेणु	खेणु
१५९	खेडकुलियां	खेडकुलियां
१६१	खडपद	खडपद

१६४	देषौनि	देखौनि
१६४	सवादति	संवादति
१६५	षेणु	खेणु
१६५	स्थिरावलें	स्थिरावलें
१७०	देषौनि	देखौनि
१८२	पुरुष	पुरुख
१८४	पांखिरुएं	पांखिरुएं
१८६	षेलत	खेलत
१८६	पाषवां	पाखवां
१८६	देषां	देखां
१८७	महिषा	महिखा
१९२	आघमर्षणि	आघमर्खणि
१९३	त्रिदंडि	त्रिदंडि
१९३	देषति	देखति
१९६	विषय	विखय
१९६	नेदषति	नेदखति
१९८	देषौनि	देखौनि
१९८	संतोषु	संतोखु
१९९	षेलेंमेलें	खेलेंमेलें
२००	पुरुषाचिए	पुरुखाचिए
२१०	चाषिलीं	चाखिलीं
२२१	नष	नख
२२३	कटिस्थान	कटिस्थान
२२५	मेषला	मेखला
२९५	रत्नषचितिं	रत्नखचितिं
२२६	षोविला	खोविला
२२८	मंडलासि	मंडलासि
२३१	वाषाणले	वाखाणले

२३२	काषे	काखे
२३३	षादा	खांदा
२३४	रेषिं	रेखिं
२३८	पुरुषाचें	पुरुखाचें
२३९	पक्तिचि	पंक्तिचि
२४०	देषताति	देखताति
२४२	षेवणि	खेवणि
२४२	देषौनिआं	देखौनिआं
२४३	स्थलीं	स्थलीं
२४९	भुषण	भुखण
२५१	पारुषेना	पारुखेना
२५६	वेषें	वेखें
२५६	षेलणें	खेलणें
२५६	पुरुषु	पुरुखु
२५७	सारिषा	सारिखा
२६१	नेदषे	नेदखे
२६६	दाषवीलें	दाखवीलें
२६७	सिद्धावस्था	सिद्धावस्था
२६८	सेषिं	सेखिं
२६९	पुरुषाचा	पुरुखाचा
२६९	राषावेया	राखावेया
२७३	षेलतु	खेलतु
२८०	सोनेषैरीं	सोनेखैरीं
२८५	मीलिष	मीलिख
२८६	राषाँडे	राखाँडे
२८६	षुजे	खुजे
२९१	तुषारें	तुखारें
२९३	षेले	खेले

२९५	शेषात्	शेखात्
२९९	देषो	देखो
३०४	शेषु	शेखु
३०५	देषतां	देखतां
३०६	पुरुषु	पुरूखु
३०९	षडूरसीं	खडूरसीं
३१२	संतोषत	संतोखत
३१५	घोष	घोख
३२२	वरिषत	वरिखत
३२३	देशोपनीषदांचिया	दशोपनीखदांचिया
३२५	शेषु	शेखु
३२९	देषौनि	देखौनि
३३२	षुण	खुण
३३३	देषौनि	देखौनि
३३४	देषा	देखा
३३४	षेलत	खेलत
३३५	शोषण	शोखण
३३६	रुष	रुख
३३६	पुरुष	पुरूख
३३६	दाषविले	दाखविले
३३७	वेष	वेख
३४०	देष	देख
३४०	षेलत	खेलत
३४०	षेली	खेली
३४१	शंकर्षणु	शंकरखणु
३४५	षेले	खेले
३४६	षेणु	खेणु
३४७	देषा	देखा

३५०	संषा	संखा
३५३	देषिला	देखिला
३५५	देषिएलीं	देखिएलीं
३५६	देषे	देखे
३५७	भुमंडलीं	भुमंडली
३५८	देषता	देखता
३५९	शंष	शंख
३६०	षेवणि	खेवणि
३६०	मकरंद	मकर
३६१	पाटवधर्न	पाटवर्धन
३६१	देषिएलें	देखिएलें
३६२	देषिला	देखिला
३६५	षेचरें	खेचरें
३६५	देषिलीं	देखिलीं
३६६	दाषाला	दाखाला
३६७	नेदषति	नेदखति
३६८	देषताहे	देखताहे
३६८	भुमंडलीं	भुमंडली
३६९	चतुराननांहिं	चतुराननां नाहिं
३७०	स्तभन	स्तंभन
३७०	स्थान	स्थान
३७१	देषानु	देखानु
३७३	सुषे	सुखे
३७७	देषिला	देखिला
३७८	देषतां	देखतां
३८२	आकर्षिला	आकर्षिला
३८२	देषिलें	देखिलें
३८३	देषिला	देखिला

३८४	वेषे	वेखें
३८७	षद्योतांचा	खद्योतांचा
३८९	शेषेसीं	शेखेसीं
४०२	स्थापितें	स्थापितें
४०४	वेषे	वेखें
४०५	अनत	अनंत
४०९	देषति	देखति
४१०	परिमार्गि	परमार्गि
४११	चोषाले	चोखाले
४१५	चोषालपण	चोखालपण
४१७	कर्ममार्गी	कर्ममार्गी
४१८	सारषे	सारखें
४१८	देषति	देखति
४२०	निदिति	निंदिति
४२६	षुण	खुण
४२७	कुटस्थ	कुटस्थ
४२८	वाषाणति	वाखाणति
४२९	हातषोडे	हातखोडे
४३३	सांषला	सांखला
४३७	नेदषो	नेदखो
४३८	असंख्यात	असंख्यात
४३९	बंदीसाले	बंदीसाले
४३९	सांषला	सांखला
४३९	षांडी	खांडी
४४५	विषय	विखय
४४९	विषे	विखें
४४९	विषारा	विखारा
४५०	घरषणें	घरखणें

४५२	अनद	अनंद
४५२	वरिषें	वरिखें
४५३	सुषाचि	सुखाचि
४५९	विष	विख
४६०	रुंष	रुंख
४६७	पुरुषा	पुरुखा
४७०	पुरुषा	पुरुखा
४७३	वेषा	वेखा
४७८	आलषति	आलखति
४८०	देषावासि	देखावासि
४८३	देषौनि	देखौनि
४८९	राखिलों	राखिलों
४९०	सारिषा	सारिखा
४९१	विषारू	विखारू
४९६	विषइं	विखइं
४९६	कीकिर	कीकिर
४९७	षिति	खिति
४९७	वाषाणति	वाखाणति
४९९	पुरुषिं	पुरुखिं
५०१	संतोषु	संतोखु

मूळ पोथीतील चिंत्य स्थळे

- ५ 'ब्रह्मविद्यां' यातील 'द्या' वर अर्धचंद्राचे (चुकीचे सूचक) चिन्ह देऊन खाली 'दां' लिहिला आहे.
- १३ 'निर्गूणाते' यातील 'णा' वर आधी अनुस्वार देऊन नंतर तो पुसला आहे असे दिसते.
- १९ श्रीवर्णे = असे लिहून श्रीचा ईकार खोडला आहे.
- २५ मुळात 'श्रीर्षीं' (श्रीर्षीं) असे आहे. मधला 'कृ' लिहिताना गळाला हे उघड आहे.
- २७ 'चंद्रकात' यातील 'का' वरील अनुस्वार नजरचुकीने राहून गेला असावा. 'चंद्रकांत' पाहिजे.
- ४० 'सांडा सांडा' यातील दुसऱ्या 'सा' वरचा अनुस्वार चुकीने गळालेला असावा. 'सांडा सांडा' पाहिजे.
- ४१ 'पावता ।' असे पोथीत आहे. मूळ शब्द 'पावत' असून पुढे दोन उभ्या रेखा असाव्यात असे वाटते. एरवी इतरत्र मधल्या चरणाच्या शेवटी एकेकच रेखा असते. त्यामुळेच 'पावता' शब्द छापला आहे. तथापी, तचा काना त्याला जोडून दिसत नाही.
- ४४ 'अंज्ञान' मधील 'अ' वर अनुस्वार चुकून पडला असावा. 'वछाहरणि' यातील 'णि' वर अनुस्वार असावा असे वाटते. पण तो दूर पडला आहे. म्हणून छापला नाही. अनुस्वार पाहिजे.
- ६० अकर्ता 'कारी' असे मुळात आहे. 'रि' ऱ्हस्व लिहिणार होता. पण लागलीच ती दीर्घ लिहिली. म्हणून मागील काना तसाच सोडला. असे अनेक ठिकाणी झाले आहे.
- ७६ 'स्रनिधानें' असे पोथीत आहे. 'संनिधानें' असे पाहिजे.

- ७९ मुळात 'ईद्रनिल' आहे, तेथे 'ईद्रनिल' पाहिजे. अनुस्वार चुकीने गळाला असावा.
- ९७ 'टोंकुलिया' असे आधी लिहून मग 'टें' च्या पुढील काना खोडला आहे.
- ११५ मुळात 'ईद्रियां' आहे. 'ईद्रियां' पाहिजे. अनुस्वार चुकून राहिला असावा.
- १२१ 'सनिधी' आहे. 'संनिधी' पाहिजे.
- १२४ 'केलां' - 'ला' वर अनुस्वार देऊन मग तो खोडलेला आहे.
- १२६ मुळात 'वृदावन' आहे; ते 'वृदावन' पाहिजे. अनुस्वार चुकीने राहिला असावा.
- १४४ 'मागंताति' यातील 'ग' वर अनुस्वार आहे, तो फिकट आहे. आधी देऊन मग तो पुसला असावा असे वाटते. 'मागताति' हाच पाठ अभिप्रेत असावा.
- १४५ 'चितिताति' मुळात आहे. 'चिंतिताति' पाहिजे. अनुस्वार गळालेला दिसतो.
- १४९ 'वज्राचेन' यातील 'घेन' या अक्षरांच्या शिरोरेषांवर मधेच बारीक टिंब आहे. ते स्पष्टपणे 'चे' वर नाही. ते 'न' च्या शिरोरेषेवर डाव्या बाजूला आहे. 'वज्राचेन' असा पाठ छापला आहे.
- १६४ मुळात 'सवादति' आहे; 'संवादति' पाहिजे. अनुस्वार चुकीने गळाला असावा.
- १७३ 'कालिदि' च्या ऐवजी 'कालिदि' पाहिजे.
- १९७ मुळात 'त्रिदडि' आहे; 'त्रिदंडि' पाहिजे. 'द' वरील अनुस्वार चुकीने गळाला असावा
- २०३ 'आंवघे' मधील 'आ' वर अनुस्वार आहे. पण तो पुसलेला आणि म्हणून फार फिकट आहे. 'आ' वरील अनुस्वार पोथीलेखकाला

अभिप्रेत नसावा. पुढील ओवीतील दुसऱ्या चरणात हाच शब्द आहे. त्यातील 'आ' वर अनुस्वार नाही. 'चहुंकडे' मधील 'हु' वर शिरोरेषेच्या शेवटी वर भरीव गाठ आहे. तो अनुस्वार असावा असे वाटते.

- २०५ 'रत्न' मधील 'त्न' ची उभी रेघ वर नेऊन शिरोरेषेवर तिला भरीव गाठ दिलेली आहे. तो अनुस्वार असावा असे वाटते.
- २०७ 'देवताचक्रें' असे आधी लिहिले होते. पण सानुस्वार मात्रा खोडलेली आहे.
- २१३ 'मिरवंताति' यातील र आणि व यांच्या शिरोरेषांमध्ये वर बारीक अनुस्वार आहे. तो 'र' कडे अधिक झुकता आहे. 'मिरवंताति' पाठ असावा असे वाटते.
- २२० 'पद्माकीर्ते' यातील 'द्वा' वरील अनुस्वार 'प' व 'द्वा' यांच्या शिरोरेषांच्या मध्ये बराच वर पडलेला आहे. 'पद्माकीर्ते' पाठ अभिप्रेत असला पाहिजे हे उघड दिसते.
- २३३ मुळात 'षाधावरि' असे आहे. 'षा' वरचा अनुस्वार चुकीने गळालेला दिसतो. समासात 'दा' लिहिलेला आहे. त्यावरून 'खांदावरि' हा पाठ सुचविलेला आहे. संहितेत 'खांधावरि' हा मूळ पाठ ठेवला आहे.
- २३८ 'अमृतें' यातील 'तें' ची मात्रा पान थोडेसे फाटलेले असल्यामुळे गेली आहे. तथापी, शिरोरेषेपाशी असलेला 'तें' वरील अनुस्वार मात्र स्पष्ट दिसतो.
- २३९ 'पक्तिचि' शब्द पोथीत आहे. 'प' वरील अनुस्वार चुकून राहिलेला दिसतो.
- २४३ 'कमलांचां' - 'ला' वर अनुस्वार आहे, पण तो वराच डाव्या बाजूला व बारीक आहे 'कमलांचां' असा पाठ स्वीकारला आहे.
- २४९ 'आंपणपें' मध्ये 'आं' वरील अनुस्वार फारच बारीक आहे.

- २५० 'नाहीं'-पोथीत 'ना' वर आधी अनुस्वार दिला आहे. मग तो खोडला आहे.
- २६३ मुळात 'घिन' एवढेच आहे. 'घि' च्या मागे काकपदासारखे √ चिन्ह करून उजवीकडे समासात 'वि' लिहिला आहे.
- २८२ 'ईंद्रनिल' असे पोथीत आहे. 'ईंद्रनिल' पाहिजे.
- २८९ 'राजंसा' यातील 'ज' वरचा अनुस्वार देऊन तो पुसला असावा असे वाटते. 'राजसां' हेच रूप अभिप्रेत दिसते. संहिता शुद्धिपत्र पहा.
- २९४ 'आळिगितां' असे मूळात आहे. 'ळि' वर अनुस्वार पाहिजे.
- ३२३ 'देशोपनीषदांचिया' असे मूळात आहे. 'द' वरील मात्रा चुकून पडली असावी. 'दशोपनीषदांचिया' असाच पाठ अभिप्रेत दिसतो.
- ३२४ 'देवागना' असे पोथीत आहे. 'देवांगना' पाहिजे.
- ३२६ 'वांसरुँ' यातील 'ए' वर मात्रा देण्यात उघडउघड लेखनदोष दिसतो.
- ३५० 'विदारिला' यांतील 'दा' च्या जागीं दुसरेच अक्षर लिहिले गेले असावे. ते खोडून समासात 'दा' लिहिला आहे.
- ३५५ मुळात 'विसरौनि हभावातें' असे लिहिले गेले आहे. 'ह' पूर्वी काकपद करून उजवीकडील समासात 'दे' लिहिलेला आहे.
- ३५६ दुसऱ्या चरणातील 'तव' यांच्या शिरोरेषांवर मध्यभागी अनुस्वार आहे. त्याचा संबंध दोन्ही अक्षरांकडे जोडता येणे शक्य आहे. वरील रू आणि ए यांचा आकार लांब असल्यामुळे तो योग्य स्थळी लिहिता आला नाही असे वाटते. इतरत्र हा अनुस्वार बहुधा 'व' वरच आहे. म्हणून तो या ठिकाणी 'तवं' असा छापला.

- ३५७ 'भुमडली' असे मुळांत आहे. 'भुमंडली' पाहिजे हे उघड दिसते. 'म' वरचा अनुस्वार चुकून मागे पडलेला आहे.
- ३६० मुळात 'मकरंद' शब्द आहे. तो चुकून लिहिला गेला असावा. 'मकर' असे पाहिजे.
- ३६१ 'पाटवर्धन' असे लिहिले गेले, ते 'पाटवर्धन' पाहिजे.
- ३६४ मुळात 'ब्रह्मां विकणु (ष्लु)' असे चुकून लिहिले गेले. पण 'क' वर टिंबे देऊन ते अक्षर नको असल्याचे सूचित केलेले आहे. आधी 'ब्रह्मादिक' असे लिहिले होते. नंतर 'द' चा 'व' करून पुढील क खोडला आहे.
- ३६९ 'चतुरननांही' असे पोथीत आहे. अर्थाच्या दृष्टीने तो पाठ बरोबर नाही. इतर पोथ्या आणि टीप यांवरून 'चतुराननां नाहिं' असा पाठ निघतो. 'चतुराननां' शब्दाच्या शेवटील 'ना' च्या भ्रमाने पुढील 'ना' लिहायचा राहिला असावा दिसते.
- ३७० 'स्तभन' आहे, ते 'स्तंभन' असे पाहिजे.
- ३८१ मुळात 'उपसाहिला' यातील 'प' वर बारीक फिकट अनुस्वार दिसतो. आधी चुकून देऊन मग तो पुसला असावा असे वाटते. 'उपसाहिला' हाच पाठ अभिप्रेत असावा.
- ४०५ 'अनंत' असे लिहिले गेले, ते 'अनंत' पाहिजे. अनुस्वार चुकून राहिला असावा.
- ४१० 'परिमार्गि' आहे, ते 'परमार्गि' पाहिजे.
- ४१७ 'कर्ममार्गी' आहे, ते 'कर्ममार्गी' पाहिजे. लेखनदोष.
- ४२० 'निदिति' मुळात आहे, ते 'निंदिति' पाहिजे. चुकीने अनुस्वार गळाला असावा.
- ४२४ 'जैचि' ऐवजी 'तैचि' असावे. अर्थदृष्ट्या तेच योग्य होय.
- ४३९ 'बंदीसाले' असे आहे. 'बंदीसाले' पाहिजे हे उघड दिसते.

शब्दकोश

अ

अंगद - अंगद. बाहुभूषण. ३६०.
 अगोचर - न दिसणारा. ८, ६६,
 ४२७, ४६७.
 अग्निस्तभन - आग विज्ञवण्याचा
 मंत्र. ३७०
 अतित - अतीत, पलीकडचा. ४६८.
 अतिप्रसंग-विस्तार, पाल्हाळ. ६२.
 अतुलबली - ज्याच्या सामर्थ्याला
 तुलना नाही असा. ३५०
 अद्विकरण - अधिकरण, स्वामी.
 ४०३.
 अध्वर - यज्ञ. ३०१
 अनंद - आनंद. ३३, ३१८, ३९६;
 -घन ४५२; -रूप ३५, ४७५.
 अनन - अन्य अन्य, इतर. १५९.
 अनमार्ग - इतर मार्ग. ९८.
 अनंमित - अनिमित्त. ३९५.
 अनमीख - अनिमिष, डोळ्यांची
 पाती न लवविता. ७३
 अनाम - ज्याला नाव नाही असा.
 ५८, ४७४.
 अनात्मा - स्थूल शरीर. ९९.

अने - अने. २०९.
 अनेग - अनेक. ३०१, ३४०
 अंतराल - आकाश. ९०, ७२,
 ३२४
 अंतःष्करण - अंतःकरण. १७०.
 अन्यथा - खोटे, चुकीचे. -ज्ञान
 १००.
 अंबर - १. आकाश. १११, १३३,
 ३५४. २. वस्त्र. १३३.
 अभास - आभास. ३८७.
 अमुर्त्त - निराकार. ५७.
 अमृत - अमृत. २३.
 अलिकुल - भुंग्यांचा समूह. -आनंद
 - १५६.
 अवक्रिय - अविक्रिय, विकार न
 पावणारा. ३५१.
 अवतरण - अवतार. ३४२.
 अवदिस - दुर्दिन, अवकाळ. १२२.
 अवधारणे - ऐकणे. -रा ४६६;
 -रि ४३२; -री ४४२, ४८०.
 अवसर - वेळ, संधी. ३०७; -
 स्वर २४६.
 अवेव - अवयव. २३७.

अश्वादन - आस्वादन, सेवन. १६१
असासित - बंधनरहित होऊन,
आवेशाने. ३४९.

आ

आइकणे - ऐकणे. ३६, ४१, १९७,
४९९ वगैरे.

आकारणे - आकाराला आणणे,
निर्माण करणे. २७८.

आखर - गावाच्या शिवेजवळचा
भाग. ६७, ६९.

आगाध - अगाध, खोल, गूढ.
२९७, ४७१, ४८२.

आंगवण - पराक्रम, सामर्थ्य. ९४.

आंगाथणे - मूर्तिमंत होणे. १७८

आघमर्दन - षाप नाहीसे कर-
ण्याचा मंत्र. १९२.

आचरित - आचरण. ४११.

आद्युई - अजून. ३७६

आटवी - अटवी, रान. ४५१

आडि - एक प्रकारचे गायन. १६५

आंति - आहे. ६१.

आंतौर - पत्नी, स्त्री. - रे ५८

आदरणे - स्वीकारणे. ८५

आदिनाथ - परमेश्वर. १३, २०७,
२८८, ३८९

आधाढ - डोंगराचा उतार. ३२१

आधारी - आश्रयस्थान, पिशवी,
पेटी ४३६.

आद्धीकारु - अधिकार. २५२.

आन - अन्य, इतर, दुसरा. ४०,
४९, २६५, ३०३.

आनौतें - दुसरीकडे. १९४

आपण - स्वतः १२७, - पै -
१४६, २४९; -पयां(आं)तें
९३, ३१९.

आपैसा - आपणहून, आपोआप
२५३

आभरण - अलंकार, दागिना. ७८.

आयागमन - येणेजाणे. २५१

आखि - आर्ष, खडबडीत. १७.

आरोगण - (ईश्वराचे) भोजन.
२४६, २५८, ३०९, ४८७

आरौ - आरव, वृक्षसमूह. १३९.

आर्त्त - दुःखी, उत्कंठित झालेला.
२६९, ३३८, ४५२, ४६२; -

भूतें - १२७.

आलखत - घान्यवैरणाचा गंज.
४७८.

आली - आळ, हट्ट. २९६.

आलीउल - अलिकुल, भुंग्यांचा
समूह. २१९.

आलें - अद्रक, ओली सुंठ. ३८५.

आवगणे - वेष घेणे. - गला. ३५२;
- गौनि. २९०.

आळिगणे - आळिगन देणे. - गितां
२९४.

उ

- उगाणणे - बाहेर टाकणे, परत देणे.
- णिलीं. ४७८.
- उचलणी - उचलून वर धरण्याची
क्रिया. १७९.
- उच्चारणे - उच्चार करणे. - °रीतां.
४१.
- उजडणे - दूर होणे, वेगळे होणे.
३३८.
- उजु - सरळ. ९७. - °कार - सरळ
मार्ग. १५१.
- उटेवणे - निर्माण होणे, डौलात
बाहेर येणे. ५२.
- उंडा - गोळा. ३८५.
- उतवलपण - उतावीळपणा, घाई.
१७३, १८९.
- उत्पवन - उड्डाण, उडी. ८६.
- उद्घाट - वरचा मार्ग. १५०.
- उद्धांणे - दरवळणे, ओसंडणे. १५८.
- उधरणे - उद्धार करणे. ४
- उन्मनि - देहभान हरपलेली अवस्था.
१५२
- उपसाहणे - सहल करणे. - °हिला
३८१; - °हावे ३८०, ३९५.
- उपौढणे - झोपून उठणे. - °ढले ३११
- उरंगणे - रंग उडून जाणे, निस्तेज
होणे. २९
- उर्ध्व - उर्ध्व, वर. १५१

उल्हास - किंचित फुगीरपणा.
२२९

ए

- एकदंडि - एकच काठी बाळगणारा
संन्याशी. १९३.
- एकांगुष्टतपिण - एका आंगठ्या-
उभे राहून तपश्चर्या करणारे. १८१.
- एकावली - एकपदरी माळ. २३०.
- एमुना - यमुना नदी. १९८.
- एया - ह्यांना १६. - चा, ची, चे
११२, १३, ९७, ४२९, - चेया.
२५०.
- एर - इतर, दुसरा. ६९, २०३.
- रा २०३. - रें ७४, ३४०.
- एसि - येतोस. ४२५.

ऐ

- ऐया - एया, ह्या. २६४.
- ऐज्ञ - यज्ञ. - °दिक्षीत. १८१

ओ

- ओडवणे - पुढे आणणे, पुढे होणे,
- °वत. ८४; ओडौं. १५
- ओतवर - उचंबळ, उन्माद. १६३.
- ओलगणे - सेवा करणे. १६९, २०६,
२३०, २५२, ३०७, ३०२,
३७६, ४६६.
- ओलि - ओळ. २०५; - ली. १३५,
१५७, २२८, २४४.

ॐवि - ओवी. ३३; -°प्रबंध. ६.
 ॐहरते - उतरते, निमुळते. २३३.
 ॐतवर - उतावीळ, उत्कंठित.
 १५४.
 ओरस - उत्साह. ३०५.

क

कदंब - केवडा. १७.
 कदलि - केळ; कर्दळि. २१२.
 कपाठ - कपाट, गुहा. ९७.
 कमनिय - सुंदर. २४५.
 कर्णिका - कळी. २४२.
 कराल - विक्राळ, भयंकर. ३८.
 करुणाकर - दयेचा समुद्र. - रा.
 ३९५, ४६६.
 करुवाला - गोंजारणे. १८६.
 कर्पुर - कापूर. १५७.
 कर्म - काम, कार्य. - °मार्ग - प्रवृत्ति
 मार्ग. ३२१, ४१७; जड. ४१९.
 °फल. ४०३.
 कर्माशक्त - कर्मासक्त. १९६.
 कलावत - कलावंत, चंद्र. २३.
 कलणे - आवळणे. - °लुं. ७, ९२.
 कल्प - कळप. - लपीं. ७५.
 कव्हण - कवण, कोण. - °णां ४४५;
 - °णहांइ. ४२; - °णि. ४१४,
 ४२२. - °णें ४०, २९२, ४९८.
 कवतिक - कौतुक. - °कें. ३६८.
 कहिं - कधी. ३६७, ४२२.

काकुळतैला - काकुळतीला आलेला.
 कळवळणारा. ४३५.
 काज - कार्य, काम. ४६६. - °जा.
 २६४.
 कान्हा - श्रीकृष्ण. ४४२, ४७३.
 - °न्हो. १४५.
 काबरिं - ठिपके असलेली. २८०.
 कामारी - दासी. २७८.
 कामीणि - कामिनी, स्त्री. ४४९.
 कालवखें - काळोख, अंधार. ४४८.
 कालीद्रि - कालिंदी, यमुना नदी.
 - °येचे. १७१.
 काष्टिभूत - समाधी लागून लाकडा-
 प्रमाणे निश्चल. १४६.
 किरडरूं - किरडू, लहान साप.
 - °एं. १०४.
 किल - कीळ, किरण. १७७, २३९.
 कीनर - किन्नर. ३२.
 कीकिर - किंकर, सेवक. ४९६.
 कुंजन - कूजन, गायन. ८६.
 कुटस्थ - गूढ परमेश्वर. ४२७.
 कुढावा - साह्य. ४००.
 कुरुले - कुरळे केस. २४३.
 कुंसि - कुशी. १०४
 कें - कोठे. २५५, २५६; ३५१.
 केवालु - बारीक रेंती. १७७.
 केसर - फुलातील तंतू. १५७.
 कें - कधी. २३७, ३९२, ४०३,
 ४१३, ४३१.

कैवल्य - अविद्येपासून कायमची
मुक्ती. ३३०, ३९०.
कैवल - कैवल्य. ४३१.
कोडि - कोटी संख्या. २६२, ३७२,
४९८. - डी. १९३.
कोडिसवाणें - कौतुकास्पद. ४०५.
कोण्ह - कोणि. कोणत्याही. २९८,
कोसी - काळ्यापांडच्या केसाची.
२८१, २८२.
कूडा - क्रीडा, खेळ. ७२, १२६,
१६६.
कूडेल - क्रीडा करील. १६२.
ख
खग - पक्षी. - पति - गरुड. ३८९.
खडचक्र - शरीरातील सहा वर्तुळे.
(टीपा पहा) १५१.
खडपद - पटपद, भुंगा. १६१.
खडूस - षडूस. ३०९.
खर्जुरि - खारकांचे झाड. १३५.
खांडणे - तोडणे. - डीं. ४३९.
खिति - क्षिति, पृथ्वी. ४९७.
खेडकुली - वांधून काढलेले पाण्याचे
प्रवाह. - लियां - १५९.
खेलिनला - खेळला. ५१.
खेवणि - जडण, घडण. २४२, ३६०

ग

गति - १. मार्ग, आश्रय. १४७, १७६
२. गायनातील एक प्रकार. १६५.

गंभैरी - निंबाचा एक प्रकार. १३६.
गाजीनलें - गर्जले, आवाजाने -
दुमदुमून गेले. ७०.
गीलुं - गिळण्यासाठी. ९१.
गोपवेखा - गवळ्यांचा वेष धारण
करणान्या (श्रीकृष्णा), ४७३.
गोपालिसि - गुराख्यांबरोबर.
१३९.
गोवलरुएं - गवळ्यांची मुले. १०४.

घ

घरखण - घर्षण, घासणे. ४५०.
घरणि - (१) लहरी. (२) पत्नी.
४४९.
घाए - अनेक घाव. ४३५.
घोख - घोष, उंच आवाजाने केलेले
पठण. ३१५.

च

चातुष्टविता - चालक, चालविणारा.
२९७.
चोखाले - स्वच्छ होते ४११.
चोळालपण - स्वच्छता ४१५.
चोखालीति - निर्मळ करणारी. ४५.

ज

जवला - जवळ. १९३, १९६.
जाउपे - मूल; जुळा भाऊ. २८२.
जानि - जाणति, प्रौढ. ३०४, ३२६.
जामनु - फार ठेंगणा. २८६.

जीति - जिवंत राहतात, जगतात.
३९१.

जुअ - जुळे. जुआं - २८०.

जुझणे - युद्ध. ८६.

जोहर - लाखेचे घर. - रीं. १०९.

झ

झाक - समूह. १४३.

झांकोलणे - झाकले जाणे. ललेयां
१८५.

झाडली - झाडी. ४४४.

ट

टिव - ठाव, ठिकाणा. २९८.

ठ

ठाउवा - ठाऊक, माहीत. १९६.

ठिकलग - रत्नजडित दागिने. १७८.

ड

डांग - डहाळी, फांदी. ७०, २८९.

डिंभ - लहान मूल. ३०५.

डोंड - पुंड. - पण. ४४७.

डोलस - सुंदर डोळ्यांचा. ६४.

त

तडवा - लाथ. १०६.

तपत - तप्त, तापलेला. २३६.

तरंगीणि - लाटांनी युक्त असलेली,
नदी. १७०.

तराण - त्राण, सामर्थ्य. ३७९.

तानी - तान्ही, लहान. ३०४.

तारस - तिरका, चकणा. २८५.

तारीव - पुंगी, एक वाद्य ७०, २८९.

तिर्येंच - पक्षी, १२३, २५०

तुखार - थेंव, शिडकाव. ४५२.

तेजाथिलीं - तेजःपुंज. २८०.

तेव्हलि - त्या वेळी, २००, २०४ इ.

तोकडा - थोडा. - डेयाहि. २४.

तोखे - संतोषतो. ४३.

त्रण - तीन. ३५.

त्रसित - त्रस्त. ४४७.

थ

थडी - काठ. - वां. २००.

थोवेकार - कळपाचे मुख्य. ७५.

द

दंडि - वीणा, एक वाद्य. ३१३.

दताति - देतात. ६४.

दाखाला - दाखला, पडताळा. ३६६.

दांतिरा - दात पुढे असलेला. २८६.

दिघडा - अतिशय उंच. २८६.

दिन्हला - दिला. ४७७; - लि.

४७९; - लें. ११९.

दुकलु - दुष्काळ. ३९६.

दुधपिरु - दूध पिणारा. ३०६.

देविकी - देवाचा, देवासंबंधीचा.

४५६.

देशधडी - देशोधडी. ४१.

दोसे - मुळे. साठी. १३३, १६१. इ.

ध

धनंद - धनद, कुबेर. ४६१.

धनुख - धनुष्य. °खाकारें. २४१.
धीकरणे - धिक्कार करणे. २४९.
धुघुआणे - फूत्कार सोडणे. ४४९.

न

नटनां - नाटक, वहाणा. २६०.
नागारि - भाट. ३१४.
नाभिकार - अभय. ४७७.
निरालंब - ब्रम्हस्वरूप. १४८.
निरोपम - निरुपम. ३२९.
निर्वद्धी - निरवधी, अमर्याद. १९
निऱ्हा - सर्वस्वी. २५, ६०. इ०
निऱ्हांसे - पूर्णपणे. २७९.
निहटीं - निकट, जवळ. २४४.
नीडे - जवळ. २०३.
नौतन - नूतन, नवीन. २८.

प

पढियासणे - भासणे, वाटणे. ४१९,
३३९, इ०
पढिया - आवडता - °ये. ४७.
पन्हेरे - सोने. २२४.
परबंध - प्रबंध, एक रचना प्रकार.
१७.
परवंट - मिऱ्यांचा फुगवटा. २२६.
परियं - श्लोके. ३१२.
पलाणे - पाहणे. १८८, २०४,
२१५, ३०७, ३२३. ३३९.
पवाडा - चमत्कार. १४, ८४, २६३
४९४, इ०

पसाए - प्रसाद. - °दान. ८८,
३१४.
पाखवां - पंखांत. १८६.
पाणिण्ड - जलप्रवाह. १८७, २००.
पाव्वल - थडी, काठ. ७५.
पारुखणे - थांबणे. २५१.
पाहातेया - पहाटच्या. ३११.
पाहुणरु - पाहुणचार. ३०६, ४०८.
पुडरा - पुरवठा. १३०.
पुडीं - पिवळ्या रंगाची व पांढऱ्या
तोंडाची. २८१.
पुलिण - वाळवंट. १९९.
पेंडारी - (१) दैत्यांचा शत्रु. (२)
भाट, (३) गवळी. ८३, २८९,
४७३.
पैजा - प्रतिज्ञा, होड. ९२.

फ

फडतरि - फाका. ३८५.
फणिक - सर्प. १८६.
फुटा - शेला. २३३.
फेगडा - फेंगडा. २८६.

ब

बंबाललिया - उधळलेल्या. ३२०.
बागडा - कुबडा. ६८, २८६.
बांदिण - कैदी. ४६३.
बांधौडी - कैदखाना. ४३८.
बिरीद - ब्रीद, व्रत. १७५, ३९०.
बीजे - जाणे, गमन. ४८८,

वीरणे - गुंफणे. २४४.
 बुडळणे बुडवणे, बुडणे. - ंळि-
 जताति. ४३५.
 वैकार - समूह. २८.

भ

भवहा - भोवरा. २२७.
 भाजन - भांडे, पात्र. २१२.
 भिंगारि - पांढेरलाल ठिपके अस-
 लेली गाय. २८०.
 भुरुरा - उलट्या वाहुल्यांचा. २८५.
 भेडवणे - भिववणे: ंविला ५२.

म

मकुंद - मुकुंद. १४, ४७२. इ०.
 मछ - मासा. १८९.
 मध्यमा - सुषुम्ना नाडी. १५०.
 मनुश्व - मनुष्य. ४२८.
 महिख - रेडा. १८७.
 मागध - भाट. ३१४.
 मातुलंगि - एक प्रकारचा निंब.
 १३६.
 मादने - स्नान. ३०८.
 मालगंठि - मलाप्रमाणे गाठ
 मारलेला, २२४.
 मिरवणि - शोभा. ३६०.
 मिलिखा - मिचमिच्या. २८५.
 मेखला - कमरपट्टा. २२५.
 मैलणे - मलीन होणे. ४२२
 मोकारा - मुभा, पूर्ण मोकळीक.
 १३१.

मोट - गाठोडे. २०१, २०९.
 मोप - भांडार. १३७.
 मौआल - मऊ. १७७.
 म्हणिपे - म्हटले जाते. ४२७.

य

यजन - यज्ञ, उपासना. १९४.
 यजणे - यज्ञ करणे, उपासना करणे.
 २९८, ३०१.

र

रत्नकूट - रत्नांचा चुरा. १७७.
 रली - थट्टा. २१६.
 रसन - जीभ. ९७.
 राउल - ईश्वर. २६४, ३८०.
 राखौंडा - होट तुटा. २८६.
 रापदली - थट्टामस्करी. २१६.
 रिझु - संतोष. ८८.
 रुख - वृक्ष. ३३६.
 रूपक - गीत, गीताचा एक प्रकार.
 ३१३.
 रोंद - एका देशाचे नाव. २८०.
 रोवणे - रोमंथ करणे. ंवतीताति.
 १४२.

ल

लवुध - लुब्ध. २४३.
 ललहाट - कपाल. ८२.
 लाहसि - वाघीण. ४४६.
 लेंकरूपं - लेकरे, मुले. २९५;
 - आर्चे. ४०७.

लो - विलय. ११७.

लहाति - मिळवितात. २४६.

व

वछ - वत्स, वासरू. १९९, २७०,
३२५, ३२७.

वछल्लु - वत्सल. १०५.

वडजा - कुरूप. ६८.

वडप - वर्षाव. १३७.

वरगण - विभाग. ४२१.

वरिखणे - वर्षाव करणे. १३७. ४५२.

वरीपडा - प्राप्त, आधीन. १००.

वर्णक - उपमेचा एक प्रकार. १४.

वंस - वेळू. ४५०.

वस्तु - (१) मूळ तत्व. २९६; (२)
ईश्वर. २१, ३४३.

वाउल - पाउल. ८७.

वाउ - व्यर्थ. ३८२.

वामा - खुजा. ६८.

विखाह - सर्प. ५२, ४९०.

विचंबणे - विटंबना करणे. ४३४.

विचरण -- विहार, गमन. २६६.

विजणा - पंखा. ३१०.

विमल्लु -- बीभत्स रस. ५४.

विरगंठि - वीर पुरुष बांधतात तसा
केसांचा जुंबाडा. ८०, २४४.

विरोला - पाण्यातला साप. ३८९.

विस - पीस. २४४.

विसुरा - विस्तार, समृद्धी. ३६६.

विज्ञान - भावी अभाव व अभावी
भाव दाखवण्याची एक दैवी शक्ती.

११९, ३०३, ३५३ इ०

वेंठी - गाठ, ८०, २४४.

वेताटि - वेताची काठी. ८१.

वे=हीं - पर्यंत. ४४३.

वेलहाल - आवडती, गोड. ६४.

श

शक्ति-चक्र - देवता समूह. ३६३.

शोखण - शोषण. ३३५.

श्रीराजवल्लभ - राजाला प्रिय असे
श्रेष्ठ वस्त्र. ८०.

श्लोक - श्लेष, उपमेचा एक प्रकार. १४.

स

सकळै - सकळही, सर्व. ३२.

संडणे - सोडून देणे. ४१६.

सन्निधान - परमेश्वराजवळ राहून
केलेली त्याची सेवा. ३९८.

सनिधान - संनिधान. २६५.

संभ्रम - भ्रांती, गोंधळ. २९०.

सरण - शरण. २५१.

सवंघडा - सवंगडी, मित्र. १४०.

सवता - स्वाधीन. ४३४.

सवैल - सोवती. ८३.

ससांक - शशांक, चंद्र. २७५.

ससि-सिरणे - खेळाचा एक
प्रकार, ८५.

सहवान - संवाहन, (पाय) दाबणे,
सेवा. ३०९.
सहश्र - सहस्र, हजार. ६९, २७५,
३०४, ३२५, ४२९.
साउमा - समोर ७५, ९८. इ.
साक - शाक, भाजी.-के. २०९.
सांगडि - सारखी. २८१.
सांघडी - सारखी. २८०.
साडपन्हरे - सोने. १९.
साड्वळ - कोवळे गवत. ७६.
साया - छाया, सावली. २८९.
सार्धुल - शार्दूल, वाघ. १४२.
साहाणुक - तात्काळ. २६८.
सुभणे - घातले जाणे. ११.
सुदणे - घालणे. १०३, २००.
सुमनस - फूल. १३२, १६१.
सुरवाडू - विपुलता. २६४.
सुवृत - वर्तुलाकार. २३४.

सुहाव - सुंदर. ८४, ३१३.
सोवाण - सोपान, पायऱ्या. १४५.
सौंदर - सुंदर. ४७, ५७, १६२,
२४६, २८७, ४२८.
स्थल - कथा. १६.
ह
हमा - हमामा, एक खेळ. ८५.
हरिख - आनंद. ११३.
हंस्य - हास्य. १८२.
हाकारणे - बोलावणे. ४२५.
हातिरुपं - लहान हत्ती. १८६.
हांबर - लोढणे. ४३३.
हेटोपरि - खाली आणि वर. ८१.
हांसिनला - इसला. ३८१.
क्ष
क्षिरारि - गवळी. ३१७.
क्षिरोदक - पांढरे तलम वस्त्र. ३१०.
क्षुद्र घंटिका - लहान घुंगरे. २२५.

REFBK-C014817

REFBK-0014817